

«ВЧЕНІ УКРАЇНИ ЄДИНІ.
РАЗОМ МИ СИЛЬНІШІ»

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА **У**КРАЇНИ:

перспективи
дослідження
та традиції
збереження

Матеріали V Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)
20 – 21 жовтня 2022 р.
м. Черкаси

Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет
Кафедра історії та права
Національна спілка краєзнавців України
Національна академія наук вищої освіти України
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
Державний архів Черкаської області
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Шевченківський національний заповідник
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник
Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України

*«ВЧЕНІ УКРАЇНИ ЄДИНІ.
РАЗОМ МИ СИЛЬНІШІ»*

МАТЕРІАЛИ
V Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю)

20 – 21 жовтня 2022 р.
м. Черкаси

Черкаси
2022

УДК 94:004](063)
М34

Рекомендовано до видання
рішенням Науково-технічної ради
Черкаського державного
технологічного університету
(протокол №4 від 03.10.2022)

Упорядники:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України **Валентин Лазуренко**;
канд. іст. наук, доц. **Ірина Стадник**; канд. іст. наук, доц. **Оксана Яшан**

Відповідальна за випуск: канд. іст. наук, доц. Оксана Яшан.

Рецензенти:

Г. Т. Капустян – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського;

В. К. Молоткіна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції
М34 «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.) / упоряд. : В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2022. – 337 с.

У збірнику опубліковано доповіді і тези виступів, що були представлені учасниками V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.).

Для науковців, викладачів, вчителів, здобувачів вищої освіти, краєзнавців, музейників та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково співпадають з позицією організаторів конференції.

З М І С Т

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

<i>Оксана ЯШАН, Володимир ЗОЗУЛЯ, Тетяна РУСАКОВА</i> ПОЛК «АЗОВ»: ПАТРІОТИЗМ І ВІДДАНІСТЬ ДЕРЖАВІ.....	10
<i>Віктор КОЦУКОНЬ</i> РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА. ГЕРОЇ «АЗОВА»: ОЛЕКСАНДР КОЦУКОНЬ (АРС).....	13
<i>Валентина МОЙСЕЄНКО, Інна ШОСТКА, Наталія ТАРЧЕНКО</i> ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА КОНКРЕТНІ СПРАВИ.....	16
<i>Сергій ЮРКО, Віктор МИКОЛЕНКО, Юлія ХАЛЯВКА</i> ЗАСОБИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	21
<i>Марина СЕВЕРИНЧУК</i> ЧЕРКАСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ФРОНТУ.....	24
<i>Оксана МІНСЬКА</i> ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ ЗАСОБІВ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ СПРОТИВУ ОКУПАНТАМ.....	27
<i>Аліна КРИШТАЛЬ</i> МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА АЛЛИ ГОРСЬКОЇ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	32
<i>Світлана ШМИГОЛЬ</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ НІКЗ «ЧИГИРИН» ПІД ЧАС ВІЙНИУ 2022 р. ЧЕРЕЗ ТЕМАТИЧНІ ВИСТАВКИ (на прикладі виставки речей щоденного вжитку сільських жителів Чигиринщини у відділі «Суботівський історичний музей»).....	34
<i>Юлія БАРВІНОК</i> РОБОТА «ДИТЯЧОГО МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ» ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «РЕЗИДЕНЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НІКЗ «ЧИГИРИН»» В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	38
<i>Наталія ПШЕНИШНА, Віта ПОДУПЕЙКО</i> ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЮРИДИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТА РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ.....	42

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА: УКРАЇНСЬКА ПАРАДИГМА

<i>Олександр ЛУГОВСЬКИЙ</i> ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ	46
<i>Анфіса НАШИНЕЦЬ-НАУМОВА, Ольга БАЙТАЛЮК</i> НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ОРГАНІВ У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	49
<i>Людмила ТЕПТЮК, Оксана ХУДОЛЕЙ, Ксенія БОГРЕЦЬ</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ НАДБАНЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ.....	52
<i>Анатолій БОГОРОД</i> ЕТНОХОРЕОЛОГІЧНА РЕВІЗІЯ ГОПАКОВО-КОЗАЧКОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ.....	54
<i>Анатолій ШОСТОПАЛ</i> ЗНАХІДКИ «ВАРВАРСЬКИХ НАСЛІДУВАНЬ» РИМСЬКИМ ЗОЛОТИМ МОНЕТАМ НА ЧЕРКАЩИНІ.....	59
<i>Ігор СОЛОДОВНИКОВ</i> АТРИБУЦІЯ ТА ОСОБИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ НАРОДНИХ ІКОН ПРИ ПРОВЕДЕННІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ.....	63
<i>Максим ЩЕРБИНА</i> НАСЛІДУВАННЯ РИМСЬКИМ МОНЕТАМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	68
<i>Лариса ГОНЧАР</i> ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АТРИБУЦІЇ ГРАВЮР	70
<i>Ганна ЗУБКО</i> АСОРТИМЕНТ ТА ФУНКЦІЇ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ НА КОРСУНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (за польовими дослідженнями)	74
<i>Таміла ЧУПАК</i> СТОРІНКИ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ОНОВЛЕНІЙ МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА.....	77
<i>Надія КУКСА</i> ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ У ПРОТОКОЛАХ ЄПИСКОПСЬКИХ ВІЗИТАЦІЙ СЕРЕДИНИ ХVІІІ ст.	80
<i>Олександр ВЕТРОВ, Денис СИЧ</i> ІКОНОПИСНА ТРАДИЦІЯ МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ.....	85

<i>Олег ТОЛКУШИН, Олена ГАЛИЦЬКА</i> СИМВОЛІКА ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ	88
<i>Юрій ЛЯШКО</i> ЯК З'ЯВИЛИСЯ ГРОШОВІ ЗНАКИ ІЗ ШТАМПОМ ОТАМАНА ХМАРИ?	93
<i>Оксана ГОРЕНИЧ</i> АМАТОРСЬКЕ СЦЕНІЧНЕ МИСТЕЦТВО ЧИГИРИНЩИНИ ХХ ст.: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СУБОТОВА	96
<i>Василь МЕЛЬНИЧЕНКО</i> ЖИТЄВИЙ ШЛЯХ І ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ПЕТРА ЖУКА... ..	102
<i>Яніна ДІДЕНКО, Надія КУКСА</i> ЧИГИРИНСЬКА МАНДРІВКА ГНАТА ХОТКЕВИЧА	107
<i>Тетяна ДЖУЛАЙ</i> МАКАР КОРНІЙОВИЧ МУХА – ХУДОЖНИК І ПЕДАГОГ	110
<i>Тетяна ЧУЛКОВА</i> МИСТЕЦЬКІ РЕФЛЕКСІЇ ЧЕРКАСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ	119
<i>Юрій БОРИСОВ, Анна ЗАПОРОЖЕЦЬ</i> ЦИФРОВИЙ ЖИВОПИС У ГРАФІЧНОМУ ДИЗАЙНІ	124
<i>Вікторія КУДРЕВИЧ, Катерина КАНЮК</i> РЕКЛАМА В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ	126
<i>Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА, Анастасія МАНН</i> ДИЗАЙН ДИТЯЧИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ	128
<i>Гліб БАРАНОВ</i> КРИПТОМИСТЕЦТВО: ПЕРСПЕКТИВИ NFT-РИНКУ	130
<i>Наталія ЧУГАЙ, Станіслав ПЕРЕПЕЛЕНКО</i> ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ГАБІОННИХ КОНСТРУКЦІЙ У ФОРМУВАННІ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ	132
<i>Alina KRYSH TAL, Uliana LEONIDOVA</i> CHARACTERISTICS OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION SYSTEM IN JAPAN	135

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

<i>Інна ЯКОВЕЦЬ, Наталія ЧУГАЙ</i> ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ ІНСТИТУЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	138
<i>Тетяна НЕРАДЕНКО, Антон КРАВЧЕНКО</i> МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ: ЗАРОДЖЕННЯ.....	140
<i>Тетяна НЕРАДЕНКО</i> МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ: СТАНОВЛЕННЯ.....	145
<i>Алла ЛИСЕНКО</i> СУЧАСНИЙ МУЗЕЙ ЯК ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР	153
<i>Світлана КИСЛЕНКО</i> ІСТОРІЯ ОДНОГО ЕКСПОНАТА: ЩИТ ЯК СИМВОЛ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ	156
<i>Людмила СОКУР</i> ДОКУМЕНТАЛЬНО-АРХІВНІ РЕСУРСИ КОЛЕКЦІЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	158
<i>Олеся ТКАЧЕНКО, Вікторія ГРУКАЧ</i> МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ	162
<i>Тетяна ПОЛЯКОВА</i> МУЗЕЇ КОРСУНЯ (XVIII – XXI СТОЛІТТЯ)	164
<i>Галина ДАВИДЕНКО</i> СПІВПРАЦЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА З ГРОМАДСЬКОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ «СОЛДАТСЬКІ МАТЕРІ КОРСУНЩИНИ» З ПИТАНЬ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ	169
<i>Лідія ОВСІЄНКО</i> ВНЕСОК МИКОЛИ ГУПАЛА В КОМПЛЕКТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	173
<i>Катерина ЛОЄНКО</i> ПРИРОДНИЧІ ВИСТАВКИ ЯК ЗАСІБ РОЗКРИТТЯ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ПАРКУ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	177

<i>Любов ШМИГОЛЬ</i> АКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ З ФОНДІВ НІКЗ «ЧИГИРИН»: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.....	180
<i>Ольга БРЕЛЬ, Яніна ДІДЕНКО</i> ЧИГИРИН У ЛЮСТРАЦІЯХ ХVII СТОЛІТТЯ.....	184
<i>Олена ТРОЩИНСЬКА</i> ЖИВОПИС ВАСИЛЯ СЛОБОДЯНЮКА (З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІКЗ «ЧИГИРИН»).....	189
<i>Світлана КОСТЕНКО</i> УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ НА ПОЛОТНАХ КОРСУНСЬКИХ МАЙСТРІВ НАЇВНОГО МАЛЯРСТВА	195
<i>Лариса ВИСОЦЬКА</i> ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТВОРЧОСТІ ЗАСЛУЖЕНОГО МАЙСТРА НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ М. К. МУХИ В КАМ'ЯНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ	199
<i>Наталія ПУГАЧ</i> ПИСАНКИ КАНАДСЬКОГО КОЛЕКЦІОНЕРА ТА ХУДОЖНИКА МИРОСЛАВА КУЦЯ (З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)	205
<i>Галина ТАРАН</i> МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ПРИВАТНОГО АРХІВУ СОФІЇ ВОРОБІЙОВОЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕСУВНОГО ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ П.К. САКСАГАНСЬКОГО У МІСТІ КАМ'ЯНКА	209
<i>Надія ЛЕВЧЕНКО</i> З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ с. ВЕРШАЦІ.....	214
<i>Людмила АБАШІНА</i> СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРА (ЗА ЩОДЕННИКОМ МИРОНЕНКА ГРИГОРІЯ АРСЕНТІЙОВИЧА)	219
<i>Дмитро ДЖИРМА</i> МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	224

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Валентин ЛАЗУРЕНКО

ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ІЛЛІНСЬКОЇ
І МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКОВ У СУБОТОВІ ЯК МОЖЛИВИХ
УСИПАЛЬНИЦЬ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 227

о. Юрій МИЦИК

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ОЧИМА КЛАСИКІВ
ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVII ст.
(С. ТВАРДОВСЬКИЙ І В. КОХОВСЬКИЙ) 238

Тетяна КЛИМЕНКО

ПОЛЯКИ НА ЧЕРКАЩИНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 244

Олександр МУШТА

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У КАМ'ЯНСЬКІЙ ВОЛОСТІ
ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ В 1905 – 1907 рр. 248

Анатолій ШОСТОПАЛ

ПЕРВИННА РЕЄСТРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ
У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ
НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ 254

Ірина ПЕТРЕНКО

РОДИНА ЮРКЕВИЧ-СОКОЛОГОРСЬКИХ В ІСТОРІЇ
ПОЛТАВСЬКОГО КРАЮ 257

Владислав ОЧЕРЕТЯНИЙ

ПРОБЛЕМИ ЗЕРНОВИХ КРИЗ
В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 262

Валерій ДАНИЛЕВСЬКИЙ

ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр. НА ШПАЛЬТАХ
УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ 271

Світлана ПАВЛОВА, Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ

ЧИГИРИН В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
ЗА СПОГАДАМИ ОЧЕВИДЦІВ (1941 – 1943 рр.) 273

Богдан КУЛИНИЧ

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ СПОРТУ ІНВАЛІДІВ
В УКРАЇНІ У 2000-х рр. 286

Наталія ЧИГИРИК

«СПОГАДИ ПРО СЕЛО ШАБЕЛЬНИКИ
ТА ДЕЩО ПОВ'ЯЗАНЕ З НИМ» 295

Олександр ВЕТРОВ ПІДЗЕМЕЛЛЯ ХОЛОДНОГО ЯРУ	299
Валентина ГУБЕНКО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНСЬКОГО ХОРУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ І ПРАЦІ.....	306
Владислав ФИРФА ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕЗЛАМНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА СВОЮ ДЕРЖАВНІСТЬ	309
Юлія ІЛЛЯШЕНКО, Анна МАЙБОРОДА, Іван МІЛІН НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ МІСТА ЧЕРКАСИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	312
Ірина СТАДНИК, Павло ГАПОНЕНКО КНЯЖА ГОРА: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ОГЛЯД.....	315
Tetiana CZUBINA WONATEROWIE-ABSOLWENCI CZERKASKIEGO INSTYTUTU BEZPIECZEŃSTWA POŻAROWEGO: EDUKACJA PATRIOTYCZNA JAKO GWARANCJA KSZTAŁTOWANIA GODNYCH PRACOWNIKÓW PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY SYTUACJI NADZWYCZAJNYCH UKRAINY	318

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Валентин ЛАЗУРЕНКО УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ (Рец. на наук. видання: Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ століття). У 2-х кн. – Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 846 с. ; Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 818 с.).....	326
Світлана КОСЯК ІСТОРИК І ВЛАДА: КОРЕЛЯЦІЯ ВІДНОСИН.....	332
Леся ГОРЕНКО «ГОЛОВНЕ В ЖИТТІ – ЗАВЖДИ РОБИТИ ДОБРО...» – ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ЖИТТЯ І СВЯТІСТЬ СВЯТИТЕЛЯ ЛУКИ (В. Ф. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКОГО), АРХІЄПІСКОПА СИМФЕРОПОЛЬСЬКОГО ТА КРИМСЬКОГО	334

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

УДК [355.13:172.15]:355.4(477+470)"2022"

ПОЛК «АЗОВ»: ПАТРІОТИЗМ І ВІДДАНІСТЬ ДЕРЖАВІ

Оксана ЯШАН,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Володимир ЗОЗУЛЯ,

*магістр спеціальності “Історія та археологія”, освітня програма
“Історія, музеєзнавство та експертиза культурно-історичних цінностей”*

Черкаського державного технологічного університету

Тетяна РУСАКОВА,

*студентка II курсу спеціальності “Історія та археологія”, освітня
програма “Історія, музеєзнавство та експертиза культурно-історичних
цінностей” Черкаського державного технологічного університету*

Бійці полку «Азов» є справжнім символом боротьби за незалежність, волю та майбутнє нашої держави. Їх можна назвати по-справжньому великими воїнами. Історія полку починається задовго до 5 травня 2014 р. у м. Бердянськ (Запорізька область), де на підставі рішення Міністерства внутрішніх справ, було утворено батальйон патрульної служби міліції особливого призначення (БПСМОП) МВС України. Засновником та лідером полку став Андрій Білецький, випускник історичного факультету Харківського національного університету, лідер політичної партії «Національний корпус», колишній політв'язень у справі «оборонців Римарської», народний депутат України 8-го скликання. Отже, історія починається в ніч з 28 лютого на 1 березня 2014 р. у м. Харків, де під началом А. Білецького утворився «Чорний корпус», який активно та вдало діяв проти проросійських сепаратистів Харкова. Їх часто називали «чорними чоловічками» на противагу «зеленим чоловічкам» (таку назву ще 2014 р. отримали військовослужбовці РФ). Таке прізвисько закріпилося завдяки чорній штурмовій формі. Звідси полк «Азов» також отримав свою першу назву – «Чорний Корпус». На початку своєї діяльності полк налічував 300 осіб, більша частина складу раніше були членами організації «Патріот України».

5–7 травня 2014 р. під час рейд у Маріуполь, було успішно відбито спробу захоплення міського відділу міліції, ліквідовано засідку на в'їзді в місто і було взято у полон першого міністра оборони «ДНР» Ігоря Хакімзянова і близько 30 бойовиків. Такі успішні дії загону призвели до

його легалізації створенню на його основі батальйон міліції особливого призначення «Азов».

Після свого створення батальйон міліції «Азов» почав проводити тренування поблизу міста Бердянськ (Запорізька область) і здійснював патрулювання навколо міста Маріуполь (Донецька область).

17 вересня 2014 р. тодішній міністр внутрішніх справ Арсен Аваков підписав наказ про реорганізацію та розширення батальйону. За результатами цього формування став полком міліції особливого призначення «Азов». 11 листопада Арсеном Аваковим було підписано наказ про переведення полку до складу Національної гвардії України з подальшою докомплетацією його до бойового стандарту бригад Національної гвардії. «Азов» був першим військовим формуванням України, яке повністю перейшло на стандарти НАТО. Сьогодні цей підрозділ є окремим загоном військової частини 3057 НГУ. В місті Маріуполь (Донецька область) розташована штаб-квартира полку.

Спочатку у полку існувало лише декілька неофіційних символів, але нарукавної нашивки не було. Коли бійці «Азову» вирушали на Схід України, то використовували два прапори:

- прапор жовтого кольору, на якому було зображено символ «Ідея нації» (саме цей символ часто помилково сприймали як давньонімецький вольфсангель). «Ідея нації» раніше була символом організації «Патріот України» – це накладені одна на одну літери з латинської мови «I» («Ідея») та «N» («Нація»);

- перевернутий прапор України (смужка жовтого кольору знаходилась зверху, а синього внизу).

Перевернутий прапор бійці пояснювали тим, що такий варіант раніше використовувався в УНР. А звичний для нас український прапор був прийнятий лише за гетьмана Скоропадського. Варто зазначити, що полк переважно діє в Приазов'ї і власне тому бійці інтерпретують перевернутий прапор як «жовте сонце та синє море».

Бійці «Азову» мають ще одну емблему, яка отримала дуже широке розповсюдження в українській пресі. На ній теж зображений символ «Ідея нації», але розміщений на тлі «Чорного сонця». Знизу зображена синя хвиля. Цю нашивку не вишивали на тканині, а впресовували в м'яку гуму. Саме ця версія нашивки отримала популярність і використовується найчастіше. Ця емблема була неофіційною неформального формування «Чорний корпус» батальйону «Азов».

Добровольці, які прибули на Схід 23 червня 2014 р. мали нову нарукавну нашивку. На ній було зображено людські фігури, які тримали в руках зброю на фоні тризуба. Також на цій нашивці був напис «Чорний корпус». Але ця емблема також була неформальною. Її було створено на честь пам'яті батальйону «Чорний корпус». Хоча деякі військові досі використовують даний шеврон, як додатковий. 2014 р. в середині серпня з'явилась ще одна нашивка, проте вона була помічена лише в одного бійця батальйону «Азов». Фоном даного шеврону був перевернутий державний прапор. На жовтій смугі зверху був напис «Азов», а на синій смугі був розташований малий герб України. Також під прапором знаходився напис «Україна», а трохи нижче спецпідрозділ МВС.

Лише 11 серпня 2015 р. емблема полку «Азов» набула свого остаточного вигляду. На ній було залишено лише руну «Ідею нації», яка розташовується під кутом. Вона є символом стрімкого руху вперед. Над руною знаходиться напис «Азов». Емблема зображена в національних кольорах.

Полк «Азов» в складі МВС України брав активну участь у військових операціях на території проведення АТО (Антитерористична операція), ООС (операція Об'єднаних сил) та в інших регіонах країни. Так, саме бійцями батальйону міліції «Азов» за підтримки частин ЗСУ та НГУ 13 червня 2014 р. було звільнено місто Маріуполь від окупантів так званої «Донецької народної республіки». Терористи понесли втрати 3-ма убитими, 17-ма пораненими та 38 було затримано. З липня 2014 р. узбережжя Азовського моря повністю контролюється силами «Азову», окрім цього було здійснено встановлення блокпостів.

Разом із Збройними Силами України «Азовці» звільнили місто Мар'їнка від російських найманців та терористів, брали участь боях за місто Іловайськ, населені пункти: Павлопіль, Гранітне, Комінтернове, Бердянське, Павлопіль, Широкине, Комінтернове, Гранітне.

В квітні та травні 2016 р. бійцями було посилено охорону громадського порядку в місті Одеса.

В серпні 2016 р. за ініціативи командувача НГУ, частина ОЗСП «Азов» була відведена на охорону блокпостів у місті Запоріжжя.

Від осені 2016 до 24 лютого 2022 р. (коли розпочалася повномасштабна війна росії з Україною) полк «Азов» виконував різноманітні бойові завдання з протидесантної оборони на узбережжі Азовського моря.

Протягом всього часу з моменту створення підрозділ «Азов» задіяний в складі груп швидкого реагування та патрулювання по всій території ООС (АТО) з метою контрдиверсійних дій та запобігання тероризму.

Від початку повномасштабного вторгнення рф на територію України полк «Азов» приймає участь у бойових діях у самих «гарячих» місцях. Протягом 86 днів разом із іншими бойовими підрозділами «Азов» боронив місто Маріуполь, надихая своєю мужністю й незламністю українців і весь світ. Ворог намагався взяти місто за три дні, але бійці довели, що дійсно «Азов» це Сталь, прийняв нерівний бій з переважаючими силами противника, кількість угруповання якого перевищувало 14000 військовослужбовців. Попри ворожу авіацію, багатотонні бомби, переважаючі сили противника та корабельну артилерію, вони боронили місто, відтягуючи сили противника з інших ланок військових дій. Так, за даними командування полку «Азов», з 24 лютого по 15 квітня 2022 р., полк «Азов» під час оборони Маріуполя знищив близько 2,5 тисячі особового складу ворога, поранили понад 5 тисяч російських загарбників. За підрахунками полку «Азов» це 15 % від загальних втрат ворога в Україні на той час.

«Підрозділи, якими ви керували, зробили неоціненний внесок у майбутню перемогу України. Ви й ваші підлеглі зуміли скувати величезні сили противника. Сили, яких забракло для окупації більших територій», – сказав Андрій Єрмак, керівник Офісу Глави держави, вручаючи за

дорученням Президента України, орден «Золота Зірка» командир полку «Азов» Денису Прокопенку. Також він наголосив, що захисники «Азовстали» врятували багато життів на тих територіях, куди не дійшов ворог. «Ви виграли час, і цей час не було змарновано. І тепер ми повертаємо наші території й наших людей. Україна буде вільною та соборною», – зазначив він.

Оборона Маріуполя – це справжня глобальна історія, яка увійде у військові підручники, бо з часів Другої світової війни в жодній армії світу не було такого досвіду. І цю історію продовжує писати окремий загін спеціального призначення Національної гвардії «Азов».

Список використаних джерел

1. Про АЗОВ (Офіційний сайт полку «Азов»). URL: <https://azov.org.ua/pro-nas/> (дата звернення 20.09.22)
2. Полк «Азов»: основна інформація про загін, як вступити. URL: <https://tsn.ua/ato/polku-azov-osnovna-informaciya-pro-zagin-yak-vstupiti-2011654.html> (дата звернення 20.09.22)
3. Полку «Азов» – 8 років: що потрібно знати про легендарних українських воїнів. URL: <https://meta.ua/uk/news/society/45738-polku-azov-8-rokiv-scho-potribno-znati-pro-legendarnih-ukrayinskih-voyniv/> (дата звернення 20.09.22)
4. "Азов" заявив про знищення з початку війни 2,5 тисячі окупантів і 60 їхніх танків. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/8/7344876/> (дата звернення 22.09.22)
5. За дорученням Президента Андрій Єрмак вручив ордени «Золота Зірка» п'ятьом захисникам «Азовстали», яким присвоєно звання Героя України. URL: <https://president.gov.ua/news/za-doruchennyam-prezidenta-andrij-yermak-vruchiv-ordeni-zolo-78257>. (дата звернення 03.10.22)

УДК 355.4(477+470) “2022”:355.312-057.36

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА. ГЕРОЇ «АЗОВА»: ОЛЕКСАНДР КОЦУКОНЬ (АРС)

Віктор КОЦУКОНЬ,

студент I курсу спеціальності “Історія та археологія”, освітня програма
“Історія, музеєзнавство та експертиза культурно-історичних цінностей”
Черкаського державного технологічного університету

Україна точно переможе.
Я б хотів це побачити.
(АРС, 19.03.2022)

Але не судилося. Звісно, він це побачить – але вже – тільки з неба...

Це одні з останніх слів із особистого листування справжнього Героя сьогодні, бійця славетного полку «Азов» Коцуконя Олександра на псевдо Арс.

Народився Олександр 3 вересня 1999 р. в селі Телепине, що на Кам'янщині. В родині він був первістком, довгоочікуваною дитиною, продовжувачем роду. З самого дитинства Олександр був самостійним: завжди робив все по-своєму, як вважав за потрібне. Не любив несправедливість, захищав друзів, був справжнім захисником для свого молодшого брата. Зовні – дитина, а всередині – вже справжній воїн – був уже тоді. Любив спорт, обожнював автомобілі і все, що пов'язано з ними. В школі був активним учнем, брав участь у спортивних змаганнях, у різних заходах. Мав багато товаришів і подруг, був душею компаній – бо мав гарне почуття гумору і міг підняти настрій кожному.

Закінчивши навчання в школі, він вступив до Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького на факультет журналістики, хоча планував вступати в інший заклад і отримати професію історика-археолога. Але сталося так, що трагічно загинув близький товариш Олександра, який був сиротою і навчався на другому курсі ЧНУ. Тому він пообіцяв, що вступить саме в цей заклад і на той саме факультет – в пам'ять про друга, і в майбутньому буде висвітлювати і розслідувати подібні історії, щоби винуватців дійсно карали за такі злочини! На другому курсі він перевівся на заочну форму навчання, а вже незабаром отримав повістку до військкомату – і пішов проходити строкову службу в частину НГУ 3061 м. Черкаси. Служити не боявся, а навіть хотів: це була можливість ще більше себе загартувати.

Через декілька місяців строкової служби йому запропонували підписати контракт і спробувати себе в пресслужбі частини, так як він опановував професію журналіста, вмів робити якісні фото, писати дописи. Але одного дня сталася доленосна зустріч з бійцями полку «Азов» – це було літо 2020 р.

Побачивши братерство та силу духу, ідейність і міць Азовців, він поставив собі за ціль: що би йому не коштувало – потрапити до найкращих, стати одним із найкращих. І пройшовши курс молодого бійця (КМБ), вже в жовтні цього ж року він став одним із найкращих – азовцем. Перевівшись в м. Маріуполь до частини НГУ 3057, почав свій шлях в пресслужбі полку. Виїздив на полігони разом з побратимами, знімав їх під час навчань та тренувань, познайомився з відомим військовим журналістом Ігорем Цаплієнком, який нещодавно написав про нього:

- «Третього вересня веселому й товариському хлопцеві Олександрові Коцуконю, який навчався на кафедрі журналістики Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, могло б виповнитися 23 роки. Але, на жаль, він назавжди залишився 22-річним, бо 22 березня загинув, захищаючи Маріуполь.

Останні пів року до повномасштабного вторгнення Олександр був в автороті водієм: говорив, що саме тут отримує задоволення від того, що робить. Все ж таки, жага і захоплення автомобілями та технікою зробили свою справу. За неодноразове виконання бойових завдань в складі групи розвідки отримав медаль «Учасник бойових дій – ветеран війни». Мріяв потрапити до французького легіону, довести собі, в першу чергу, що

здатний на більше. Інтенсивно займався спортом, весь вільний час приділяв тренуванню.

З перших днів повномасштабного вторгнення був разом із своїми побратимами і обороняв наш український Маріуполь. З їхніх слів, завжди з посмішкою «вилітав» на рейди, жодного разу не показав свою слабкість, не вагаючись виконував накази командування.

Під щохвилининими обстрілами та авіаударами виїздив на завдання, евакуював поранених побратимів з різних частин міста. Під час листування та дуже рідких розмов зі своєю матір'ю Оксаною весь час задавав питання: чи тримається Київ? чи в безпеці рідні? Говорив:

– Я тут, щоб цієї безжальної орди не було там, де ви! Хто як не я – вас захистить!?

Мати Олександра на честь сина зробила татуювання з фрагментом з одного із листувань, де написано:

«Але раптом що – я б не хотів з Вальхали дивитися, як ви плачете!!!».

Чому саме з Вальхали? Олександр та його побратими вірили, що після того як вони поляжуть на полі бою, вони потраплять до Вальхали – раю для полеглих та найдойстойніших воїнів, де вони потім всі зустрінуться і будуть відпочивати у небесному палаці.

Жодного разу він нікому не поскаржився та не сказав, що боїться чи жалкує про що-небудь. Завжди говорив, що не допустить ніколи з власної волі – полону... Полон для азовців – це гірше за смерть!

Він, як і більшість його побратимів, знали напевно, що мало хто з них залишиться живим. Знали, але не зробили жодного кроку назад – адже присягли на вірність НАРОДУ і стояли до кінця, до останнього свого подиху! Героїчні захисники Маріуполя довго утримували місто і тим самим стримали великі сили росіян.

Утримуючи позиції на «Азовсталі», вони не дозволили противнику перекинути угруповання чисельністю до 17 батальйонних тактичних груп (близько 20 000 особового складу) на інші напрямки, тим самим завадили захопити інші міста.

В останньому листуванні Олександр написав, що любить свою родину: матір, батька, брата, і впевнений, що Україна переможе, і він хотів би це побачити... Але, на жаль, не судилося...

Загинув Олександр 22 березня 2022 р., виконуючи бойове завдання в складі групи розвідки в центрі міста Маріуполь. Разом із побратимами потрапив під мінометний обстріл, отримав множинні осколкові поранення. Ніхто не знає, чи був в тих умовах шанс вижити, але снайпер напевно його не залишив, зробивши постріл, який відібрав життя у Героя...

Перебуваючи останній раз вдома у відпустці – в лютому, саме перед війною, в одній із своїх улюблених книжок «Чорне сонце» В. Шкляра на першій сторінці він написав: «Раптом що, я не буду забутий !!!»

Тепер ми не маємо права забути. Пам'ять про Героїв, що віддали життя за нашу незалежність, має жити вічно! Пам'ять про Арса та його побратимів буде жити вічно!

Указом Президента України від 02.04.2022 №202 Олександр Коцуконь нагороджений орденом «За мужність» III ступеня посмертно.

Слава «Азову»!!! Слава Україні!!!

Список використаних джерел

1. Розповідь про коротке і яскраве життя бійця // Сайт НСЖУ. – Режим доступу: t.me/spilkanews/3037
2. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100013990293736>
3. <https://www.president.gov.ua/documents/2022022-41989>

УДК 341.3:7.06

**ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ:
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА КОНКРЕТНІ СПРАВИ**

Валентина МОЙСЕЄНКО,

академік НАН Вищої освіти України, віце-президент відділення природничих фахових наук НАВО України, доктор медичних наук, професор Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Інна ШОСТКА,

кандидат медичних наук, лікар-терапевт вищої категорії, викладач кафедри внутрішньої медицини №3 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Наталія ТАРЧЕНКО,

письменник, журналіст

Про захист пам'яток культури під час збройних конфліктів людство думало із давніх давен. Китайський полководець та мислитель Сунь-дзи у своєму творі «Мистецтво війни» говорив, що під час війни не можна нічого руйнувати без нагальної потреби: «Найкраще – зберегти державу супротивника в цілості» [1]. Засуджували бездумні, нічим не виправдані

руйнації й автори Стародавній Греції, Індії, країн арабського світу тощо. Праця давньогрецького історика, воєначальника та державного діяча Полібія «Всесвітня історія», в якій йдеться, зокрема, про руйнування Карфагену та Корикиї в 1947 році була взята новоствореною Комісією міжнародного права ООН в якості ілюстрації перших відомих та задокументованих проявів культурного геноциду.

Протягом сторіч правила поведження на війні склалися стихійно, базуючись на звичаях. Іноді воюючі сторони підписували між собою певні угоди, але жодна з норм не була універсальною – кожна стосувалася лише одного окремого конфлікту. Певна схожість договорів та воєнних звичаїв була обумовлена лише подібністю між собою природи різних народів та людських інстинктів.

Так, в Середньовіччі засуджувалася руйнація храмів. Тому в Європі костюли та церкви часто використовувалися під час воєн, як прихисток для мирних мешканців. Але звичаї обумовлювали збереження тільки тих об'єктів, які воююча сторона вважала такими, що належать до власної культури [2]. Під час Хрестових походів рицарі не мали права чіпати християнські храми, проте руйнували мечеті.

Першим нормативно-правовим актом, що регламентував права та обов'язки на війні став Кодекс Лібера. Його автор – Френсіс Лібер, німецько-американський політичний філософ та юрист. За життя він був учасником Грецької війни за незалежність, а, потрапивши на американський континент, долучився до сил Півночі під час громадянської війни 1861 – 1865 років. Саме в цей час він склав свій Кодекс – де-факто, інструкцію для польових військ. В його статті 35 йдеться про неможливість нанесення ушкоджень класичним витворам мистецтва, бібліотекам, науковим колекціям, цінним інструментам, таким, як астрономічні телескопи. Кодекс також забороняв продавати награване, а по завершенні конфлікту захоплені культурні об'єкти необхідно було повернути на ті місця, звідки вони були взяті.

В подальшому на цей Кодекс спиралися, зокрема, видатний швейцарський юрист та державний діяч Жан-Гаспар Блюнчлі в праці «Сучасне військове право» (1866) та автори військових кодексів, створених у декількох країнах. В 1873 році Лібер, Блюнчлі, один із засновників Червоного Хреста Густав Муаньє та низка інших юристів організували Інститут міжнародного права [3].

Всі ці юридичні розробки лягли в основу Гаазьких положень 1899 та 1907 років про поведження під час збройного конфлікту. Цей короткий документ став першою системою міжнародного кримінального правосуддя [4].

Юридичні документи кінця XIX – початку XX століття не захистили культурні об'єкти у двох світових війнах, що невдовзі сталися.

В довгому переліку неправомірних дій всіх ворогуючих сторін можна навести два наступних приклади.

Під час Другої світової війни в Німеччині організували Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, серед завдань якого були відбір та конфіскація архівних матеріалів з окупованих європейських країн. Робочі групи цієї структури діяли на території України, Білорусі, Латвії, Литви,

Естонії, Росії, Франції, Бельгії, Балканських країнах тощо. Після війни й донині цей величезний архів в розпорошеному вигляді зберігається в Києві, Берліні та Москві [5].

В Червоній Армії діяли структури, які називалися трофейні бригади, завданням яких були зібрання, вивіз та подальше зберігання трофейного майна. Ця служба (на чолі якої стояв Клімент Ворошилов) піддавалася численним реорганізаціям, але сутність її залишалася єдина – збирати все, що являє собою будь яку цінність – від зброї до предметів побуту, культурних та історичних цінностей. Всі захоплені твори мистецтва згодом поповнили фонди радянських музеїв [6].

В обох наведених випадках навіть мова не могла йти про будь яке відшкодування збитків після війни, бо для цього не існувало юридичних механізмів. Де-факто, ці механізми слабкі й досі.

Найбільш важливим документом про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту є Конвенція від 14 травня 1954 року. Саме на нього спирається Україна, звертаючись до міжнародних судових інстанцій. Цей документ встановлює дві форми захисту: загальний (для всіх передбачених Конвенцією культурних цінностей) та спеціальний (особливо для цінних об'єктів, внесених в Міжнародний реєстр культурних цінностей). Культурні цінності, що перебувають під захистом, мають бути відмічені спеціальним знаком – загостреним до низу щитом, розділеним на чотири частини синього та білого кольору. Об'єкти всесвітньої спадщини, список яких складає ЮНЕСКО, позначаються трьома блакитними щитами [7]. Взагалі, серед документів, прийнятих на конференції, був і однойменний Протокол, в якому увага зосереджена на реституції культурних цінностей. Він, крім іншого, зобов'язує всіх учасників збройного конфлікту після припинення воєнних дій повернути компетентним органам артефакти, які були захоплені окупантами.

Але, як показав час, можливості для охорони культурних цінностей залишалися обмеженими, застосувати законодавчу базу в цій сфері завжди було вкрай важко. Щоб якось змінити стан справ, у 1999 році був прийнятий Другий протокол до Гаазької конвенції, який зменшує можливості зробити культурний об'єкт частиною військової інфраструктури та створює підґрунтя для кримінального переслідування за злочини проти цих цінностей [8].

Ще один важливий міжнародний документ – Римський статут міжнародного кримінального суду, прийнятий на дипломатичній конференції в Римі в 1998 році. Україна, хоча й підписала його свого часу, але досі не ратифікувала, з приводу необхідності цього кроку на разі тривають дискусії.

Міжнародні договори вимагають у випадку збройного конфлікту брати на себе певні зобов'язання в справі захищення своїх культурних цінностей. Звичайно, Україна тут не є винятком. З початком повномасштабної агресії Росії в цій галузі було зроблено багато – в основному, завдяки ентузіазму, відданості своїй справі працівників культурних закладів, і допомозі величезної армії волонтерів. Наведемо декілька прикладів.

Так, під час понад 40-денної облоги Чернігова, під обстрілами місцеві музейники не припиняли своєї роботи. У Чернігівському обласному історичному музеї імені Василя Тарновського співробітники весь цей час займалися демонтуванням колекції, під час повітряних тривог даючи прихисток городянам в своєму підвальному приміщенні. В цьому імпровізованому сховищі навіть читалися лекції з історії музею, його колекцій, Чернігівщини. Не припиняли роботи і філії закладу – Військово-історичний музей, «Лісоград» та «Садиба родини Лизогубів». Військово-історичний музей розташований у небезпечному місці, тому предмети колекції, які могли постраждати, демонтували під обстрілами, до яких призвичаїлися. Музейникам допомагали волонтери – фінансово, або продуктами, ліками та різними необхідними речами. Величезний вклад в справу зробив львівський штаб порятунку культурної спадщини. Допомагали й колеги з Національного заповідника «Гетьманська столиця», Національного художнього музею України. Музейники неквапливо збирають і деякі артефакти нинішньої війни, які у майбутньому стануть сумними експонатами – серед них, зокрема, уламки міни, що залетіли у приміщення [9].

Велика робота із захисту культурних пам'яток зроблена і в Києві. До неї долучалися як Департамент охорони культурної спадщини КМДА, так і численні небайдужі мешканці міста. Численні пам'ятники обклали мішками з піском. Так, одягнулися в піщані «бронезилети» Володимир Великий, княгиня Ольга, Ярослав Мудрий, Тарас Шевченко, Володимир Грушевський, Григорій Скоровода тощо. Дерев'яними щитами та вогнестійким брезентом захищені вітражі фунікулера. Всі ці заходи, звичайно, не врятують від прямого потрапляння, але від уламків захищають досить надійно. Евакуйовані та сховані й найцінніші експозиції з музеїв .

На Київщині, у селищі Іванків через влучення снаряду російських загартників згорів історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори самобутньої української художниці Марії Приймаченко, та тканини роботи народної художниці Ганни Верес. Експонати врятував охоронець музею, разом із своєю дружиною. Музей планується відновити, і гроші на це перерахувала, зокрема, ЮНЕСКО. А врятовані картини експонувалися на виставці в Києві .

Від самого початку війни опустіли стіни й Національного музею Львова. Понад 180 тисяч одиниць колекції перемістили у підземні сховища. В центрі міста, який є об'єктом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО статуї обгорталися вогнетривкою тканиною, скловатою, спеціальною фольгою, та, насамкінець, на них надягнули спеціальні мішки. За захисними екранами сховані й історичні вітражі.

Один із цікавих сучасних способів відновити культурну пам'ятку в її первісному вигляді, якщо станеться найгірше – це лазерне 3D сканування. Так, саме завдяки цьому методу, проведеному задалегідь, реставратори Нотр-Дам де Парі сподіваються повністю відтворити шедевр. У місті Львові такою справою займаються, зокрема, на волонтерських засадах спеціалісти з компанії «Skeiron», які на початку вторгнення відсканували 29 культурних пам'яток [10].

6 травня російський російська ракета влучила під дах музею Григорія Сковороди, що знаходиться в селі Сковородинівка Богодухівського району, що на Харківщині. Загорілися всі приміщення, поранений охоронець. Проте, найцінніші експонати все ж таки вціліли, завдяки тому, що музейники їх заздалегідь вивезли.

Взагалі, на Харківщині під час повномасштабного вторгнення було зруйновано або пошкоджено 140 пам'яток архітектури. Зруйновані пам'ятники консервують. Захищають вікна та дах, щоб зберегти всередині мікроклімат.

Окрему проблему становлять культурні пам'ятки, що опинилися на окупованій території. Так, в Криму вже давно проводяться незаконні розкопки та реставраційні роботи, знищуються археологічні пам'ятки, розташовані уздовж інфраструктури, що будується.

В Маріуполі вивезли всі цінні експонати із Музею краєзнавства та Художнього музею, серед яких роботи Архіпа Куїнджі та Івана Айвазовського. І це тільки найбільш гучні випадки.

Після війни чекає велика робота на ниві законодавства, щоб примусити загарбників повернути награване, і усадити на лаву підсудних усіх, хто винний в руйнуваннях.

Список використаних джерел

1. Сунь-ци. *Мистецтво війни*. – К.: Арій, 2014. – С. 23.
2. Правовий клуб PRAVOKATOR, ГО Регіональний центр прав людини. Вебінар *Культурна спадщина в умовах збройного конфлікту*. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mrKo59FSnGE&t=4231s>.
3. Гороховська О. В., Семенюк І. С. *Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. Держава та регіони. Сер. : Право*. – 2014. – № 2. – С. 114-118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2014_2_22.
4. *Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2, Правова охорона культурних цінностей*. – К.: Юрінком Інтер. 1997.
5. Себта Т. М. *Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941 – 1944) // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. – Т.4. – К., 1999. – С.400.
6. *Мосякин А. Г. Ограбленная Европа. Сокровища и Вторая мировая война*. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2018.
7. Акуленко В.І. *Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: проблеми імпліmentaції та застосування*. // *Право*. – 2010. – №9. – С. 127 – 137.
8. Криволапов Б. М. *Захист культурних цінностей під час конфлікту на Південному Сході України*. // *Культура і сучасність*. – 2018. – №1. – С.274 – 278.
9. Прокопенко М. *Понад 40 днів в облозі: як рятували колекцію Чернігівського історичного музею*. // *Суспільне. Культура*. – 2022. – 18 травня. Режим доступу: <https://suspilne.media/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvati-kolekciu-cernigivskogo-istoricnogo-muzeu/>
10. Як лазерне сканування допоможе зберегти культурну спадщину України. // *Ukrainer*. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=abRhaxlm-O4>

УДК 341.232.7+343.9

**ЗАСОБИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ
ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Сергій ЮРКО,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
адвокат Національної асоціації адвокатів України*

Віктор МИКОЛЕНКО,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,*

Юлія ХАЛЯВКА,

*головний судовий експерт
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

Під час війни, як різновиду міжнародного збройного конфлікту, між воюючими сторонами діє міжнародне гуманітарне право, норми якого обмежують сторони конфлікту у засобах та методах ведення війни. Міжнародне право збройних конфліктів кодифіковано у Гаазьких конвенціях та деклараціях 1899 і 1907 років, Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 року і Додаткових протоколах до них 1977 року, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших документах. Міжнародне гуманітарне право обмежує воюючі сторони у використанні певних видів озброєнь, встановлює правила поведіння з військовополоненими, захищає цивільне населення і цивільні об'єкти, тощо.

Зокрема, підвищений рівень захисту серед цивільних об'єктів у період збройного конфлікту за нормами міжнародного гуманітарного права мають культурна спадщина та культурні цінності, оскільки збитки, завдані культурним цінностям кожного народу, є збитками для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру.

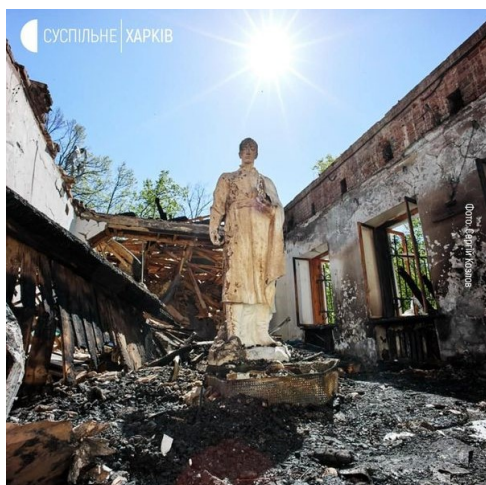
Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 передбачає, що сторони конфлікту зобов'язані поважати та захищати їх, забороняти, попереджати та припиняти будь-які акти крадіжки, грабежу або незаконного присвоєння культурних цінностей в будь-якій формі, а також будь-які акти вандалізму. У ході військових операцій сторони повинні вживати особливих заходів обережності, щоб уникнути заподіяння шкоди культурній спадщині та культурним цінностям, за винятком випадків, коли вони перетворені на військові об'єкти [1].

Важливою передумовою захисту культурних цінностей за змістом ст. 4 Конвенції 1954 року є заборона розміщення на прилеглий території чи в приміщеннях для збереження чи експонування таких цінностей військ чи військової техніки, оскільки в такому разі цивільний об'єкт набуває

військового значення. У випадках розквартирування військ та розміщення техніки на території і в приміщеннях музеїв, бібліотек, архівів, вони перетворюється на легальний військовий об'єкт для атак противника.

Навмисне знищення культурної спадщини та культурних цінностей, які є цивільними об'єктами, кваліфікується Римським статутом 1998 року як військовий злочин [2], що може стати предметом розгляду Міжнародного кримінального суду або окремо створеного трибуналу.

Незважаючи на це, військові злочини продовжують вчинятися державою-агресором щодо військовополонених, цивільного населення, цивільних об'єктів. Станом на 7 жовтня 2022 року за даними Міністра культури та інформаційної політики України загальна кількість верифікованих епізодів руйнації чи пошкодження культурної спадщини, культурних інституцій та релігійних споруд – становить 540 об'єктів [3]. Масовим є також випадки вивезення культурних цінностей з України.

Ракетним вогнем та вогнем знищено покрівлю та внутрішні приміщення, а також пошкоджено фасади пам'ятки історії національного значення – будинку, де жив і помер Григорій Сковорода, збудований у другій половині XVIII століття (охоронний № 200024-Н). Вогонь також знищив експозицію Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди, який знаходився в цій будівлі.

Основними засобами відшкодування шкоди, заподіяної культурній спадщині та культурним цінностям внаслідок порушення міжнародних норм у період збройного конфлікту, є реституція і компенсація. Вони застосовуються вже після закінчення війни і передбачаються у мирному договорі між воюючими сторонами або у рішеннях міжнародних судових установ.

Реституція передбачає повернення культурних цінностей або передачу замість них аналогічних за вартістю та цінністю об'єктів, якщо вони були втрачені у результаті бойових дій. У випадку, коли неможливо забезпечити реституцію і відновлення культурних цінностей, можливим варіантом є відшкодування втрат у грошовому еквіваленті, тобто компенсація. Але оскільки здійснити вартісну оцінку втраченої культурної спадщини дуже важко, а інколи просто неможливо, основною формою відповідальності держави-агресора має бути саме реституція [4].

Норми щодо репатріації та компенсації вартості культурних цінностей застосовувались у міжнародно-правових договорах за підсумками світових воєн. Зокрема ст. 245 Версальського договору передбачала, що упродовж шести місяців після того, як набере чинності цей Договір, Німецький уряд муситиме повернути Французькому урядові трофеї, архіви, історичні пам'ятки або твори мистецтва, загарбані у Франції німецькою владою під час війни 1870-1871 років та останньої війни, на підставі списку, якого йому буде направлено Французьким урядом [5]. Тобто предметом репатріації за підсумками війни для країни-переможниці можуть бути і культурні цінності минулих воєн і збройних конфліктів. Для України це створює можливості репатріації культурних цінностей вивезених ще за часів Російської імперії та СРСР.

На теперішній час, Україні необхідно вести роботу зі складання реєстрів знищених та викрадених культурних цінностей з метою можливості застосування процедур їх репатріації та компенсації. Нині, в Україні з ініціативи Офісу Президента України формується єдиний реєстр збитків, який включає детальну інформацію про всі об'єкти, включно з житловою забудовою та об'єктами культурної спадщини, що зазнали збитків. Також з ініціативи Міністерства культури та інформаційної політики України ведеться електронна база даних Зруйнованої культурної спадщини України (culturecrimes.mkir.gov.ua) до якого свідки руйнувань культурної спадщини з усіх регіонів України можуть надіслати відповідні фото- та відео- докази. В цьому реєстрі відмічаються знищені архіви, бібліотеки, пам'ятники, історичні будівлі, культові споруди, музеї і скульптури. Також Український інститут веде проект «Листівки з України», що має на меті зафіксувати та продемонструвати шкоду, завдану українській культурі російськими окупантами внаслідок бомбардувань та обстрілів.

Разом з тим, жодна із вищезазначених баз даних не містить вичерпної інформації про викрадені або знищені культурні цінності, оскільки, наприклад, зруйнований музей може мати декілька тисяч знищених культурних цінностей. Тому, наразі немає точної інформації про кількість пошкоджених або викрадених культурних цінностей. Роботу по систематизації відповідної інформації та обліку необхідних розмірів компенсації потенційно міг би здійснювати спеціально створений орган на зразок Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, яка діяла в 1992–1999 роках.

Отже, необхідним елементом повоєнної відбудови України має бути репатріація культурних цінностей та компенсація збитків внаслідок їх знищення. Для їх реалізації Україною має бути сформовано список знищених та вивезених культурних цінностей. Подібна база даних мала б формуватися, на наш погляд, ще у 2014 році на початковому етапі гібридної війни проти України. На теперішній час, органи публічної влади розпочали збирати інформацію про пошкоджені або знищені об'єкти цивільної інфраструктури (у т.ч. музеї, бібліотеки, архіви та ін.), але цього недостатньо, оскільки це не надає точної інформації про перелік втрачених культурних цінностей. В перспективі слід також звернути увагу на можливість утворення спеціального органу з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Список використаних джерел

1. Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text
2. Римський статут міжнародного уголовного суда 1998 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/MU98119>
3. Кількість зруйнованих пам'яток культури продовжує зростати [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mkip.gov.ua/news/7863.html>
4. Короткий Т., Савченко Я. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину? [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochini_proti_kulturi_shcho_kazhe.html
5. Договір союзних держав із Німеччиною (Версальський договір) від 28.07.1919 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_081#Text

УДК 908 (477/46): 355.01 (477+470) “2022”

**ЧЕРКАСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНОГО ФРОНТУ**

Марина СЕВЕРИНЧУК,

*член Національної спілки краєзнавців України,
начальник Центру студентського розвитку та культурних програм
Черкаського державного технологічного університету*

Метою публікації є висвітлення інформації про діяльність Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України під час активної фази російсько-української війни. Із лютого 2022 р. спілчани почали ґрунтовну, послідовну і згуртовану роботу на інформаційному фронті, популяризуючи історію рідного краю та збираючи літопис мужності сучасників, які стали у бій із російськими окупантами на різних фронтах.

26 травня 2022 р. в Черкаській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Тараса Шевченка за ініціативи Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України відбувся Регіональний телеміст «Краєзнавці Черкащини: Україна переможе», присвячений Всеукраїнському дню краєзнавства. Захід не лише об'єднав краєзнавців з усієї Черкаської області, а й зацікавив представників осередків з інших регіонів.

«З перших днів цієї війни краєзнавці Черкащини виступили з чіткою позицією, виступили зі зверненням до громадськості, в якому засудили агресію російської федерації в Україні. До того ж, закликали всіх колег, хто досліджує рідний край, спільно працювати на перемогу. То ж сьогодні, коли кожен на своєму фронті наближає перемогу України, краєзнавці Черкащини також ведуть активну роботу на фронті краєзнавчому – активно працюють в напрямку популяризації історії України, збирають матеріали, пишуть новий літопис життя регіону, який після завершення

війни буде виданий під назвою «Книга мужності Черкащини», – зазначив голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету Валентин Лазуренко [1].

Варто зазначити, що з перших днів активної фази війни краєзнавці Черкащини стали на захист батьківщини як в лавах Збройних Сил України та територіальної оборони, так і у активній волонтерській діяльності.

Краєзнавчий рух Черкащини об'єднав однодумців серед представників різноманітних сфер життя регіону: істориків, журналістів, митців, освітян, працівників музейної та бібліотечної сфери та небайдужих краян, які щиро люблять рідну землю та цікавляться її історією. Під час віртуального спілкування в межах Регіонального телемосту спілчани ділились першими здобутками й напрацюваннями за три місяці активної фази російсько-української війни. Про плани своїх краєзнавчих осередків на майбутнє розповіли колегам Василь Мельниченко (м. Черкаси), Зінаїда Священко (м. Умань), Володимир Щербатюк (Лисянщина / м. Київ), Віктор Козоріз (Великохутірський історико-краєзнавчий музей, Драбівщина / м. Харків), Тетяна Москаленко (с. Богуславець, Золотоніський район), Олена Наріжна та патріарх краєзнавчого руху Черкащини Станіслав Лячинський (м. Звенигородка), Яніна Діденко (м. Чигирин), Надія Кукса (с. Суботів на Чигиринщині), Олександр Шамрай, Таміла Чупак та Галина Таран (м. Кам'янка), Юлія Харченко, Людмила Скороход, Світлана Астахова та Володимир Нікіфоров (м. Сміла), Лідія Овсієнко, Катерина Лоєнко (м. Корсунь-Шевченківський), Тетяна Нераденко (м. Черкаси), Лариса Синявська (м. Черкаси).

Робота з обдарованими дітьми та молоддю, просвітницька робота з внутрішньо переміщеними особами, трансформація музейних закладів під реалії сьогодення, цикли історичних лекцій, видання краєзнавчих матеріалів, організація та участь у численних лекторіях та конференціях, безперервна пошукова робота – це лише мала частина титанічної праці краєзнавців Черкащини у воєнні часи.

Така активна діяльність і досвід роботи черкаських краєзнавців, яким вони збагатились протягом останніх воєнних місяців, спонукали Черкаську обласну організацію Національної спілки краєзнавців України шукати нові форми взаємодії з аудиторією. Тож із квітня 2022 р. спілчани з відділом краєзнавства Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка в межах просвітницького циклу «Краєзнавці Черкащини: Україна переможе!» започаткували проведення Годин патріотичного спілкування «З Україною в серці». На запрошення директорки Черкаської ОУНБ імені Шевченка Людмили Дядик, черкаські краєзнавці почали знайомити читачів та підписників Youtube-каналу бібліотеки з найбільш значущими віхами історії Черкащини та України.

Мета таких просвітницьких онлайн-зустрічей – у найдраматичніший період новітньої історії України висвітлювати героїчні сторінки історії черкаського краю, розповідати про патріотичні дії та вчинки земляків, їх сміливість та самовідданість, відповідати на ті запитання краян, які особливо гостро постали саме після повномасштабного вторгнення путінської росії на територію України.

Ведуча відео зустрічей – завідувача відділом краєзнавства Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка Оксана Писанко.

Розпочав цикл годин патріотичного спілкування голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Валентин Лазуренко [2]. Краєзнавець розповів у ефірі про діяльність краєзнавців Черкащини у воєнний час, зокрема, про благодійну допомогу у розмірі 10 тисяч гривень із членських внесків, яку Черкаська обласна організація НСКУ перерахувала на допомогу Збройним Силам України. Окрім того, наголосив на необхідності збирати історію кожного краю у час російсько-української війни, історії єднання й гуртування навколо спільної ідеї – Перемоги над агресором, аби продемонструвати світу героїзм українського народу.

Перший заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ, професор Василь Мельниченко [3] розповів про історію музейної справи в регіоні. Глядачі змогли дізнатись про шлях від ідей створення музеїв на території Черкаської області на початку ХХ століття серед місцевої інтелігенції до їх реалізації і виникнення краєзнавчого музею в Черкасах.

Зі старшою науковою співробітницею сектору воєнної історії Черкаського обласного краєзнавчого музею, волонтеркою, членом організації «Наш батальйон. Черкаські павучки» Тетяною Григоренко [4] ведуча проекту поспілкувалась про волонтерську діяльність черкащан від 2014 р. і особливо після повномасштабного вторгнення росії. Краєзнавиця продемонструвала глядачам низку нових музейних експонатів – воєнних трофеїв, які привезли наші захисники із найгарячіших точок.

Про роль краєзнавчих досліджень у патріотичному вихованні молодого покоління розповіла доктор історичних наук, професор, заступник голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Лариса Синявська [5]. Науковиця поділилась власним досвідом ведення досліджень життєвого шляху Михайла Злобинця, відомого кобзаря, представника української інтелігенції, репресованого, чие ім'я на багато років перебувало в забутті.

Паралімпійський чемпіон, багаторазовий чемпіон світу з футболу, голкіпер Національної паралімпійської збірної з футболу, кандидат історичних наук, член НСКУ Богдан Кулинич [6] торкнувся теми спорту. Говорив про важливість перемог українців і черкащан зокрема на різноманітних спортивних аренах.

Директорка Державного архіву Черкаської області, кандидат історичних наук, доцент, почесний краєзнавець України Тетяна Клименко [7] розповіла про видатних особистостей, народжених на землі Богдана і Тараса, відомих дочок і синів черкаської землі, які зробили свій неоціненний внесок у розвиток краю і прославили його не лише в Україні, а й у світі.

На загаданих заходах та обговорених і висвітлених темах ефірів краєзнавці Черкащини не зупинились, продовжуючи свою діяльність на інформаційному фронті сучасної російсько-української війни і плануючи нові зустрічі, на яких будуть відкривати нові таємниці історії Черкащини.

Список використаної літератури

1. Северинчук М. Краєзнавці Черкащини в межах регіонального телемосту обговорили свою діяльність в умовах війни : Національна спілка краєзнавців України. URL: <https://nsku.org.ua/?p=18822>
2. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Валентин Лазуренко. URL: <https://youtu.be/RFUvRifuNvw>
3. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Василь Мельниченко. URL: <https://youtu.be/dEeZhICRAuM>
4. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Тетяна Григоренко. URL: <https://youtu.be/GV9vpTqGGX4>
5. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Лариса Синявська. URL: <https://youtu.be/YuPt3ckEDjw>
6. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Богдан Кулинич. URL: <https://youtu.be/KOsSw6RaIFM>
7. Години патріотичного спілкування «З Україною в серці». Тетяна Клименко. URL: <https://youtu.be/uqtdrWTczyk>

УДК – 94(477) «2022»

**ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ ЗАСОБІВ
ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ СПРОТИВУ ОКУПАНТАМ**

Оксана МІНСЬКА,
екскурсовод відділу

«Суботівський історичний музей»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

«Слово, моя ти єдина зброє...»

Л. Українка [8].

Дата 24 лютого 2022 р. назавжди змінила життя кожного українця: в когось більше, в когось менше, а для когось – назавжди. Зміни відбулися в переоцінці цінностей, в переосмисленні багатьох речей. Не оминули зміни й нашу мову, розвиток якої, як відомо, ніколи не спиняється, і пов'язаний із безліччю факторів, в тому числі й з початком повномасштабної фази українсько-російської війни, яка дала поштовх для виникнення окремої мови називання окупанта. Переважна більшість назв, забарвлених різними відтінками – від іронічного-глузливого до образливого та лайливого, які ми сьогодні читаємо – чуємо про росіян, – це народний креатив від абсолютно різних людей. Серед нових назв є слова гніву та відчаю, жаху, огиди та прокляття... За словами Антона Дробовича, голови Українського інституту національної пам'яті, кандидата філософських наук, вживання таких слів допомагає психіці справлятися із травмою та болем, включаючи одночасно механізми заміщення – там, де людина не може поцілити у зло зброєю чи рукою, вона робить це словом, і їй стає легше. Є у практичній психології такий прийом, коли жертві пропонують вилаяти кривдника, випустити із себе всю лють. Видається, що українцям, яких щоденно вбивають і шматують, зараз дуже потрібно виговорюватися [3].

Отже, за допомогою інших назв ми створюємо образ ворога, усі прізвиська якого вказують на певні його негативні якості та окремі дії:

- 1) кремлівський фюрер, бункерний щур, пуйло, ліліпутін, путлер, дрібний гопник, путькін, путя, шизофренік, верховний гавнокомандувач, бліда моль, недопалок («окурок»), сцарь, кремлівський гітлер, прутін, лишнехромосомне – президент росії володимир путін;
- 2) кацапи, казапури, кацапня, мокші, колоради, матрьюшкостанці, зомбодятли, русня, московити, рашисти, тупорила біомаса, зловонний гній, федераста, русопати, русомразь, какошніковці, русофашисти, ваньки, личинки путіна, нащадки шарікова; стадо, кероване сморчком – росіяни.

Слід наголосити, що слово «кацап» має тюркське походження, так називали м'ясників та живодерів. З огляду на події в Бучі, Ірпені та інших населених пунктах, зневажливе слово «кацап» щодо росіян почали використовувати й ті українці, які були противниками вживання подібних ярликів. Більше того, таку назву іноді використовують в офіційних ЗМІ та деякі високопосадовці.

- 3) оркостан, кацапстан, русня, болота, ерефія, московія, кацапляндія, мордор, рашка, срашка, раша-параша, крепкий совок, не країна, а "обнять и плакать", заповідник для психів, бензоколонка, балалайня, запорєбрик, сировинний придатак, лаптєстан, рейсхфедерашка, кацапщина, гавнораша, недоімперія, парашинський оркостан– росія;
- 4) спецобісрація – спецоперація, як офіційно називають росіяни війну в Україні;
- 5) міністерство убивства, міністерство війни – міністерство оборони російської федерації;
- 6) кобиляча голова, горила, гамадрила, путлерський кінь – міністр закордонних справ рф сергій лавров;
- 7) свинособаки, шашлики, фарш, добриво, голодрань матрьюшкінська, чмоня, асвабадітелі, орки – російські окупанти.
- 8) держдупа – державна дума російської федерації – вищий законодавчий орган країни;
- 9) «хороший руський» – вбитий окупант;
- 10) вата, ватник – людина з (пост) радянською ментальністю, зневажлива назва російського ура-патріота. Його відмінні риси: сліпа віра у «високі духовні підвалини російської культури», тупість, відсутність критичного погляду на світ, ностальгія за «сильною рукою», рабський менталітет, ненависть до всього «неросійського»;
- 11) гавномети, пропагандони, кремлеботи, сказочніки, іллюзорники, «на колчаківських фронтах ранені» – російські пропагандисти;
- 12) зливний бачок – рот ольги скабеєвої, російської журналістки - пропагандистки;
- 13) помийні дірки – російські пропагандистські теле – та радіо передачі;
- 14) прес-алкаше, машка-стакан, машка-кокс-сахарок, машка шарікова, машка - перегар - офіційна представниця мзс рф марія захарова;

- 15) солов'їний послід, вечірній мудодзвін – російський пропагандист володимир соловйов;
  - 16) балалайська армія, найсиніша (за кольором обличчя російського вояка-алкоголіка) армія – армія рф;
  - 17) «ждуни», – ті, хто чекають приходу в Україну «руського міра».
- Досить ілюстративно описується т.вз. «руській мір» у вірші, поданому одним із користувачів соцмережі:

«Пьяные крики и запах сортира –
Внешние признаки "русского мира".
Цепь золотая на шее банкира –
Связь поколений "русского мира".
Русский язык стал родным для башкира –
Это политика "русского мира".
У депутата седьмая квартира –
Вот справедливость "русского мира".
Крест золотой на груди рэкетира –
Это духовность "русского мира".
Из негодяя сделать кумира –
Идеология "русского мира".
Ложь ежедневная телеэфира –
Это правдивость "русского мира".
Двадцать копеек пачка пломбира –
Память фантомная "русского мира".
В морду удар от отца-командира –
Вот "педагогика" "русского мира".
Насмерть кувалдой забить дезертира –
Это гуманность "русского мира".
Сытый смешок на устах конвоира –
Это реальность "русского мира".
Вор, матершинник, подлец и задира –
Это сторонник "русского мира".
Кнут, кандалы, яд, петля и секира –
Издrevле скрепы "русского мира".
Смерть вместо масла, война вместо мира –
Это основа "русского мира" [2].

Варто наголосити, що у шкільних навчальних програмах з історії з 2022/2023 навчального року будуть введені поняття «руській мір» і «рашизм» [6].

- 18) «бавовна» – через деякий час після початку повномасштабного військового вторгнення росії в Україну на території самої рф відбуватися вибухи, що спричинювали масштабні пожежі, про які влада місцевим жителям не давала достовірних пояснень. А пропагандисти заговорили про "хлопки". Хтось із українських користувачів вирішив скаламбурити, бо українською рослина "хлОпок" називається "бавовна".
- 19) «піти на концерт до Кобзона» – солдат-окупант, якого вбили ЗСУ;
- 20) сосальдо – колаборант та колишній мер м. Херсон володимир сальдо;

- 21) чипушилін, пеніс душилін – деніс пушилін – український колаборант, ватажок терористичного квазідержавного утворення «Донецька народна республіка» з 2018 р.;
  - 22) «жест доброї волі» – вимушені дії окупантів, спричинені діяльністю ЗСУ, з негативними для них наслідками. Наприклад: втрата острова Зміїного російськими військами подається кремлівськими пропагандистами як «жест доброї волі» окупантів, тобто нібито вони з власної ініціативи його залишили, бо нібито виконали своє завдання;
  - 23) русоненависть, рашкоблюв, рашкохейтія – вияв презирливості, ненависті та глузування з усього, що належить до росії;
  - 24) гауляйтер, зрадницьке сміття – чиновник-колаборант;
  - 25) мінздох – міністерство охорони здоров'я рф;
  - 26) лугандони, лугандоси – жителі тимчасово окупованих росією частин Луганської та Донецької областей - ОРДЛО, сепаратисти: «Події в Україні показали єдність нації і вірність своїй країні: українці – залишились українцями, татари – татарами... і тільки гівно ще не визначилось, хто вони – новороси, нищероси, малороси, недороси,... – хто ж ви, блін, кінець – кінців??? – лугандоси?...» [7].
  - 27) дегенеративний гавнар, еталонна мерзота – російський блогер-пропагандист Серій Мордан;
  - 28) картонний генерал, «оленевод» – міністр оборони рф сергій шойгу.
Дошкульні слова не оминули й прибічників путіна та тих, які ще мають надію втихомирити його політикою умиротворення:
  - 28) картопляний лось, картопляний таракан, старий дерун, лука - самопроголошений президент білорусі олександр лукашенко;
  - 29) бульбаші, «браття-сябри» – білоруси, які підтримують політику лукашенка;
  - 30) чіпсостан – білорусь;
  - 31) німецький равлик – уряд Німеччини на чолі з канцлером Олафом Шольцом (він же «ліверна ковбаса», за словами українського посла Андрія Мельника), який зволікає у наданні гідної військової допомоги Україні;
  - 32) слимак, макарон, омікрон, путлосос – президент Франції Еммануель Макрон, який назвав українців та росіян «братськими народами» та закликав «не принижувати росію» через її агресію проти України;
  - 33) помакронить – зателефонувати до будь-кого і без конкретної потреби, просто порозмовляти.
- Ще одна могутня зброя українців у відсічі мовковським агресорам – гумор і сатира. Навіть у найважчі дні війни українці не припиняють «обстрілювати» ворога каламбурами й фотожабами, мемами й дотепами: Ішов хохол та й насрав на пол,
Ішов цацап та й зубами цапа)))

***

Лежав цацап в степу донецьким –
Собою землю удобряв.
Цацап лежав як непотребство,
Як куль з гамном цацап лежав! [6].

***

Виявилося, що в Україні курс валюти корегує НБУ, а на росії – ЗСУ!

***

Новини дня: українці штурмують військомати, а росіяни – банкомати.

***

Оголошення на паркані. Куплю 2–3 полонених москалів для роботи на городі у весінньо-осінній період [1].

Війна також внесла корективи і щодо написання власних назв та імен. Уже на першому тижні повномасштабної московської агресії практику написання власних назв РФ та РБ, запроваджену стихійно в соцмережах, підхопили (і невдовзі навіть узаконили нормативними актами) солідні інформагенції, інші інтернет-ЗМІ та офіційні сайти органів влади України. Олександр Авраменко, автор шкільних підручників з української мови та літератури, доцент Київського університету імені Бориса Грінченка, пояснив: «Насправді правило таке є: прізвища людей та імена, які вживають зневажливо, пишуть з малої літери. І це правило давнє... А щодо назви країни, цього немає в правописі, але за аналогією, зважаючи на ситуацію в країні, я вважаю, можна застосувати це правило і до неї» [4].

Не залишились за межами словесного поля бою і наші захисники, які потребують не лише матеріальної допомоги, а й підтримки моральної для підняття їхнього бойового духу. Чого лише варті мотиваційні етикетки на банках з різною консервацією, яку готують та відправляють на фронт звичайні українці: «З'їж суботівську (с. Суботів Черкаської обл. – О.М.) кашу – переможеш рашу»; «Каша «Рацівська – переможна» (с. Рацeve Черкаська обл. – О.М.). Хто смакує кашу нашу – буде бити гадську рашу»; «Тушонка м'ясна антимоскальська зі смаком перемоги»; «Босць ситий – москаль вбитий»; «Кашу посмакував – кацапа в пекло загнав»; «Каша горохова. Горох- кацапам переполох!»; «Гречана каша – перемога наша!»; «Наївся каші досхочу – здолав кацапурню»; «Енегетична «бомба» (сало сила – окупанту могила)». І це лише окремі приклади того потужного пласту народної думки, який почав створюватися ще з 2014 р., а далі ще буде, адже українське суспільство швидко реагує на перебіг подій, які мають вплив на долю всієї країни.

Отже, кожен з нас на своєму місці по-своєму може чинити спротив ворогу і зробити свій внесок у перемогу. А український народ – непереможний, бо вмiє смiятися навіть у таких умовах. Тож слава українській нації – смерть російській федерації!

Список використаних джерел

1. Анекдоти нашої перемоги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3421310-anekdoti-nasoi-peremogi3.html>
2. Гiвi з Моторолою зустрічають друзiв! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=5crPEGLs2R8>.
3. Зневага з малої літери. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/15/7346243/>
4. Зневажлива грамати́ка війни: власні назви та імена агресора пишемо з малої літери. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2022/03/16/znevazhlyva-gramatyka-vijny-vlasni-nazvy-ta-imena-agresora-lyshe-z-maloyi-litery/>.

5. *Лежав кацап...* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://varjaty.blogspot.com/2019/08/blog-post_7.html.

6. *МОН ввело поняття рашизму в програму з історії.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pedrada.com.ua/news/57310-mon-vvelo-ponyattya-rashizmu-v-programu-z-istorii>.

7. *На окупованій частині Луганщини...* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://censor.net/ua/news/3280205/na-okupovaniji-chastyni-luganschynu-u-zvuazku-z-rosiyiskymu-vyboramy-skasovuyut-komendantsku-godynu>.

8. *Українка Леся. Слово, чому ти не твердая криця...* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/ukrainka-lesa-slovo-chomu-ti-ne-tverdaa-krica/>

УДК 929:75

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА АЛЛИ ГОРСЬКОЇ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Аліна КРИШТАЛЬ,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільних наук
Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України*

Актуальність дослідження української мистецької спадщини ХХ ст. зумовлена недостатньою вивченістю праць багатьох митців, зокрема – Алли Горської, а також необхідністю популяризувати культурно-історичну спадщину, акцентувати на її значимості особливо в умовах російсько-української війни, а також виховання патріотизму і піднесення національної свідомості громадян.

Мета дослідження – окреслити особистий і творчий внесок Алли Горської у процес формування української мистецької ідентичності у контексті російсько-української війни.

Внесок Алли Горської в українське мистецтво досить вагомий. Мистецький доробок представлений десятками монументальних та живописних творів, великою кількістю графічних робіт, ескізів. Твори Алли Горської нині зберігаються у Національному художньому музеї у Києві, Національному художньому музеї імені Андрея Шептицького у Львові, Музеї шістдесятництва та інших всесвітньо відомих музеях і приватних колекціях в Україні та світі.

Окремі відомості з біографії важливі для розуміння сутності феномену Алли Горської. Майбутня мисткиня зростала у російськомовній родині держслужбовця, чия професійна діяльність була пов'язана з мистецтвом і вже у дорослому віці зробила доволі радикальний для свого оточення крок до визначення власної національності. Алла Горська передусім усвідомила глибину української культури і почала самостійно вивчати українську мову. Ще одним серйозним етапом було створення мисткинею галереї портретів визначних діячів української культури і мистецтва.

Творчість мисткині ґрунтувалась на традиціях київської академічної школи, на народному мистецтві, на українському авангарді 1920-х,

бойчукізм, глибокому знанні світових мистецьких напрямів. Найвідомішими творами Алли Горської є «Автопортрет з сином» (1960), «Портрет батька» (1960), «Портрет Василя Симоненка» (1963), ескізи до вистав режисера Леоніда Танюка, які були заборонені у зв'язку з невідповідністю канонам радянського мистецтва і утвердженням національної специфіки та вирізненням українського мистецтва та, відповідно, його творця в просторово-часовому вимірі [1]. Мистецька і громадська діяльність Алли Горської була свідченням чіткої громадянської позиції.

Творчий доробок мисткині у галузі театрального мистецтва представлений ескізами до вистав «Ніж у сонці» за поемою Івана Драча, «Отак загинув Гуска» Миколи Куліша, «Правда і кривда» Михайла Стельмаха тощо. Вистави, готові до постановки, було заборонено. Алла Горська зі своїм чоловіком Віктором Зарецьким, художниками-однодумцями Григорієм Синицею, Геннадієм Марченком, Борисом Плаксієм, Володимиром Смирновим створили низку монументальних робіт, позначених впливами Ганни Собачко-Шостак, українського бароко та мексиканського монументалізму. Ці твори постали у Києві, Донецьку та інших містах України. Мистецтвознавці відзначають, що творчість її як художника починалася з опору і труднощів [1].

Відомий вітраж «Шевченко. Мати», створений 1964 року на честь 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка у холі Київського національного університету імені Тараса Шевченка у співавторстві з Опанасом Заливахою, Галиною Севрук, Людмилою Семикіною та Галиною Зубченко, уособлював прагнення до волі і боротьбу за неї. Вітраж було виконано у традиціях українського іконопису в незвичних для офіційно дозволених трактувань Кобзаря і його творчості інтерпретаціях («революціонер-демократ», «атеїст»). О. Петрів [2, 124] наголошує на важливості жіночого образу у композиційному вирішенні твору, звертає увагу на маркери одягу, кольорову гаму, стилізовані ґрати, що відображають образ шевченкової Катерини і символізують поневолену Україну-матір. Образ Поета позбавлений канонічності, демонстративної суворості і страждань, натомість сповнений мудрості і застороги. Незадовго після його створення вітраж було знищено і кваліфіковано як ідеологічно ворожий. Усі автори згодом зазнали переслідування та утисків.

Ця подія мала певне послання-попередження з боку системи, однак для художниці стала межевою ситуацією, спонукала до вибору творчості, боротьби, спротиву. Саме після цієї події художниця, не припиняючи творчості, невтомно організовувала матеріальну і громадську підтримку засуджених, ініціювала і здійснювала правовий захист тощо. У протистоянні тогочасному тоталітарному режиму вибір Алли Горської був свідомий і характеризував її, як непересічну особистість, чий життєвий і творчий шлях був сповнений особистісної боротьби і самопожертви [2, 123–124].

У 1996 році вийшла друком документальна книга «Алла Горська. Червона тіль каліни», перша книга, присвячена визначній громадській діячці, художниці Аллі Горській. До збірника увійшли листування мисткині, спогади й розвідки про неї та окремі документи. Частина матеріалів була опублікована вперше. У книзі міститься чимало

ілюстрацій, що характеризують власне творчість Алли Горської, так і реалії 60-х років минулого століття.

У дослідженні С. Дубовика [3] здійснено аналіз документів і матеріалів на підставі особового фонду художниці Алли Горської у Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Так, у першому розділі архівного фонду знаходяться творчі документи Алли Горської (ескізи монументальних і станкових робіт). У другому та третьому розділах фонду зібрано листування мисткині з відомими українськими діячами. Ця група документів є дуже інформативною для дослідників, адже відображає багатогранну творчу та правозахисну діяльність Алли Горської. Частина з них опублікована у згаданому вище збірнику, видання якого стало важливим внеском у збагачення джерельної бази з вивчення українського дисидентського руху.

Таким чином, діяльність Алли Горської трактується дослідниками як нонконформістська, з чіткою громадянською позицією та неприйняттям існуючих ідеологічних норм і цінностей, з рішучістю у діях, прагненням зруйнувати стереотипи, характеризується екзистенційним виявленням внутрішньої свободи й сміливістю ідентифікувати власні погляди щодо мистецтва на противагу безособовій масовості у радянській культурі.

Перспективою подальших наукових розвідок є дослідження соціально-психологічних аспектів творчості Алли Горської.

Список використаних джерел

1. *Незрадлива дочка українського Відродження 60-х років ХХ ст. Алла Горська* Львів : ЛОУНДБ, 2018. 16 с.
2. *Петрів О.В. Українське мистецьке дисидентство в екзистенційному вимірі життя і творчості Алли Горської «Молодий вчений». № 8 (84). 2020. – URL : <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-8-84-24>*
3. *Дубовик С.О. До питання вивчення життя і творчості діячів українського дисидентського руху (на підставі особового фонду художниці Алли Горської у ЦДАМЛМ України). Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України. 2018. № 4. С. 83–90.*

УДК 069+94(477)"364"

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ НІКЗ «ЧИГИРИН» ПІД ЧАС ВІЙНИ У 2022 р. ЧЕРЕЗ ТЕМАТИЧНІ ВИСТАВКИ (на прикладі виставки речей щоденного вжитку сільських жителів Чигиринщини у відділі «Суботівський історичний музей»)

Світлана ШМИГОЛЬ,

*старший науковий співробітник відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Тематичні виставки у музеях дають чудову можливість відвідувачу глибше проникнутися в певну історичну тему, а музейному працівнику розкрити значний пласт свого наукового напрацювання, адже під час звичайної оглядової виставки чи екскурсії переважна більшість інформації

подається узагальнено. Тому, виставки такого типу постійно плануються працівниками музейних закладів. Тематика їх найрізноманітніша, але завжди має розкривати певну частину історичного напрямку.

Як і в попередні роки, відділ «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» у січні 2022 р. закладав у календарне планування щоквартально нову виставку протягом усього року. Таким чином екскурсантам, які з певною періодичністю відвідували заклад, постійно було що подивитися нового. Але лютий кардинально змінив звичний ритм життя та планування кожного українця словом яке, здавалося б, неможливо уявити у цивілізованому ХХІ столітті – війна...

Бойові дії, які з 2014 р. розпочалися на сході країни вторгненням російських окупантів, у 2022 р. повномасштабно перекинулися на всю територію України. На час написання даної довідки – червень 2022 р., не залишилося жодного населеного пункту, куди б не донеслися чи звуки сирен повітряної тривоги, чи приліт ракети, чи страшна звістка про смерть та розруху, або ж жорстока окупація.

В умовах війни переважна більшість закладів змушені були перепрофілюватися або змінити робочий уклад, щоб взагалі не припинити своє існування.

Унаслідок російських обстрілів за чотири місяці війни зруйновано та пошкоджено понад 58 українських пам'яток архітектури й містобудування, зокрема 5 – національного значення. Постраждало понад 25 цінних об'єктів історичної забудови – старовинних споруд другої половини ХІХ – поч. ХХ ст., а також з десятків меморіальних стел і скульптур. Також пошкоджено близько 12 музеїв та історико-архітектурних заповідників, 6 театрів і кінотеатрів, 5 бібліотек.

Злочини російських військових зафіксовано на території десяти областей України та в столиці, зокрема, за приблизними даними, 54 – на Харківщині, 22 – на Донеччині, 16 – на Чернігівщині, 10 – на Київщині, 9 – на Луганщині, 9 – на Сумщині, 5 – у Києві, 4 – у Запорізькій області, 4 – на Житомирщині, 1 – на Дніпропетровщині, 1 – на Херсонщині [1].

Шокуючою здається інформація від 15 червня заступника міністра культури та інформаційної політики Анастасії Бондар, яка повідомила: «На сьогодні зафіксовано вже понад 380 випадків руйнувань чи пошкоджень наших пам'яток архітектури, археології, релігії та історії. Також пошкодження зазнали близько 30 музеїв. Деякі з них, наприклад, музей імені Григорія Сковороди повністю знищені. Інші постраждали від мародерства» [3].

На жаль, дані цифри не остаточні.

Згідно з Гаазькою конвенцією 1954 року, руйнування об'єктів культурної спадщини є воєнним злочином [1].

Керівництво Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» ще 24 лютого прийняло негайне рішення закрити заклад для відвідувачів на невизначений термін. Експозиції з відділів та виставкових залів були негайно переміщені до фондосховища. І лише 12 квітня заклад відкрив свої двері для гостей, переглянувши умови огляду експозицій, зважаючи на реалії війни.

Варто відмітити, що під час вказаного періоду поки прийом відвідувачів та проведення екскурсій не відбувалося, працівники продовжували займатися науковою роботою – написанням статей та підготовкою запланованих тематичних виставок і сподіватися, що відвідувачі все-ж зможуть побачити їх.

Так, на першій квартал 2022 р. була запланована банерна виставка екскурсорода Мінської О. І. «Традиції будівництва житла мешканців Суботова в ХХ ст.», яка, на жаль, відкрилася без відвідувачів, але бажані змогли оглянути її після 12 квітня.

Згідно календарного планування, у другому кварталі гості музею мали ознайомитися з виставкою на тему: «Речі щоденного вжитку минулого століття». Експозиціонуватися вона мала на території 200-літньої селянської садиби та ніби продовжувати подорож відвідувачів у часовому просторі від ХІХ до ХХ ст. та поєднувати із сучасним ХХІ ст. Експонати виставки мали охопити та показати всю трансформацію культури минулого століття.

Підготовка розпочалася в першу чергу через опрацювання фондів НІКЗ «Чигирин» та відбору необхідних експонатів. Але через війну виникла перепона: доступні були лише експонати із допоміжного фонду, адже з основного знаходилися у фондосховищі. Серед останніх були обрані: Калькулятор «Електроніка МК – 51» - Нд-5105, Електрофон «Каравелла» – Нд-4303, Клин дерев'яний до рубанка – Нд-4137, Чаплія металева – Нд-635, Сито для просіювання борошна – Нд-632, Зуб металевий від борони – Нд-637, Тарілка глиняна полив'яна – Нд-1278, «Душа» для натягування ниток основи на ткацькому верстаті – Нд – 447, Гребінка дерев'яна – Нд – 446, Сорочка чоловіча – Нд – 434, Сорочка жіноча – Нд – 435, Рушник тканий – Нд – 4475.

Вже під час експонування серед даних предметів найбільше зацікавлення і у дорослих, і у дітей викликала чаплія - кухарське знаряддя, за допомогою якого переносять гарячу сковороду (залізний гачок з дерев'яним держалном) [4]. З подивом діти оглядали електрофон та калькулятор, адже першого вони ніколи не бачили, а другий, більш звичний для них, в реаліях сучасності знаходиться у телефоні та є набагато новішої модифікації.

Решта експонатів виставки належить до приватної власності та була зібрана під час польових розвідок селами Чигиринщини. А саме: вирівнювач для металевих кришок, ключ для консервування (закаточний ключ), глиця, вінок весільний, п'яльці, шило, велика голка (циганська), рахівниця, калька, копаниця, чаплія, затискачі для консервування банок (зажими), три види відкривачки металевої, часникодавка, затискач для занавісок, рубанок, телефон.

Варто відмітити, що часто власники унікальних речей навіть не усвідомлювали, що володіють чимось цікавим для музеїв. Значна кількість речей минулого століття досі перебуває у щоденному вжитку їх власників та подеколи, на жаль, має не дуже хорошу якість збереження. Наприклад, глиця, якою Хандучка Петро досі плете рибацькі сітки, від постійного використання має значні сколи та тріщини, верхня її частина надломлена.

Під час виставки експонувався металевий затискач для занавісок, по-народному – «собачка», яким досі користується його власниця Валентина Шмиголь. Вона згадує, що купила таких цілий набір ще в кін. 90-х рр. ХХ ст., але через зручність і практичність користується досі. Хоча вони і мають один недолік – через міцність системи кріплення часто на занавісках і в процесі експлуатації утворюють прориви від постійного використання [2].

Цікавими для відвідувачів здалися відкривачки металеві для скляних банок. На виставці було показано три їх різновиди з різним функціоналом. Цікава конструкція відкривачок збивала екскурсантів з пантелику, адже значна частина не могла уявити, як саме ними користуватися. Так само, як і затискачі для консервування банок, які зазвичай називають «зажими» та ключ для консервування – «закаточний ключ». Але найбільшу увагу з речей щоденного вжитку господині привертало до себе вирівнювач для металевих кришок та часникодавка. Зважаючи на цікаву конструкцію предметів, гості інколи не могли зрозуміти їх функціонал. Прикметно, що такими відкривачками, закаточними ключами, зажимами, вирівнювачами та часникодавками досі користуються переважно сільські жителі, хоча популярності вони набули у минулому столітті.

До речі, відвідувачі мали унікальну можливість – спробувати відкрити та закрити банку закаточним ключем чи виправити кришку. Це внесло певний інтерактив у звичайну виставку та дало змогу гостям відчувати себе жителями минулого століття, спробувавши нові для себе навички. Така можливість була створена завдяки використанню одночасно музейних та немuseumних предметів, які можна використовувати тактильно. А можливість використати сучасні банки та дозволити відвідувачам попрактикуватися на них викликало підвищену цікавість гостей та дало змогу ширшої співпраці з гостями.

Екскурсанти старшого покоління розглядаючи кальку – папір для створення копій, згадували шкільні роки, коли завдяки їй переводили різні картинки на папір та розмальовували. А молодші діти з подивом слухали, як користуватися дротовим дисковим телефоном.

На жаль, через війну надзвичайно зменшилася кількість відвідувачів, а тому і відвідування виставок відповідно також. За червень 2022 р., поки вона експонувалася на території 200-літньої селянської садиби, її відвідали близько 400 відвідувачів, що дорівнює їх загальній кількості за місяць. Для порівняння, в попередні роки така кількість, і навіть більша, могла бути за один робочий день.

Але остерігання музейників не стати координаторами для ракетних російських навідників змусило замовчувати день та місце відкриття виставки, не афішувати взагалі у соцмережах графік роботи музеїв та місце розташування. Тому, на жаль, не всі бажаючі можуть їх відвідати. Тим більше, через війну майже немає організованих екскурсійних груп, які зазвичай масово прибували на огляд у цей період. Сподіваємося, що заплановані на наступні квартали виставки екскурсиводів Мінської О. І. «Історія Суботівської школи другої половини ХХ ст.» та Горенич О. М. «Ними люди скрашували своє життя» відкриються та будуть функціонувати під мирним небом.

Список використаних джерел

1. *Культура під прицілом. Як ворог знищує українські історичні пам'ятки* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://novapolshcha.pl/article/kultura-na-priciliyak-vorog-znishuye-ukrayinski-istorichni-pamyatki/>
2. МПДА – Спогади Шмиголь Валентини Іванівни, 1961 р. н., жительки с. Рацeve
3. *Названо кількість зруйнованих музеїв та пам'ятників в Україні через війну* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/15/povuna/suspilstvo/nazvano-kilkist-zrujnovanux-muzeviv-ta-pamyatnykiv-ukrayini-cherez-vijnu>
4. *Словник української мови* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/chaplija>

УДК 069:94(477.46)

**РОБОТА «ДИТЯЧОГО МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ»
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ
«РЕЗИДЕНЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НІКЗ «ЧИГИРИН»»
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Юлія БАРВІНОК,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Після повномасштабного вторгнення РФ, із відновленням прийому відвідувачів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (далі – НІКЗ – прим. автора) особливо актуальною стала робота «Дитячого музейного простору» (далі – ДМП – прим. автора) історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького» (далі – ІАК «Резиденція Б. Хмельницького» – прим. автора). Адже у травні на території Чигиринської громади налічувалося близько 3000 українців, домівки яких зруйновані або знаходяться в тимчасовій окупації, з них близько 1000 – діти. Тому музейники НІКЗ «Чигирин» долучилися до їх підтримки. Перебуваючи в ДМП, діти хоча б на деякий час можуть забути те лихо, яке їм довелося пережити.

Дитячий музейний простір – місце рівних можливостей для всіх, хто бажає корисно провести своє дозвілля. Оскільки місцеві діти є постійними відвідувачами ДМП, вони легко знайшли спільну мову з однолітками. В свою чергу, це допомогло їм справитись з шоківим станом.

Якщо в мирний час це було місце для пізнання та нових відкриттів, знайомства з українською історією та культурою, то в умовах війни це, перш за все, – привітне та дружнє середовище, де діти мають можливість знову радіти, долати тривожність та страхи.

Дітям, котрі пережили стрес, буває складно адаптуватися до звичних умов. Для того щоб вони почувались безпечно, музейники, перш за все, намагаються встановити контакт з дитиною: оглядають територію, приміщення, де проходить заняття. Ні в якому разі не розпитують про бойові дії, які вона могла спостерігати. Проте, якщо дитина сама бажає розповісти про побачене, уважно її вислуховують, заспокоюють. На час повітряних тривог відвідувачам пропонується пройти в найближче укриття. На території закладу діти обов'язково перебувають у супроводі дорослих.

В ДМП практикують різні форми роботи з аудиторією. Окремі заняття та ігри проводяться у форматі «open-air» (фото 1). Цей спосіб спілкування є особливо актуальним в умовах війни. Тривале перебування дитини на свіжому повітрі позитивно впливає на її фізичне та психічне здоров'я, оскільки передбачає вільний рух, покращує настрій, повертає почуття безпеки при перебуванні на відкритому просторі. Такі заходи допомагають дитині позбутися зайвої нервової напруги, відновити комунікативні навички.

Фото 1

В одному з приміщень ІАК «Резиденція Б. Хмельницького» організовано стаціонарну роботу ДМП. Одна зала – місце, де безпосередньо проводяться майстер-класи (фото 2).

Фото 2

Тут розміщені меблі, канцелярське приладдя та інші необхідні матеріали. У другій залі облаштовано гончарну майстерню (фото 3). Окрема кімната – ігрова, де діти можуть гратися як наодинці, так і гуртом (фото 4). Тут можна познайомитися з настільними іграми та забавками: «Козацька кмітливість», «Підбери картинку. Лялька-мотанка», «Підбери картинку. Український побут», «Герби», лабіринт, дерев'яний конструктор, кубики (фото 5, 6). Вони виготовлені переважно з екологічних матеріалів – дерева, паперу, полотна, трави, кукурудзяного листя.

Фото 3

В роботі з дитячою аудиторією працівники НІКЗ «Чигирин» мають певний досвід. Оскільки гра – основний інструмент взаємодії з дітьми, з 2014 року було розпочато роботу над музейними іграми та активностями. Вони сприяють популяризації історії Чигиринщини, її пам'яток та музейних колекцій.

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Заняття та ігри для ДМП розроблені на основі наукових напрацювань, колекцій музейних предметів та пам'яток НІКЗ «Чигирин». В ході підготовки враховувалися психологічні особливості та потреби різних груп відвідувачів, їх рівень знань та досвід, спонтанність процесу, можливість долучатись до будь-якого етапу заняття чи гри.

Настільна гра – безмежний простір для пізнання. Для художнього оформлення настільних ігор «Дитячого музейного простору» слугували дитячі малюнки. Розглянемо окремі з них.

«Козацька кмітливість» – карткова гра, є аналогом гри «Дуплет». Вікова категорія – від трьох років, для двох – чотирьох гравців. Гра містить 20 карток, на кожній з яких розміщені 5 зображень, пов'язаних з козацькою тематикою, а також національних символів. Кожна картка має лише одне спільне зображення з наступною. Завдання гравця полягає у тому, щоб якнайшвидше відшукати його та правильно назвати. Перемагає той, хто швидше за всіх позбудеться всіх карток. Гра сприяє візуальному запам'ятовуванню музейних предметів та їх назв, які потім можна зустріти в музеях НІКЗ «Чигирин».

«Підбери картинку. Лялька-мотанка». Вікова категорія – від трьох років. Набір з 9 кубиків, які потрібно нанизати на основу. В грі використано 12 зображень ляльок-мотанок. Одне зображення складається з трьох частин: голови, тулуба та низу. Потрібно правильно підібрати частини та скласти відповідне зображення. Гра знайомить з варіантами вузлових ляльок Середньої Наддніпряни за малюнками О. Найдена. Виготовлена з дерева.

«Підбери картинку. Український побут». Вікова категорія – від трьох років. Набір з 8 кубиків, які потрібно нанизати на основу. В грі використано 16 зображень за категоріями речей українського побуту: 1) види жител; 2) глиняні вироби; 3) вироби з дерева; 4) вироби з полотна. Одне зображення складається з двох частин. Потрібно правильно підібрати частини та скласти відповідне зображення. Гра знайомить зі зразками жител та речей, що побутували на території. Виготовлена з дерева.

«Герби» (аналог гри «Хрестики-нулики»). Вікова категорія – від п'яти років. Гра складається з ігрового поля та 9 ігрових елементів, на яких замість класичних зображень хрестиків-нуликів розміщені зображення герба гетьмана Б. Хмельницького – літеру «W» та герба міста Чигирин –

три стріли, вістрям догори. Таким чином, граючи, діти краще запам'ятають ці символи.

«Лабіринт» – гра від трьох років, для одного гравця. На ігровому полі зображено середньовічне нижнє та верхнє міста Чигирин. За легендою, у козаків – захисників Чигиринського замку, закінчуються запаси ядер для гармат. Потрібно допомогти козакові перемістити ядро (металеву кульку) на Замкову гору (верхнє місто).

Окрім настільних ігор, музейні працівники пропонують й інші музейно-дидактичні ігри.

Гра «Реставратор». Знайомить дітей з професією реставратора, розвиває художнє бачення, фантазію. Дітям пропонується домалювати частинку художнього твору, таким чином, «відреставрувати» картину.

Гра «Пазл» передбачає відтворення фотокопії картини з частин, адже це покращує логіку, дитячу пам'ять, спостережливість та посидючість.

Інтерактивна гра «Оживи картину», дітям пропонується обрати предмети, зображені на картинах, за допомогою яких вони допомагають один одному відтворювати відповідні сюжети [1, с. 29].

В рамках роботи ДМП було розроблено екскурсію-гру територією ІАК «Резиденція Богдана Хмельницького», під час якої потрібно виконати цікаві пізнавальні завдання: відгадати ребуси, кросворд, загадки.

Для активізації пізнавальної діяльності дітей у ДМП під час занять часто використовуються музейні предмети. Наприклад, музейний працівник знайомить маленького відвідувача з окремим музейним предметом – головківською фляндрованою мискою кінця ХІХ – І половини ХХ ст. з фондової колекції НКЗ «Чигирин». Найменшим пропонується розфарбовки, настільні ігри, пазли, в яких використані малюнки різних видів та форм гончарних виробів. Музейні працівники розповідають про використання керамічного посуду в побуті. Окрім того, в ДМП є достатньо літератури на тему гончарного мистецтва для самостійного знайомства. Дітям шкільного віку пропонують переглянути відео про історію зародження гончарного промислу на Чигиринщині. Всім охочим можна взяти участь у майстер-класі з виготовлення глиняного глечика на гончарному крузі, при цьому особисто познайомитись з майстром. Тобто дитині надається вільний вибір змісту і форм опанування музейного предмета.

Щороку НКЗ «Чигирин» у співпраці з художнім гуртком Чигиринського ліцею № 2 «Чарівний пензлик» (викладач – О. Б. Черноус) організовує тимчасові виставки дитячих малюнків на території ІАК «Резиденція Б. Хмельницького». Так, у квітні 2022 року була представлена виставка «Кожному мила своя сторона», а в червні – «Україно, ти найкраща!», приурочена до Дня захисту дітей. У роботах гуртківці представили своє бачення війни в Україні. Створення малюнків допомагає дітям легше пережити складний період в їхньому житті, адаптуватися до нових реалій та вірити в перемогу українського народу над ворогом.

Загальноприйнятим є розуміння того, що музей є транслятором реакцій на події, що відбуваються в українському суспільстві та світовій спільноті загалом [3, с. 62]. В умовах воєнного часу робота культурної інституції є вкрай важливою. Музейні заняття позитивно впливають на емоційний стан дітей, що постраждали внаслідок російської агресії.

НКЗ «Чигирин» продовжує підтримувати та зберігати нашу культуру, працювати над розробкою нових освітніх проектів для дітей та молоді. Музей і надалі буде існувати та розвивався як сучасне активне культурне середовище, де формуються найвищі людські цінності.

Список використаних джерел

1. Барвінок Ю. В. Дошкільнята в музейному просторі: з досвіду роботи НКЗ «Чигирин» // *Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи: матеріали Сьомої наук.-практ. конф. (3–4 жовт. 2019 р.)*. – К. : ТОВ «КАПІТАЛДРУК», 2019. – С. 28–31.
2. Вансалова Е. Аудитория 2000-го года / Е. Вансалова // *Советский музей*. – 1986. – № 1(87). – С. 32–35.
3. Голованова Ольга. Використання краєзнавчого матеріалу у початковій школі як унікальний засіб патріотичного виховання молодших школярів: навч.-метод. посіб. / Ольга Голованова. – Кропивницький : Поліграф-Сервіс, 2020. – 62 с.
4. Самсакова І. В. Музей та його соціальні функції / І. В. Самсакова // *Печатное слово*. – 2010. – № 1/35. – С. 65–69.
5. Троциньська О. І., Діденко Я. Л. Використання нових форм роботи в просвітницькій діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» // *Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи: матеріали Четвертої наук.-практ. конф. (27–28 верес. 2016 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*. – К., 2016. – С. 75–78.
6. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=583:2021-10-06-06-43-15&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57
7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/96261-u-chigirini-prezentovali-proekt-muzej-ditjam-diti-muzeju>

УДК [351.853:355.01]:34] (477)

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЮРИДИЧНЕ ПІДРУНТЯ ТА РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ

Наталія ПШЕНИШНА,

*асистент кафедри геодезії, землеустрою,
будівельних конструкцій та безпеки життєдіяльності
Черкаського державного технологічного університету*

Віта ПОДУПЕЙКО,

*завідувач сектору Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

Ознакою сьогодення є активна боротьба між державами та народами за світові ресурси, цивілізаційні цінності, до яких належать також і об'єкти культури. Нині почастишали випадки знищення пам'яток, які є загальносвітовим надбанням людства, насамперед у ході збройних конфліктів. Як приклад наведемо дані міжнародного наукового інституту UNOSAT, згідно з якими в Сирійській Арабській Республіці лише за 2014 рік було знищено 24 об'єкти культурної спадщини, 290 пам'яток

пошкоджено; у 2015 р. було зруйновано вже 750 пам'яток культури на території цієї країни [1]. Як зазначає преамбула Статуту ООН із питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), «думки про війну виникають в головах людей, тому у свідомості людей варто укорінювати ідею захисту миру...» [2]. Свідома руйнація об'єктів культурної спадщини обумовлена неприйняттям чужих поглядів, ідей та думок. Як пише Ф. Бюньйон, директор Управління міжнародного права та співробітництва в рамках руху Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), метою знищення пам'яток є «...вбивство душі людини, її історії, культури та релігії, щоб згодом стерти всі сліди її існування...» [3, с.5]. Таким чином, інакшість культури, релігії використовується як виправдання злочинних дій щодо пам'яток. Це дозволяє кваліфікувати руйнування об'єктів спадщини, вчинене з метою знищення історії та культури народу, як терористичний злочин, що підриває мир та міжнародну безпеку.

У двадцятому та на початку двадцять першого століття, коли люди та їхня культурна приналежність стали основною мішенню насильства, культурний геноцид є частим явищем. Під час воєнних дій об'єкти культурної спадщини зазвичай є предметом агресії. Руйнування культурної спадщини неминуче супроводжують атаки на цивільне населення, тому такі злочини неможливо відокремити від масового геноциду, злочинів проти людства та етнічних чисток. Усе це має на меті знищити і народ, і спадщину, яка є основою самосвідомості цього народу.

З того часу, як почалася війна в Україні, робляться спроби врятувати не лише людей, а й культурні цінності країни. В Україні – сотні музеїв, деякі колекції – світового значення, відомі далеко за межами країни. На сьогоднішній день до списку світової спадщини ЮНЕСКО через їхню особливу культурну, історичну чи екологічну значущість включено сім об'єктів, що знаходяться на території України: Софійський Собор та Києво-Печерська Лавра, історичний центр Львова, Геодезична дуга Струве, букові праліси і давні ліси Карпат, Резиденція митрополитів Буковини, Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хора, Дерев'яні церкви Карпатського регіону. Найдавніші православні храми, монастирі, унікальні архітектурні пам'ятки конструктивізму, колекції європейського, українського живопису – усе це та багато іншого зараз перебуває під загрозою. Незважаючи на те, що об'єкти культури захищені спеціальним міжнародним законодавством, вони все одно здатні стати жертвами навмисної агресії або навіть біженцями. Наприклад, Швейцарія акумулювала солідний досвід порятунку та консервації культурних цінностей, що постраждали від воєн та інших конфліктів. Центром концентрації таких специфічних знань у країні є Вища школа консервації та реставрації (Haute École ARC Conservation-Restoration, скорочено HE-ARC CR), яка спеціалізується в галузі збереження та відновлення культурних об'єктів та цінностей. У регіоні міста Шамблон (Chamblon) у кантоні Во є військовий польовий навчальний центр, який використовується учнями цього вишу та співробітниками для відпрацювання дій у ході симульованих «катастроф» у музеях, бібліотеках чи архівах. Такі навчання організуються раз на два роки. У березні 2022 року вони проходили з урахуванням війни проти України. В Україні

роблять все можливе, щоб захистити скарби культурної спадщини від знищення. Багато колекцій уже були поміщені в надійні місця, консервація та захист будівель та об'єктів, яких не можна фізично перемістити в просторі, організовувалася буквально підручними засобами: мішками з піском, брезентом, пінопластом, вогнетривкими тканинними покриттями тощо. Попри всі ці зусилля підсумки перших місяців війни щодо культурних втрат вважаються катастрофічними. Наприклад, у пожежі, що виникла внаслідок російського обстрілу в приміщеннях Іванківського історично-краєзнавчого музею, згоріли 25 картин художниці Марії Приймаченко. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, на 14 травня 2022 р. задокументовано 331 факт знищення або пошкодження об'єктів нерухомої культурної спадщини та культурних установ (музеїв, театрів тощо). Серед них 110 об'єктів нерухомої культурної спадщини: 20 пам'яток національного значення, 83 – місцевого значення та 7 – щойно виявлених. Зазнали руйнації 114 релігійних будівель, 42 з яких є пам'ятками історії, архітектури та містобудування. Уражено 41 меморіальний пам'ятник на честь історичних особистостей та подій XIX – початку XXI ст., 26 будівель та комплексів музеїв і заповідників, 62 споруди будинків культури, театрів і бібліотек, а також деякі інші об'єкти історичної забудови. Україна докладає значних зусиль, щоб інформувати світову громадськість про злочини російської армії проти української культури та залучити міжнародні організації до захисту й збереження національних цінностей [4].

Міжнародне право регулює перебіг військових конфліктів не лише в цивільних осіб, інтереси яких підлягають особливому захисту, а й у частині, що стосується охорони об'єктів культурної спадщини. Масове знищення культурної спадщини внаслідок Другої світової війни спонукало світову спільноту до конкретних дій. У 1954 році була прийнята Гаазька Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Документ передбачає заходи щодо охорони рухомих та нерухомих культурних об'єктів, включаючи пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, заповідні археологічні зони, рукописи, книги, музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, розташовані як на території противника, так і на власній території.

Гаазька конвенція забороняє використовувати культурні цінності в такий спосіб, що може спричинити їх псування або руйнацію. Цей документ також вимагає, щоб воюючі сторони утримувалися від будь-яких ворожих дій щодо таких об'єктів. Крім того, Конвенція закликає прищеплювати військовослужбовцям Збройних сил повагу до культурних цінностей будь-яких народів. Конвенція є першим міжнародним договором, який набув значного поширення в усьому світі та присвячений виключно захисту культурної спадщини в разі збройних конфліктів. Додатково було прийнято два протоколи до конвенції. Перший протокол був запропонований 14 травня 1954 року і набув чинності 7 серпня 1956 року, ратифікований 108 країнами, включаючи Російську Федерацію. Він забороняє вивезення культурних цінностей з окупованих територій. Другий протокол було запропоновано 26 березня 1999 року, він набрав чинності 9 березня 2004 року. Його ратифікували 72 країни. РФ його не

ратифікувала. Цей протокол закликає, зокрема, до криміналізації навмисного знищення будь-яких культурних цінностей та засновує спеціальний фонд для допомоги державам у захисті їхньої культурної спадщини. Однак дієвість останнього нововведення послаблено тим, що згідно зі ст. 16 Другого протоколу, «військовослужбовці та громадяни будь-якої держави, яка не є стороною цього Протоколу, не несуть індивідуальної кримінальної відповідальності відповідно до цього Протоколу, і цей Протокол не передбачає зобов'язання встановлення її юрисдикції стосовно таких осіб чи їх екстрадиції» [5]. Оскільки РФ не підписала Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, її військовослужбовці та інші особи, що скоїли згадані злочини, практично убезпечені від покарання, принаймні доти, доки перебувають на території своєї країни.

Про злочини, спрямовані проти культурних цінностей, ідеться ще й у Римському статуті Міжнародного кримінального суду (МКС), де їх кваліфіковано як різновид воєнних злочинів. Україна підписала Римський статут 20 січня 2000 р., але досі не ратифікувала його. РФ же відкликала свій підпис під цим документом, що, проте, не є підставою не розслідувати воєнні злочини й злочини проти людства, скоєні її громадянами в Україні.

У травні 2019 року відбувся важливий науковий захід «Захист культурних цінностей: міжнародна конференція з нагоди 20-ї річниці Другого протоколу 1999 року до Гаазької конвенції 1954 року». У своєму вступному слові пані Паскаль Берівіль, статс-секретар Федерального Департаменту закордонних справ Швейцарії, заявила: «Культурна спадщина – це вираження самобутності народів. Часто культурна спадщина стає об'єктом навмисних нападів з метою залякування та знищення соціальної структури суспільств. Такі дії не можуть залишатися безкарними, і ми маємо зберегти те, що можна зберегти».

Список використаних джерел

1. *Satellite-based Damage Assessment to Cultural Heritage Sites in Syria*. United Nations Institute for Training and Research (UNITAR), 2014. P. 9-15. [Ел. ресурс] *RL:* http://unosat.web.cern.ch/unosat/unitar/downloads/chs/FINAL_Syria_WHS.pdf
2. Устав Організації Об'єднаних Націй по вопросам образования, науки и культуры от 16.11.1945 г. [Електроний ресурс] *URL:* https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000226924_rus.page=6
3. Бюньон Ф. Становление правовой защиты культурных ценностей в случае вооруженного конфликта//Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Женева, 2004г.
4. Притягнення РФ до відповідальності за злочини проти культурних цінностей України. [Електроний ресурс] *URL:* <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/prytyahnennya-rf-do-vidpovidalnosti-za-zlochyny-proty-kulturnykh>
5. ДРУГИЙ ПРОТОКОЛ до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, м. Гаага, 26 березня 1999 року [Електроний ресурс] *URL:* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА: УКРАЇНСЬКА ПАРАДИГМА

УДК 351.853:351.862.22]"2022"

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ,
*кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

Вогневий вал, яким нині споконвічний ворог пройшовся українською землею, знищує не лише будівлі та людей, а й ставить за мету позбавити українців власного бачення майбутнього. Відповідь українців на ці наміри ворога – створення плану відбудови держави уже зараз, щоб після перемоги якомога швидше втілювати його в життя. Такий план заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України започаткований Указом президента України №266/2022 та передбачає, зокрема, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини [1].

Для відбудови України долучаються фахівці, що здатні осмислити філософію майбутніх змін, які прийдуть разом із відбудовою держави. Так, Архітектурна Палата НСАУ оприлюднила маніфест, де декларується, що нова архітектура України буде сучасною, європейською, заснованою на українських традиціях. Без типових російсько-радянських наративів і форм. З новими сенсами на основі принципів взаємодії, спільнотворення, підтримки та оборони. Українська архітектура має нести повагу до людини, важливість спільних просторів, енергонезалежність, доступність, безпеку, силу громад [2].

Тут слід зазначити, що наша країна уже має значний досвід відновлення, наприклад, Києва після визволення його від німецької окупації у 1943 році. І примітним в даному контексті є те, що значних руйнувань вулиці та будівлі історичного центру міста зазнали унаслідок мінування радянськими військами. Тоді було зруйновані 324 пам'ятки, частина з яких – доценту. І ось тепер, через майже 80 років, історія повторюється – правонаступниця СРСР росія знову руйнує українські міста і села. Досвід тієї відбудови показує, що тоді передусім дбали про відновлення житлового фонду. Тому і про відтворення довоєнного культурно-історичного вигляду столиці не йшлося, бо місто зазнало, як відмічалось вище, страшних пошкоджень. Відбудова міста розпочалася з реконструкції Хрещатика наступного року після звільнення та завершилася у 1955 році. І хто знає, чи не ставили тоді очільники

радянської імперії за мету спочатку знищити історію древнього міста у 1941 році, а відбудувавши на свій манер в умовах тоталітаризму, стерти назавжди пам'ять про велике минуле нашого народу? Звичайно, в теперішніх умовах так питання уже ставитися не може, лише виникає необхідність вибору найкращого вектора дій.

Тут доречним буде також звернутися до світового досвіду відбудови після Другої світової війни. Тоді у європейських країнах було зруйновано понад десять тисяч міст і сіл, і багато із них потім відновили за рахунок економічної допомоги від США (План Маршалла). Кожен приклад відбудови міст у різних країнах є унікальним і залежить від багатьох факторів: природні та трудові ресурси, політичні, економічні, правові, соціальні, екологічні, природно-геополітичні фактори. Єдиний спільний знаменник успіху – це рівень зовнішньої підтримки та здатність уміло і вчасно використати внутрішні можливості, усвідомлення необхідності концептуальної єдності багатьох складових в підходах до цілісного процесу відновлення.

Наприклад, поляки прагнули відтворити довоєнний історичний вигляд своїх міст, зокрема Варшави та Вроцлаву. На це знадобилося кілька десятиліть, оскільки довелося здійснювати кілька поступових свідомих етапів: поверхнєве відновлення, розчищення територій, реставрацію, зведення житлових масивів, планову реконструкцію, спорудження нових будівель.

Схожі підходи застосували і при відбудові німецького Дрездена – одного з найбільш зруйнованих міст унаслідок Другої світової війни. Відбудова тривала понад сорок років практично з нуля. Як і поляки, німці прагнули відтворити довоєнний вигляд свого міста – і нині воно вважається одним з найкрасивіших у Німеччині.

Іншої концепції дотримувалися при відновленні Роттердама у Нідерландах. Втілення цієї концепції зробило Роттердам провідним фінансовим центром Західної Європи. Це стало можливим за рахунок інноваційної трансформації: розбудови комфортної інфраструктури, зокрема головної гавані міста, що є важливим стратегічним портом. А при відбудові столиці Великої Британії, Лондона, особливу увагу зосереджували на зелених зонах і будівництві багатопверхівок, щоби забезпечити житлом людей, які його втратили через війну.

Можна припустити, що підсумував досвід тієї великої відбудови відомий данський архітектор Йен Гел. Саме він неодноразово виявив практичний досвід при проектуванні міського середовища та громадських просторів. Для повоєнної України можуть дуже стати у нагоді його революційні ідеї про те, як створювати простори спираючись на методологію та інструментарій, що здатні перетворювати неефективні і непридатні для життя і дозвілля людей простори на те, чим вони, на його думку, повинні бути – міста для людей [3]. Мова тут йде про людиноцентричне місто. Людиноцентричну концепцію свого часу почали запроваджувати в міському плануванні Барселони. Там перенаправили

транспортні потоки за межі міста, щоб залишити центр пішим. Так створюється здорове міське середовище де у людей є можливість почуватись комфортно [4].

Однак виникає питання, як тоді бути із збереженням культурно-історичної спадщини? Наприклад у публічному просторі Харкова уже досить активно ведеться дискусія про відновлення пам'яток архітектури, що постраждали внаслідок ворожих обстрілів. Так, міський голова Харкова Ігор Терехов пропонує всією громадою створити щось настільки цікаве, щоб воно увійшло в історію архітектури і стало знаковим для всього світу [5]. Але громадськість ставить питання: де тут місце для архітектурних та історичних пам'яток? Бо пам'ятка архітектури – це частина культурної спадщини. Її збереження є зброєю у боротьбі проти геноциду українського народу. Не даремно ж ворог нищить уже довгий час ці пам'ятки. Тут важливо почути голос архітекторів-реставраторів, котрі запевняють, що відновити можна все! Підтвердженням цього можуть слугувати наведені вище приклади Києва, Варшави, Дрездена. Містянам зруйнованих міст необхідно надати дієві механізми впливу на процеси відбудови історичних пам'яток та уникнення можливості прийняття одноосібних рішень сумнівного характеру.

Так, проаналізувавши напрацювання інших країн, поради урбаністів та архітекторів, нові підходи до проєктування міст і воєнний досвід, ми зможемо побудувати наші простори безпечними, функціональними, інклюзивними та привабливими, якщо оберемо вдалу стратегію та грамотно освоїмо інвестиції. І при цьому маємо пам'ятати, що так створюються міста – мрії. Чисті і незатьмарені мрії, що сягатимуть на післявоєнному обрії нашої оновленої країни. Але це сяйво буде яскравішим і пишнішим, якщо у цих відбудованих містах знову займуть свої заслужені місця архітектурні та історичні пам'ятки – їх збереження є зброєю у боротьбі проти знищення історичної пам'яті українського народу.

Список використаних джерел

1. Указ президента України №266/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225> (дата звернення: 08.09.2022).
2. Манифест архітекторів України. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/816775.html> (дата звернення: 08.09.2022).
3. Йен Гел. Міста для людей. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/yen-gel-mista-dlia-liudei-uvuk-z-knyzhku> (дата звернення: 08.09.2022).
4. Відбудова українських міст – шанс зробити їх кращими. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/29/688676/> (дата звернення: 11.09.2022).
5. О. Львова. Відновлення історичного Харкова після війни: перспективи і ризики. URL: <https://www.mediaport.ua/vidnovlennya-istorichnogo-harkova-pislya-viyni-perspektivi-i-riziki> (дата звернення: 11.09.2022).

УДК 351.85

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ОРГАНІВ
У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

Анфіса НАШИНЕЦЬ-НАУМОВА,
*доктор юридичних наук, професор,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Ольга БАЙТАЛЮК,
*старший викладач кафедри приватного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Сьогодні існує нагальна потреба в аналізі правового регулювання управлінням охороною пам'яток культури. Це необхідно для розуміння формування системи управління охороною культурної спадщини та структури сучасного пам'яркоохоронного законодавства. Довоєнний період, а саме початок 1920-х років, коли створювалися перші органи, до компетентності яких входила охорона пам'яток культури, мистецтва та природи є важливим, бо саме наявність нормативно-правової бази і чітке визначення повноважень органів управління пам'яркоохоронної роботи, дозволило зберегти значну частину пам'яток, які дійшли до нашого часу.

Одним із перших державних органів, до повноважень якого входило управління охороною пам'яток культури і мистецтва став Всеукраїнський комітет охорони пам'яток культури та мистецтва (далі – ВУКОПМІС), який було створено 3 лютого 1919 року в Харкові при відділі мистецтв Наркомосу УСРР [1].

Відповідно до Статуту ВУКОПМІСу основними завданнями установи були: вироблення і здійснення планів наукових досліджень і популяризація пам'яток історії і мистецтва; проведення заходів щодо обліку і дійсної охорони пам'яток культури і мистецтва, які мають художню, історичну або наукову цінність; завідування музеями та архівами УСРР (саме виконання цього завдання 1921 р. сприятиме реорганізації ВУКОПМІСу у дві окремі організації: Головного управління в справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи та Головного архівного управління).

Для виконання поставлених завдань ВУКОПМІС було наділено рядом повноважень, зокрема розробляти і подавати на затвердження Народному комісаріату освіти загальні законопроекти, кошториси і звіти про свою діяльність; скликати з'їзди діячів охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, а також брати участь (через представників)

у подібних заходах за кордоном; створювало губернські, повітові, районні комітети охорони пам'яток культури та мистецтва, розробляти для них інструкції та керувати роботою, делегувати для роботи на місцях; делегувати для роботи на місцях своїх представників, інструкторів та інспекторів; ухвалювати видання друкованої продукції науково-освітнього спрямування; завідувати організацією та управлінням музеями, книжковими палатами та музеями.

До складу ВУКОПМІСу входило п'ять відділів: науковий, реєстраційно-охоронний, музейний, архівний та загальна канцелярія. Крім того ВУКОПМІС у разі потреби мав повноваження створювати інші відділи, необхідні для виконання своїх функцій [2].

На місцях діяли губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – КОПМІСи): Волинський, Київський, Одеський, Подільський, Полтавський, Харківський та Чернігівський, а також секції при відділах народної освіти, окремі повітові й міські комітети [1].

Відповідно до Положення Про губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІС), вони створювалися при губернських відділах народної освіти. Основним завданням ГУБКОПМІСів визначалося реєстрація, охорона, вивчення і популяризація всіх творів мистецтва, які мають мистецьку цінність. Твори мистецтва поділяли на чотири види: 1) викопні археологічні старожитності; 2) монументальні і архітектурні пам'ятки; 3) рухомі предмети, які становлять історичну цінність; 4) твори усної народної творчості та музики.

Положення регламентує дії ГУБКОПМІСів щодо кожного з видів творів мистецтва, які підлягають охороні. Так, щодо викопних археологічних старожитностей, на ГУБКОПМІС покладалося зобов'язання попереджати незаконні розкопки, реєструвати місцевість, на якій можуть бути розташовані археологічні пам'ятки, організовувати планові розкопки, публікувати результати досліджень могильників, курганів, стоянок та городищ, зберігати та розподіляти по музеях знайдені під час розкопок предмети метою використання їх в наукових та навчальних цілях.

Щодо монументальних і архітектурних пам'яток старовини завданням ГУБКОПМІСів, відповідно до Положення, було взяття на облік національних пам'яток, які мають історичне і художнє значення, організовувати їх систематичне дослідження, упереджати руйнування взятих на облік пам'яток.

До рухомих предметів, які становлять історичну цінність, Положення відносило ікони, картини, предмети старовинного і домашнього начиння (посуду), монети, медалі, меблі, килими, вишивку, тканини, рукописи, старовинні книги тощо. На ГУБКОПМІС покладалася обов'язок слідкувати за вивозом зазначених цінностей за кордон, проводити облік публічних і приватних зібрань мистецьких цінностей, розподіляти їх по музеях. З цією метою передбачалося забезпечувати функціонування існуючих музеїв та створення нових історичних,

етнографічних та художніх музеїв, організацію постійних та тимчасових виставок та лекцій, видання брошур, книг та періодичних видань.

Положення регламентувало роботу з творами усної народної творчості та музики. Їх передбачалося збирати, записувати, досліджувати та видавати друком.

Крім визначення творів мистецтва, які відносилися до відання ГУБКОПМІСів, Положення Про губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини визначало основні засади організації і діяльності КОПМІСів.

Як вже зазначалося, ГУБКОПМІСи безпосередньо підпорядковувалися Губернському відділу народної освіти, а голова ГУБКОПМІСу за посадою входив до колегії відділу народної освіти. Перший особистий склад ГУБКОПМІСу назначався безпосередньо відділом народної освіти, а надалі – шляхом кооптації.

До складу ГУБКОПМІСів входило п'ять секцій: музейний фонд; музейно-виставкова; архітектурна; облікова; художньо-кустарна та етнографічна. Якщо під час роботи секцій виникали питання, які мали відношення до всіх секцій або принципові питання, які не могли вирішити в рамках роботи однієї секції, Положення регламентувало винесення їх на затвердження відділу народної освіти.

На місцях створюються місцеві КОПМІСи, які в своїй діяльності керувалися інструкціями ГУБКОПМІСів, виконували їх постанови та звітували перед ними. В тих місцевостях, де неможливо утворити КОПМІСи, ГУБКОПМІС мав право запрошувати спеціальних кореспондентів, які мали б слідкувати за станом і збереженням місцевих пам'яток мистецтва і старовини [3].

Таким чином, перші пам'яткоохоронні інституції було утворено в перші роки становлення радянської влади. Зважаючи на політичну та соціальну ситуацію того часу, це дозволило вберегти від руйнування, вивезення та знищення частину пам'яток мистецтва та старовини.

Список використаних джерел

1. Кот С.І. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 1 : А — В. — 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainskyj_komitet_o (дата звернення 01.10.2022).*

2. *Статут Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. ДАКО (Державний архів Київської області). РФ. 4156. Спр. 1. Арк. 12.*

3. *Положення Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. ДАКО (Державний архів Київської області). РФ. 4156. Спр. 3. Арк. 21.*

УДК 351.853:34] (477)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ НАДБАНЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Людмила ТЕПТЮК,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Оксана ХУДОЛЕЙ,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Ксенія БОГРЕЦЬ,
*завідувач сектору Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

Охорона культурної спадщини є однією із найважливіших функцій сучасної правової держави. Збереження культурних пам'яток займає провідну роль у структурі захисту національних інтересів, становленні національної ідентичності народу, його культурному розвитку.

Збройна агресія, розпочата росією проти політичної самостійності, територіальної цілісності України ще у 2014 році переросла у справжній геноцид українського народу у 2022 році. Війна України із загарбниками точиться не лише на полі бою, а й у сфері забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини. Міністерство культури та інформаційної політики верифікувало вже 493 епізоди руйнувань об'єктів культурної спадщини і культурних інституцій.

Руйнування зафіксовані на території 14 областей. Найбільше в Донецькій, Харківській, Луганській, Київській, Чернігівській, Вінницькій, Львівській, Житомирській областях та у місті Києві.

За даними Міністерства культури та інформаційної політики, станом на 24 серпня 2022 року внаслідок обстрілів ворога зазнали руйнацій і пошкоджень не менше 140 об'єктів культурної спадщини. Серед них 23 пам'ятки національного значення, 110 пам'яток місцевого значення, 129 об'єктів цінної історичної забудови та 7 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини [1].

Ще 1996 року в Україні були закладені основні засади щодо охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини. Конституція України встановила, що культурна спадщина охороняється законом; держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що перебувають за її межами [2, ст. 54].

Одночасно Конституція України визначила, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [2, ст. 66]. Як зазначено статтею 11 Конституції України, держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичній свідомості, традицій і культури [2].

Під час війни, тобто міжнародного збройного конфлікту, між воюючими сторонами діє міжнародне гуманітарне право, норми якого обмежують сторони конфлікту у засобах та методах ведення війни. На жаль, ми бачимо жахливі приклади порушення цих норм російськими військовослужбовцями, військовим та політичним керівництвом. Важливо, що крім людей (поранені та хворі комбатанти, військовополонені, цивільне населення), міжнародне гуманітарне право захищає також культурні цінності.

Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню. Про це говорить стаття 56 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, яке є додатком до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року. Зазначена конвенція є досі чинною та обов'язковою для України та росії [3].

Обов'язковими для сторін також є спеціальна Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту з Протоколом 1954 року. Конвенція запровадила розпізнавальний знак для позначення культурної спадщини та культурних цінностей: щит, загострений знизу, розділений на чотири частини синього та білого кольору. Знак використовується одноразово або триразово у вигляді трикутника, що означає посилений захист. Він може розміщуватися на прапорах чи бути намальований на певному предметі Знак «блакитного щита», передбачений для захисту культурних цінностей згідно зі статтями 16 і 17 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року, не може бути застосований без спеціального дозволу компетентних органів [4].

Більш загальними, але дуже важливими є окремі положення Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року. Це договори, які стосуються захисту культурних цінностей в період збройного конфлікту, перш за все міжнародного [5]. Окрім них, існують звичаєві норми міжнародного гуманітарного права, які також забезпечують захист культурних цінностей у період збройного конфлікту.

Культурні цінності України як матеріальні об'єкти є свідченням історичного становлення Українського народу, української нації, є частиною світової культурної спадщини, а отже безумовно підлягають збереженню і захисту від знищення чи пошкодження. Загалом за нормами міжнародного гуманітарного права культурна спадщина та культурні цінності у період збройного конфлікту мають підвищений рівень захисту серед. Сторони конфлікту зобов'язані поважати та захищати їх, забороняти, попереджати та припиняти будь-які акти крадіжки, грабежу

або незаконного присвоєння культурних цінностей в будь-якій формі, а також будь-які акти вандалізму. Знищення культурної спадщини та культурних цінностей, яке відбувається навмисно, кваліфікується міжнародним правом як воєнний злочин.

Дії росії є безумовним порушенням міжнародного права і вони породжують відповідальність держави-агресора та кримінальну відповідальність індивідів на національному та міжнародному рівні. Вони знаходять осуд на міжнародному рівні. 15 липня Рада безпеки ООН провела засідання у форматі «формула Аррія» (неформальна зустріч) на тему «Знищення культурної спадщини як наслідок російської агресії проти України» за участі Лазара Ассомо, директора Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Список використаних джерел

1. Зафіксували вже 493 випадків руйнувань культурної спадщини внаслідок війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3558758-zafiksuvali-vze-493-vipadkiv-rujnuvan-kulturnoi-spadsini-vnaslidok-vijni.html>
2. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. ВВР України, 1996, № 30.
3. IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року (Гаазька конвенція 1907 року) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року (Гаазька конвенція 1954 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
6. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року №1805–III ВВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

УДК 793.31

ЕТНОХОРЕОЛОГІЧНА РЕВІЗІЯ ГОПАКОВО-КОЗАЧКОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ

Анатолій БОГОРОД,
*старший науковий співробітник
НЦНК «Музей Івана Гончара»*

Танець «Гопак» вважають визначною танцювальною «візиткою» України [4, с. 39]. Навіть один з перших теоретиків українського сценічного (зокрема, традиційного народного) танцю, етнохореограф В. Верховинець наголошував, що на початку ХХ століття найбільш популярним в Україні був танець «Гопак» [5, с. 7].

Грунтовне дослідження козацьких танців, зокрема танцю «Гопак», здійснили хореограф Кім Василенко [4, с. 39], знавець історії

трансформації театральних українських танців етнохореолог Вадим Купленник [14, с. 3] і дослідник традиційної української фізичної культури Володимир Пилат [20].

Про танець «Гопак» та інші козацькі танці писали більшість український хореографів ХХ – початку ХХІ століття України та хореографи української діаспори: В. Авраменко [1, с. 11], Р. Гарасимчук [6, с. 47], О. Степовий (Воропай) [24, с. 124], А. Гуменюк [10], В. Шкоріненко [28], А. Нагачевський [17], А. Морозов [с. 16] та ін. Проте, спеціального наукового дослідження цього танцю чи його різновидів («Козак», «Козачок», «Метелицю», «Орлиця», «Гречаники» та ін.) ніхто в Україні ХІХ–ХХІ століття не проводив.

Славу козацьких танців деякі дослідники прослідковують з часів 30-тилітньої війни, в якій українські козаки брали активну участь на боці католицької Європи. Так балетознавець Юрій Станішевський згадував, що особисто у Франції бачив в підручнику з балетного мистецтва зображення чоловіка в танцювальній позі з підписом «па де козак» [19]. На малюнку був зображений танцівник з широко розставленими в сторони ногами, руки зігнуті в ліктях, а кулаки складені на поясі. Ю. Станішевський зауважив: що французькі балетмейстери визнають вплив козацьких танців минулого і, зокрема, високих стрибків на чоловічий класичний балет, згоджуючись, що танці козаків «підняли» французький класичний балет у повітря.

Танці «Гопак» чи «Козачок» вперше описують у своїх художніх творах Т. Шевченко («Гайдамаки»), де козаки на Хортиці «метелиці та гопака / гуртом оддирають...» [27, с. 132] і М. Гоголь («Тарас Бульба») [7, с. 19]. Крім того, в переліку танцювальних рухів до так званого танцю «Козачок», Микола Гоголь називає «гопаки» і «тропаки» [7, с. 19]. А. Гуменюк припустив, що у своїй жартівливій «Енеїді» Іван Котляревський, згадуючи танець «Гоцак», насправді, мав на увазі «Гопак» чи його синонімічну назву [10, с. 95]. Хоча цей твір був написаний у 1796 році, майже, через 20 років після знищення Запорізької Січі Катериною ІІ, коли пам'ять про ті часи була ще сильною в народі. А, отже, про поширену назву «Гопак» Іван Котляревський мав би написати беззастережно.

Назви танцю «Гопак» чи гіпотетичної назви танцю «Козак» в жодному історичному, етнографічному чи художньому джерелі, присвяченому українським козакам, не значиться. Не згадують його і тритомна «Історія запорозьких козаків» (Дмитра Яворницького) [30], і «Історія Слобідської України» (Дмитра Багалія) [3].

У своїй енциклопедичній статті «Танець», опублікованій на початку ХХ століть (у 1901 році), Микола Сумцов називає «гопаки» (у множині) – танцями, поставивши їх поряд з козачками («казачками») і тропакками («трепакками»). Український етнохореограф Вадим Купленник висловив припущення, що первісно танець «Гопак» мав назву «Козак», а в результаті антиукраїнської політики радянської влади, з оркестрових партитур назви танців «Козак» були свідомо змінені на «Козачок»: «У 1913 р. був надрукований клавір опери М. Лисенка «Тарас Бульба». У другій дії (на хуторі Тараса) велика танцювальна сцена, серед танців –

козак. У перевиданому клавирі 1964 р. назва козак зникає, а музика до танців позначена як «Козачок I» і «Козачок II.» [14, с. 7].

На підставі вивчення значної кількості етнографічної, музикознавчої та етнохореографічної літератури і джерел, зокрема, ознайомлення і опублікованими результатами польових фольклорно-етнографічних досліджень, текстів танцювальних та жартівливих пісень, вдалося зібрати чимало назв танців, які містять козаково-гопаково-козачкове звучання: «Гоцак» [6, с. 47], «Гопак колом» («Гопакола») [17, с. 95], «Комаринський гопак» [13], «Мараморський гопак» [15], «Гопачок» [6, с. 47], «Разкомарський гопачок» [21], «Козак» [6, с. 36], «Шпиль-козак» [6, с. 36], «Дурибало» [8], «Козачок», «Бабський козачок» [2], «Козачок-московочка», а також «Тропак», «Третяк», «Гайдук», «Метелиця», «Гордиця» («Орлиця»), і танцювальні рухи: дрібні скоки, вихиляс, викрутас, навприсядки, гопки [25].

На жаль, у тритомному дослідженні «Історія запорізьких козаків» Дмитра Яворницького немає жодної назви козацьких танців, а з коротких описів окремих танцювальних рухів майже неможливо скласти хоч якусь цілісну картину чи окремий повноцінний завершений «козацький» танець. Загалом, Д. Яворницький лише тричі згадує про танцювальну культуру Запорізької Січі: танці під час вечірнього відпочинку [29, с. 184], танці після вдалих військових походів [29, с. 186] і танці старого козака, який «прощається зі світом» [29, с. 190].

Чоловічий танець «Козак» танцювали на Гуцульщині спочатку як чоловіки, а згодом – змішано (хлопці і дівчата) [6, с. 38]. І пам'ять про цей танець зберіглася у Львівській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях.

Дослідник віртуозності «українізованого» сценічного танцю А. Морозов зазначав: «У більшовицькій імперії, до складу якої після поразки національно-визвольних змагань приєднали Україну, перед хореографічним мистецтвом були поставлені [особливі] завдання: танець мав відбивати... ідеологічне трактування «українського» характеру [16, с. 140]. Зокрема, дослідник виявив головну причину появи нової «української» сценічної творчості, яку, на противагу традиційному народному танцювальному мистецтву, започаткувала більшовицька влада в Радянській Україні і, загалом, в Радянській імперії. А. Морозов зауважує, що для реалізації партійних настанов стосовно творення радянського народно-сценічного танцю у 1937р. у Москві був заснований Ансамбль народного танцю СРСР під керівництвом І. Мойсєєва, а в Києві – Ансамбль народного танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського: «Одним із мотивів для організації Ансамблю народного танцю УРСР було, на нашу думку, прагнення протиставити радянський народний танець хореографічним постановкам В. Авраменка, які тлумачилися як буржуазно-націоналістичні» [16, с. 140]. О. Різник наголошував, що у річищі тодішнього культуртрегерства при клубах та будинках культури створювалися схожі один на одного, неначе краплини води, самодіяльні ансамблі народного танцю (або пісні й танцю), що мали не просто демонструвати розквіт національних культур СРСР, а й вказувати власним громадянам, що і як мусить танцювати радянська людина [22, с. 647–648].

Варто, все ж, наголосити: що більшовицька влада намагалася протиставити радянське сценічне мистецтво українській народній традиційній спадщині. Щоб з часом зникли і забулись в українському народі, зокрема, в українському селі, будь-які танцювальні традиції заступити їх новими масовими «народно-сценічними» танцями. Разом з тим, «розбавити» народними танцями московського походження: «Нареченька», «Комаринська», «Коробочка», «Восадулі», «Светіт місяця» та ін.

Керівники новостворених професійних і самодіяльних сценічних колективів не переймалися дослідженням, вивченням, розучуванням та поширенням справжніх зразків традиційної танцювальної культури українців, бо вони технічно не могли конкурувати із своїми сценічними «тезками» – танцями і «віночками» народно-сценічних танців з однойменними назвами. Більше того, традиційні зразки танців поступово зникали в народі разом із старшими поколіннями українців, який більшовицька радянська влада, морила голодоморами, масово мобілізувала в роки нищівної Другої світової війни.

Але ще у 90-х роках музикознавцю Михайлу Хаю вдалося записати стихійний традиційний «Козачок», у виконання жителя українського села Зеленьків [12]. Олег Бут розмістив в соціальних мережах «Гопак» у виконанні жінок с. Браниця [9], опис якого подав А. Нагачевський: «Формувалося велике коло танцюючих (без пар), хтось із охочих входив ще до центру кола і там імпровізував. Велике коло рухалося вправо чи вліво якимось основним танцювальним кроком. Інколи, якщо танцюристи в центрі танцювали вельми вправно, коло зупинялося і решта танцюючих починала плескати в долоні та під гримувати їх вигуками. Танцюристів у центрі могло бути і один, і пара, і трійка» [17, с. 31–32].

Першим наймасовішим виконанням сценічного танцю «Гопак» можна вважати хореографічну постановку, створену для відкриття Олімпіади-80 (у 1980 році), де на стадіоні в Лужниках взяли участь 320 учасників професійних танцювальних колективів [18]. 21 травня 2019 року у Харкові в парку ім. Горького на центральній площі 400 танцюристів одночасно виконали сценічний танець «Гопак» [26].

Отже, питання дослідження історичних український, зокрема козацьких танців, первинного (несценічного) існування і виконання ще чекає на своїх незаангажованих дослідників. Бо сценічні балетизовані зразки «народних» танців нині повністю витіснили попередню українську танцювальну спадщину. І, навіть, сучасні ініціатори традиційного танцю намагаються нині на молодіжних зібраннях виконувати переважно «Гопак колом» чи «Козачок» (колом) [11].

Список використаних джерел

1. Араменко В. *Українські національні танки, музика і стрій*. – Голівуд; Нью-Йорк; Вінніпег; К.; Л., 1947. – 80 с.
2. *Бабський козачок с. Кисоричі : Рокитне (Рівненщина) /запис. І. Клименко [Електронний ресурс]*. – Режим доступу:
3. Багалій Д. *Історія Слобідської України*. – Х.: Основа, 1990. – 256 с.
4. Василенко К. *Український танець: підручник*. – К., 1997. – 282 с.

5. *Верховинець В. Теорія українського народного танцю. – 5-те вид., доп. – К.: Муз. Україна, 1990. – 150 с.*
6. *Гарасимчук Р. Народні танці українців Карпат. – К., 2008. – Кн. 2: Бойківські і лемківські танці. – 320 с.*
7. *Гоголь Н. Тарас Бульба // Гоголь Н. Полное собрание сочинений: в 14-ти тт. – М., 1937. – Т. 2 : Миргород. С. 289–301.*
8. *Гопак «Дурибало» (с. Зеленьків, Тальнівського р-ну Черкаської обл.) / записав М. Хай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=cWQJu0yxXRM>*
9. *Гопак с. Браниця Бобровицького р-ну Чернігівської обл., запис 2002 р. в м. Київ, в палаці культури Україна Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://youtu.be/rVj-M-oX4Vs>*
10. *Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України. – К., 1963. – 235 с.*
11. *Козачок (колом) / Божичі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=T197gIPgs1E>*
12. *Козачок з танцем (с. Зеленьків) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:*
13. *Комаринський гопак с. Хмелівка (Компакт-диск) // Традиційна музика Центрального Полісся. – Ч. 2..*
14. *Купленник В. Нариси до історії українського народного танцю. – К., 1997. – 63 с.*
15. *Мараморський гопак [Електронне ресурс]. – Режим доступу: <https://soundcloud.com/carpathiancult/maramorskii-gopak>*
16. *Морозов А. Віртуозність в ансамблях народного танцю України радянської доби // Танцювальні студії =. 2019. – № 2. – С.: 137-148.*
17. *Нагачевський А. Побутові танці канадських українців. – К.: Родовід, 2001. – Кн. 1. – 188 с.*
18. *Олимпиада-80. День открития. (1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=F5QvGawX1Us>*
19. *Па-де-козак // Танцевальный словарь. – Точка доступу: <http://dance123.ru/pa-de-kozak-kozak>*
20. *Пилат В. Бойовий Гопак – Л.: Галицька Січ, 1994, – 288 с.*
21. *Разкомарський гопачок із с. Мушині, Рокитнянського району, Рівненської області / запис М.Хай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=XOdHfInlwiw>*
22. *Різник О. Танець // Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – С. 645-654 (760 с.).*
23. *Степовий О. Український народний танець. Етнографічний нарис. – Автсбург, 1946. – 32 с.*
24. *Сумцов Н. Танець // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 82 тт. и 4 доп. тт. – М., 1901. – Т. 32А (64): Тай – Термиты. – С. 596-597.(481 с.)*
25. *Танцювальні пісні / Упор. О. Дей. – К.: Наукова думка, 1970. – 802 с.*
26. *У Харкові поставили рекорд з масового виконання гопака [Електронний ресурс]. – Рекорд доступу: <https://www.unian.ua/society/10557546-u-harkovi-postavili-rekord-z-masovogo-vikonannya-gopaka-video.html>*
27. *Шевченко Т. Гайдамаки // Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 128–190.*
28. *Шкоріненко В. Козацький танок як явище культури українського бароко // Новий Акрополь [Електронний ресурс]. – Точка доступу: <https://newacropolis.org.ua/theses/30d5a60f-c533-4960-b878-7c98d969b0ae>*
29. *Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3-х тт. – Л.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.*
30. *Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990–1991.*

УДК 904:930.1[737 (477)]

ЗНАХІДКИ «ВАРВАРСЬКИХ НАСЛІДУВАНЬ» РИМСЬКИМ ЗОЛОТИМ МОНЕТАМ НА ЧЕРКАЩИНІ

Анатолій ШОСТОПАЛ,

історик, нумізмат,

Головне управління Національної поліції в Черкаській області

На територіях, які у II–V ст. н. е. входили до ареалу поширення черняхівської археологічної культури, окрім частих знахідок римських монет (в основному срібних денаріїв), знаходять так звані «варварські наслідування» римським монетам, що були виготовлені з срібла, золота, міді та мідно-оловянистих сплавів з можливим покриттям сріблом або золотом.

«Варварським наслідуванням» римським монетам приділяли увагу радянські вчені Брайчевський М. Ю. [2], Кропоткін В. В. [6], Казаманова Л. М. [5]. На той час дослідники мали дуже обмежену кількість подібних монет, що унеможливило проведення більш глибокого аналізу. Висувались лише гіпотези відносно причин та способів виготовлення таких наслідувань представниками черняхівських племен. За останні 20 років, з моменту використання металодетекторів під час пошуків, значно зросла кількість знахідок античних монет, у тім рахунку й «варварських наслідувань» римським монетам. Металопошук та обмін інформацією на просторах інтернету дали змогу віртуально накопичити значну кількість матеріалу для подальшого вивчення і опрацювання. Варто зазначити, що науковці, які займаються нумізматику, відносяться не так упереджено до монетних знахідок, піднятих за допомогою металодетекції, як офіційні археологи, які ігнорують такі знахідки, вважаючи що вони здобуті незаконним шляхом, тому не повинні фіксуватися та, у подальшому, вивчатися. При такому підході втрачається цінний археологічний та історичний матеріал для науки. Звичайно, знайдені таким чином артефакти, не під час офіційних археологічних розкопок, частково втрачають інформативну складову від того, що не вдається зафіксувати їх точне місце знаходження, культурний шар, у якому знайдено предмет, супутні артефакти. Але, враховуючи вище зазначене, такі артефакти все ж мають право бути офіційно визнаними, тому, на наш погляд, ігнорування різних археологічних знахідок, в тім рахунку й нумізматичних, наносить тільки шкоду для історичної науки.

У наш час дослідження знахідок античних монет на території України проводяться досить активно. Кирило Мизгін, відомий науковець-нумізмат, дослідник черняхівської культури, серед інших своїх досліджень приділяє увагу й питанням виготовлення та використання «варварських наслідувань» у ареалі черняхівської культури [8]. Інші дослідники у тій чи іншій мірі дотично розглядали питання «варварських наслідувань» римським монетам [7; 9; 10; 11].

Значний внесок у дослідження наслідувань римським монетам зроблено дослідником з міста Чернівці Олегом Анохіним. Приблизно

10 років тому ним був створений сайт під назвою «Каталог варварських наслідувань римським монетам», на якому і на даний час акумулюється інформація про знахідки варварських наслідувань в ареалі черняхівської культури, подаються фотографії, зазначаються вага монет та регіони знахідок [4]. За декілька років після створення сайту, на основі накопиченого матеріалу, О. Анохін зробив інтернет-видання книги, у якій він виклав результати свого дослідження «ваварварських наслідувань». Автор книги зробив порівняльний аналіз штемпелів та виділив групи монет, які умовно можна віднести до певних центрів виготовлення наслідувань [1].

У створеному О. Анохіним інтернет-каталозі варварських наслідувань знайдені монети поділені за металом, з якого вони були виготовлені, а саме: золоті та позолочені наслідування; наслідування срібним денаріям; наслідування бронзовим монетам. У нашому випадку нас цікавлять варварські наслідування, виготовлені з золота або міді чи срібла з золотим покриттям. Всього на 2022 р. на сайті зафіксовано 379 таких монет, які, як вважається, імітували римські золоті ауреуси та соліди. Аналізуючи зображення на вказаних монетах, можна стверджувати, що зразками для частини з них могли слугувати й інші римські монети.

Переважає більшість золотих та позолочених наслідувань мають отвори для підвішування, на частині з них були припаяні вушка для носіння, лише незначний відсоток монет не мають ні отворів, ні вушок. Наявність отворів та вушок свідчить про те, що дані монети використовувались у якості прикрас, як й оригінальні римські ауреуси та соліди, які були знайдені в ареалі черняхівської культури, оскільки переважна більшість з них також мали отвори та вушка.

Монети, що імітували римські денарії, використовувались у товарно-грошових операціях, на відміну від монет, що виготовлялися з золота або були позолочені. Про інші цілі виготовлення наслідувань говорять отвори та вушка присутні на монетах. Римські ауреуси й варварські наслідування ауреусам, які мали отвори чи вушка для підвішування, практично не зустрічаються в монетних скарбах з іншими монетами. Як правило, це поодинокі знахідки. Більшість наслідувань мають нижчу вагу, у порівнянні з римськими оригіналами, які слугували зразками. Навіть вага монет, виготовлених одними й тими ж штемпелями, може значно різнитися. Це свідчить про те, що, у першу чергу, вони виготовлялись як прикраси у вигляді підвісок, а вже потім, можливо, використовувались при товарно-грошових розрахунках.

За твердженням польського дослідника А. Бурше, у битві при Абриті (251 р. н. е.), коли готами було переможене римське військо та у якій загинули імператор Траян Децій і його син, переможці захопили імперську казну, яка складалась, в основному, з римських золотих монет. Згодом монети були використані у вигляді відзнак для воїнів за участь у битві [3]. Саме тому ми маємо серед знахідок значну кількість римських ауреусів, відкарбованих в основному імператорами першої пол. III ст. н. е. Можливо традиція використання золотих монет у якості відзнак для воїнів існувала й раніше, але після такої перемоги над римлянами вона набула значного

поширення. При недостатній кількості римських ауреусів, пізніше – солідів, робились їх імітації з золота або з позолотою, при чому нерідко одними й тими ж штемпелями. Аналіз монет, виготовлених з міді, показав, що отвори робилися ще на етапі карбування, перед процесом нанесення позолоти [1, 16]. З часом замість отвору у монеті стали припаювати вушко для носіння.

Вважається, що римська влада, використавши цікавість варварських воїнів до таких монет-підвісок, періодично нагороджувала вождів племен, які були «дружні римському народу» та допомагали римлянам у військових кампаніях, великими золотими медальйонами з зображеннями діючого імператора. Знахідки золотих пізньоримських медальйонів на території України можуть бути підтвердженням того, що Рим підтримував варварських вождів у використанні золотих монет у якості прикрас. Рядові варвари могли, у разі нагородження, отримувати прості ауреуси чи соліди. П. Г. Лобода називає монети, якими римська влада відзначала вождів і знать варварських племен, донативами.

На думку П. Г. Лободи центрами виготовлення варварських наслідувань римським золотим монетам були області Подністров'я і Подніпров'я [7, 9]. Кропоткін В. В. і Казаманова Л. М. припускали, що наслідування могли виготовляти десь на Середньому Подунав'ї [5]. Кількість відомих наслідувань римським золотим монетам, широкий ареал знахідок, відсутність нарративних джерел поки не дає підстав робити остаточні висновки про центри їх карбування.

На території Черкаської області, виходячи з наведених на названому сайті зображень, було знайдено 21 золоте і 15 позолочених наслідувань. Даний перелік ми можемо доповнити ще трьома золотими варварськими наслідуваннями, а саме:

1) Наслідування, яке, ймовірно, наслідує ауреус Марка Аврелія, вагою 6,04 гр., діаметром 20–22 мм, було знайдено біля с. Михайлівка Кам'янського р-ну в липні 2011 р. На аверсі бюст, розвернутий вліво, навколо імітація букв; на реверсі жіноча фігура, розташована прямо, у правій руці тримає ваги (?), лівою підтримує ріг достатку, навколо імітація букв.

2) Наслідування вагою 5,94 гр., діаметром 19–20 мм, знайдено при сільськогосподарських роботах у с. Орловець Городищенського р-ну у вересні 2001 р. На аверсі монети жіночий бюст розвернутий вправо, найбільш подібний зображенням Юлії Домни, по сторонах імітація букв. На реверсі – жіноча фігура сидить на троні вліво, у правій руці куля, у лівій спис.

3) Наслідування вагою 3,89 гр., діаметром 18–19 мм, знайдено біля м. Тального Тальнівського району у липні 2008 р. На аверсі чоловічий бюст розвернутий вліво, подібний зображенням римських імператорів на монетах кінця III - поч. IV ст., навколо імітація букв. На реверсі чоловіча фігура стоїть прямо, голова вліво, в руках тримає якісь знаряддя, біля ніг ще якась мала фігура людини, по колу монети й під обрізом імітація букв.

Усі три монети мають отвори для підвішування. Друга монета була подана у книзі «Скарби Черкащини» [9, 46], тоді як перша і третя на даний момент вводяться у науковий обіг вперше. У інтернет-каталозі О. Анохіна

є певна аналогія лише третій представленій монеті, яка також була знайдена у Черкаській області. Дослідження проби монет не проводились, але, скоріш за все, проба досить висока.

Таким чином, виходячи з зображень та вагових даних вказаних монет, можна зробити висновки, що виготовлення та використання у якості підвісок представниками черняхівських племен золотих варварських наслідувань відбувалось протягом тривалого часу, можливо від самого початку масових надходжень римських монет у ареал черняхівської культури. Ми бачимо що зразками для наслідувань могли виступати римські монети II, III, IV ст. Золоті римські монети та їх наслідування активно використовувалось у якості прикрас, й, цілком можливо, мало використовувались у грошовому обігу.

Питання відносно центрів виготовлення «варварських наслідувань» римським монетам залишається відкритим, незважаючи на загальну їх поширеність по усій території черняхівської культури. Відсутність єдиного прототипу монет і широкі хронологічні рамки прототипів передбачає епізодичний характер виготовлення золотих наслідувань. Слід визнати, що, незважаючи на тривалий період вивчення знахідок «варварських наслідувань» римським монетам, виявлених у черняхівському ареалі, багато питань все ж залишаються недостатньо розкритими. Заповнення наявних білих плям слід очікувати від подальших аналізів нових знахідок «варварських наслідувань» римським монетам на території черняхівської культури.

Список використаних джерел

1. Анохин О. В., 2015. Фальшивомонетничество у варварских племен на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний (ел. версия) / О. В. Анохин. – Днепропетровск, 2015., – 206 с. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/19525654>

2. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – Київ, 1959. – 244 с.
3. Бурише А. Битва при Абрите, императорская казна и ауреусы в Барбарикуме / А. Бурише // Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І. Винокура (Оіит, № 5) / Ред. О. В. Петраускас, О. В. Гопкало, С. А. Горбаненко. – К., 2016. – С. 127–140.
4. Каталог варварских подражаний римским монетам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://barbarous-imitations.narod.ru>
5. Казаманова Л. Н. Подражания римским золотым монетам II – III вв. / Л. Н. Казаманова, В. В. Кропоткин // Вестник древней истории. – М., 1964. – № 1(87).
6. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Свод археологических источников. – Вып. Г 4 – 4. – Москва, 1961. – 134 с.
7. Лобода П. Г. Варварские подражания римским монетам черняховского периода / П. Г. Лобода // Вестник Одесского музея нумизматики. – Одесса, 2006. – Вып. 22.
8. Мызгин К. В. «Варварские» подражания римским монетам на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности. – Харьков, 2009. – С. 90-105.
9. Шостопап А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопап. – Черкаси: Андрощук П.С., 2007. – 121 с.: іл. – ISBN 978-966-2092-00-4
10. Шостопап А. В. Фальшивые денарии на черняховских поселениях Среднего Поднепровья / А. В. Шостопап // Альманах античной нумизматики. № 4. / отв. ред. А. А. Пятыгин. – М., 2011. – С. 95-102.
11. Шостопап А. В. Два скарби римських денаріїв з Чигиринщини / А. В. Шостопап // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції. 9-10 листопада 2017 р./ Упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троциньська. – Черкаси: вид. Кандич С.Г., 2017. – 324 с. – С.27-30.

УДК 7.04

АТРИБУЦІЯ ТА ОСОБИВОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ НАРОДНИХ ІКОН ПРИ ПРОВЕДЕННІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Ігор СОЛОДОВНИКОВ,

*завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

Під час проведення мистецтвознавчих експертиз, що пов'язані із дослідженням сакрального народного малярства, важливим є атрибуція цих творів та встановлення автентичності. Для експерта існує ряд проблем, пов'язаних саме із такими дослідженнями. Слід виділити основні з них: встановлення технічних прийомів іконопису; особливостей манери письма автора; віднесення творів до певного осередку, школи, регіону; визначення назви; періоду створення та інше.

Народна ікона (хатня ікона) – це особливе духовно-сакральне та мистецьке явище, масове й унікальне за глибиною витоків та фольклорно-християнським характером іконографії в українській культурі. Вона є відображенням народного менталітету та сакральної доміанти, яка визначила світоглядні настанови українців. Народна ікона є гомологічно

спорідненим чинником сільського середовища: саме воно сформувало якісні риси народної ікони, її виразність, її своєрідність. Ці ікони цікаві насамперед у своїх фольклорних виявах, які становлять її основний образний потенціал [6, с. 27].

І в дохристиянські, й у християнські часи існувала гостра потреба оберігати своє житло, родину від нечистої сили. З появою народних (хатніх) ікон у кінці XVIII століття дохристиянські обереги ще протягом тривалого часу співіснували поруч з ними, утворюючи систему сакральних символів і формуючи стійкі народні художні традиції [1, с. 85]. Після хрещення Київської Русі хатні обереги язичницької віри селяни поступово замінили настінними іконами-хрестами, потім іконами, різьбленими на дереві, аж доки в кінці XVIII століття не з'явилися мальовані ікони на дошках.

Святі на цих «образах» мають радісні та добрі обличчя, часто з помітною усмішкою. Можна сказати, що народні ікони відрізнялись від канонічних наївним трактуванням образів святих, спрощеною іконографією, умовністю та декоративністю. Така стилістика гармонійно вписувалась в хатнє середовище, а «образи» були ближчими для звичайних людей. Народна ікона вирізняється своєрідністю естетичних поглядів, відображає національну свідомість народу, соціальні та психологічні настрої, радість і драматизм. Визначення «народна ікона» має більш узагальнюючий зміст, що включає в себе і хатню ікону. Хатня ікона має свої невеликі розміри. Народні ікони більших розмірів писалися для сільських церков, придорожніх капличок. Найбільш поширеними були ікони із зображенням Ісуса Христа, Богородиці, а також святим Миколаєм, Варварою, Параскевою, Катериною, Юрієм Змієборцем, Пантелеймоном Цілителем, архістратигом Михаїлом, архангелом Гавриїлом. Популярними були такі сюжети: «Недремне око», «Благовіщення», «Коронування Богородиці», «Різдво», «Трійця» та інші. Іноді люди замовляли зобразити святих, схожих до членів їхньої родини. Тому, риси обличчя святих на народних іконах часто нагадують типову зовнішність українців. Це неодноразово відзначають дослідники української народної ікони. Крім того, малярі на прохання замовника могли розмішувати одразу декілька сюжетів, або кількох святих на одній іконі. Така ікона виходила дешевшою, оскільки на неї йшло менше матеріалу. Також унікальним явищем для української народної ікони було зображення квітів на образах, які символізували Рай. Народні ікони були невід'ємною частиною інтер'єру української хати, вони відігравали як релігійну, так і декоративну функцію в хаті. Люди називали їх «богами» або «образами». За традицією, в оселі було від шести до десяти ікон.

Писали ікони народні майстри, яких називали «богомазами». Вони навчалися ремеслу шляхом учнівства, яке давало можливість зберігати традицію іконопису певної місцевості. В основі використовували клеєві ґрунти, які мали спрощені рецепти приготування, рідко користувалися левкасними. Більшість ікон писали переважно на вільхових, липових, соснових, рідше ялинкових дошках або на домотканому полотні. Серед основних прийомів нанесення фарби на поверхню (дошку, полотно) можна виділити наступні: підмальовок, прописування, лесування, напівлесування,

пастозний мазок, переривання кольору, або сухий пензель, набивка пензлем, розтирка та інші.

Для обробки використовували ручний столярний інструмент, який іноді залишав на поверхні дошки характерні заглиблення. Для проклейки основи брали рослинний клей, який клали тонким шаром, що не приховував фактури дерева і слідів обробки дерева. Саме це робило ікону своєрідною, стало одним з чинників її художньої мови. В результаті поєднання фактури деревини і нанесених кольорових плям шаром рідкої фарби та слідів обробки у вигляді довгих вертикальних смуг, що проступають крізь лако-фарбове покриття, утворюється своєрідна орнаментальна гра, що створює декоративно-орнаментальний образ ікони. Така техніка притаманна саме іконам масового виробництва, написаних цеховими ремісниками-кустарями з метою створення «дешевих», доступних всім іконам на продаж. Такі ікони були взірцями для сільських та провінційно-міських іконописців.

Інший тип ікон писали більш професійні іконописці, здебільшого на замовлення, на ретельніше оброблених дошках, що ґрунтувалися олійно-крейдовою, схожою на левкас масою. Вони мали більш складний сюжет, інший рівень виконання образів богів, базувалися на індивідуальній професійності майстра, на його хисті і смаку. Такі ікони іноді були виконані на високому рівні, але здебільшого мають середній художній рівень живописного виконання.

Хатні ікони лаконічні і оригінальні, яскраві, площинні, з характерною зміною пропорцій постатей і ликів святих, експресивні, схематичні, асиметричні, мають площинно-декоративне трактування іконографічної схеми, стилізації форми. Українська народна ікона щодо характеру своєї декоративності, образної мови, основних сюжетних уподобань пов'язана із сільським храмом та селянською хатою [6, с. 59].

Писані на грубо оброблених дошках з формально наочними виявами декоративності, ритмопластичних чинників, орнаментальності, які виражають образну сутність народного сприйняття духовних цінностей та гуманістичних життєвих основ, важливою часткою яких є православна віра та обрядово-празникові дійства, історично пов'язані з давніми космологічними уявленнями про світ природи і людини – такі ікони умовно названі імітаційними [6, с. 93].

Центри народного іконопису почали з'являтися та розвиватися у XVII – XVIII ст. Із середини XIX ст. на теренах Західної України поширюється також народна ікона на склі. У XIX ст. діяло вже понад півсотні осередків народного іконопису.

У середньовічному українському живописі народний напрям почав формуватися вже з XV ст., у XVI ст. відбувся значний розквіт народного мистецтва, чого не спостерігалось в попередні епохи. Проте народна ікона як явище почала формуватися ще у XV ст., масово заповнюючи творами провінційні церкви. По-перше, на виникнення народного напрямку в іконописі посприяв той факт, що у XVI ст. іконопис виходить за межі монастирського середовища. Народні іконописці починають створювати ікони, в основному, для «домашніх вівтарів». Такі ікони відзначаються спрощеною іконографією, наївним трактуванням образів

святих та декоративністю. Це, в свою чергу, визначає відхід від візантійських традицій.

У XVII – XVIII ст. український народний іконопис став поширеним явищем [2, с. 21], а у XVIII ст. в іконах з'являються такі характерні особливості, яких не було раніше в аналогічних пам'ятках іконопису. Це стосується посилення фольклорного звучання образів, більш тісного зв'язку з реальним життям, який зумовлює появу в народних іконах багатьох побутових елементів, посилення декоративності, барвистості народних ікон, проникнення в них стилістики світського «високого» мистецтва, зокрема мистецтва бароко [2, с. 22]. Стиль бароко, який почав розвиватися в Україні з початку XVII ст., привніс у народну ікону експресію, яскравість фарб, багатство вбрання святих. Однак стиль західноєвропейського бароко, з його загостренням пристрастей, крайньою духовною напругою все ж входить в українську культуру і під впливом народної традиції, затихає, втихомирюється, стає спокійнішим, перетворюючись на духовну «лірику» [2, с. 151].

Особливістю функціонування народного напрямку в іконописі у XVII–XVIII ст. була відсутність державного контролю з боку православної церкви. Адже з середини XIV – середини XVII ст. Україною почали правити литовці, поляки, тобто католики [2, с. 28]. Цей соціальний фактор став однією з найважливіших причин розповсюдження народного іконопису. В період після Люблінської унії 1569 року і Берестейської – 1596 року в Україні набуває важливого значення народна ікона, інтенсивний розвиток якої був спричинений захистом іконопису східного обряду і неприйняттям західноєвропейських впливів [3, с. 117].

Важливим фактором побутування народного мистецтва у XVII ст. стали умови економічного розвитку України, завдяки яким сформувалися взаємодії місцевої («високої») і сільської («народної») культури. Посередниками, які сприяли взаємообміну між місцевою і сільською культурою, був широкий соціальний прошарок: середнє козацтво, сільські і місцеві ремісники, учні колегій і шкіл переважно селянського походження, а також «мандрівні» дяки. На розповсюдження народних ікон і сюжетів до них мала вплив народна гравюра, яку у численній кількості привозили з Австрії, Румунії, Словаччини, Польщі тощо, а також олеографічні образи святих, які поширюються в Україні наприкінці XIX ст., і фотокартки із релігійними мотивами – на початку XX століття. В народних (хатніх) іконах відчувається західноєвропейський вплив. Один із факторів, який вплинув на формування народної (хатньої) ікони було таке явище, як народна картина, котра тяжіла до фольклорно-національних мотивів і по-дитячому наївно трактувала образи. Народна картина XVIII–XX ст. у своєму побутуванні була тісно пов'язана з іконописом і, як результат, ікона подекуди втрачала іконописну стилістику, наближаючись до народної картини. Про це свідчить і той факт, що у XX ст. образи вже почали розвішувати не лише на покуті, а й на стінах – як народні картини. З XVII століття народні малярі індивідуалізували не лише побутово-жанрові сцени, а й святих стали змальовувати портретно схожими на родичів, сусідів тощо. З кінця XVI століття не лише типи облич, візерунки, а й цілі постаті чи групи переносяться в ікону з навколишнього життя [4, с. 49].

Народні ікономалярі (кустари) для створення ікон керувалися Святим Письмом, апокрифічною літературою, за візирець їм слугувала друкована продукція, яка містила західноєвропейське трактування іконописних схем та ікони масового виробництва, написані цеховими ремісниками-кустарями з метою створення, доступних всім іконам на продаж. Професійні майстри (ремісники) користувалися різними оригіналами, зокрема такими, як Строганівський, Большаківський, Сийський, Гур'янівський та інші [5, с. 75], також візирцями Лицьових святих [5, с. 76] і візантійським підручником з іконопису «Єрмінія» Діонісія із Фурни.

На відміну від ікони написаної православним професійним живописцем, сюжет якої зображено у іншому від селянського простору, народна ікона перебуває у реальній просторовій площині та потребує для свого змістовного виявлення спорідненої уваги. Тому і образи святих схожі на людей реальних, набувають рис людяності, виявляють здатність до умовного діалогу. Селянське мистецтво направлене не для споглядання, воно не є естетично-оцінюючим. Твори народного живопису живуть разом з людьми, беруть участь у святково-обрядових дійствах, мають функцію спорідненості, заступництва і співпереживання.

За розповсюдженими типами народні ікони є:

- вінчальні Христа і Богородиці;

- іменні або мірні ікони – ікони святих, чиї імена носять члени сім'ї.

Мірна ікона пишеться на народження немовляти із зображенням на повний зріст святого покровителя відповідно до імені новонародженого, яке йому дають при хрещенні. Довжина мірної ікони строго відповідає зросту новонародженого. Такий молитовний образ дарувався дитині у день хрещення. В іменній іконі також пишеться святий покровитель, але довільного розміру;

- сімейні ікони – це ікони із зображенням іменних святих усіх членів сім'ї. Зазвичай, окрім зображень покровителів, на ній пишуть Ангела Хранителя чи в небесах Господа Вседержителя, який благословляє святих заступників родини чи Богородицю, котра вкриває покровом. Сімейна ікона – це не лише частина родової спадщини, що передається від покоління до покоління, а й передусім святиня, що єднає всіх членів сім'ї та об'єднує їх Духом Святим. Духовна сила сімейної ікони полягає в її соборності, адже читаючи перед нею молитви, кожен член сім'ї молиться не лише за себе, але й за своїх батьків, дітей, близьких.

- ікони заступників професій, що особливо шануються в родині:

- празникові ікони, з якими пов'язані родинні свята.

Отже, для експерта важливим є встановлення особливостей стилістики, техніки виконання творів народного сакрального іконопису, для того, щоб вірно визначити їх автентичність та атрибуцію під час проведення досліджень.

Список використаних джерел

1. *Словник українського сакрального мистецтва / редкол.: [М.Є. Станкевич], С.Боньковська, Р.Василик, Л.Герус; Ін-т народознавства Національної академії наук України. – Львів: ПТВФ Афіша, 2006. – 288 с.*

2. *Попова Л.М. Народная иконопись Украины XIX века: дис. ... канд. искусствоведч. наук: 07.00.12. – Ленинград, 1985. – 194 с.*

3. Кравченко Н.І. *Секуляризація релігійного живопису в Україні другої половини XVII–XIX ст.: дис... канд. мистецтвознавч. наук: 17.00.05.* – Львів, 2007. – 181 с.

4. Білецький П. *Скарби нетлінні. Українське мистецтво у світовому художньому процесі.* – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.

5. *Монахиня Иулиания (Соколова). Труд иконописца.* – Бровары: ЗАО Броварская типография, 2005. – 158 с. (+ приложения).

6. О. Найден. *Народна ікона Середньої Наддніпряниці.* – Київ: ЗАТ «Книга», 2009. – 543 с.

7. Осадча О. А. *Походження української хатньої ікони // Наукові дослідження – теорія та експеримент 2009: – Матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 18–20 травня 2009 р.).* – Полтава: Інтер Графіка. – 2009. – Т. 4. – С. 58–62.

УДК 7.04

НАСЛІДУВАННЯ РИМСЬКИМ МОНЕТАМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Максим ЩЕРБИНА,

магістрант, спеціальність «Історія та археологія»,

освітня програма «Історія, музеєзнавство

та експертиза культурно-історичних цінностей»

Черкаського державного технологічного університету

Друга чверть I тисячоліття н.е. на території Східної Європи позначена існуванням тут яскравого археологічного явища – черняхівської культури. Фахівцями вивчалися різні категорії речей з її пам'яток, в тому числі і римські монети. В той же час, у більшості спеціальних нумізматичних досліджень монети відірвані від археологічного контексту і відіграють роль лише аргументу на користь певної гіпотези. Збільшення кількості знахідок монет римського часу в останні роки і поява нових розробок у галузі хронології та етнічної історії дозволяють по-новому підійти до вирішення багатьох проблем, пов'язаних із вивченням черняхівської культури. Зараз серед фахівців відсутня єдина думка щодо джерел, хронології та функцій римських монет в черняхівському середовищі. Етнічна і економічна неоднорідність черняхівського населення робить перспективними пошуки особливостей розповсюдження римських монет в різних частинах ареалу культури.

На тлі обсягів і різноманітності знахідок римських монет на території черняхівської культури, окремою групою виділяються «варварські» наслідування римським монетам. У нумізматичній літературі під «варварським» наслідуванням мають на увазі недосконале наслідування монетам народів, не зазнавших безпосереднього грецького або греко-римського культурного впливу. Вважається, що «варварське» наслідування із зазначенням на монеті місця і імені правителя можна розглядати як місцеві монети племен.

Під «варварськими» наслідуваннями римським монетам мають на увазі емісії монет із зображеннями, аналогічними зображенням на монетах

офіційного римського карбування. Ясно, що естетична виразність тієї чи іншої емісії безпосередньо залежала від кваліфікації ремісників, але тільки в тому випадку, якщо мова йде про власне роботи варварських майстрів, а не про фальшивку, зробленої на території імперії.

Відомо, що в пізньоримській час фальшивомонетництво обслуговувало як інтереси держави, так і окремих людей. У першому випадку мова йде про так звані субератні монети, коли мідну основу монет покривали дорогоцінним металом (золотом або сріблом). Подібну монету чеканили на державних монетних дворах, і вони мали цілком законний обіг по території держави. Знахідки субератних монет добре відомі в Черняхівському ареалі.

Продукція окремих фальшивомонетників має дещо інші характеристики: підробки могли бути зроблені з чистого срібла, але головним при цьому було якість передачі зображення, що далеко не завжди виходило вдало. Існувала суттєва відмінність між роботою римських і варварських ремісників, копіювавших монети, складалася в усвідомленості переданого зображення. Римський майстер повністю усвідомлював сенс копійованого зображення, тому передавав його максимально точно. Ремісник-варвар, навпаки, передавав лише то те, що сприймав, не вдаючись у зміст букв, зображення голови або бюста правителя, зображення персоніфікацій і т. д. Тому часто, на відміну від римських фальшивок, зображення на варварських підробках виконані більш схематично, а іноді і карикатурно. В умовах інтенсивного грошового обігу римський майстер копіював, перш за все, гроші, з метою збути їх по реальному номіналу (тому він і був зацікавлений в хорошому виконанні підробки).

Варвар же цінував в монеті не її номінал, а кількість в ній благородного металу – копіював сам виріб. Для варвара і справжній денарій, і наслідування такого мали однакову цінність, якщо тільки вони обидва були виготовлені зі срібла або з золота. Це позбавляє особливого сенсу пошук «варварських» наслідувань серед мідних або бронзових монет. Початок вивченню знахідок «варварських» наслідувань на території Східної Європи було покладено в кінці ХІХ в. дослідженнями А. В. Орешнікова. В поле зору вченого потрапили «варварські» наслідування золотим римським монетам. Він вважав, що вони походять з центрів Північного Причорномор'я.

Безпосередня близькість до кордонів Римської імперії, вплив її на провінційно-культурні зв'язки, відсутність власної грошової одиниці, послужило причиною того, що платіжним засобом у варварських культур на території сучасної України, були римські монети, про ніж свідчать численні скарби, а також величезна маса одиничних знахідок римських монет. Римські монети використовувалися у варварських племен в товарно-грошових відносинах не тільки в зовнішній торгівлі, але й у внутрішньому зверненні. Знахідки римських монет і монетних скарбів зустрічаються на поселеннях Пшеворської, Зарубинецької, Вельбарської і Черняхівської культур.

На нашу землю почали потрапляти римські монети, які, з одного боку, мали утилітарне призначення (матеріал для прикрас), а з іншого – роль грошового знака. Протягом XIX–XX ст. виявлено багато скарбів римських монет, окремі екземпляри яких зберігаються у Волинському, Рівненському, Львівському, Краківському, Варшавському музеях, а інша частина – у приватних колекціях. Можна без перебільшення сказати, що римські монети, поруч з археологічними та писемними даними, є ще одним важливим джерелом для вивчення історії давніх слов'ян.

Отож, монетна система Стародавнього Риму досягла великої різноманітності та розвитку. Вона безпосередньо вплинула на розвиток грошової справи інших держав і народів.

УДК 7.04

ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АТРИБУЦІЇ ГРАВЮР

Лариса ГОНЧАР,

*головний судовий експерт відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій*

*Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

Сучасна експертиза художніх і культурних пам'яток, на відміну від мистецтвознавчої атрибуції, базується виключно на спільному застосуванні методів стилістичного та історико-матеріального аналізу в поєднанні з сучасним науково-лабораторним дослідженням матеріалів і технологій.

Не завжди на розвиток технічного прогресу, все ще серед багатьох мистецтвознавців, на жаль, існує негативний погляд на науково-технічну експертизу художніх творів. При цьому ігнорується один вагомий факт існування творів мистецтва і культури, у тому числі підробки, які правильно визначити візуально взагалі неможливо.

Інший шлях – це суто лабораторний підхід, відірваний від стилістики або історії матеріальної культури, який не включає художньо-історичної інтерпретації результатів. У багатьох випадках технічний фахівець, що долучається зі сторони, взагалі не має уяви, які матеріали твору або елементи технології потрібно досліджувати для експертної оцінки або які елементи є авторськими, а які привнесені в результаті попередніх реставраційних робіт, або в процесі природного чи штучного старіння.

Перш ніж застосовувати той або інший метод або прилад, фахівець повинен розуміти, що саме слід аналізувати, які ознаки матеріалу пам'ятки свідчать про його достовірність або про підробку. Науково-технічний фахівець має бути здатний до грамотної інтерпретації результатів свого аналізу на основі знання історії художніх матеріалів та технологій.

Питання стосовно виникнення гравюри як виду мистецтва було предметом багатьох дискусій. В Європі ж винахід гравюри на дереві

пов'язаний технічно з друкуванням тканин за допомогою дерев'яних шаблонів – так звана вибійка і, принципово, з потребою замінити вишукані, унікальні форми мистецтва творами недорогими, допускають широке тиражування і поширення. Сам принцип відбитка був відомий з найдавніших часів, спершу у вигляді рельєфних печаток, а з початку середніх століть і за допомогою фарби. Але цим способом друкувалися лише малюнки на тканинах. А ось до кінця XIV сторіччя виникла необхідність друкувати на папері зображення і тексти.

Історія гравюри починається тільки з того моменту, коли опукле різьблення на дереві або карбування на металі здійснюється зі свідомим наміром отримання художніх відбитків.

Так приходимо до висновку, що метою роботи граверів було вже не прикрашання дерев'яних або металевих поверхонь - чи за допомогою них - декорування тканини, а створення художнього зображення. Саме зображення, створення образу є метою, а матеріал, на якому воно відтискається - тільки носієм зображення і він не має самостійного значення.

Відбитки з дерев'яних дощок є перехідним етапом до друкування за допомогою рухомих літер. Існує чимало даних, доказів, що ця техніка застосовувалася задовго до виходу в світ перших книжок, надрукованих рухливими літерами.

В старих колекціях окремі аркуші часто датувались кінцем XIII сторіччя. Проте пізніший стилістичний аналіз встановив більш пізнє походження. Тому вірогідніше першим експериментом гравюри на дереві слід вважати епоху кінця XIV та початку XV століття [5, с. 13].

У сучасних європейських музеях та приватних зібраннях можна знайти значну кількість аркушів, які можуть бути віднесені до цього початкового періоду, причому їх датування може бути приблизно встановлено тільки шляхом стилістичного аналізу і зіставлення з предметами інших галузей мистецтва, які більше піддаються датуванню. У більшості це прикраси рукописних книжок, часто розфарбовані від руки або розраховані на таке розмальовування, гральні карти, герби і трохи пізніше так звані Блокбатчі «Blockbuch» – ксилографічні книги. Так звані Догутенбергові друковані книги, які друкувалися з суцільних дощок з вирізаними на них літерами і малюнками- прикрасами.

Більшість ранніх одноаркушевих гравюр дійшла до нас лише в одному екземплярі. Тому можна припустити, що до нашого часу дійшла тільки дуже невелика частина всієї продукції ранньої дерев'яної гравюри. І в цьому немає нічого дивного, тому що гравюри надто легко піддавалися знищенню і мало охоронялися, бо не завжди вважалися матеріальною цінністю.

Проаналізувавши численні документи, найдавніші європейські гравюри на дереві, які збереглися до нашого часу, маємо лише приблизні орієнтири для їх датування і групової класифікації. Власне кажучи, для жодної дерев'яної гравюри до середини XV ст. у нас немає безперечно точної дати, яку не можна заперечити.

Тільки дуже невелика кількість аркушів допускає приблизне датування завдяки рукописам, в яких вони були знайдені. Деякі припущення можна було б іноді зробити на підставі костюмів, якби тільки ми були більш точно поінформовані про зміни і про поширення окремих

деталей озброєння та одягу. Але й тоді ми лише в рідкісних випадках могли б точно визначити, чи стосується костюм дійсно цієї країни і епохи гравера, або ж обумовлений якимись старішими зображеннями чи вирізьбленими зразками, або невіглаством гравера чи його бажанням надати зображенню за допомогою старовинних або чужоземних нарядів більш фантастичного вигляду. Якість паперу і водяні знаки також не завжди дають точки опори для визначення місця походження гравюр. Завдяки торгівлі відбувалися переміщення паперу з країни в країну, а водяні знаки наслідували. Крім того, багато граверів торгували своїми гравюрами, мандруючи з місця на місце, і робили відбитки з дощок там, де їм це було потрібно, і де виручка від продажу відбитків дозволяла закупити новий запас паперу [3, с. 29].

Розфарбування також могло відбуватися не на місці виготовлення гравюри. Однак більш точні технічні дослідження можуть допомогти встановити місцеві особливості розмальовки. Форма і навіть мова написів також не дозволяє робити точних висновків про місце походження гравюр, тому що саме в написах гравери найбільше знаходилися в залежності від тих зразків, за якими вони працювали. Крім того, вони вимушені були рахуватися і зі своїми покупцями, як про те свідчать багатомовні написи на деяких аркушах.

Залишається, по суті, тільки один шлях: встановити за допомогою підбору більш-менш одноманітних аркушів точні групи, які були б представницями певного стилю, однієї визначеної фази розвитку. Стилiстичне порiвняння мiж собою цих груп i їх порiвняння з творами монументального мистецтва дозволять нам тодi простежити розвиток гравюри аж до точно датованих i локальованих гравюр в друкованих книгах останньої чвертi XV ст.

Гравюра на міді зародилася, безсумнівно, в майстернях ювелірів, які не тільки самі повинні були вміти придумувати і малювати композиції, але здебільшого сполучали своє почесне ремесло золотих справ майстра з ремеслом живописця чи скульптора. Техніка гравюри на міді є незрівнянно більш рухливою та пластичнішою, ніж техніка ксилографії, і допускає набагато більш індивідуальну і різноманітну обробку матеріалу. Тому історію гравюри на міді можна розглядати тільки з точки зору розвитку техніки. В першу чергу нам треба простежити, як за допомогою техніки здійснювалися художні задуми самостійних граверів-творців. Тим більше, що майже всі видатні художники більш чи менш постійно зверталися до гравюри на міді та офорту [4, с. 40–42].

Під час попереднього дослідження гравюри експерту необхідно перш за все зібрати інформацію стосовно стану збереження аркуша, виявити, чи є на ньому будь-які написи, скорочення, терміни, які прийняті в написах на гравюрах це і є морфологія гравюри.

Морфологія гравюри несе в собі достатньо глибокий зміст та надає інформацію стосовно історії та навіть техніки виконання, але необхідно правильно вміти користуватися поданою інформацією та вірно її читати.

При оптичному методі самим першим кроком є те, що ми бачимо перед собою об'єкт певної форми, зображення на якому може бути в обрамленні, але найчастіше воно або орнаментальне, або лінійне чи

алегоричне. Зображення має сліди відбитка від дошки. У старих роботах поля обрізали до відтиску дошки, а інколи і до самого зображення.

Наступне, що необхідно опрацювати при проведенні дослідження оптичним методом – вигравіровані написи. Деякі написи відносяться до авторства гравюри та складаються з прізвища, скорочених слів, які вказують на участь у створенні гравюри, дати виконання, техніки тощо. Зазвичай ці помітки робились на латині, але зустрічаються й написи мовою тієї країни, де була випущена гравюра. Тому для атрибуції гравюри необхідно знати значення таких слів та скорочень, що містяться в довідкових матеріалах та енциклопедіях.

Дуже часто виникає проблема з атрибуцією, тому що замість прізвища або псевдоніма пишуть скорочення імені автора. У гравюрах на дереві авторство частіше позначалось монограмою, в середині XVI ст. почали з'являтися монограми різьбярів. В цьому випадку при монограмі зображався маленький ніж основний інструмент ксилографа того часу [3, с. 22].

Суттєве значення при аналізі аркушів гравюри має сам папір, на якому вона надрукована. За папером можна дослідити час випуску аркуша паперу, оскільки вони часто можуть мати філіграні, котрі є знаком (фірми, що виготовила цей папір).

Для правильного визначення техніки виконання гравюри необхідно перш за все мати досвід перегляду численних робіт, а також мати достатній рівень знань щодо процесу виготовлення печатної форми та друку самої гравюри.

Гравюри, запозичаючи свої сюжети з релігії, історії, побуту народу, висвітлюючи погляди суспільства свого часу та певної громади, часто не гірше за відомі твори літератури, повною мірою та яскраво відбивають періоди життя суспільства. Зауважимо, що колекціонування гравюр не досягло в Україні такого розвитку, як у Європі, але тим не менше, завжди знаходилося достатнє число любителів, що захоплювалися такою збиральницькою діяльністю. Тож, незважаючи на не завжди сприятливі історичні передумови, в Україні все ж таки існують колекції, зобов'язані своїм походженням шанувальникам мистецтва гравюри. У цьому середовищі поціновувачів існує досить значна кількість наукових дослідників історії розвитку гравюри.

Отже, тільки комплексний підхід може призвести до повноцінних і найбільш вірних результатів для встановлення автентичності та атрибуції під час проведення досліджень.

Список використаних джерел

1. Гончаров А. Д. *Об искусстве графики* / А. Д. Гончаров. – Москва : Молодая гвардия, 1960. – 326 с. : ил.
2. Звонцов В. М. *Основы понимания графики* / В. М. Звонцов. – Москва : Академия художеств СССР, 1963. – 71 с.
3. Кристеллер П. *История европейской гравюры XV–XVIII века* / Пауль Кристеллер. – Москва : Искусство, 1939. – 517 с.
4. Леман И. И. *Гравюра и литография : очерки истории и техники* / И. И. Леман. – Москва : ЗАО “Центрополиграф”, 2004. – 283 с.
5. Чаянов А. В. *Старая западная гравюра : краткое руководство для музейной работы* / А. В. Чаянов ; предисл. Н. И. Романова. – Москва : Изд. М. и С. Сабашиниковых, 1926. – 81 с.

УДК [642.73:666.32] (477.46) "18/19"

**АСОРТИМЕНТ ТА ФУНКЦІЇ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ
НА КОРСУНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(за польовими дослідженнями)**

Ганна ЗУБКО,

*наукова співробітниця науково-дослідного відділу
Палацу Понятовського Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника*

Джерельну основу повідомлення становлять польові дослідження, зібрані автором на території Корсунщини. Дослідження проблеми значно ускладнювалося тим, що вже до початку вивчення теми, малі гончарні осередки припинили своє існування, а глиняні вироби майже вийшли з ужитку.

Гончарство – один з найдавніших видів ремесел, основним змістом якого є виготовлення з глини посуду й інших виробів. За багатовікову історію розвитку українське гончарство досягло значних успіхів. За українською історіографією, на рубіж ХІХ–ХХ століття припадає найвищий рівень розвитку гончарного ремесла в Україні, за яким почався спад, що наприкінці 1920-х років став особливо інтенсивним. Гончарі не могли конкурувати з фабрично-заводською промисловістю, що невпинно нарощувала випуск дешевого фаянсового й металевого посуду. Розвиток і пролетаризація селянства вели до звуження сфери застосування глиняних виробів, основними споживачами яких на початку ХХ століття були жителі сіл.

В Україні практично кожен регіон мав свої великі й малі гончарні осередки, вироби яких вирізнялися неповторним місцевим колоритом і символікою. На території України майже в кожній області були гончарні осередки. Не стала винятком і Корсунщина.

Виникнення, розвиток і побутування гончарства на Корсунщині пов'язане з природно-кліматичними умовами. Гончарні осередки поставали поряд з покладами глини. Саме наявність на території покладів глини, через незначну глибину залягання, спричинило до інтенсивного її видобування.

З урахуванням фізичних властивостей виникли кустарні центри гончарів, які забезпечували потребу жителів у предметах повсякденного вжитку, зокрема, у побутовому посуді, в якому зберігалася, готувалася і подавалася їжа. Важливим чинником була наявність неподалік води, піску, лісу. Вода потрібна для приготування глиняної маси, пісок додавали до жирних сортів глини й спеціальних керамічних барвників – поливи, а дерево використовували для випалювання глиняних виробів. Наприкінці ХІХ – ХХ століття кустарне гончарне виробництво на території Корсунщини було відмічене в селах Бровахах, Деренковцю, Сахнівці, Сухинах, Шендерівці, Сидорівці, Нетеребці, Квітках, Гуті Стеблівській та місті Корсуні.

У II половині ХХ століття асортимент глиняних виробів був досить різноманітний і широкий. Майстри гончарних осередків Корсунщини

виготовляли глиняні горщики, глечики, макітри, тикви, ринки, миски, покришки, кухлі, черепицю і цеглу.

Кожен предмет мав чітко визначене й закріплене практикою своє функціональне призначення, поза яким він практично не використовувався [11]. Одним з найпоширеніших видів глиняного посуду на території нашого регіону є горщик. Основною його функцією було приготування страв у печі. Для закривання посудин використовували спеціальні глиняні кришечки – покришки. У горщику цінувалися такі якості, як міцність і жаростійкість.

У посудинах меншого розміру варили борщі, супи й кашу, тушкували рибу, м'ясо, овочі, робили різноманітні запіканки й напої. У більш великих і містких горщиках зберігали борошно, крупи, сіль тощо [5; 6; 9].

Горщик вважався великою цінністю, його берегли й ретельно за ним доглядали. Як правило, жінки нашого краю намагалися мати в господарстві від 6 до 10 горщиків різної величини. Щодня, зазвичай, використовували два горщики — на рідку й густу страву. А горщики, в яких готувалася їжа попереднього дня, замочувалися в окропі й вимивалися. Щодня, як правило, використовували два горщики – на рідку та густу страву. Страву в горщиках до столу не подавали [3].

Інколи майстри виготовляли глиняні близнята: два невеликі горщики, з'єднані між собою. Їх застосовували для перенесення гарячих страв під час різноманітних польових робіт: до одного горщика насипали рідку страву, до іншого – кашу. На Святвечір малі хрещеники носили в них хрещеним батькам кутю і узвар [1, с. 210].

Місцеві гончарі виготовляли макітри різної величини, ємністю від 1л до 30 л.

Макітра – глиняний посуд конусоподібної форми, що виготовлений на гончарному крузі. Використовували такий посуд для сходження тіста, для перетирання маку макогоном, а також для подрібнення інших харчових продуктів. З-поміж інших видів глиняного посуду макітра вирізняється своєю багатофункціональністю.

Не менш поширений вид глиняного посуду на території нашого краю був глечик.

Глечик – висока посудина, виготовлена з глини на гончарному крузі, круглої форми, з вушком, рідше без вушка. Використовувалися для зберігання рідин, в більшості молочних продуктів. Залежно від призначення, розрізняється розміром і формою. За спогадами старожилів найсмачнішою сметаною вважалася така, яка збиралася саме з глечика [10].

Одночасно з іншим асортиментом глиняних виробів виготовляли місцеві гончарі ринки.

Ринка – посудина, виготовлена з глини на гончарному крузі, що була схожа на невисоку глиняну миску, яка розширена догори. Форма ринки була схожа на форму макітри, але з нижчими стінками. Таку посудину застосовували для приготування невеликої кількості тіста, подачі на стіл різних страв й інше.

Серед місцевих гончарів отримує поширення виготовлення посудини для рідини – тикви. Їх використовували для тримання води, міцних напоїв та олії.

Тиква – глиняний посуд, що схожий за формою на опуклий глечик із вузьким горлечком та вушком. До горлечка або вушка прив'язували кукурудзяний качан, яким закорковувався отвір. Влітку тикву з водою брали в поле, адже рідина в такій посудині довго залишалася прохолодною, незважаючи на найбільшу спеку, тому основною функціональною ознакою тикви була її термостійкість.

Досить численними в гончарській справі були глиняні миски. Розповідаючи про форму мисок, місцеві жителі вказували на те, що вони були розлогої форми, схожі на нижню частину макітерки. Місткість мисок коливалася від 0,5 л. до 3–4 л. [8].

Функціонально більшість мисок призначалося для споживання з них рідкої чи густої їжі. Але, за спогадами жителів району, інколи неполив'яні миски без орнаменту призначалися для перетирання різних речовин під час приготування їжі [4].

Для пиття і набирання води старожили використовували глиняні кухлі.

Кухоль – глиняний посуд з товстими стінками, циліндричної форми з ручкою. Кухлі використовувалися для вживання напоїв. Форма кухлів пристосована для рівномірного вливання рідини і зручності пиття. Ємкість кухля здебільшого коливалася від 0,5 л. до 1 л. Мали місце серед глиняних виробів досліджуваного періоду й дитячі іграшки. Серед їх розмаїття переважали глиняні свистуни [2].

За спогадами жителів району, виготовленням іграшок переважно займалися діти віком 10–15 років. Свистуни мали вигляд різних домашніх птахів: качечок, курочок і півників, гусей, а також вигляд тварин: коників, баранців. Виготовлення глиняних іграшок займало незначне місце в асортименті місцевих гончарів [12].

Отже, у II половині ХХ століття на Корсунщині асортимент глиняних виробів слугував для задоволення побутових потреб селян.

Наприкінці ХХ століття гончарний промисел погіршився, не витримуючи конкуренції із заводськими фаянсовими й фарфоровими виробами. І, звичайно, про гончарні стали забувати. Але вироби народних умільців стають цінними для нас насамперед художньою стороною, а не утилітарністю. Простий неполив'яний посуд використовували господині в побуті кожного села. Він не призначався для окраси хати, але вірно й досить довгий час слугував людям.

Список використаних джерел

1. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – Київ., 1993.
2. Спогади Альошиної В.Н., 1926 р. н., уродженки села Квітки // Польові дослідження Зубко Г.С., 2011р.
3. Спогади Ігнат'євої Г.П., 1926 р. н., уродженки села Нетеребки // Польові дослідження Зубко Г.С., 2011 р.
4. Спогади Карась М.А., 1935 р. н., уродженки села Деренковця // Польові дослідження Зубко Г.С., 2014 р.
5. Спогади Клименко О.М., 1934 р. н., уродженки села Сухин // Польові дослідження Зубко Г.С., 2014 р.
6. Спогади Лисенко Я.К., 1930 р. н., уродженки села Деренковця // Польові дослідження Зубко Г.С., 2014 р.
7. Спогади Максименко Г.А., 1934 р. н., уродженки села Селища // Польові дослідження Зубко Г.С., 2014 р.

8. *Спогади Перевозної Л.М., 1928 р.н., уродженки села Набутова // Польові дослідження Зубко Г.С., 2010 р.*
9. *Спогади Терещенка О. Д., 1926 р. н., уродженця села Бровах // Польові дослідження Зубко Г.С., 2013 р.*
10. *Спогади Томіленко З.Н., 1939 р. н., уродженки села Сухин // Польові дослідження Зубко Г.С., 2014 р.*
11. *Спогади Шпилько Г.О., 1938 р. н., уродженки села Нетеребки // Польові дослідження Зубко Г.С., 2011р.*
12. *Спогади Яковини Т.А., 1922 р. н., уродженки села Набутова // Польові дослідження Зубко Г.С., 2011р.*

УДК 069.5(477.46):7(=162.1)

**СТОРІНКИ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В ОНОВЛЕНІЙ МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ
КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

Таміла ЧУПАК,
*заступник директора Кам'янського державного
історико-культурного заповідника
з наукової роботи*

У часи новітніх викликів, коли Україна потерпає від російської агресії, надважливим завданням музейних установ є збереження історичної пам'яті. Українські музеї та заповідники під час військового стану розмістили в укриттях свої найцінніші експонати та колекції і продовжують працювати в обмеженому режимі. Екскурсії здебільшого проводяться в тих локаціях, які знаходяться на відкритих майданчиках. У Кам'янському державному історико-культурному заповіднику це: парк, Тясминський каньйон, сквер Героїв, Дитячий музичний парк. Проведення тематичних заходів, урочистостей, виставок відбувається за обов'язкової наявності поблизу бомбосховищ. Наукові співробітники продовжують працювати над науковими темами, розробками тематичних та лекційних занять, беруть участь у наукових конференціях, проводять заходи, збирають нові експонати.

У зв'язку з російським військовим вторгненням назріла, стала необхідною потребою сьогодення реекспозиція літературно-меморіального музею О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського. Науково-методична рада заповідника подала клопотання в обласне управління культури та охорони культурної спадщини Черкаської ОДА про зміну назви музею, адже, як відомо, російські ідеологи активно використовують імена відомих діячів культури для пропаганди та нав'язування загарбницьких наративів. Співробітники Кам'янського історико-культурного заповідника запропонували нову назву – Меморіальний музей Зелений будиночок. Адже Зелений будиночок – одна з найдавніших історичних та архітектурних пам'яток міста початку ХІХ ст., внесена до Державного реєстру Національного культурного надбання України. Саме на його базі в 1996 році у Кам'янці було створено історико-культурний заповідник [1].

Стара експозиція музею змістовна, але вона застаріла (1975 року) й не виконує поставлених перед нею завдань. Співробітники добре розуміють важливість основних напрямів, а це збереження всіх експонатів музею та оновлення, орієнтоване як на новітні світові тенденції в музейній галузі, так і на національну ідентичність. Зокрема нас цікавить зміна концепції музею та його наповненість, внесення нових історичних сюжетів у контент експозиції, а також її модернізація.

Велика увага кам'янських музейників сьогодні зосереджена на маловідомих та замовчуваних сторінках історії Кам'янського краю. У процесі роботи над реекспозицією по-новому відкрилися захоплюючі, мало досліджені сторінки польської культури, пов'язані з нашим краєм. Зокрема це особистість поетеси і драматурга Ельжбети Босняцької (1837–1904 рр.), літературний псевдонім Юліана Моерс, яка народилася в Ребедайлівці (Кам'янський р-н, тепер – Михайлівська ТГ Черкаської обл.) [2, 175]. У Прусах (нині – Михайлівка) довгий час жив і працював відомий польський прозаїк і публіцист Зенон Фіш (1820–1870 рр.), літературний псевдонім Тадеуш Падалиця [3]. А в селі Баландиному (Кам'янська ТГ) народився й проживав польський художник Казимир Пжишиховський (1838–1917 рр.) [4]. Для цих польських митців є характерним зацікавлення історією України, побутом, природою, образами українців. У своїх літературних і художніх творах вони зображували наш край, хоча книг чи каталогів цих діячів культури і немає у фондах Кам'янського заповідника. Проте, нам вдалося налагодити зв'язки з польськими колегами. До того ж, на допомогу прийшов інтернет та волонтери-українці, які в цей тривожний час вимушені були покинути Батьківщину, й нині живуть і працюють у Польщі.

На сторінках інтернет-мереж було знайдено фотокопії портретів Е. Босняцької, З. Фіша та К. Пжишиховського, фотокопії репродукцій художника та книги письменників у електронній версії. У букіністичних магазинах Польщі вдалося виявити також оригінальні книги, які нам допомогли придбати волонтери.

Співробітники заповідника налагодили співпрацю з колегами з музею літератури ім. А. Міцкевича, Національного Краківського музею, Національного інституту музейництва і охорони колекцій, зав'язали переписку з професором Ярославом Лавським, деканом філологічного факультету Білостоцького університету, який досліджує творчість Зенона Фіша, і нещодавно перевидав два томи його творів, та Агнешкою Свентославською, викладачкою Лодзького університету, яка працює над творчістю Ксаверія Пжешиховського. Краківська та Варшавська бібліотеки надали матеріали різних років, пов'язані з життям і творчістю польських митців, які нас зацікавили. Це копії титульних сторінок і книг письменників, журнальних та газетних публікацій, розвідок щодо особливостей їхньої творчості тощо.

Таким чином, в оновленій музейній експозиції планується розмістити оригінали та копії деяких отриманих матеріалів, пов'язаних із письменниками Ельжбетою Босняцькою і Зеноном Фішем, а також із художником Ксаверієм Пжишиховським. Зокрема це книги: «Юліана Моерс. Драма. 1937 р.», «Українські повісті Тадеуша Падалиці. 1898 р.», фотопортрет Ельжбети Босняцької, відсканований з оригіналу [5].

Органічно доповнити куточок польської культури можна буде меблями, канделябрами та іншими речовими предметами ХІХ ст.

Однак, якщо експонатів, пов'язаних із вищезгаданими митцями, Кам'янський заповідник практично не мав, то видатний польський композитор Кароль Шимановський представлений у фондах збіркою нот, копіями світлин, книгами і дослідженнями про нього. К.Шимановський народився в Тимошівці, поруч із Кам'янкою (нині Кам'янська ТГ), тут минуло 37 років його життя, було написано багато музичних творів [2, 239]. Тож наукові співробітники вирішили присвятити композитору окремий зал в оновленій експозиції. Завдяки співпраці з обласною організацією Національної спілки художників вдалося замовити черкаським митцям портрети К. Шимановського та тимошівський пейзаж тих часів, коли родина композитора володіла селищем.

У рідному селищі Кароля Шимановського знаходиться шкільний музей, присвячений йому [5, 2]. Та, на жаль, з поточного навчального року, за мізерної кількості дітей, керівництву ТГ довелося закрити школу, яка носить ім'я відомого польського композитора [6, 16]. Свого часу реекспозицію шкільної музейної кімнати втілила нинішній директор КДКЗ Галина Таран. А першою почала досліджувати життєвий і творчий шлях митця в Кам'янці Марія Шкаліберда, багаторічний директор музею О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського.

У музейній кімнаті Тимошівської ЗОШ зберігаються меблі з маєтку Шимановських – вішалка, журнальний столик, ліжка, а також фортепіано поч. ХХ ст., копії різноманітних документів, світлин, ноти композитора та книги про нього. Проте закриття школи безумовно негативно відобразиться на відвідуванні музею, і природньо було б перенести всі експонати до новоствореної кімнати в Зеленому будиночку, куди до війни, традиційно приїздило багато відвідувачів. До того ж, співробітники заповідника мають надію на допомогу польських колег з Національного Краківського музею та його філіалу, музею К. Шимановського в Закопане, щодо поповнення колекції, присвяченої відомому композиторові, копіями його рукописів, листів, документів тощо.

Отже, робота над реекспозицією музею триває. Сподіваємося, що оновлений проект музею, в якому будуть представлені яскраві сторінки польської культури, збагатить та урізноманітнить експозицію. А після української перемоги у війні, коли співробітникам Кам'янського державного історико-культурного заповідника вдасться втілити реекспозицію в життя, вона приваблюватиме до Кам'янки велику кількість відвідувачів з різних куточків світу, а особливо з Польщі, яка у важкі часи російської агресії найбільше підтримала та продовжує підтримувати Україну.

Список використаних джерел

1. Кам'янський державний історико-культурний заповідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://culture.ckoda.gov.ua/%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C/>

2. Шамрай О.Г., Таран Г.М., Чупак Т.П., Пугач Н.О., Висоцька Л.Г. / Місто на скелястих берегах Тясмину / Шамрай О.Г., Таран Г.М., Чупак Т.П., Пугач Н.О., Висоцька Л.Г. та ін. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 300 с.

3. REPOZYTORIUM UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/11467?mode=full>

4. Agnieszka Swietoslawska. Rysował z natury Przyszuchowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/35881397/Rysowa%C5%82_z_natury_Przyszuchowski_Wizja_ukrai%C5%84skiej_wsi_w_prasie_warszawskiej_II_po%C5%82owy_XIX_wieku_w_Obce_swoje_Miasto_i_wie%C5%9B_w_kulturze_Bia%C5%82orusi_Polski_Rosji_Ukrainy_red_K_Glinianowicz_K_Koty%C5%84ska_Krak%C3%B3w_2017_s_34_51?fbclid=IwAR1wXS2rSucouoUVtPkXLzbaFOFvh7mkHg5z-ypxi1sfRfSEUwyNYT67HLk

5. Таран Г. Завжди з Тимошівкою / Г. Таран // Трудова слава. – 2012. – 27 берез. – С. 2.

6. Про присвоєння імені Кароля Шимановського Тимошівській загальноосвітній школі I – III ступенів Кам'янської районної ради Черкаської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 лют. 2010 р. №236 // Уряд. кур'єр. – 2010. – 3 берез. – С. 16.

УДК 908(477:46):930.25 «1740/1750»

ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛІІ В СУБОТОВІ У ПРОТОКОЛАХ ЄПИСКОПСЬКИХ ВІЗИТАЦІЙ СЕРЕДИНИ ХVІІІ ст.

Надія КУКСА,
почесний краєзнавець України,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

У зв'язку із історичними катаклізмами, що мали місце на Чигиринщині в XVII – XVIII ст., збереглося дуже мало документальних джерел, що стосуються історії культових споруд краю. Останнім часом було віднайдено дві уніатські візитації 1740 та 1750 рр.

Манускрипти являють собою виняткову інформаційну цінність, адже у них вміщені описові відомості про зовнішнє і зовнішнє облаштування сакральних споруд, церковне начиння, репертуар літургійних книг, дані про парохіяльне духовенство та церковний причт.

Візитація 1740 р. згадується у «Сказаннях о населенных местностях...» Л. Похилевича, де сказано, що церква на той час було бідною, без огорожі, із злиденим церковним начинням: гробниця дерев'яна, чаша олов'яна, хоча була приходською для половини населення Суботова [1, с. 681].

Повний текст найдавнішого відомого на сьогодні візитаційний опису храму 1740 р. нещодавно віднайдено у Державному архіві Житомирської обл., оскільки католицькі храми Чигиринщини (на той час переважна більшість від їх загальної кількості) відносилися до Київсько-Житомирської дієцезії.

Храм постав перед візитаторами у вкрай занедбаному стані із зруйнованими хорами, відсутня солія з амвоном. Проте богослужіння проводились для нечисленної пастви, до якої входили мешканці з 50 господарств, до сповіді – плюс-мінус 250 осіб [2, арк.195-196]. Текст написано старопольською мовою із вкрапленнями латини. Отже, візитатори ксьондзи Теодор Басницький та Василь Андрієвський

зазначали: «Візитація церкви суботівської святого пророка Іллі проведеної 20 січня старого стилю.

У цьому містечку церква під назвою св. пророка Іллі кам'яна стара, опадла всередині оздоблена (?), без цвинтаря огорожена, збудована Хмельницьким. У ній коробка дерев'яна (карнавка – Ю. М.) з ..., олов'яний кран з реквізитом ... олов'яний хрест..., ампулки скляні, бронзове кадило, дзвін для літургії. (...) * ПУДАНОВИЙ червоний, другий БАГАЗІОВИЙ, єпитрахиль червона ЛИЧУКОВА. Друга – з турецької матерії, поручів дві пари. Альба (біле облачення у католицьких священиків – Ю. М.) одна, пояс шовковий зелений, другий – напівшовковий. ГУМЕРАТУ немає. Воздух великий напів (...) * дорогоцінний, з малими такими ж другий воздух з китайки. Образів на дошках 8 старих, хрест для процесій, хоругв полотняних три, дзвонів жадних нема, тільки клепало.

Книги.

Тестамент чернігівський, службничок і требничок київські, полуустав великий, обширний новгородський, октоїх малий писаний і часословець церковний.

Церква не має жодної ерекції, а ні виділених ґрунтів...».

У реформаційному декреті було подано характеристику на настоятеля храму:

«...да під час похорону за тілом померлого ходить, шлюби без заповіді і сповіді благословляє, не навчає молитов своїх парафіян, причащає дуже малих дітей, тому метрики абсолютно не пише, нумерату не уживає, ЦИМБОРУВ найсвятіших і пристойної чаші нема, святої води не зберігає у церкві. Звідси найперше, якщо є бажання залишатися при цій парафії, про поставлення від свого архіпастиря (єпископа – Ю. М.) до цієї церкви, щоб старався, а потім тих дітей, які мають добрі здібності, поодиноці сповідував, якщо станеться похорон, то ходив би перед тілом померлого, шлюби по трьох заповідях в недільні дні або на свята бувших після сповіді благословляв. Щонеділі своїх парафіян навчав, дуже малим дітям святого причастя не давав, в метрику, оправивши паперову книгу, охрещених, шлюбних, померлих порядно чисто писав і в цьому ж своєму реєстрі мав, нумерату уживав, святу воду для людей завжди зберігав, серйозно нагадуємо про це. А (...) * подаємо, якщо на майбутньому генеральному соборі не буде старатися про поставлення. Парафіянам треба мати якнайліпше старання щодо церкви, ЦИМБОРУМ на (...) * щоб зробили. Олов'яний посуд (?) наказуємо купити під інтердикцією (забороною – ?) на церкву силою нинішнього декрету.

Ксьондз Теодор (Федір – Ю. М.) Бєсницький (?) д(екан-?) павловський своєю рукою.

Ксьондз Василь Андрієвський, д(екан – ?) к(?), своєю рукою» [2, арк.195-196].

Очевидно, настоятель храму все ще дотримувався канонів православного церковного обряду, ігноруючи обрядово-канонічні приписи Замойського собору 1620 р.

«...Огород (сад) при резиденції, другий – над Тясмином (землі, що відносилися до храму. – прим. автора). Податкам жодним парох не підлягає. До цієї церкви належить 50 господарств, для сповіді близько 250. Жодної роковщини не дає парохіві ані проскурні. При цій церкві нема жодного братства, тільки парафіяни...

Парох цієї церкви.

При цій церкві є велебний Ієремія Базилевич, висвячений до церкви росошинської в цей чигиринський деканат Йосафатом Кроковським (Київським митрополитом – Ю. М) у Києві 10 січня 1716 р. за козачизни, а потім перенісшися до суботівської церкви у 1724 р. отримав (її) в презент від ясновельможного й. м. п. Яблоновського, равського воєводи у 1736 р. Поставлення жодного нема до цієї церкви [2, арк.195-196].*

Більш детальні відомості про подальшу руйнацію храму відслідковуються у **візитації 1750 р.**, що зберігається у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського: «...Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. (Під час археологічних досліджень 50-70-х рр. ХХ ст. було віднайдено автентичну черепицю червоного кольору, покриту зеленою поливою. Очевидно, за час існування храму полива злуцилася, і на перший погляд покрівля здалася візитатору червонястою. На думку реставраторів, це цілком можливо, особливо, якщо полива була не надто високої якості. – Н. К.) Мури, однак, цілі» [3, арк. 211]. Візитатор подає досить детальний опис внутрішньої частини церкви, наголошуючи, що іконостас у храмі взагалі відсутній: «Візит церкви у містечку Суботіві під назвою святого пророка Іллі, недіючої».

Церква

Та церква в самі бунти Богдана Хмельницького гетьмана Запорозького закладена коштом його чи радше багатьох людей невинних є вимурувана Року Божого 1651, де потім сам, поміччю Божою серйозно під містом Берестечком з усією черню своєю отримавши поразку, останні дні [хворів] й завершив своє життя і який там же при церкві згаданій спалений похований був, і якого потім війська польські, виїхавши громити козацтво у згадане місто [Суботів], з тамтешнім замком вогнем знищили бурхливим, а далі на розвіяння лопатами пустили на північний вітер, така загальна у тому краї люду традиція. Згадана церква дахом черепичним червоним покрита, однак за давності літ від негоди дірявим, у склепінні проваленим. Стіни, однак, цілі.

Вигляд всередині:

Головний вівтар один трьома тканинами накритий. Дарохранильниця дерев'яна без кивоту над нею стоїть, у котрій частинки для причастя [тіла] Господнього зберігаються тамтешнім священиком: з необережності, а то й навмисно. Іконостасу немає. Ікон, тільки над вівтарем, чотири. Хрестів два

дерев'яних. Свічників латунних три. Антимінс напрестольний тілесного кольору, корпорал один».**[3, арк. 211]. Також візитатор подає версію сплюндрування могили Б. Хмельницького як таку, що побутувала серед місцевого люду. Його розповідь пронизана негативним ставленням до гетьмана. Виходячи із особливостей лексики, де польська мова чергується із латиною, однак досить часто вживаються специфічні звороти, характерні для місцевих мешканців, візитатор міг мати українське походження та проживав на Чигиринщині.

Як бачимо, згідно із цією візитацією, станом на 1750 р. богослужіння у храмі не проводилися. Роком побудови храму візитатор вважав 1651-й. Подальшу інформацію щодо ситуації навколо храму маємо лише за 60-ті рр. XVIII ст.

Отже маємо цінні документальні джерела щодо ситуації навколо усипальниці Богдана Хмельницького всередині XVIII ст.

Насамперед, варто відзначити, що у манускрипті 1750 р. знаходимо ще одне підтвердження року зведення храму як 1651 р. Однак, офіційно прийнятим вважається 1653 р., хоча цьому немає жодного документального підтвердження і постала ця дата у радянські часи [4, С. 10-11].

Єпископські візитатори пов'язують храм із особою Богдана Хмельницького, більше того, вказують на нього як на місце поховання гетьмана.

Протоколи єпископських візитацій містять і цікаві статистичні дані, що дозволяють визначити приблизну кількість населення у Суботові. Це є спростуванням донедавна усталеної думки про обезлюднення Чигиринщини у ці часи.

Перед нами яскравий приклад того, коли єдина фраза з кількох слів може докорінно змінити погляд на перебіг історичних подій.

*За перекладом о. Юрія Мицика

**За варіантами перекладу Яніни Діденко та Олега Кочевих

Список використаних джерел

1. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С.681
2. Обследование костелов Белоцерковского, Богуславского, Чигиринского и др. деканатов. – Державний архів Житомирської області. – Ф. 178, Оп. 53, Спр. 4. 1740. – Арк.195
3. Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського. – Шифр І 2463, 1750 р. – Арк.. 210 зв. – 211.
4. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького.– Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. – 380 с. – С. 10-11.

УДК 2-526.62(477.46)

ІКОНОПИСНА ТРАДИЦІЯ МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Олександр ВЕТРОВ,
почесний краєзнавець України

Денис СИЧ,
*студент IV курсу спеціальності «Філософія»
(освітня програма «Політична філософія»)
Черкаського державного технологічного університету*

Перші згадки про традицію іконопису серед чернецтва Медведівського монастиря на Чигиринщині датовано серединою XVIII ст. Завдяки тісним зв'язкам із київськими монастирями, що, власне, було зумовлено безпосереднім підпорядкуванням цього монастиря київським митрополитам, у Медведівському монастирі здавна існувала іконописна традиція. Так, у 1750-х рр. іконописець Олександр разом із своїм учнем Австратієм Полтавським (згодом ієромонахом Амінадавом) «пошоль польской области въ состоящій на Украинѣ Ведмедовскій монастирь и съ собою и мене туда взялъ. Въ ономъ ведмедовском монастирѣ оній Александръ пожилъ толко мѣсяцей до трохъ, пострижень чернцемъ, съ переименованіемъ имени Арсеніемъ. По постригѣ оній Арсеній и я при немъ пожил в Томъ ведмедовскомъ монастирѣ съ полгода. Послан онъ Арсеній въ кievософѣйскій монастирь, куда онъ отлучась, мене оставилъвъ ведмедовскомъ монастирѣ, не взимая зъ собою. По той отлучки его Арсенія въ год онъ Арсеній наказал ко мнѣ, чтобъ я къ нему въ Софѣю у Кіевъ явился, куда заразъ туда я и ходилъ. За приходомъ пожилъ при немъ Арсеніи годовъ два, оній Арсеній и я съ нимъ отпущенъ въ ведмедовскій монастирь для деланія того монастиря въ церквѣ майстата (іконостасу – Авт.). Въ томъ ведмедовском монастирѣ здѣлали майстатъ въ треть года...» [1, с.316].

Зрештою тривала іконописна традиція призвела до створення на базі монастирської іконописної майстерні навчальної установи. У XIX ст. невпинно зростає попит на продукцію іконописної майстерні, і в 1864 році у Медведівському монастирі відкрили школу живопису, різьблення, позолоти та столярної роботи. Школа мала навчати писання високохудожніх творів із дотриманням традицій старовинних майстрів. Шкільний будинок, вкритий тесаними дошками, розташовувався за монастирськими стінами. У 1866 р. у ній навчались іконопису та живопису семеро учнів, позолоті – шестеро, ще стільки ж вивчали різні різьбярські роботи. Разом в школі навчалось 19 учнів. Іконопису та живопису навчав архімандрит Іринарх, позолоту викладав рясофорний послушник Віссаріон Конєв. Різноманітній майстерності різьблення по дереву навчав казенний селянин І.О. Коваленко [2, с.130; 3, с.115].

Учнівський склад школи іконопису Медведівського монастиря не обмежувався певним соціальним станом, скажімо, духівництвом. У 1867 р. серед учнів було сім осіб із духівництва, шестеро з казенних селян, двоє з міщан, двоє солдатських дітей та один представник дворянства [2, с.130; 4].

За час існування іконописної майстерні склалася місцева школа іконопису, що органічно поєднала сакральні канони та місцеві традиції народного малярства. Мотиви біблейських сюжетів вдало перепліталися із зображеннями світських осіб.

У цій школі викладалися різні предмети, для чого потрібні були вчителі різних фахів: «Отъ Медвѣдовскаго Николаевскаго Монастыря. Въ Медвѣдовскомъ Николаевскомъ монастырѣ имѣется ремесленная школа, въ которой обучаются живописи, рѣзбѣ, позолотѣ и столярству - 18 - ть мальчиковъ; для этой школы нуженъ учитель грамотности, и нотнаго партеснаго пѣнія. Жалованье, по сей должности, полагается 120 р. сер. въ годъ, кромѣ сего квартира и столъ». [5, с.12].

Краса і витонченість іконописних робіт ремесленої школи Медведівського монастиря мала неабияку популярність в окрузі. Так, зокрема, «Кіевскія епархіальныя ведомости» 3 жовтня 1879 року писали: «Церква Райгород. Въ этотъ торжественный для всей Россіи день тезоименитства Государя Императора предположено было освятить придѣлъ церкви и обѣ иконы большаго Формата въ кіотахъ: св. Александра Невскаго и Николая, заказанныя въ Николаевскомъ Медвѣдовскомъ монастырѣ и выполненныя очень дѣльно и добросовѣстно, особенно икона св. Александра Невскаго. Не могу не сказать здѣсь слово благодарности настоятелю николаевскаго Медвѣдовскаго монастыря о. Данкратію за вполнѣ честное и добросовѣстное выполненіе, въ подвѣдомой ему школѣ, заказа двухъ иконъ, въ короткій срокъ и за умѣренную цѣну. Живописная школа эта вполнѣ удовлетворяетъ своему назначенію, и мы были очевидцами красоты и изящества ея работы. Имѣющимъ надобность въ иконостасахъ и другихъ живописныхъ, рѣзныхъ и золотыхъ работахъ смѣло имѣемъ честь рекомендовать. С. н. д.» [6, с.13-14].

На початку 1913 року, кілька старанних парафіян с. Мельники замовили іконописцям, які розписували велику стародавню церкву Медведівського Миколаївського монастиря, велику ікону святого пророка Іллі. Майстри школи ікону виготовили. Настоятель церкви с. Мельників із парафіянами вирішили перенести цю святую ікону з хресною ходою на 3-й день свята Великодня 16 квітня з Медведівського монастиря в с. Мельники. На це випросили дозвіл церковного начальства.

Священик М. Лудрицький докладно поділився враженнями від цього урочистого дійства, куди прийшло 580 осіб, на сторінках епархіального письмового органу. «Прийшовши 16 квітня з 90 учнями своїх трьох церковних шкіл до літургії в монастир, я був здивований присутністю безлічі народу і в монастирському храмі, і біля храму. Пробравшись насилу ближче до іконостасу, мої школярі були приємно здивовані соборним богослужінням настоятеля монастиря з чотирма ієромонахами та трьома ієродияконами. Після читання літургійного Євангелія настоятелем монастиря о. Досіфеем було сказано повчання з приводу прочитаного Євангелія. Народ, мабуть з увагою слухав зрозуміле живе слово про необхідність читати під керівництвом св. Церкви св. Євангелія та взагалі свящ. Писання та вивчити істини св. православної віри. Після співу причетної, один із братів монастиря голосно і виразно прочитав до народу слово про чудо Воскресіння Христа

Спасителя, як доказ Божественності Ісуса Христа. Після закінчення літургії до собору ієромонахів, що служили, приєдналися ще священники с.с. Мельників і Мордви та один ієромонах, і всі священнослужителі з вівтаря вийшли на середину храму, де була поставлена на навмисне влаштованому аналою ікона св. пр. Іллі. Після освячення, св. ікона з хресним ходом була обнесена навколо храму, при співі молебня св. пр. Іллі та читання на чотирьох сторонах храму акафіста йому. Наприкінці молебня настоятелем монастиря було сказано народу коротке, але сильне слово про наш обов'язок наслідувати ревності за вірою св. пр. Іллі. Потім хресна хода вирушила з обителі в с. Мельники, віддалене за 8 верст від монастиря.

На обличчях численних паломників, які супроводжували св. ікону, відображався релігійний підйом духу. Було помітно у всіх, не дивлячись на важку дорогу (був спекотний день і під ногами народу піднімався великий пил), радісний, святковий настрій. Церковний хор с. Мельників всю дорогу одухотворено й голосно співав пасхальний канон та ін.

За версту від м. Медведівки хресна хода була зустрінена іншою церковною процесією з настоятелем Успенської церкви м. Медведівки. При вході в містечко число народу збільшилося настільки, що вулиця була вся заповнена тисячним натовпом. У церкві, Медведівки був відслужений молебень св. пр. Іллі, і хресний хід відправився далі. На краю містечка було прочитано Євангеліє і сказано до народу слово настоятелем церкви м. Медведівки.

Хресний хід прибув до церкви с. Мельників о 4-й годині дня. Була відслужена святкова вечірня і молебень св. пр. Іллі, і народ довго ще підходив до св. ікони для цілування її. У всіх учасників хресного ходу це свято духовне надовго залишиться в пам'яті. Священик М. Лудрицький». [7, с.579-581].

Риси, притаманні саме фігуральній скульптурі Наддніпрянщини, чітко проглядаються в зображенні Спасителя XVII ст. із Мотренинського монастиря. З огляду на особливості скульптурного різьблення: виснажений лик з витягнутим тонким носом, вузькими вустами, великими сумними очима, вистилізуваними руками й ногами, старозавітними канонами одягу, логічною здається думка, що перед нами – вівтар монастирських різьбярів; можливо, роботи майстрів сусіднього Медведівського чоловічого монастиря, де, як відомо, функціонувала різьярна майстерня, в середовищі яких досить тривалими були впливи візантійського мистецтва.

Перлиною фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» є портрет Богдана Хмельницького кінця XVII – початку XVIII ст. Картина має цікаву історію. Вважається, що вона була сімейною реліквією родичів гетьмана сестер Г. П. і В. П. Крейтер, які до 1914 р. мешкали у Суботові, а по від'їзді залишили її матері московського інженера О. Д. Казанлі, де раритет зберігався впродовж 60 років. У 1971 р. картина була придбана для Державного історико-культурного заповідника «Хортиця», пройшла довгий, складний шлях реставрації, де й експонується із 1982 р. Колористичне вирішення насамперед одягу Б. Хмельницького вказує на написання його саме у Середньому Подніпров'ї. Цілком можливо, що це робота художників Свято-Микільського Пустинного Медведівського монастиря [8].

Список використаних джерел

1. АЮЗР – Ч.1. – Т.3.
2. Київські єпархіальні вестники. – 1867. – №5.
3. Православне обозрение. Часть официальная. – 1867. – №3.
4. Памятная книжка Киевской губернии / под ред.. Н. Чернишова 1857. – 385 с.
5. Київські єпархіальні вестники. – 1873. – №2. – 16 января. – Отдел первый.
6. Київські єпархіальні вестники. 1879. – №40-41. – 3 октября. – Часть неофициальная.
7. Київські єпархіальні вестники. – 1913. – №20. – 19 мая. – Часть официальная.
8. Кукса Н. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. – Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. – 380 с.

УДК 929.5:27-523.6] (477.46)

**СИМВОЛІКА ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО
ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ**

Олег ТОЛКУШИН,

голова Черкаського обласного геральдичного товариства

Олена ГАЛИЦЬКА,

старший викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Серед безлічі різноманітних населених пунктів Черкаської області особливе місце займають монастирі. Такі населені місця також мають свою символіку, але на відміну від пізнавально-правових знаків населених пунктів і територій, вони відносяться до корпоративної символіки, тому що за невеликим винятком входять до складу тих або інших сільських або міських поселень. У даному випадку мова йде про символіку Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря.

**Герби і корогви Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря.
Пізнавально-правові знаки монастиря склав та описав О. Толкушин,
зобразила О. Галицька.**

Місто Чигирин фактично із часу своєї заснування служив одним із центрів православ'я на кордоні з «*неверними и католицизмом*» (населений пункт знаходився у складі католицької держави – Речі Посполитої), відігравав роль духовного оплоту Чигириня. У місті знаходилося декілька церков і «*Чигиринский Троицкий монастырь известный от начала 17 века*». Одна з перших письмових згадок про святу обитель сходиться до 1627 року: «*в истории Рос. Иерархии замечается, что еще в 1627 року игуменом обители сей был Мартирий*».

Монастир одержав широку відомість у середині XVII століття: «*В гетманство Хмельницкаго здесь войсковый писарь Иван Выговский построил каменную Троицкую церковь*». Можливо, що Виговським була побудована ще одна монастирська церква – Іоанно-Богословська. Мабуть тому, архідиякон Павло Аллепский, що супроводжував подорожуючого по Росії в середині XVII століття антиохійського патріарха Макарія, вважав потрібним згадати писаря засновником Свято-Троїцького монастиря: «*нас повезли в монастырь за городом, называемый Троицким монастырем. Здесь мы отстояли обедню, после чего пошли обедать с писаремъ, так как он основатель монастыря. Церковь его во имя св. Иоанна Богослова*». Надалі, очевидно після руйнування монастиря ворогами, Іоанно-Богословська церква більше не згадується.

«*Издревле существовала в монастыре главная церковь, во имя Живоначальныя Троицы*», тому монастир одержав найменування «Свято-Троїцький». Назва монастиря символічно втілена зеленою тинктурою щита герба, персоніфікуючи Животворящу Трійцю, відновлення всього Божого творіння.

Зелена тинктура щита герба символізує ще одну особливість монастиря – його багаторазове відродження після руйнувань. Святу обитель повністю знищили турецько-татарські війська в 1678 році. Далі умови не сприяли відтворенню діяльності монастиря. Лише незадовго до чергового входження Правобережжя Дніпра до складу Речі Посполитої він знову став діючим: «*во время междоусобий, безпрестанно в этом крае господствовавших, монастырь разорен и опустошен*».

Вторым основателем и строителем его был около 1708 года иеромонах Антоний Дорошенко, в мире Андрей – уроженец Субботовский. Андрій Федорович Дорошенко – брат гетьмана Петра Дорошенка. Спочатку він відтворював Свято-Троїцький монастир, а потім прийняв у ньому постриг з іменем Антонія. Свята обитель на початку XVIII століття діяла нетривалий час: «*в 1712 году, при опустошении татарами польской Украины, Чигиринский монастырь, а также и Медведовский были разрушены и разграблены. Около 18 летъ после этого Чигиринский монастырь находился в запустении, и только в 1730 году, при игумене Данииле Климковском, вероятно прежнем строителе, последовало третье возстановление его*».

Місто Чигирин знаходилося на території, яка відповідно до положень закону 1686 року про «Вічний мир» не підлягала заселенню. Незважаючи на договір, на початку XVIII століття нейтральна територія почала поступово заселятися. Після заключення в 1711 році Прутського договору між Росією та Річчю Посполитою, населення Правобережжя Дніпра знову виявилось

під владою польської держави. Спочатку поляки не чинили ніяких перешкод у діяльності нечисленних православних церков і монастирів, а намагалися якнайшвидше заселити спустошений край. Тому ієромонахові Антонію й монастирської братії вдалося у монастирі відтворити Троїцьку церкву й побудувати нову в ім'я «Преображення Господня». В 1735 році другий відомий засновник монастиря вмер. Можливо, ця обставина стала однією із причин перетворення монастиря в жіночий. Черницям довелося відстоювати право діяльності православної святої обителі в католицькій польській державі: *«16 июня 1767 г. оффициал Радомысльской униатской консистории Григорий Мокрицкий, напав с толпою вооруженных казаков на монастырь, велел казакам окружить монахинь, отнял ключи церковные и, войдя в церковь, снял с престола св. антиминс и положил вместо него другой – униатский; игуменией монастыря, вместо Аполлинариши, поставил «прегорькую пьяницу униатку Ястрембскую, священником же попа униата Яна». Ястрембская всеми мерами старалась совратить в унию монахинь Чигиринской обители, но последняя предпочли лучше оставить монастырь, чем изменить православию. Когда вследствие жалобы монахинь русскому послу в Варшаве князю Николаю Васильевичу Репнину, по распоряжению владельца Чигиринского староства князя Яблоновского, монахини возвратились обратно в монастырь, то нашли его совершенно опустошенным, кельи были разрушены и все имущество было разграблено».*

Тяжкі часи настали для монастиря після 1917 року. Роки громадянської війни нанесли непоправних втрат святій обителі. Але найбільш трагічний період для неї – 20-і роки ХХ століття. На початку 1923 року при обителі створили дитячу трудову колонію ім. Г. Ф. Гринька. А 18 серпня 1923 року Київський губернський ліквідаційний комітет ухвалив рішення щодо закриття Чигиринського Свято-Троїцького монастиря: *«Подтвердить постановление Черкасского Окрликвидкома о том, что на территории, где имеется Детский дом не допустимо соседство Женского Монастыря и учитывая ходатайство независимого селянства - монастырь закрыть, передав вопрос на утверждение президиума Губисполкома».* Проте, при церквах продовжували діяти громади, що склалися переважно із черниць монастиря.

10 лютого 1925 року ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) на засіданні малої президії санкціонував постанову Київського губернського виконавчого комітету від 5 грудня 1924 року про закриття двох храмів Чигиринського монастиря: *«Засідання Малої Президії ВУЦВК. Ухвалили: <...> 4. Санкціонувати Постанову Київського РВК від 5/ХІІ-24 р./ прот. № 72 про закриття двох пустуючих церков бывшего Чигиринського монастиря і про передачу їх у відання дитколонії ім. т. Гринько».* Черницям запропонували переселитися в Лебединський монастир.

Згодом монастирські будівлі неодноразово переходили у власність різним господарюючим суб'єктам. В 1929 році в стінах Чигиринського монастиря створена комуна ім. 12 з'їзду Рад Шевченківщини, перетворена згодом у колгосп ім. Леніна. В 1932 році активісти міста Чигирин і села Вітове зруйнували храми монастиря. З 1938 року в уцілілих монастирських приміщеннях почали роботу курси бухгалтерів.

В 1941 році, у період гітлерівської окупації, у монастирські корпуси повернулися черниці, які відродили богоугодну діяльність. Після

звільнення Чигирин військами Червоної Армії з осені 1944 відновив роботу сільськогосподарський технікум (перетворений перед війною з курсів бухгалтерів). Черниці знову змушені були перебратися в Лебединський монастир.

Технікум в 1973 році перевели в спеціально зведені для нього будинки, а корпус колишньої святої обителі за рішенням місцевої влади передали під квартири нужденним у житлі городянам. Із цих монастирських корпусів, що залишилися, у квітні 2006 року почалося чергове відродження Чигиринського Святе-Троїцького монастиря.

Назва монастиря в щиті герба символічно відображена голубом з розпростертими крилами й із золотим німбом над головою. Голуб символізує Святу Трійцю – втілення триєдиного божества, свого роду неофіційний символ Святої Трійці: православна церква наступного дня за Трійцею відзначає день Святого Духа.

Голуб зображений срібним кольором, який символізує чистоту й смиренність, у якій прагнуть перебувати насельниці монастиря, що несуть Божу службу.

За давніх часів місце для розміщення монастирів вибирали в глухому, відокремленому від мирської суєти місці, а головне – щоб воно було недоступно для ворогів християнської віри. Так і в цьому випадку: *«в ½ верстах от города, по направлению к Киеву, лежит Чигиринский Троицкий заштатный женский монастырь в самом неудобном месте. С северо-запада к нему примыкает полоса глубоких песков, сопровождающая реку Тясмин, а с прочих сторон окружен болотами». «Такого рода местоположение монастыря всегда требовало и требует необычайного труда от обитателей его: с одной стороны, на борьбу с частыми наводнениями посредством искусственного поднятия местности монастыря, с какою целью в летнее время, по будничным дням, все здоровыя обительницы монастыря, после вечерняго богослужения, переносят мешками на своих плечах массы песку с возвышенных мест в монастырь для засыпки котловин и починки плотин, с другой стороны – на укрепление самих песков, что отчасти достигается насаждениями шелюги (красной лозы), единственного растения, могущего расти на этих сыпучих песках».*

В 50-х роках ХХ століття були проведені меліоративні роботи на річці Тясмин. У результаті цього зникли численні болота, стариці й озера, а русло річки відтоді являє собою заповнену водою спрямлену каналу. Меліорація земель торкнулася території біля монастиря – річка Тясмин більш не обмиває монастирський півострів, висохли болота, що підпитувалися водами річки, про колишній водний достаток нагадують тільки монастирські озера.

Можливо, однією з основних причин перетворення чоловічого монастиря в жіночий могла бути його особливість місця розташування: *«Можно полагать, что чрезмерные труды по укреплению песчаного грунта, местности монастыря на болотистой подпочве оказались не по силам бывшей в то время малочисленной мужской братии Чигиринской обители, которая вследствие этого и разошлась по соседним мужским монастырям, где легче можно было прожить. Внук же fundатора, с*

таким участием отнесшийся к возстановлению обители, просуществовавшей только лишь пять лет после возстановления, не желая упразднения ея, по всей вероятности, за невозможностию привлечь въ нее для подвигов мужчин, ходатайствовал об обращении Чигиринскаго монастыря из мужескаго в женский; при чем обезпечил монастырь еще новыми угождями».

Географічна особливість місцевості, у якій знаходиться монастир – піщаний «*полуостров, образуемый излучистым течением реки Тясмина*» – відображена в щиті монастирського герба блакитною хмаровою базою з двох видимих по боках виступах і одному просвіті, й тонко облямованій золотом. У даному випадку облямівка золотом символізує піщані ґрунти, на яких зводився монастир.

«По смерти Богдана, когда и в митрополии Киевской было раздвоение, как и в гетманщине», Чигиринський монастир з 1658 по 1675 року служив місцеперебуванням Київських митрополитів. При гетьманові І. Виговському в 1658 році Чигирин обрав своєю резиденцією митрополит Діонісій (у миру Балабан), а Свято-Троїцький монастир став його кафедрою. При гетьманові П. Дорошенко в Чигирині в 1667 році створили митрополичью кафедру, яка розміщалася в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі. Нею керував *«избранный Малороссийским духовенством и козаками Киевским Митрополитом Иосиф Нелюбович-Тукальский, гонимый и польским правительством за твердость в православии и русским за любовь к храброму и предприимчивому Дорошенке. В то же время Киевская митрополия поручена была от царя блюстителству Лазаря Барановскаго, а от короля польскаго избран Иосиф Шумлянский. Последняго Дорошенко схватил в Могилеве на Днестре и содержал некоторое время в заключении в Чигирине и освободил потом, по ходатайству Тукальского. ... Другой митрополит имевший резиденцию в Чигирине был Анатолий Винницкий, избранный из епископов Перемышльских. По имени города Чигиринна именуются съ 1799 года викарии киевские епископами Чигиринскими. Однако же церкви города и уезда подчинены митрополиту на одинаковом основании с церквами прочих уездов».*

Дана особливість монастиря як місцеперебування митрополитів, що досить незвичайно й нетипово для святих обителей, у щиті герба монастиря відображена золотою митрою, зображеної у просвіті хмарної бази.

Щит герба увінчує монастирська корона, срібна її тинктура вказує на статус гербовласника – такий вид корон використовується рядовими монастирями. На відміну від міської корони із трьома зубцями, у монастирській короні замість середнього зубця поміщений золотий куполок. Стінна корона вказує на деяку автономність монастирів, як кріпосних споруд, фортець духу, що діють за своїм статутом, у яких устояний внутрішній розпорядок життя й не залежний ні від кого побут.

Покладені за щитом посохи й чіткі – предмети начиння ченців і черниць, що символізують чернечий подвиг насельниць обителі.

Посохи перевиті срібною стрічкою, на якій напис зеленими буквами «**ЧИГИРИНСЬКИЙ СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР**», що явно вказує на приналежність герба зазначеному монастирю. Кольори стрічки й написи на ній відповідають основним тинктурам щита герба.

Повний герб монастиря використовується на ще одному його пізнавально-правовому знаку – корогві або церковному знамені: герб поміщений на зеленому полі корогви.

Таким чином, у щиті герба Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря відображені як релігійні символи: срібний голуб із золотим німбом – гласна символіка монастиря, митра – означаюча місцеперебування митрополитів у церковній установі, так і географічна особливість, що вказує на місцезнаходження святої обителі, та відображена однією з геральдичних фігур – хмарною базою з двома видимими по боках виступах і одному просвіті.

Звичайно, пізнавально-правові знаки Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря більш потрібні для світського використання, проте, у такій стилізованій формі відображають основні історичні й природні особливості Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря, залучаючи прочан і просто цікавих подорожан, що бажають пізнати особливості історії славного міста Чигирин.

Список використаних джерел

За матеріалами: культурологічний збірник «Гербовник&вексиллумарий Черкаського краю» (8 редакція, 2020 рік); Архів Черкаського обласного геральдичного товариства (Справа: Чигиринська міська Рада).

УДК 336.741+(477.65)

ЯК З'ЯВИЛИСЯ ГРОШОВІ ЗНАКИ ІЗ ШТАМПОМ ОТАМАНА ХМАРИ?

Юрій ЛЯШКО,

завідуючий історичним музеєм

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Період Української революції 1917–1921 років ввійшов у нашу історію не лише, як період великого потрясіння, трагедії, звитяги і поразки Української держави, а і неординарними подіями стосовно грошового обігу того часу. Як свідчать сучасні дослідники, на теренах тодішньої України в грошовому обігу знаходилось біля 4500 видів грошових знаків і бон [1, с.53]. Кризові явища Першої Світової війни (1914–1918) років, розпад Російської імперії, занепад економіки тощо, призвели до катастрофічної інфляції, і як наслідок, нестачі на периферійних територіях розмінних грошових знаків. Тому користуючись державним хаосом і безладом паперові гроші почали випускати всі, хто мав на це можливості. Гроші випускали Центральна Рада, уряди П. Скоропадського і Директорії, окупаційні армії Денікіна і Врангеля, міста Одеса, Катеринослав, Єлісаветград, Житомир, Кременчук, різні товариства, кооперативні союзи, артілі, церкви і навіть приватні особи. Крім того, в обігу були гроші царської Росії, більшовицького уряду, Австро-Угорської імперії, валюти

країн Антанти тощо. Доходило до комічних випадків, коли траплялося так, що в Одесі на одній частині вулиці ходили українські гривні, а на іншій – гроші міського самоуправління, чи французькі франки [2, с.12].

В цей час в Україні з'являються і інші типи паперових грошей, а саме – купюри з різними штампами. До речі, треба зазначити, що така традиція з'явилася не випадково. Відомо, що під час революційних подій 1917–1921 років, українська пошта проштамповувала поштові марки колишньої Російської імперії – зображенням українського малого герба «тризуба».

Сучасним боністам добре відома серія грошових знаків з штампами армії Н. Махна. Про які, до сьогодні, існують різні версії і суперечки, стосовно їх походження і мети випуску [3, с.10]. Крім того, є ще одна маловідома серія грошових знаків зі штампом суто національного характеру. Це радянські паперові гроші з прізвищем отамана Хмари.

Треба зазначити, що в історії повстанського руху в Україні 1918–1922 років, відомо прізвища двох отаманів під прізвищем (псевдонімом) ХМАРА. Перший – це Хмара Пилип Панасович (1891–1921 ?). Отаман 1-го Чорноліського повстанського куреня, потім полку, загін якого нараховував до 2000 козаків. Діяв в районі урочища Холодний Яр на Чигиринщині, в районі ст. Знам'янка, с. Цвітна на Кіровоградщині. По одній із версій загинув у бою і похований у рідному селі Цвітна, по іншій – змінивши прізвище виїхав з України [4, с.116-136].

Другий ХМАРА – Харченко Семен Васильович (1886–1924). Військовий діяч доби УНР, підпільник, учасник Першого і Другого Зимових походів армії УНР, повстанський отаман. Співпрацював з Ю. Тютюнником (1891-1930) та повстанським отаманом Орлом (Яковом Гальчевським (1894-1943)). Діяв на Поділлі з осені 1921 по весну 1924 року. Заарештований 15 березня 1924 р. органами ДПУ. Розстріляний 7 листопада 1924 року [5, с.146-222].

В фондах історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника. Зберігається грошовий знак номіналом 10 рублів, випущений урядом радянської Росії з кліше Тимчасового уряду,

датований 1918 роком. Відомо, що такий тип грошових знаків був підготований Тимчасовим урядом О. Керенського (1881–1970) для введення в обіг. Та державний заколот в жовтні 1917 року поставив крапку в цих планах, а так, як грошової маси в країні не вистачало, то більшовики вирішили пустити в обіг ці гроші, незважаючи на те, що на них був зображений двоголовий орел, правда, без імперських регалій (скіпетра, держави і корони) [6, с.126].

На цій купюрі чорною фарбою, із значними нечіткостями, проштамповано малюнок державного герба – «тризуба». З правого боку – схематичне зображення рушниці, стволом до низу, з лівого – напис ХМАРА (рис.1,2). До фондів заповідника цей експонат потрапив у 1998 році від відомого дослідника-боніста, колекціонера Петра Рябченка, після того, як автор статті ознайомився з його каталогом [7, с.234].

В ділові переписці з колекціонером було встановлено, що по його даним подібні грошові знаки були випущені десь на Чигиринщині у 1919-1920 роках. Іншої інформації колекціонер не мав.

Пізніше, у книзі Р. Ковалю «Коли кулі співали», також була опублікована інша купюра – номіналом у 250 рублів з подібним зображенням [8].

Виникає питання: хто із двох отаманів, відомих під прізвиськом (псевдонімом) ХМАРА, міг робити такі штампи і для чого?

Виходячи з того, що штампи відомі лише на купюрах першого випуску радянських грошей з кліше Тимчасового уряду, які були випущені в обіг у 1919 році, і ніяких інших, та знаючи біографію отамана Семена Харченка, який активну повстанську боротьбу почав лише у кінці 1921 року. Можна припустити, що подібну «політичну акцію» з проштамповуванням окупаційних (ворожих) грошей, міг зробити лише Холодноярський отаман Пилип Хмара, який мав неабиякий авторитет серед населення Чигиринщини та Єлісаветградщини. Можливо таким чином, він хотів підкреслити значимість і політичну спрямованість своєї боротьби. До речі, згадки і перекази про отамана Хмару зберігались у місцевого населення аж до початку Голодомору 1932–1933 років. Про це може свідчити, опублікована у 1930 році поема Олександра Чернова (м. Єлісаветград) «Повстанці. Фрагменти 1921», з такими словами:

«Гей, ховайте, багатії,
Ви добро у скрині.
Ходить Хмара, ходить Батько
По всій Україні.
Скрізь над трупами собаки
При битій дорозі,
Їде Батько, їде Хмара
Сам на паровозі.
Ой влітали коні-коні
В мертві вокзали,
Вішав білих, а червоні
Братом називали...».

Відомо, що легендарна Холодноярська повстанська організація, створена братами Чучупаками, впродовж п'яти років вела запеклу

боротьбу проти російських окупантів. Ця організація мала свій прапор, печатку з гербом УНР, політичний відділ, який видавав листівки, відозви, а також різні документи, стосовно військово-адміністративного устрою контрольованої території. Військові загони холодноярців тримали під контролем значний район Центральної України, від побережжя Дніпра до міста Єлісаветрад (теп. Кропивницький), від м. Звенигородка до м. Кременчука. Загальна кількість повстанців організації сягала на осінь 1920 року 20 тис. шабель. Офіційно збройна боротьба в цьому регіоні тривала з весни 1918 по осінь 1922 років, проте окремі загони діяли тут у 1923–1925 роках, а невеликі групи і у 1926 році [9, с.24].

На жаль, поки що не знайдено якихось документальних підтверджень стосовно факту випуску таких грошових знаків. Проте знаючи, що радянська влада зробила все можливе для того, щоб стерти з пам'яті українського народу згадку про запеклу повстанську боротьбу українського населення проти російських загарбників, не дивно, що цей факт не зберігся в документах.

Список використаних джерел

1. Комарницький А.А. У світі захоплень. – К.: «Веселка», 1977. – 134 с.
2. Козачинский А.В. Зеленый фургон. – М., 1989. – 45 с.
3. Малышев В. Гон бонист, не журишь!// Всемирный коллекционер №7(15), 1997. СПб.
4. Коваль Р.М. Коли кулі співали. – К., Вінниця, 2006. – 624 с.
5. Коваль Р.М. Отаман святих і страшних. – К., 2000. – 286 с.
6. Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1991. – 492 с.
7. Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России и СССР(1769-1990). – К., 1995. – 670 с.
8. Коваль Р.М. Коли кулі співали. – К., Вінниця, 2006. – 624 с.
9. Гребенюк Г.С., Демартино А.П., Коваль Р.М. та ін. Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – 312 с.

УДК 94(477) «1950-2000»

АМАТОРСЬКЕ СЦЕНІЧНЕ МИСТЕЦТВО ЧИГИРИНЩИНИ ХХ ст.: КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СУБОТОВА

Оксана ГОРЕНИЧ,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Завданням аматорської сцени є не лише формувати світогляд, але й живим словом прищиплювати глядачеві ті прикмети, завдяки яким наші предки стали безсмертні й перейшли в історію.
(Пирятинський Б., 1935 р).

Народна мудрість говорить: «Хто вміє працювати – той вміє і відпочивати». Саме тому населення центрального регіону України, будучи грамотним та трудолюбивим, здавна розуміло, що людина має жити не

тільки для роботи, а й для задоволення своїх духовних потреб. Тут за різних історичних обставин розвивається аматорське сценічне мистецтво. Тісний зв'язок між сценою і життям, бо сценічний матеріал зазвичай береться безпосередньо з життя, створив умови для єднання та зближення людей, розвиваючи найкращі якості людини.

Основним осередком аматорського театру на Україні було село. Мета статті – висвітлити культурну діяльність аматорського сценічного мистецтва села Суботів ХХ ст.

Від 1882 року, коли в Єлисаветграді (Кропивницькому) було створено перший професійний музично – драматичний театр корифеїв, аматорське мистецтво зазнало значного піднесення і в інших місцевостях. Завдяки заснуванню Чигиринської Просвіти у 1917 році, у 40 населених пунктах Чигиринського повіту з'явилися її осередки. Займалися «устаткуванням лекцій, концертів та театральних вистав» [10].

Часто саме у сільській місцевості доступу до сценічної літератури не було, багато творчих самодіяльних колективів не мали приміщень для роботи. Та й за таких умов їх майстерність була на належному рівні, бо об'єднувала у своєму колі талановитих людей. За словами видатного театального діяча В. Немировича – Данченка: «Можна звести прекрасну будівлю,яскраво її освітити, зібрати оркестр, художників, призначити чудового керівника,- і все ж таки дійства не буде. Можливо й таке: на площу прийдуть три актора, покладуть на землю килимок та почнуть грати – і театр вже є. Актор чи професійний. чи аматорський повинен постійно працювати над роллю й удосконалювати свій образ, а тому вистава, яку побачать глядачі, завжди буде представлена по-різному» [8, 206].

Цікаві спогади про селянські українські вистави на Черкащині залишив видатний театральний діяч В. С. Василько. Перебуваючи тут, він часто згадував: « У містечку В'язівці мій дядько улаштував вистави. Драматичний гурток складався переважно з тодішньої сільської інтелігенції. Була присутня переважно сільська молодь. Селяни стежили за виставою дуже уважно. Я бачив у цьому театрі «Наталку-Полтавку», «Москаля-чарівника» [1, 4].

З утвердженням більшовицької влади на Чигиринщині на зміну драматичним гурткам товариства «Просвіта» прийшли радянські клубні студії, в репертуарі яких переважали постановки пропагандистського характеру [10]. У 20-30-х роках радянська влада максимально підпорядкувала церкви державі, тож у селі Суботіві Михайлівська церква виконувала функцію сільського клубу. Згодом представники місцевої влади вирішили церкву закрити, а перед II Світовою вона була зруйнована місцевими активістами [2, 45].

Не маючи приміщень для культурного відпочинку, суботівська молодь відпочивала, в основному, по сільських кутках. Кириченко П.В., 1927 р. н., жителька Суботова, розповідала: «Було, дівкою нароблюся за день, ледве ноги притягну увечері до хати, а стане вечоріти, то вже й погуляти вийти хочеться і починаєш прибиратися. Кожен куток села мав своє місце для гульок, облаштоване колодками чи лавочками, могла бути і гойдалка. От ми, шутяни, (мешканці кутка Шутівка – О.Г.), гуляємо, співаємо, а тут гришківчани (мешканці кутка Гришківка – О.Г.) починають

співати, і нам їх чути через яр, а тоді раківчани (мешканці кутка Раківка – О.Г.) починають співати, і так поки й гульки» [6].

У Суботові жило багато талановитих людей, що володіли музичними інструментами, захоплювалися акторством та сценічною грою. Місцеві облаштовували місця для культурного відпочинку власними зусиллями. Житель Суботова Запороженко Є.С., 1990 р. н., пояснив, чому їхню сім'ю кличуть у селі «Забалганамі»: «Мій прадід – Запороженко Федір Федорович. 1915 р. н., не раз згадував, що завідував сільською сценою – «балаганом», а тому «Забалган» – це як «зав.балаганом, а балаган – це дерев'яне накриття із сценою, яке було у центрі села. Там ставили сільські концерти, танцювали» [5].

Мистецьке життя населення села 50-60-х рр. ХХ ст., було представлене творчою роботою аматорських співочого, драматичного та ін. гуртків, до яких входили обдаровані люди. На сьогоднішній день із учасників суботівського співочо-драматичного гуртка, живе тільки одна жінка. Це Довгенко Марія Юхимівна, 1934 р.н., жінка всебічно обдарована, учасниця проекту Громадської організації «Метелики в голові» (кер. О. Афанасенко та О. Почтарьова) з теми «Як на Черкащині відроджують традиційні українські вінки», 2021 р. Про свою аматорську самодіяльність Марія Юхимівна згадує так: «Колись суботяни й робили крепко, але й любили відпочити. Талановитих людей у селі було багато: співаків, музикантів, танцюристів, художників. Велике село було, та що залишилось... От як побудували сільський будинок культури (50-ті роки), то вже було де виступати. У селі діяли драматичний, хоровий, музичний та ін. гуртки. Учасники драматичного гуртка були членами і хорового гуртка. До нього входило більше 20 осіб, і я у тім числі. Всі гарно співали і вміли гарно грати ролі. Зараз я вже багатьох позабувала по батькові... Назву, кого пам'ятаю, колись було у мене і фото гуртка, та вже немає. Це Мінський Юмен, Дземич Павло, Кубрак Іполіт, Кукса Олександр, Кучер Павло, Довгенко Григорій Юхимович, Сисенко Степан, Кравченко Іван Іванович, Рябокінь Дмитро Соловейкович, Тоник (може кличка), Дзоня Марія, Чернобай Надежда, Козачок Марфа, Ривак Ганна Іванівна, Дон Ганна, Кукса Онисія, Довгенко Марія Юхимівна, Велько Лілія, Гришко Пріська. А може кого й забула. За віком всі різні: найменшому драмгуртківцю, Кравченку Івану, було 18 років; найстарші – дід Іполіт та Дземич Павло. Мені було 28 років. Онисія і Марфа були незаміжніми, а інші – сімейні. У нашому сільському клубі ставили п'єси, співали. Культурні заходи планувались відповідно до проведення певних сільськогосподарських робіт, збирання врожаю тощо. Проводили репетиції, готували самі сцену. Зробили хату для сенок, розмалювали її гарно, зробили дерев'яну криницю. Пушкар Олексій гарно малював і оформляв сцену. Одяг самі собі готували, вінки купляли, а я сама собі зробила. Стрічки дівчата купляли у магазині, тоді було, яких хочеш. Чоботи для виступів взували свої, хромові, а було, що й позичали. Колись гучно святкували у державі всякі річниці, були всесоюзні, республіканські, обласні, міські, районні фестивалі та огляди, конкурси, тож і наша сільська самодіяльна група мала поїхати виступати у Кіровоград. Молдавін (якщо я правильно згадала прізвище) керував нашим хором, одбирав пісні, які ми

будемо співати. Вибрали 4 пісні: «Ой, бочечко, дубовая», «З-за гори та із – за лиману», а назви інших двох не пам'ятаю. Пісня «Ой, бочечко дубовая» є дуже старою. Слова її знав сільський дід Євмен, казав стара дуже пісня і нас навчив.

От із своїм репертуаром приїхали ми до Кіровоградського театру, вийшли на сцену та як заспівали, то нам довго аплодували, а тоді відібрали нас поїхати виступати на Київ. У Києві, ми пробули тиждень, виступали на концертах, побували у визначних місцях. Харчувалися безкоштовно, жили у гуртожитку. Далі поїхали до Москви. Були там три дні, а далі на Ленінград, де 4 дні перебували. У газеті «Кіровоградська правда» була написана стаття про наш колектив і виступ у Кіровограді» [3].

Про участь у аматорських гуртках свого батька, Павленка Григорія Андрійовича, пригадує і Комаренко Л.Г., 1950 р. н.: «У мене і мати, і батько гарно співали. Я малою бігала до клубу і пам'ятаю декого із односельців, хто виступав на сцені. Це Павленко Олексій Андрійович, Бондаренко Іван Хомович, Бондаренко Ганна Семенівна, Дон Ганна Тимофіївна та ін. Займали при оглядах місця і нагороди. Довгенко Григорій Юхимович дуже гарно грав ролі і співав, особливо граючи роль Петра у «Наталці Полтавці»: «Сонце низенько, вечір близенько. Спішу до тебе, моє серденько...» [7].

«Мій батько, Дземич Павло Дорофійович, 1900 р. н., був у складі місцевого драмгуртка, – пригадує Дземич Лідія Павлівна, 1949 р. н. Талановито грав ролі, особливо любив п'єси «Назар Стодоля», «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці». Мені було років 10-11, і я бігала до сільського клубу подивитися, як батько грали. Будинок культури був переповнений людьми, що стояли під стінами, сиділи на долівці. Нам, дітворі, було цікаво подивитись, як батьки наші виступали в українському одязі. Дуже запам'яталося, як гарно виконувала пісню Наталки Полтавки вчителька початкових класів Гончаренко Ганна Семенівна» [4].

Кожна народна пісня, як відомо, має велику вартість, проте про українську народну пісню «Ой, бочечка дубовая» із репертуару суботівського хору хочеться трохи сказати більше. Поширеною вона була по різних регіонах України і на Кубані, проте слова пісні не кругом однакові. Вперше записана була під час етнографічних експедицій видатним українським хоровим диригентом, композитором, етнографом О.А. Кошицем (1875 – 1944 р), що народився на Київщині, а другою батьківщиною вважав Звенигородщину. Протягом 1903-1905 рр. етнограф зібрав і записав багато українських народних пісень. Ініціював створення Української хорової капели, спів якої підкорив Європу, Північну та Південну Америку. Серед пісень їхнього репертуару була народна пісня «Ой, бочечка дубовая» [9]. Набула вона популярності і на Чигиринщині:

(І куплет записаний від Довгої М.Ю) [3].

Ой, бочечка, бочечка дубовая,
Що в тобі наливочка медовая, (2р.)
Що в тобі наливочка медовая,
З ким тебе я п'ю буду, молодая (2р.)
З ким тебе я п'ю буду, молодая
Десь поїхав мій милий та й немає (2р.)

Десь поїхав мій милий в городочок
А я молодесенька у слідочок (2р.)
(Доповнила слова пісні жителька села Комаренко Л.Г [7]:
А я молодесенька у садочок
Гнула, гнула вишеньку за листочок (2р.)
Гнула, гнула вишеньку за листочок
Упала під вишнею та й заснула (2р.)
Упала під вишнею та й заснула
Як приїхав милий мій, я й не чула (2р.)
Як приїхав милий мій, я й не чула
Взяв мене за рученьку, я й проснулась(2р.)
Устань, устань, милая, пробудися
На вороні коники подивися (2р.)
На вороні коники подивися
На моїй колясочці прокотися (2р.)
А моя колясочка золотая
Сядем та й поїдемо, дорогая (2р.)
Ой, бочечка, бочечка дубовая, а я їду з миленьким, молодая.

На межі 80 – 90-х рр. ХХ ст. перед сценічним мистецтвом України постали проблеми творчої її мобільності, швидкого оновлення репертуару. На початку 90-х років українська сцена стала орієнтуватися на глядача, смаки якого дуже змінилися у вирі соціальних та політичних змін. Такі зміни відбувалися і в селах Чигиринщини. Продовженням культурної спадщини Суботова стала творчість самодіяльного фольклорно-етнографічного ансамблю «Зозуленька», котрий у 2013 р. відзначив 50-річчя від часу свого створення. Впродовж десятків років ансамбль був візитною карткою не тільки Чигиринського району, бо самодіяльні артисти виробили власне творче обличчя .

Отже, аматорське мистецтво є суттєвим внеском в історію української культури. Ще у 1935 р. український драматург Григій Лужницький констатував: «Театр, аматорський чи професійний – це дзеркало душі й культури кожного народу, що до навіть відсталого глядача промовляє для нього зрозумілими й приступними засобами як: живе слово, жест, міміка. Поки в нас немає постійного національного театру – поки ми не є нацією. Сцена будить національну свідомість. Туди, куди не заходить книжка, куди не заходить часопис, туди пливе живе слово зі сцени» [11].

Список використаних джерел

1. Василько В.С. *Театру віддане життя*. – К.: Мистецтво, 1987. –180 с.
2. Кукса Н.В. *З історії Богданових церков у Суботіві / Н.В.Кукса // Пам'ятки України: історія та культура: наук.часопис. – 2002. – Річник XXXIV. –Число 2. – С. 40-47.*
3. МПДА.– *Записано від Довгої М.Ю., 1934 р. н.,с. Суботів*
4. МПДА.– *Записано від Дземич Л.П., 1949 р. н., с.Суботів*
- 5.МПДА.– *Записано від Запороженка Є.С., 1990 р. н.,с. Суботів*
6. МПДА.– *Записано від Кириченко П.В., 1927 р.н., с. Суботів*
7. МПДА.– *Записано від Комаренко Л.Г., 1950 р.н.,с. Суботів*
8. Новиков А.О. *Українська драматургія й театр: від найдавніших часів і до поч. ХХ ст. – Харків: Основа. – 2011 р. – 408 с.*

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

9. Олександр Кошиць: із піснею через світ Український інтерес. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [https:// unian.press](https://unian.press).

10. Солодар О. І. Чигиринська Просвіта у 1917 році. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://kzref.org>>oleksandr-solodar

11. Театральне мистецтво – часопис про театр і для театру. [Інтернет-ресурс]. <https://chytomo.com>

Суботівський музично-драматичний гурток, 1954 рік.

Аматорський колектив. Черкаська область. I пол. XX ст.

УДК 929 (477.46)

ЖИТЄВИЙ ШЛЯХ І ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ПЕТРА ЖУКА

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
*кандидат історичних наук, професор,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
заслужений працівник культури України*

Історія української журналістики, яка пов'язана з іменами багатьох талановитих журналістів та їх невтомною діяльністю на газетній ниві, на регіональному рівні є малодослідженою темою. Повною мірою це стосується і Черкащини (яку ми окреслюємо адміністративними межами сучасної Черкаської області). Тому важливим завданням наукових досліджень є необхідність вивчення життя і творчої спадщини тих журналістів, які впродовж багатьох років плідно працювали у засобах масової інформації, висвітлюючи різні аспекти суспільно-політичного, економічного та соціально-культурного життя регіону, робили вагомий внесок у становлення та розвиток газетної періодики краю. Адже вивчення їх діяльності у журналістській сфері не лише сприяє збагаченню культурної спадщини, а й розширює уявлення про журналістику Черкащини у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Важливою складовою дослідження соціальних комунікацій є висвітлення життєписів визначних постатей журналістики Черкащини та вивчення їх творчої спадщини.

З огляду на це, особливої актуальності набуває дослідження життя і публіцистичної діяльності заслуженого журналіста України Петра Жука, який близько 60 років трудився в засобах масової інформації Черкащини на посадах кореспондента і редактора обласних та центральних газет, автора численних публікацій та книг, активного громадського діяча.

Донині публіцистична спадщина П. М. Жука не перебувала у полі зору дослідників. Історіографія теми розпочинає свій відлік з 2017 року, коли Петро Жук відійшов у вічність і його творчий доробок почав привертати увагу дослідників. На сьогодні життєвий шлях та публіцистична і громадська діяльність П. М. Жука ще майже не відображена у наукових розвідках, за винятком кількох статей у пресі В. Безуглого [1, с. 3], М. Степанова [2], Т. Калиновської [6, с. 4], передмови В. Мельниченка [3, с. 3–6] та бібліографічному довіднику «Журналісти Черкащини» [4, с. 67]. Тому видається доцільним хоч у загальних рисах навести біографічні дані та характеристику творчої спадщини цієї непересічної особистості.

Тож, мета цієї статті – з'ясувати основні віхи життя та роботи в засобах масової інформації П. М. Жука, осмислити його публіцистику у контексті суспільно-політичних змін, виокремити проблемно-тематичні напрями творчості та громадської роботи журналіста.

Творчий шлях Петра Миколайовича Жука – прекрасної людини і талановитого журналіста нашого краю – розпочався у далекому вже

1954 році, коли на карті України постала Черкаська область. З його іменем пов'язана історія відразу кількох знакових засобів масової інформації.

Життя і невтомна газетярська праця Петра Миколайовича – це ціла епоха черкаської журналістики, своєрідний зріз історії Черкащини, наповненої повсякденними справами та натхненням наших земляків, з їх простими радощами і печалями. Тисячі людських доль, здобутків і прикрих прорахунків, нагальних проблем області – все це теми його газетних публікацій та книг. Головне в них – любов до людей і любов до життя. Журналістика для П. М. Жука була більше ніж професія репортера – піти, побачити й розповісти про те, що відбувається. Журналістика для нього стала способом життя і можливістю показувати світ таким, яким він є.

Народився він 13 липня 1930 року на Слобожанщині – у селі Добровілля Близнюківського району Харківської області. У 1954 році після закінчення факультету журналістики Київського державного університету прибув до Черкас для роботи у «Черкаській правді» – головній газеті новоутвореної області. Про зустріч з тодішнім редактором газети Євгеном Миколайовичем Гольцевим. Петро Миколайович згадував: «Не знаю, яке враження я справив на нього, але тут же Євген Миколайович вирішив: буду я, хоч і безпартійний, працювати у відділі... партійного життя, яким завідував бувший фронтовик і досвідчений газетяр Іван Матвієнко». Так розпочалася творча біографія П. М. Жука на Черкащині, з якою він назавжди пов'язав свою долю.

З 1960 року він – завідувач відділу обласної газети «Молодь Черкащини», власний кореспондент газети Київського раднаргоспу «Молода гвардія» у Черкаській області. У 1966–1970 рр. – редактор популярної обласної газети «Молодь Черкащини», а з 1970 року – власний кореспондент по Черкаській і Кіровоградській областях республіканської газети «Радянська Україна». З 1993 року очолював редакційно-видавничу групу науково-документального багатотомного видання «Реабілітовані історією. Черкаська область», готував матеріали суспільно значимих видань «Книга пам'яті України. Черкаська область» та «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Черкаська область».

У різний час він брав участь у підготовці та виданні таких узагальнюючих праць про Черкащину, як «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область», «Герои-освободители Черкащины», «Они защищали мир», «Корсунь-Шевченковская битва», «Уславлені подвигом», «Черкащина заповідна», «Смарагдове намисто Черкащини», «Герої тваринницьких ферм», «Черкащина в храмобудівництві», «Голодомор на Черкащині. Книга Пам'яті в документах і спогадах», «Жорна».

У багатьох зарубіжних виданнях Канади, США, Аргентини, Італії було опубліковано близько 100 нарисів П. М. Жука про славетних земляків-черкащан на замовлення товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна».

Журналісту Петру Жуку була притаманна вроджена здатність відчувати живе слово, співпереживати, спілкуючись з людьми. Вражає уміння Петра Миколайовича проникатися надією, біллю, думками і почуттями героїв своїх нарисів. У його публіцистичній спадщині – яскраві статті, етюди і замальовки

про людей творчості і праці, розповіді про мужніх фронтовиків, учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Петро Миколайович Жук – заслужений журналіст України, дипломант конкурсу «Золоте перо», перший лауреат обласної журналістської премії імені Аркадія Гайдара.

В історії черкаської журналістики Петро Жук відомий як колега і щирий друг Василя Симоненка. Доля їх звела у 1956 році, коли студент факультету журналістики Київського університету прибув на практику до «Черкаської правди», де вже працював П. М. Жук. Відтоді їх людські і творчі стосунки не припинялися до останніх днів Василя. І упродовж багатьох років П. М. Жук багато робив для вшанування пам'яті поета-шестидесятника. За його редакторства при редакції газети «Молодь Черкащини» була відкрита літературна студія імені Василя Симоненка. Він часто виступав зі спогадами про свого друга у засобах масової інформації, ініціював та був упорядником видання збірників його творів – «Твори у двох томах» (2004), «Зажинок» (2011), «Цар Плаксій і Лоскотон. Твори для дітей», а також факсимільного видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка коштом Платона Смиренка, про друк якого мріяв Василь Симоненко.

Невтомний шукач істини Петро Жук завжди був вірним своєму журналістському обов'язку і помічав те, на що інші закривали очі, чув те, що інші боялися говорити вголос, з ним скрізь був записник, у який він занотовував побачене і почуте, принципово реагував на гострі проблеми краю. Саме завдяки його публікаціям про недоцільність спорудження поблизу Чигирини АЕС атомний монстр не постав на овіяній славою землі Чигиринщини.

Впродовж усієї журналістської праці Петро Миколайович писав про славну родину Смиренків, всіляко популяризував її. За його словами, він прагнув, «насамперед, показати шановному читачеві велич духу людей, в долі яких, як сонячні промені в краплині роси, відбивається доля нашого сердешного народу».

У роки незалежності П. М. Жук, завершивши штатну роботу на газетярській ниві, багато сил і часу віддав дослідницько-пошуковій праці над томами видання «Реабілітовані історією. Черкаська область», під час якої розкрилися нові грані його журналістського таланту.

За результатами багаторічного пошуку та опрацювання архівних документів ним були встановлені і повернуті із забуття імена тисяч черкащан, які постраждали від політичних репресій у добу тоталітаризму. Він у творчій співпраці з Василем Захарченком та іншими колегами написали, підготували до друку та видали десять книг цього суспільно значимого регіонального видання. Серед інших книг, у написанні яких П. М. Жук брав участь і які стали скарбницею народної пам'яті, – «Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів» (2001), «Черкащина в період становлення Української держави 1917–1919 рр.» (2008), двотомник творів Симоненка (2004), «Голодомор на Черкащині 1932–1933 рр.» (2007), «Національна книга Пам'яті жертв голодомору 1932–1933 в Україні. Черкаська область» у двох частинах (2008), «Увінчані славою» (2010), «Пекло на землі» (2010) [6, с. 4].

Робота з архівними документами не тільки підказувала Петру Миколайовичу теми для публікацій, а й підкріплювала їх достовірними фактами про трагічні і героїчні долі людей. Тому, не обмежуючись підготовкою томів історико-меморіальної серії, Петро Жук постійно публікував свої ґрунтовані на документальній базі публіцистичні та краєзнавчі розвідки на сторінках «Черкаського краю» та інших регіональних та столичних видань, доносячи історичну правду до широкого читацького загалу.

12 липня 2020 року Петру Миколайовичу Жуку мало б виповнитися 90 років. До цієї дати на календарі пам'ятних дат Черкащини з ініціативи обласних організацій Національних спілок журналістів та краєзнавців і особисто голови журналістської спілки анонсовано випуск книги, до якої увійшли багаторічні напрацювання П. М. Жука. Основу цієї книги з промовистою назвою «Літа бурхливого сонця» [5] становили вибрані документально-публіцистичні нариси П. М. Жука. Вони у різний час друкувалися у газетній періодиці і упорядковані та підготовлені до друку головою обласного осередку НСЖУ, головним редактором газети «Черкаський край» Т. С. Калиновською, яка впродовж тривалого часу співпрацювала з Петром Миколайовичем.

Нариси, включені до книги, подано у чотирьох тематичних розділах. Більшість викладених у них сюжетів розкривають маловідомі, або й зовсім невідомі історії із життя черкащан, описують випробування, які випали на їх долю.

Зокрема, у розділі «Танок на лезі ножа» [5, с. 7–68] вміщено нариси, герої яких – уродженці Черкащини – під час війни 1941–1945 рр. проявили себе у боротьбі з ворогом як сміливі розвідники, що постійно ризикували своїм життям. Водночас вони завжди знаходили вихід у майже безвихідних ситуаціях і з честю виконували поставлені перед ними завдання.

Розділ «Постаті» [5, с. 69–134] складається з нарисів про відомих черкащан, які прославили свій край і Україну славними і героїчними справами у різних сферах суспільного життя. Жваво і переконливо автор створює своєрідні історичні і психологічні портрети людей різних професій – організаторів сільськогосподарського виробництва, митців, освітян, воїнів, колег-журналістів. Крізь призму їх життя, вчинків і дій Петро Жук передає читачам не тільки їх особисті якості, а й атмосферу часу, в який герої його нарисів жили і творили на благо рідного краю і України.

Розповіді про черкащан, які під час війни опинилися у неймовірно складних ситуаціях і лише завдяки своїй сміливості та збігу обставин залишилися живими, увійшли до інших розділів. У коротких, але сповнених подробицями сюжетів нарисів показано твердість характеру і силу волі людей, які потрапили у біду, і тих, хто допомагав їм долати труднощі і перешкоди.

Завершується книга вибраних публікацій Петра Жука заключним розділом [5, с. 310–452], в якому різнопланові нариси об'єднані темою багато в чому схожих трагічних сторінок із життєписів людей, чиї долі були зламані радянською репресивною машиною у роки війни та повоєнний час. В основу нарисів покладені реальні факти, виявлені

автором в архівних фондах, які засвідчують злочинний характер розслідування та фабрикацію абсолютно безпідставних обвинувачень невинних людей у шпигунстві та шкідництві у роки сталінізму.

Усі згадані у цій книзі та численних газетних публікаціях наші земляки, що зазнали незаконних переслідувань і репресій, через багато років були реабілітовані юридично, а нариси книги – це своєрідна суспільна та моральна реабілітація і данина шани (хоч і запізнилої) безвинно постраждалим людям, які стали жертвами жорстокої тоталітарної системи. Описані автором історії розкривають суть політики державного терору проти власного народу і є засторогою від того, щоб подібне ніколи не повторилося.

Творчий доробок П. М. Жука, який складається з кількох тисяч різножанрових публікацій – газетних та журнальних статей, нарисів, репортажів і заміток, статей у наукових та документальних збірниках, що побачили світ впродовж 60-річної невтомної творчої діяльності, – ще потребує всебічного дослідження та узагальнення. Проте і сьогодні ми можемо говорити про те, що творча спадщина і особистість П. М. Жука – це яскрава сторінка не тільки черкаської журналістики, а й історії Черкащини.

Публіцистика Петра Жука засвідчує його великий інтелектуальний потенціал, здатність до філософського осмислення дійсності, розкриває особливості світобачення. Провідні ідеї його публікацій зберігають своє важливе значення і для сучасності. Він всебічно вивчав події і явища та людей, що брали в них участь, з'ясовував причинно-наслідкові зв'язки, проектував їх розвиток на майбутнє.

Його публіцистика є своєрідним літописом нашого краю, складеним з доль десятків наших земляків, які жили і творили у різні часи, проявили себе у різних життєвих сферах. Однак усіх їх автор обрав у герої своїх нарисів, передусім, як сміливих і мужніх патріотів України і рідного краю, людей з високою громадянською відповідальністю.

Життя, уся багаторічна невтомна праця Петра Жука на журналістській ниві – добрий приклад для наслідування. А його творча спадщина має важливе значення для справи громадянсько-патріотичного виховання, сприяє формуванню, передусім у молодого покоління черкащан, поваги до історії і людей, які її творили і продовжують творити і які відображені у творчості П. М. Жука.

Список використаних джерел

1. Безуглий В. У журналістиці – понад 60 років // *Нова доба*. – 2015. – 13 липня
2. Степанов М. В останню путь провели легенду черкаської журналістики [Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://provce.ck.ua/v-ostannnyu-put-provely-lehendu-cherkaskoji-zhurnalistyku/>. Назва з екрана.
3. Мельниченко В. Люди і долі у публіцистичній спадщині Петра Жука // *Петро Жук. Літа бурхливого сонця*. – Черкаси: ІнтролігаТОП, 2019. – С. 3–6.
4. Жук Петро Миколайович // *Журналісти Черкащини (1954–2004)* / упоряд. Томіленко С. А., Суховершико Г. В. – Черкаси: Брама, 2003.
5. Петро Жук. *Літа бурхливого сонця*. – Черкаси: ІнтролігаТОП, 2019.
6. Калиновська Т. Хрещений батько черкаської журналістики // *Черкаський край*. – 2020. – 8 липня (№ 28). – С. 4.

УДК 908(477:46):930.25 «1927»

Яніна ДІДЕНКО,
учений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Надія КУКСА,

почесний красзнавець України,

завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНСЬКА МАНДРІВКА ГНАТА ХОТКЕВИЧА

В історії розвитку української культури кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. складно знайти постать такої ширини інтересів та глибини занурення в тему, подібну до Гната Хоткевича (літературний псевдонім Гнат Галайда, 1877-1938). Дослідник, творець, теоретик і практик, людина надзвичайно різнобічних інтересів та зацікавлень – видатний митець українського розстріляного Відродження, вчений-історик, письменник, драматург, композитор, музикант-бандурист, педагог, сценарист, художник,

мистецтвознавець, етнограф, театральний і громадсько-політичний діяч. Історик України – в історії, літературі, народному мистецтві, театрі. Постать настільки глибока та різностороння, що дослідники порівнюють його із Леонардо да Вінчі [3, 3-14]. Товариш Миколи Лисенка, знайомий з Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, Михайлом Коцюбинським, Євгеном Чикаленком, Михайлом Грушевським, родиною Алчевських, Кирилом Стеценком, Іваном Франком – і все це теж про Гната Хоткевича [15, 33-35].

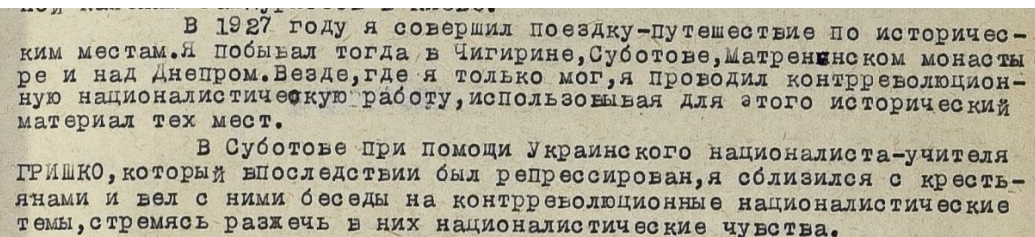
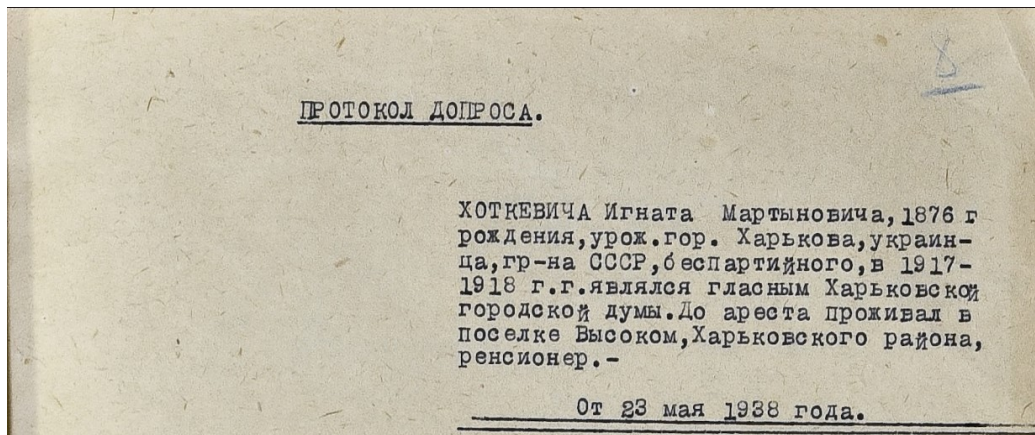
Звісно, Чигиринщина, як край пов'язаний із зародженням Козаччини, Гайдамаччини, місце натхнення Тараса Шевченка, осередок визвольного руху кінця ХІХ –першої чверті ХХ ст., не міг не зацікавити Хоткевича. Інформація про його перебування на Чигиринщині міститься в Електронному архіві українського визвольного руху [2], де у вільному доступі викладені 55 документів, пов'язаних із ним, зокрема, документи слідчої справи №120240 по обвинуваченню Хоткевича Гната Мартиновича (1938) [11].

Під час мандрівки Хоткевич побував не лише в першій столиці Гетьманщини – Чигирині, а й відвідав заміську резиденцію гетьманів – Суботів, Холодний Яр (Мотронинський монастир), села на узбережжі Дніпра, імовірно, Боровицю. За окремими свідченнями, письменник був і у печерах Холодного Яру [5].

Про відвідання Чигиринщини свідчить протокол допиту Хоткевича від 23 травня 1938 р.: «В 1927 році я здійснив поїздку-мандрівку історичними місцями. Я побував тоді в Чигирині, Суботіві,

Мотронинському монастирі і над Дніпром. Скрізь, де я тільки міг, я проводив контрреволюційну націоналістичну роботу, використовуючи для цього історичний матеріал тих місць.

В Суботові за допомогою Українського націоналіста вчителя Гришко*, який згодом був репресований, я зблизився із селянами і проводив із ними бесіди на контрреволюційні націоналістичні теми, прагнучи розпалити в них націоналістичні почуття» [8, 3].

Що, окрім історичного минулого та пам'яток, могло спонукати Хоткевича відвідати Чигиринщину? Тут варто згадати, що після Української революції в краї з'явилися народні театри, хори, кобзарі. Крім того, Чигиринщина була одним із центрів виготовлення народних музичних інструментів. Зокрема, у Суботові жив і працював майстер із виготовлення бандур Дон Тиміш Омелькович (1890-1975), який створював чудові музичні інструменти для Київської капели бандуристів до 1937 р. [4] Цілком можливо, що його інструменти могли зацікавити і Гната Хоткевича як їх пристрасного шанувальника. У 20-30-х рр. ХХ ст. у с. Мордва (нині Красносілля – прим. авторок) діяв гурток бандуристів, в середині 20-х – виникла капела бандуристів в с. Полуднівка [10, 251-252]. Також можливо Хоткевич збирав матеріали для своїх кобзарських пісень [11].

Чигиринщині і подіям, що відбувалися тут, зокрема, Козаччині, була присвячена і значна частина письменницького доробку Гната Хоткевича, зокрема, тетралогія «Богдан Хмельницький», незавершений роман «Берестечко». Творчість письменника була надзвичайно схвально оцінена колегами письменника, критиками, насамперед драматургом Я. Мамонтовим, вченим-літературознавцем О. Білецьким. Останній у 1937 р. писав Хоткевичу: «Ваша творчість була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили «Богдана Хмельницького», широти і глибини

зображення в повісті про Шевченка, проблемності і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись в рукописах і які до цих пір пам'ятаю»[7].

Перша частина тетралогії має назву «Суботів» та присвячена періоду господарювання Богдана Хмельницького в Суботові, наїзду Чаплинського і спробам повернення хутора. Саме тут знаходимо описи будинку Хмельницького у Суботові [12]. Деякі із подій твору відбуваються не лише у Суботові, а й у Чигирині. Цікаво й те, що саме в цьому творі, зокрема, в останній частині тетралогії – «Переяслав», Хоткевич засудив Переяславську угоду як акт, що призвів до поневолення України Росією [14].

У 1937 р. письменника почали викликати на допити до слідчих НКВС. 23 лютого 1938 р. Хоткевича заарештували. Після тривалих допитів та погроз він врешті підписав заяву, в якій «визнав» себе винним у тому, що був учасником української націоналістичної повстанської організації і агентом німецької розвідки. Однак, власноручних свідчень Хоткевича у справі немає. 29 вересня 1938 р. йому винесли смертний вирок, який було виконано 8 жовтня того ж року. Видання творів митця та дослідження його творчого доробку на довгі роки було заборонено [16].

Справа Гната Хоткевича зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України [1].

Ця розвідка лише частково окреслює різнопланову діяльність Гната Мартиновича. Чигиринські адреси Гната Хоткевича, безперечно, потребують подальших студій. Переконані, що на нас очікують цікаві відкриття.

---

*Вірогідно, йдеться про Нестора Філатовича Гришка – вчителя, а згодом і багаторічного директора Суботівської школи, відомого краєзнавця, збирача старожитностей, який стояв біля витоків пам'яткоохоронного руху на Чигиринщині.

Ім'я краєзнавця доволі часто побіжно згадується у низці архівних джерел, де йдеться про пам'яткоохоронні заходи в краї. У документах знаходимо найбільш чітку інформацію, про те, що Гришко був позаштатним кореспондентом повітового комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (ОКРКОПИСу), а після їх реорганізації у січні 1925 р. – кореспондентом Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАКу) місцевого рівня. Брав активну участь у обстеженні з подальшим взяттям на облік визначної пам'ятки історії та культури церкви Богдана Хмельницького у Суботові. Був безпосередньо причетним до створення «Реєстру монументальних пам'ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК» [8, арк. 56 зв., 57]

Варто зазначити, що на місцевих кореспондентів були покладені обов'язки наглядати за належним збереженням пам'яток, організація пам'яткоохоронних заходів, причому їх самовіддана праця була безоплатною. Працювали на громадських засадах.

Показово, що невдовзі більшість безкорисливих ентузіастів пам'яткоохорооної справи поплалися свободою, а то й життям під час масових репресій 30-х рр. ХХ ст. Як бачимо, Нестор Гришко розділив їх долю.

Постать суботівського краєзнавця стане більш рельєфною у результаті подальших досліджень у архівних та музейних установах.

Список використаних джерел

1. Зізнання Гната Хоткевича під тортурами НКВД [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://dailyviv.com/news/istoriya/povernuvsyaz-halychynu-vrosiyu-perekonanym-natsionalistom-ziznannya-hnata-khotkevycha-pid-torturamy-nkvd-94542>
2. Електронний архів українського визвольного руху.–Режим доступу до ресурсу: <https://avr.org.ua/>

3. Коломієць Р. Гнат Хоткевич. – Харків: Фоліо, 2019. – С.3-14.
4. Кукса Н. Збереження народних традицій майстрами по виготовленню бандур на Чигиринщині в 20-40 рр. ХХ ст. // V Гончарівські читання, 1998.
5. Наша сила – в єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: – <http://kozakinfor.in.ua/2016/07/29/%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB-%D0%B3%D0%B5%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE/>.
6. Повернувся з Галичини в Росію переконаним націоналістом: зізнання Гната Хоткевича під тортурами НКВД [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://daily.lviv.com/news/istoriya/povernuvsyaz-halychynu-v-rosiyu-perekonanym-natsionalistom-ziznannya-hnata-khotkevycha-pid-torturamy-nkvd-94542>
7. Погребенник Ф. Гнат Хоткевич і його історична проза [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/Kh/XotkevychG/Studies/Pogrebennyk.html>
8. Протокол допроса Хоткевича Игната Мартыновича от 23 мая 1938 года. – С.3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://avr.org.ua/viewDoc/30602> (переклад з російської авторок статті).
9. 14.Реєстр монументальних пам'ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК. – Державний архів Черкаської області. – Р -131. – Оп. 1.– Спр. 33. – Арк. 56, зв., 57.
10. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 264 с. – С.251-252.
11. «Справа №120240 по обвинувачуванню Гната Хоткевича» Розповіді, присвячені Дню пам'яті Г. М. Хоткевича (м. Дергачі, Харківська область). Розповідь 2. - Sergey Lysenko 30 September 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://ms-my.facebook.com/openkharkiv/posts/4643234699043348>
12. Хоткевич Г. Богдан Хмельницький. Тетралогія / Твори. Т. 6. – Харків: Кооперативне Рух Видавництво, 1929. – 430 с.
13. Хоткевич Гнат [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://avr.org.ua/?idUpCat=2667>.
14. Хоткевич Гнат Мартинович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%93%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>
15. Хоткевич Г. Моя автобіографія / Твори. Т.1. – Харків: Кооперативне Рух Видавництво, б.д. – 327 с. – С.33-35.
16. Шлемко В. Гнат Хоткевич – універсальний митець соборницького духу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.golos.com.ua/article/246308>

УДК 7.071.1(477.46) Муха

МАКАР КОРНІЙОВИЧ МУХА – ХУДОЖНИК І ПЕДАГОГ

Тетяна ДЖУЛАЙ,

науковий співробітник фондів

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Ніщо так яскраво не представляє народ, як його самобутнє мистецтво. З покоління в покоління, від майстра до майстра передаються образи народного мистецтва, навички майстерності, відпрацьовані

колективним досвідом. У ритмах орнаменту, в улюблених мотивах промовляє душа народу, його історія, природа, в оточенні якої він живе. Працюючи самостійно, або ж колективно (майстерні, артлі) народні майстри акумулюють в собі надбання минулих поколінь, дають йому найповніше художнє вираження завдяки власному таланту.

Однією з таких самобутніх особистостей був художник Макар Корнійович Муха, що народився у 1906 році в селі Пруси (нині Михайлівка) Кам'янського району Черкаської області (іл.1). Художня творчість стала для Макара Корнійовича головним стержнем його буття. М. Муха не тільки самобутній художник, його творчість формувалася в період становлення станкового декоративного розпису як самостійного виду народного мистецтва і Муха є одним із основоположників декоративного розпису зі своєю манерою, творчим поглядом. Він створив свою мистецьку школу, яка набула характеру артлі, і стала стартом для талановитої молоді в тяжкі післявоєнні роки. Тому мистецький шлях художника є вагомим внеском в історію національного мистецтва і заслуговує уваги в контексті даної конференції.

Аналіз творчості М. К. Мухи був зроблений відомим українським мистецтвознавцем Бутником-Сіверським у книзі «Украинские народные рисунки» [1, с. 43]. Автор прослідковує шлях формування художника, що проходив в умовах співпраці з народними майстрами Петриківки, Київщини, Волині, Поділля, та визначає його власні творчі пошуки починаючи з сер.30-х і до кінця 60-х років. Літературно-художнє видання «Пір'їна з крила Жар-Птиці» Сергія Носаня [5] має характер монографії, автор окремими невеликими розділами подає життєвий та творчий шлях М.Мухи, який записаний зі слів самого художника. Та незважаючи на це, книга не може бути базовою при вивченні творчості майстра, в ній багато художніх відхилень, які автор подає під впливом власного бачення. Книга розрахована на юного читача.

У 2006 році в Кам'янському державному історико-культурному заповіднику, на батьківщині Макара Мухи, відбулася науково-практична конференція, присвячена 100-річчю з дня народження майстра. Такий захід відбувся вперше, але саме під час конференції життєвий та творчий шлях М. Мухи був представлений різнобічно, під кутом аналізу. Матеріали конференції, які ввійшли до щорічного науково-популярного альманаху «Кам'янка» [3], детально висвітлюють процес формування М. Мухи як художника, розглядаються деякі аспекти його творчості та розповідається про фондові збірки, що знаходяться в Черкаському обласному художньому музеї та Кам'янському державному історико-культурному заповіднику, також були вперше надруковані спогади сучасників Мухи. Збірник містить також матеріали спогадів тих, хто був учасником художньо-промислової школи, а пізніше артлі, організованої М. Мухою в с. Михайлівка. Виданий також каталог ювілейної виставки, на якій було представлено 85 робіт митця з різних музеїв України (МУНДМ м. Київ, ЧОХМ, КМНДМ, КДІКЗ). Видання має 58 кольорових ілюстрацій, які представляють роботи 40-х-80-х років, взагалі більшість із експонованих творів давно не покидали музейних запасників і ювілей митця став прекрасною нагодою,

щоб познайомити з ними найширше коло шанувальників народного мистецтва, передусім на батьківщині. Експозиція виставки стала також підґрунтям даного дослідження.

Безрадісне сирітське дитинство Макара Корнійовича пройшло в наймах, з семи років працював по господарству. З допомогою бабусі опанував грамоту: вивчив українську абетку і навчився читати за Шевченковим «Кобзарем», майже всі твори якого бабуся знала напам'ять [6, с. 74]. Макар ріс вдумливим, чутливим юнаком, маючи талант від Бога, зумів зберегти ще з дитячих років любов до краси, природи, з чого отримував велике натхнення. На становлення Мухи як творчої особистості формуюче значення мали, звичайно, і художні традиції, які панували у побуті українського селянства, це розпис посуду, скринь, орнаменту одягу, різьба по дереву, настінний розпис. Все це мало вплив і на естетичні почуття дітей, що зростали в такому середовищі, з часом, маючи своєрідні здібності вони також залучалися до художньої творчості.

Макар був ще хлопчиком, а вже в багатьох домівках красувалися його розписи (іл.2). для придбання необхідного матеріалу не було коштів, тому малював спочатку пальцем, пір'їною, а фарби виготовляв сам – з глини, кори та листя дерев, з польових квітів. З різних трав мав до тридцяти кольорів. Рослини висушував, ретельно перетирав майже до пилу. Висипав у макітру і заливав сироваткою. З настою отримував фарбу. Використовував звіробій, дерезу, молоде жито і пирій, підмаренник, липовий цвіт, кору вільхи, дуба. У двадцять років вперше представив свої роботи на загальний огляд, це були портрети виготовлені із використанням зерна, а виставка народного мистецтва у м. Шполі, яка відбулася в 1934 році, стала визначальною у мистецькому житті М.Мухи. вона яскраво засвідчила: в українське мистецтво прийшов справжній всебічно обдарований майстер. Триста робіт за підписом Макара Мухи займали половину приміщення. Вишиті й мальовані портрети Леніна, Маркса, Пушкіна, Петровського, оздоблені ліпним квітковим орнаментом вази, ескізи до килимів, кахлевих плиток, різьблення по дереву – все це та багато іншого було створено руками й уявою селянина Макара Мухи [5, с. 49]. Після виставки художник був запрошений до Києва, у школу майстрів народної творчості. І не тільки самому навчатися, а й бути викладачем, займати посаду майстра. Там, у Києві, під час праці й навчання він познайомився з відомими майстрами декоративно-прикладного мистецтва України Парасковією Власенко, Марфою Модяник, Вірою та Ганною Павленками, Поліною Глущенко, Василем Вовком.

Для музею Володимира Ілліча Макар Муха виготовив кілька орнаментованих тарелей з ліпним барельєфом вождя. Став автором численних розписів приміщення.

Великі тарелі з ліпними барельєфами Володимира Ілліча Леніна та двометрової висоти, кольорова, з портретом вождя ваза, яку виконав Макар Корнійович і присвятив XVII з'їзду партії, стали окрасою тодішньої виставки народних майстрів у Києві.

Понад п'ятнадцять різних за розміром і формою ваз з ліпними орнаментами виготовив майстер. Найвідомішими з них «Паризька

комуна», «Папанінці, або завоювання Північного полюса», «Воз'єднання України з Росією»)...[5, с. 50]

Слід відмітити, що 30-ті роки є важливим періодом для розвитку народного мистецтва. Саме в цей час відбувається взаєморівне поєднання професійного та народного мистецтв, підкреслюється авторство раніше безіменних ремесленників, кустарів. Визначеність народного мистецтва ще до революції була підготовлена просвітницькою діяльністю окремих меценатів (М. Біляшівського, Д. Яворницького, поміщиць Н. Яшвіль, Н. Давидової), потім виставками селянського мистецтва, де почали акцентувати авторство конкретного майстра (Київ. 1919 рік), а також виставки, де поєднувалися роботи професійних і аматорських художників. (1920 р. Одеса, 1921 р. Харків). В подальшому поєднання діяльності художників-професіоналів та народних майстрів сприяло взаємозбагаченню цих двох мистецтв, формуванню творчих проєктів.

Народні майстри відчували віру в свої сили, в те, що їх творчість потрібна країні, людям, крім того вони мали змогу спілкуватися, обмінюватися досвідом, навчатися один у одного. Отримавши тут нові імпульси для творчості, учасники школи з часом самі ставали педагогами, ділилися набутим досвідом. Тут під керівництвом талановитих педагогів, люди різного віку – народні майстри із сільської місцевості, дипломовані художники, маючи в своєму розпорядженні добре обладнані майстерні, творчо розвивались і збагачували традиції народного мистецтва. Впродовж трьох років у школі майстрів народного мистецтва навчався і Макар Муха. М.А. Прахов викладав малювання та історію декоративно-прикладного мистецтва, В.П. Лоханько – технологію живопису, В.І. Рокитський – мистецтво кераміки.

Завдяки співпраці художників-професіоналів та народних майстрів в цей час вперше в Україні з'являються тематичні килими, де авторами теми та картону були професіонали, а виконавцями, та часто і «редакторами» були народні майстри. Творчим здобутком М. Мухи в цей період стали гобелени «Де ті залізні стовпи» - за мотивами творів Т.Г. Шевченка (ескіз композиції виконаний автором), та гобелен-портрет «Т.Г. Шевченко», який був створений разом з Наталією Юхимівною Вовк [5, с. 50]. Оригінал ескізу знайти не вдалося, але в фондах КМНДМ зберігається малюнок «Де ті залізні стовпи». За ескізом бачимо, що традиційно, орнамент, який поєднується з тематичною композицією ще залишається в ролі декоративного доповнення, обрамлення.

З часом відбувається переосмислення ролі орнаменту, як художнього засобу. Завдяки художникам-професіоналам народні майстри отримали поштовх до розуміння орнаменту як самостійного художнього засобу, тоді як раніше він був залежним від предмету або площини стіни. Важливу роль тут зіграла мальовка, яка за характером ще була близька до настінного розпису, але це вже був окремий формат, тон, це надавало більшої свободи в колористичному та композиційному вирішенні творів. Дотримуючись традиційних сюжетів (квіти, птахи) народні майстри збагачують композиції ритмічним чергуванням мотивів, посиленням кольором. Навчаючись в Школі народних майстрів, пліч-о-пліч з такими майстринями як Параска Власенко, Поліна Глущенко, Віра Павленко,

Муха, як майстер настінного розпису, оволодіває мистецтвом станкової графіки. В його композиціях відчувається вплив майстрів Петриківки, окремі мотиви квітів схожі з малюнками П. Власенко [1. іл. с.100,101]. В квіткових композиціях відчутна ще живописність, хоча своєрідним проривом стає введення сюжетних зображень (птахи на дереві, мисливець і олень), це вказує на те, що малюнок отримує власне, внутрішнє життя, яке в подальшому приведе до формування його повної самодостатності.

Малюнки М. Мухи 40–50-х років ще також не можна назвати графікою, виходячи з невибагливості композицій, живописному характеру фарб, м'якості контурів та ін. І лише з кінця 50-х початку 60-х років композиції М. Мухи набувають більшої графічності, насиченості, підкресленої лінійності. Малюнок збагачується дрібними мотивами, які надають йому більшої декоративності та легкості. Це «китички», «зернятка», «пуп'янки», особливо органічно в побудову вписуються образи звірів, птахів. Все більше продовжує утверджуватися сюжетність (іл.3), яка проявляється у взаємодії між птахами і рослинною гілкою (птахи клюють ягоди, розмовляють, сперечаються між собою, спостерігають за метеликом чи бджілкою та ін.).

Аналізуючи роботи, які були представлені на ювілейній виставці М. Мухи у 2006 році, ми бачимо, що 60–70-ті роки були для майстра періодом художньої зрілості. В цей час його композиції вражають різноманітністю та визначеністю. Відчувається вплив витонченого характеру петриківського розпису. Однак колористично роботи Макара Мухи залишаються в межах художніх традицій регіону. Завдяки локальному характеру п'ятна, чіткому розташуванню кольорів, активному ритму зображення. Художник використовує переважно чисті, яскраві кольори – червоні, сині, зелені, однак вони добре узгоджені між собою, приведені до завершеної єдності. Композиції 70-80-х років є продовженням набутих традицій з тією ж різноманітністю компоновання, підкресленою графічністю малюнка. Однак через весь період творчості М. Мухи прослідковується майстерність художника в зображенні стилізованих квітів, птахів, кожне зображення бутона чи окремої квітки не схоже на інше. Рослинні мотиви, які були традиційними для народного мистецтва, були переважаючими в композиціях майстра. Поряд з природними квітами і рослинами, які мають чітко визначені ознаки (тюльпани, жоржини, ромашки, лілії, троянди) до композиції входять і умовні стилізовані квіти. Вони подаються площинно, в розрізі, часто з детальним зображенням осердя. В кожному малюнку майстер знаходить нові елементи, деталі, які надають композиції неповторності (іл.4). Особливістю декоративних панно початку 80-х років є часте розміщення малюнка на чорному тлі з використанням яскравих, насичених кольорів, при цьому художник залишається в межах звичного тематичного діапазону.

Та творчість М. Мухи не була б повною, якби набуті навички майстерності не збагачували або не передавалися іншим. Адже розвиток народного мистецтва обумовлений його колективною формою, послідовним, спадковим характером. З ранніх років у сім'ях, потім у школах, артільях, або ж біля майстра-наставника йшла підготовка і виховання молоді. Головним в таких контактах було не тільки опанування

основ ремесла, але і оригінальність погляду на задачі творчості. Повернувшись на батьківщину, в рідне село Михайлівку, Муха працює в колгоспі, школі, а в повоєнні роки він організував школу народних майстрів, яка пізніше була перейменована в артіль ім. Декабристів і стала місцем, де формувалися та визначалися творчості здібності майстрів різного віку (іл.5). В нелегких умовах післявоєнної перебудови артіль слугувала засобом, що допомагав вижити. Адже молодь з села і в мирний час не завжди мала змогу навчатися у місті, а в тяжкі повоєнні роки тим паче. Крім того багато юнаків повернулися з фронту у віці 25-30 років не маючи часу та можливостей на отримання професії, тому для таких артілей слугувала засобом, що допомагав і вижити. Учні набували професійних навиків, маючи природній талант, а для деякого, в послідуючі роки набуті знання трансформувалися в улюблену справу всього життя.

Згадують учні артілі.

Солод Ольга Іванівна (1928 р.н., с. Михайлівка Кам'янського району):

«У школі ми виготовляли різні роботи. Можна було вчитися шити, але приходити треба було зі своєю машинкою. Було ліплення, робили різні іграшки – коти, коники. Розмальовували полотняні рушники, з Кіровограду отримували полотно, а в школі трафаретами їх розмальовували. Рушники збували краще, а от вази з глини, які оформлював М.К. Муха, пам'ятаю довго стояли в нас в магазині. Своїми силами змурували піч, де випалювали вироби з глини» [3, с. 75].

Глазков Анатолій Олексійович (1930 р.н., с. Михайлівка Кам'янського району): *«Мені було 11 років, коли узнав про Муху. Познайомився через свого батька – він з Мухою розфарбовував швейні машинки. В 46-му році він разом з Тихонюком організували школу – давав дивитися натюрморти і дивився як хто малює. Спочатку жили у невеликій хаті, там ще були портрети із зерна. Муха сам робив. Тихонюк читав лекції, а Муха практичні заняття. Я ліпив, бо це краще виходило. Глину возили з Лубенець, була коняка, возили самі дрова з Грушківки. Ще робили рушники, ну то більше дівчата з трафаретами. Малювали олійними фарбами, розписували килими. Вази робив гончар з села Сунки, а Муха барельєфи» [3, с. 76].*

Такі вихованці Макара Корнійовича, як Іван Оришечко (1923 р.н.), Іван Литвин (1924 р.н.), Олексій Дяченко (1930 р.н.), Анатолій Глазков (1930 р.н.), вступили до Київського художнього училища, але, на жаль, закінчив цей заклад лише Дяченко О., решта змушені були через декілька місяців повернутися додому. *«... Ми пожили трохи, були дуже голодні, з дому нічим не допомагали, то ми кинули і повернулися додому»,* – так згадує Глазков Анатолій про ті часи.

Є в щоденнику Макара Корнійовича такий запис: *«Свою любов, своє вміння, свій талант людини зобов'язана передати іншим. Все життя вона повинна думати, як краще зробити це. Ти любиш дерево, вирощуєш сад, сієш квіти, я вмію малювати, вишивати, він – тесля-чародій, четвертий – будівельник, п'ятий – ростить хліб... Усі ми, гуртом, любимо до глибини серця кожний свою роботу. Але ж цього замало. Наша любов і здібності не повинні піти з життя разом з нами. Ми їх повинні залишати тут, на землі, в*

серцях і думках наших дітей» [5, с. 61]. Маючи не тільки талант від природи, а й щире любов до життя та велике прагнення вчитися і творити, Макар Корнійович прожив тривале та плідне мистецьке життя. Він був нагороджений багатьма грамотами, нагородами, відзнаками. Ще в 1967 році Макару Корнійовичу було присвоєно звання заслуженого майстра народної творчості УРСР.

Роботи майстра можна знайти в експозиції музеїв Черкас, Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Львова, Ленінграда, Канева. На персональній виставці в Канівському музеї декоративно-прикладного мистецтва в 1973 році було представлено понад 200 його робіт. Зразки української графіки художник експонував на міжнародних виставках у Польщі, США, Болгарії, Франції, Канаді. З кінця 80-х років художник працював мало, брався за фарби лише коли вистачало сил. Останні його твори були присвячені шевченківській тематиці, яка все життя була близькою і дорогою для М. Мухи. Це твори «Лілея», «Учіться, брати мої, думайте, читайте», плакати до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка та тематичні – «Катерина», «Де ті залізні стовпи», які зберігаються у фондах ЧОХМ.

Радів Макар Корнійович, коли прочитали йому, що наприкінці січня 1990 року відбувся установчий з'їзд народних майстрів, де проголосували за утворення Спілки народних майстрів України. Він вірив, що нарешті повернуться обличчям до творців народної культури, адже майстрові-художникові обіцяли надавати законодавчий захист у всіх сферах діяльності: від постачання сировиною до пенсійного забезпечення.

Останні роки життя художника пройшли в будинку-інтернаті для ветеранів у м. Черкасах. А його останні роботи ескізи розписів, вишивок, фарби, пензлі, нагороди, після смерті майстра, перейшли до Черкаського обласного художнього музею. Похований Макар Муха на батьківщині, в рідному селі Михайлівка, що на Черкащині.

Починаючи з традиційного настінного розпису, Муха зумів досягти такої майстерності, яка порівняла його з відомими, прославленими майстрами декоративного розпису України. Саме у співпраці з ними Муха набув знань та вміння, що допомогли йому сформуватися як самостійному художнику, з власною манерою, а з часом і з власною школою.

Більше як 5000 робіт створив М. Муха за все своє творче життя [2, с. 48]; працював як майстер вишивки, витинанки, виготовляв керамічні вази, таріли, гобелени, однак декоративний розпис став для художника тим жанром, де найкраще проявились його творчі здібності, які засвідчили талант художника та високу обдарованість народного майстра.

Перелік ілюстрацій

1. М. Муха.
2. М. Муха. Розпис печі.
3. М. Муха. Олені.
4. М. Муха. Павич.
5. Артіль ім. Декабристів.

Умовні скорочення

КДКЗ – Кам'янський державний історико-культурний заповідник;
КМНДМ – Канівський музей народного декоративного мистецтва;

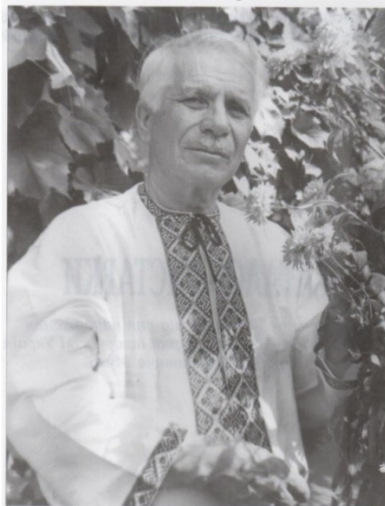
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

МУНДМ – Музей українського народного декоративного мистецтва (м. Київ);
ЧОХМ – Черкаський обласний художній музей.

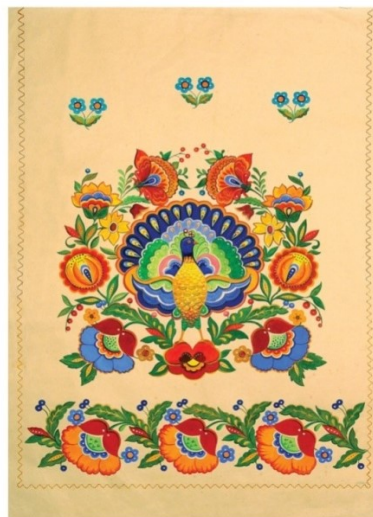
Список використаних джерел

1. Бутник-Сиверский Б. Народные украинские рисунки. / Ред. В.Докучаева. – М.: Советский художник, 1971. – 164 с.: іл.
2. Жива традиція: майстри народного мистецтва Черкащини: Мистецьке видання / Упоряд. О.В.Теліженко, Т.М.Теліженко. – Черкаси: ЗАТ «Книга», 2009. – 236 с.: іл.
3. Кам'янка: науково-популярний альманах / Л.О.Бондаренко, Г.М.Таран (відп. за вип.). – Кам'янка.: Кам'янський державний історико-культурний заповідник, 2011. – Вип. 4. – 99 с.
4. Клименко Н. Незабутні зустрічі // Кам'янка: науково-популярний альманах / Л.О. Бондаренко, Г.М. Таран (відп. за вип.). – Кам'янка.: Кам'янський державний історико-культурний заповідник, 2011. – Вип. 4. – 28-38 с.
5. Носань С. Пір'їна з крила Жар-птиці. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю.А., 2006. – 70 с.: іл.
6. Пір'їна з крила Жар-птиці // Спільна справа. Вісник Черкаської обласної державної адміністрації. – 1997. – №5. – С. 74-75.

іл.№1 М.Муха

іл.№4 Павуч

іл.№5 Артіль ім. Декабристів

іл. №2 М.Муха. Розпис печі

іл. №3 М.Муха. Олені

УДК 069.5

МИСТЕЦЬКІ РЕФЛЕКСІЇ ЧЕРКАСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ

Тетяна ЧУЛКОВА,

*старший науковий співробітник відділу наукових досліджень
Шевченківського національного заповідника*

У кожного народу є святі гори – Голгофа в Єрусалимі, Афон у Греції, Оміне в Японії, тибетський Кайлас у Індії тощо. Тарасова Гора у Каневі, як місце поховання національного генія – Тараса Шевченка, є святинею для багатьох українців усього світу. Французький літературознавець та мистецтвознавець Еміль Дюран у дослідженні «Le poete nationale de la Petite Russie T. Shevtschenko» («Revue des deux mondes», 1876) зазначив, що «...могила Шевченка стала на Україні віддавна місцем, до якого спішить сірий люд, щоб пошанувати пам'ять покійного поета. З першим подихом весни, коли соняшне тепло розтопить кригу, що вкривала країну, прочане на взір старих прочан сходяться з усіх сторін до могили, щоб тут трохи побути... Шевченко для Українців наче святий. Українці почувають потребу зійтися тут до купи й до єдинства мови долучити друге, не менш ідеальне єдинство, а се всіми пошановане ім'я» [2, с. 3]. Не менш поетично і емоційно відчувають ауру цього місця і сучасні українські митці, які свої почуття, емоції і враження передають через твори образотворчого мистецтва.

Особливо цей стан простежується у творчості черкаських художників, які є частими гостями Тарасової Гори. Вони відчувають велику відповідальність за творення національного образотворчого мистецтва на черкаській землі, надихаючись оспіваними Шевченком краєвидами. Багатолітній охоронець могили Кобзаря Іван Ядловський стверджував, що у всі часи до могили Шевченка приходило дуже багато талановитих людей: «...Прибув сюди художник. Багато їх сюди прибувають. Я дав художнику дерев'яну табуретку, свого бриля. Художник пішов до могили малювати. Через деякий час я підійшов, бачу, а він сам не свій. Хвилюється: «Ніяк я себе не знайду», – говорив. А ви з голови бриля зніміть, сами знаєте, який хрест рисуєте. Художник зняв бриля і почав рисувати. Вечіром показує свій рисунок, щасливий: «Сьогодні я зрозумів, як треба підходити до святих місць», – радісно проговорив він...» [5, с. 106–107].

З часу перепоховання Тараса Шевченка у Каневі, могилу поета та її околиці змалювали сотні українських та зарубіжних митців. Багато з них свої твори на вище означену тему подарували до колекції Шевченківського

національного заповідника, сформувавши тим самим серію живописних та графічних творів «Тарасова Гора в образотворчому мистецтві» [4].

З 2000 року Шевченківський національний заповідник, за сприяння профільного міністерства, проводить у Каневі мистецькі пленери під назвою «Тарасова Гора». Художники, яких об'єднала любов до творчості Тараса Шевченка та особлива відповідальність творити мистецтво XXI століття, ставали учасниками цих проектів. Перший Всеукраїнський пленер «Тарасова гора – 2000» пройшов у серпні і був присвячений 75-річчю проголошення Шевченкового меморіалу Державним заповідником. Вісімнадцять художників із шести областей України стали учасниками цього проекту. Серед них уже відомі черкаські митці – Василь Цимбал, Віктор Крючков та Альберт Недосеко [1].

Творчість Василя Цимбала, уродженця Черкащини, члена Національної спілки художників України, викладача Черкаської дитячої художньої школи імені Данила Нарбута завжди привертала увагу поціновувачів українського мистецтва. Через призму генетичної пам'яті українського народу, національні символи художник створює свої картини, кодуючи певні історичні сюжети через лінію і колір, через композицію і світлотіньові ефекти. Після закінчення пленеру та звітної виставки автор подарував роботу «Земне з землею поєдналось...» (2000, полотно, олія. Ж – 639), де образ вічно живого Тараса Шевченка немов виринає, пронизуючи Тарасову Гору. Під горою проглядається плесо Дніпра з українськими оселями на березі та вишитими рушниками-дорогами [4]. Наступного 2021 року науковці заповідника умовили митця показати свій творчий доробок у Каневі. Виставка «Живопис Василя Цимбала» була лише другою персональною виставкою організованою за життя художника. Канівці та гості міста мали можливість побачити філософські роздуми митця у стінах музею Тараса Шевченка. Після експонування автор подарував до збірки музею твори: «Серпень» (1998, оргаліт, темпера. Ж – 611) та «Тече вода в синє море» (1999, полотно, олія. Ж – 638).

Під час роботи пленеру відзначився ще один наш земляк, черкаський скульптор, член гільдії медальєрів України, заслужений художник України – Віктор Крючков. У Каневі він проявив себе не тільки як скульптор, а й як художник-графік. Його роботи, а це передусім душевні, настроєві твори, які налаштовують глядача на сприйняття певної емоції у техніці пастелі надовго зупиняли вдячних глядачів. Творча співпраця з колегою художником-реставратором Черкаського обласного краєзнавчого музею триває і нині. Персональна виставка черкаського митця, після якої фондову колекцію поповнили малі форми – плакетки та скульптура «Юність Тараса» (2014, синтетична маса, дерево) відбулась у музеї Тараса Шевченка 2018 року. А 2021 року пастельна робота «Тарасова світлиця», після експонування на виставці, також була подарована автором заповіднику.

У рік відзначення 145-ї річниці повернення Тараса Шевченка в Україну, Шевченківський національний заповідник зініціював проведення чергового мистецького пленеру «Тарасова гора – 2006. “Гори мої високії...”». Цього року учасниками акції стали ще два відомі художники Черкащини – Микола Сенюта та Іван Фізер. На той час Іван Фізер – заслужений художник України (2001), очолював Черкаське обласне відділення Національної спілки художників України та кафедру образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького і став одним із співорганізаторів пленеру. У 2020 році він заслужено отримав звання народного художника України, творчо співпрацював з музейними установами, зокрема з Шевченківським національним заповідником. Наснажений сакральністю Тарасової могили, він відтворив побачене і пережите у своїх мистецьких творах. Засобами творчості йому вдалося не тільки розкрити свій внутрішній світ, а й дозволити поціновувачам мистецтва правдиво подивитися на власні потаємні переживання. Прикметно, що перед початком роботи на пленері, художник порівняв Чернечу (Тарасову Гору) з горами Карпат, де він народився і виріс: «...Гори, гори... До могили Тараса Шевченка піднявся, як на Говерлу. Це місце неповторне, з Гори видно всю Україну, недарма поет вибрав саме це місце для будівництва оселі. Ми будемо споглядати цю красу, далі робота, але робота надзвичайно відповідальна, щоб очима художників і серцем поета побачити ці чудові місця, оспівані Тарасом Шевченком...». Результатом стали неймовірні творчі роботи, частину яких митець подарував до фондової колекції заповідника. На виставках «Тарасова Гора в образотворчому мистецтві» постійно експонуються його твори «Дві тополі. Пилипенкова гора». (2006, полотно, олія. Ж – 758) та «Вид на Канівські гори з лівого берега Дніпра» (2006, полотно, олія. Ж – 757).

Для Миколи Сенюти участь у канівських пленерах була першим мистецьким одкровенням – з відчуттям неймовірного душевного підйому художник почав працювати. Два полотна автор подарував заповіднику: «Під Тарасовою горою» (2006, полотно, олія. Ж– 755) та «Біля села Пекарі» (2006, полотно, олія. Ж– 756) [4].

З цього часу творча співпраця музейників з черкаськими художниками не припинялася. У рамках підготовки до відзначення 30-річчя відтворення першого народного музею «Тарасової світлиці» науковці Шевченківського національного заповідника готували масштабний виставковий проект «”Тарасова світлиця” у мистецькому доробку українських художників». Під час підготовки наукової концепції художньо-документальної виставки співробітники заповідника звернулися до музейних установ, регіональних відділень національної Спілки художників України, арт-галерей, художників чи їх спадкоємців з питань наявності творів на вище означену тематику. Як виявилось, у надзвичайно

потужній колекції КЗ «Черкаський обласний художній музей» зберігаються кілька робіт зазначеної тематики, зокрема живописні твори Максима Гладька «Тарасова світлиця» (2012, полотно, олія. Ж–1206) та канівської майстрині, заслуженого діяча мистецтв Галини Морозової «Тарасова світлиця» (2012, полотно, олія Ж–1172). На жаль, у зв'язку з обмеженнями через епідемію COVID 2019, залучити роботи цих художників із колекції музею не вдалося. Однак, до створення мистецького образу одного з історичних об'єктів туристичної інфраструктури Шевченківського національного заповідника долучився голова черкаського обласного осередку Національної спілки художників України Роман Кравчук, який запросив до участі членів спілки – Миколу Колядка, Неонілу Недосєко, Віктора Крючкова, Миколу Сенюту. З колекції заповідника на виставку також були залучені полотна з образом «Тарасової світлиці», створені Василем Цимбалом, Ольгою Сокурєнко. Утім, у ході підготовки виставки співробітниками було виявлено певний дисонанс у кількості творів із зображенням «Тарасової світлиці», що виявилось у переважаючій чисельності картин із зображенням зовнішнього вигляду хати у різні пори року при незначній кількості робіт з виглядом її інтер'єру. Так, у каталозі «Мистецький образ української Святині» упорядниками зазначено тільки дві роботи невідомих художників та одне невелике полотно Григорія Коваленка «Світлиця на Чернечій горі біля могили Т. Шевченка» (1896) (копія написана Володимиром Єфіменком 1994 року) [6]. Ця робота нагадує відоме зображення інтер'єру першого народного музею, намальоване українським письменником Михайлом Коцюбинським, який після перебування на могилі Тараса Шевченка, написав нарис «Шевченкова могила» для часопису «Зоря» (№5, 1891 рік) з малюнком «Тарасова світлиця». Сучасні ж художники інтер'єрів музейної чи житлової кімнати нам не залишили. Тому виникла ідея звернутися до черкаських художників з пропозицією продовжити традицію початку ХІХ століття. Першим відгукнувся народний художник України, добрий друг заповідника Іван Бондар, який створив візуальну інтерпретацію музейної експозиції першого народного музею і подарував заповіднику. Прикметно, що канівська мисткиня, заслужений діяч мистецтв України Галина Морозова до виставки підготувала полотно із зображенням сучасної музейної експозиції житлової кімнати Івана Ядловського.

Нинішній рік, з початком російської агресії, став новим випробуванням для українців. Проте в рамках підготовки до Дня Прапора України та Дня Незалежності України (23–24.08) Шевченківський національний заповідник, за участі черкаських митців, організував ряд патріотичних заходів. Серед яких – літературно-мистецьке коло «І згуком Тараса гуртує до зброї Гора», що об'єднало черкаських письменників, художників та гостей Тарасової Гори у конференц-залі музею Тараса Шевченка. До організації виставки з фондів Шевченківського

національного заповідника було запрошено голову Черкаського обласного осередку НСХУ Романа Кравчука, який заручився підтримкою колег-художників: Максима Гладька, Тетяни Сосуліної, Лариси Шейх-Афоніної, Григорія Малорода, Віктора Олексенка, Олександра Шепенькова, Володимира Савченка, Віталія Крижанівського, Віктора Снісаренка, Віталія Дахівника, Івана Лавріненка та родини Теліженків: Олеси, Олександри та Миколи. Через художні роботи автори розкрили всю силу українського мистецтва. Їх твори стали символом боротьби з російською агресією і прагнення українців до мирного вільного життя. А квінтесенцією заходу стала презентація вишитого рушника перемоги «Вогонь космічний. Zenit Українського сонця», створеного заслуженою художницею України – Олександрою Теліженко.

Процес творення образу української Святині триває вже понад півтора століття, адже Тарасова Гора була своєрідним магнітом для митців. Її природна краса, помножена на історичну значимість, дала можливість створити унікальний мистецький образ, у якому закарбувались не тільки священна Шевченкова могила та перший народний музей «Тарасова світлиця», а й чарівні канівські околиці. Мистецькі роботи, створені художниками у різні часи як рефлексії від відвідин могили Кобзаря, стали своєрідним історичним літописом української Святині. Роль черкаських художників у цьому процесі є особливою. Завдяки творчим проектам і виставкам відбувається діалог між художниками і Тарасовою горою, де митці надихаються і створюють художні твори, а відвідувачі мають змогу побачити ці роботи у виставкових залах.

Як відомо, історія українського образотворчого мистецтва до нинішнього ХХІ століття надбала у свою національну скарбницю немало визначних художніх творів, якими може пишатися будь яка європейська культура. І місією української культурної спільноти є продовження їх розвитку, плекання та популяризації як в Україні, так і поза її кордонами задля перемоги культури у боротьбі з російським агресором.

Список використаних джерел

1. Долгіч Н. В., Мацієвська Т. М. Каталог творів учасників Всеукраїнського пленеру «Тарасова Гора – 2006. «Гори мої високіі...». Черкаси: Брама-Україна, 2006. 23 с.
2. Émile Duran. *Lepoetenationale del a Petite Russie T. Shevtschenko* Revue des deux mondes. 1876. / Вісник «Союзу визволення України», 12.03.1916 м. Відень.
3. Черкаські художники у вінок шани Великому Кобзареві. Каталог виставки / упоряд. Шарапа О.М. Черкаси: Брама-Україна, 2010.
4. Мистецький образ української святині. Альбом-каталог / Шевченківський національний заповідник; автори проекту Долгіч Н. В., Чулкова Т. М. 2-е вид., доп. – Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2018. 146 с.
5. Нехорошев С. С. Науковий архів ШНЗ. Ф. 12, оп.1, сп.41.
6. «Тарасова гора в образотворчому мистецтві». Альбом-каталог / Упоряд. Ігор Ліховий, Тетяна Чулкова. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 66 с.

УДК 7.05:766

ЦИФРОВИЙ ЖИВОПИС У ГРАФІЧНОМУ ДИЗАЙНІ

Юрій БОРИСОВ,

доцент кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Анна ЗАПОРОЖЕЦЬ,

студентка спеціальності «Дизайн»

Черкаського державного технологічного університету

У дослідженні поставлено проблему і проаналізовано вплив цифрового живопису на створення художнього образу в проектуванні. На сьогоднішній день практично не існує досліджень з цієї проблематики, а дослідження розвитку цифрових технологій в Україні не відображають розвитку цієї галузі. На сьогодні використання цифрових комп'ютерних технологій дозволило образотворчому мистецтву показати нові інноваційні підходи в художньому відображенні дійсності. Цифрові комп'ютерні технології докорінно трансформували структуру образотворчого мистецтва і визначили необхідність його переосмислення та виявлення новизни засобів комп'ютерної графіки в проектуванні візуального художнього образу. Ця новизна полягає в новому підході до створення художнього образу, відбувається відмова від прямого використання звичних засобів створення зображення, таких як фарба, пастель, олівці, пензлі, які замінюються комп'ютерними технологіями, технічними засобами.

Цифровий живопис – це нове явище в сучасному мистецтві. Його дослідженням займалися Ф. Наке, П. Берклай, Б. Вендс, Д. Лопес, А. Маркус, К. Паул, Ф. Поппер, Г. Франке, Р. Чан та ін. Д. Френк, Я. Рейхард досліджували лише певні етапи в розвитку цифрового мистецтва, а Л. Врей, Д. Краузе, Б. Лотка – окремі напрямки в мистецтві, які були тісно пов'язані з використанням цифрових комп'ютерних технологій. Цифровий живопис – новий вид мистецтва, в якому традиційні техніки живопису, такі як акварель, олія та ін. імітуються за допомогою комп'ютера, графічного планшета та програмного забезпечення. Цифровий живопис відрізняється від інших форм цифрового мистецтва тим, що в ньому ілюстрація створюється без рендерингу комп'ютерної моделі, натомість техніки живопису використовуються художником безпосередньо в спеціальних комп'ютерних програмах.

Початком визнання комп'ютерної графіки як мистецтва традиційно прийнято вважати конкурс, проведений журналом «Computer and Automation» в 1963 році, переможцями якого стали співробітники військової лабораторії з дослідження балістичних ракет штату Меріленд. Американський художник Майкл Нолл став першим в історії комп'ютерного мистецтва, кого цікавила виключно естетична цінність

створюваних цифрових зображень. Першу свою роботу художник створив у 1962 році, а в одному з ранніх експериментів спробував порівняти картину відомого художника зі створеним за допомогою комп'ютера малюнком. Виставка цифрових робіт Нолла в 1965 році в Нью-Йорку стала першою подібною експозицією в США. В 1980 – 2000 рр. розробка персональних комп'ютерів і поширення комерційного графічного програмного забезпечення зумовили масовий характер використання цифрових комп'ютерних технологій в образотворчому мистецтві. У розглянутий період звернення художників до програмування стало осмисленим вибором стратегії художньої творчості. З кінця ХХ століття почався бурхливий розвиток цифрового живопису або CG-арт (Computer Graphics Art). На початку ХХІ століття CG-арт займає міцні позиції в оформленні книг, плакатів, переважає в індустрії комп'ютерних ігор і сучасному кіно.

Розглянемо сучасних представників, які працюють в цифровому мистецтві. Естонський ілюстратор, графічний дизайнер і художник Кулдар Лімент (Kuldar Leement) створює справжні шедеври, на яких зображує фантастичні світи та пейзажі космосу, підводні світи, незвідані планети. Естонський художник працює в таких графічних редакторах: Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, Adobe Flash, Adobe InDesign, AutoCad.

Художник і ілюстратор Зак Монтойя (Zach Montoya) закінчив Maryland Institute College of Art і створює редакційні ілюстрації та творчі концепт-арти. Зак використовує обережно розміщені кольори, що надає його ілюстраціям враження суму, це він робить для того, щоб потім додати в них контрастну частину, яка буде захоплюючою та красивою. В останніх своїх роботах художник пробує експериментувати: він використовує ті кольори, що викликають у нього дискомфорт, тому в цих роботах переважає фіалковий колір.

Цифровий живопис має великі перспективи розвитку у майбутньому, це можна прослідкувати вже сьогодні. Адже багато художників-ілюстраторів в Україні і за кордоном вже працюють у напрямі цифрового живопису, пропонують свої авторські техніки створення зображень, відеоуроків для тих, хто тільки починає знайомитись із цифровим комп'ютерним зображувальним мистецтвом.

Список використаних джерел

1. Храмова-Баранова О.Л., Комар М. *Цифрове комп'ютерне мистецтво, розвиток і перспективи // Художній авангард: пошук нової мистецької парадигми: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (8-10 квітня 2015 р.), ХНТУ. Херсон, 2015. С. 52-54.*
2. Майкл Нолл (Michael Noll) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.citi.columbia.edu/amnoll/>
3. Єрохін С.В. *Естетика цифрового комп'ютерного зображувального мистецтва: Автореф. дис. ... доктора філософських наук. 2010. 360 с.*
4. Ірина Ляпичева: «Як розвивався цифровий живопис» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.mobiledevice.ru/69455 - computer-graphic-art-history-wacom-will.aspx>

УДК 7.05:766:003.07

РЕКЛАМА В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ

Вікторія КУДРЕВИЧ,

викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Катерина КАНЮК,

студентка спеціальності «Дизайн»

Черкаського державного технологічного університету

Актуальність теми дослідження полягає у визначенні константних складових та специфічних рис української комерційної реклами, оскільки саме тоді текстова реклама, жанрово-стильова специфіка мови рекламного повідомлення зазнає суттєвого впливу таких чинників, як науково-технічний прогрес, зміни в соціально-політичній сфері життя суспільства, ідеології, мистецтві та розвитку медіа-простору.

Для України 1990-ті роки стали початком засвоєння розвинених західних традицій у рекламі. Важливим фактором став психологічний чинник, тобто ставлення споживачів до реклами. З одного боку, виявилось, що українське суспільство не готове до потоку рекламних повідомлень, тому до реклами ставилися дещо упереджено [1].

В Україні, крім звичайних рекламоносіїв, були й оригінальні. Наприклад, у Харкові на початку 1920-х років Лесь Курбас почав використовувати рекламні плакати у своїх виставах. Щодо Західної України, то спочатку друкована реклама була переважно польською. Роман Шухевич – один із найуспішніших рекламістів Львова у 1937 році заснував у Львові «Фама» – перше українське рекламне агентство в Галичині. І всього за два роки агенство Р.Шухевича перетворилася на величезний та прибутковий бізнес. Агенство «Фама» займалося анонсами в пресі, кінорекламою та оформленням вітрин, друком рекламних проспектів, виготовленням вивісок, білбордів і навіть мінеральної води. Інтерес до послуг агенства «Фама» вийшов за межі Львова і України – до Німеччини та Угорщини [2].

З середини ХХ ст. були видані підручники з рекламних кампаній, які були включені до навчальних програм університетів як навчальний предмет. Статті про рекламу регулярно публікували в таких виданнях як «Реклама» і «Радянська торгівля» тощо. У 1960-1970-х роках відкрилися рекламні агентства: «Торгрєклама», «Українське рекламне агентство», «Побутрєклама», «Коопрєклама» тощо. А активна і регулярна поява великої кількості українських рекламних видань розпочалася у 1980-х роках.

Становлення національного рекламного ринку тісно пов'язане зі становленням ринкових відносин. З появою все більшої кількості товарів і послуг люди стали мати свободу вибору при покупці і в результаті почала виникати конкуренція серед виробників, а там, де є конкуренція, виникає нагальна потреба в якісній рекламі. Першим українським продуктом, який посів вершину світового рекламного чарту, став автомобіль «Запорожець» моделі «Таврія». Його реклама стала переможцем престижного Каннського

міжнародного фестивалю реклами, в в 1989 р. отримала «Бронзову нагороду» [3].

Рекламний бум ХХ ст. так тісно пов'язаний із мистецтвом, що сьогодні важко визначити причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших процесів у світовій культурі. Стилізація та імітація особливостей практики художника є популярним методом застосування мистецтва до реклами. Є один напрям мистецтва, який найчастіше приваблює українських рекламистів – авангард. Важко не згадати про візуальну варіативність та ідейну універсальність авангарду, особливо супрематистів, адже «квадрат» Малевича є художнім відбитком, таким же популярним, як роботи Леонардо та Мікеланджело.

Найвідоміша робота українських креативників – це створення відеоролику про авіабезпеку для Міжнародних авіаліній України, у стилі супрематизму. За словами розробників, Supremus – означає «найвищий», а для компанії безпека пасажирів є головним пріоритетом. Зазвичай формальний, нудний, та майже завжди незасвоєний пасажирями ролик про безпеку перельотів цього разу став зовсім інакшим: рекламна агенція Navas Kyiv розробила яскравий, видовищний та супрематичний ролик [3].

Реклама як культурний феномен знаходиться на межі мистецтва і реального буття. Будь-який рекламований продукт ідеалізується, а відомі бренди презентуються для споживачів як щось сакральне, як об'єкт культури. Українській рекламі властиві риси фольклорної й міфологічної свідомості, коли до оцінки образів, сюжету і рекламного тексту суспільством пред'являються насамперед естетичні критерії. Реклама оцінюється з точки зору «подобається – не подобається», а не з погляду ефективності й впливу на продаж (оцінюється лише рекламний креатив).

Рекламний дискурс свідомо або несвідомо використовує архетипічні й міфологічні моделі. Під міфом розуміється узагальнене уявлення про навколишній світ, у якому поєднуються моральні й естетичні установки та реальність і містика.

Загалом протягом ХХ ст. активного розвитку сама реклама дедалі яскравіше проявляє власну амбіцію ставати ще одним мистецьким медіумом, таким собі ретранслятором певних ідей у буденності. Тісний взаємозв'язок нових медіа, реклами з мистецтвом, взаємопроникнення одних в інші доводить, що грані чіткого формального розподілу були стерті. І якщо колись митець активно працював із темою масової культури, а культура гіперспоживання відповідала йому подвійною хвилиною продукції, то сьогодні рекламисти користуються вже не тільки ідейними напрацюваннями митців. Використання інструментарію нових засобів художньої виразності в маркетингових стратегіях були запозичені саме з актуального мистецтва: рекламні об'єкти як інсталяції, флешмоби як втілення перформансів, та власне епатаж.

Усе, зазначене вище, веде до таких висновків: на початку ХХ ст. в українській бізнесовій та соціальній сферах уже склалася фахова та національна традиція реклами, яка визначалася розмаїттям форм, жанрів та мовних засобів репрезентації. Розвиток та трансформації текстів реклами в Україні безпосередньо пов'язані з соціально-економічним розвитком та змінами у політико-правовій системі відносин, яка була характерною для України на межі ХХ – ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. З чого починалась українська реклама [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://amnesia.in.ua/reklama>
2. Животко А. Історія української преси. К.: НВЦ "Наша культура і наука", 1999.
3. Оленіна О.Ю. (1998). Реклама як явище художньої культури. Харківська державна академія культури. Харків.

УДК 766:655

**ДИЗАЙН ДИТЯЧИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

Анастасія МАНН,

студентка Черкаського державного технологічного університету

Сучасні дитячі періодичні видання є однією з галузей літератури для дітей. Сьогодні в Україні зареєстровано приблизно 50 дитячих періодичних видань. Актуальність дослідження обґрунтовується необхідністю відповідності дитячих періодичних видань пізнавальним і педагогічним ідеям на основі знайомства дітей з творами українських та зарубіжних письменників, новими досягненнями людства, морально-етичними нормами, національними цінностями, які доносяться до споживача завдяки вдалому дизайну і тим самим сприяють розширенню світогляду і формуванню національної свідомості дитини. Для створення якісного видавничого продукту для дітей, дизайнер повинен враховувати психологічні засади сприйняття тексту та ілюстрацій для дітей, а також відчувати і розуміти потреби та прагнення дитини. Актуальність дослідження обумовлена тим, що дизайн дитячих журналів є маловивченою темою, хоча дитячі видання мають велике значення в контексті сучасного медіа-простору і медіа-ринку дитячої періодики, коли тільки якісно оформлені видання можуть залишатися конкурентоспроможними. Науково-практична значущість роботи пов'язана з можливістю застосування її результатів фахівцями, які займаються дизайном дитячих видань, і при підготовці студентів, що навчаються за спеціальністю «Дизайн».

Вагомий внесок в дослідження типографії зробив Ян Чихольд [1], який вказував, що типографське оформлення, яким би простим воно не було, ніколи не виникає саме по собі або випадково, оскільки гарно набрані друковані роботи – це завжди результат досвіду, а інколи вони є навіть достовірно художніми досягненнями високого класу. Наприклад, С. Галкін стверджує, що дизайн – це оформлення на основі моделювання, а О. Гладун в

своїх дослідженнях зазначає, що графічний дизайн є унікальним мистецтвом, яке одночасно перебуває у двох вимірах: образотворчому і проектному та організує простір і час у системі комунікації [2].

Перші дитячі періодичні видання з'явилися на початку ХХ ст., оскільки у суспільстві був відмічений інтерес до світу дітей як самодостатньої системи цінностей. Дитячі видання стали самостійним видом [11–12]. Суспільство зацікавилось світом дітей, стало з'являтися розуміння, що дитинство це особливий феномен, який потрібно вивчати, а виховання дітей – це майбутнє суспільства. Сьогодні в Україні видаються дитячі журнали, тематика і поліграфічна якість яких має різний художній і естетичний рівень [13]. Поряд із добре відомими журналами «Малютко» (з 1960 р.) і «Барвінок» (з 1928 р.), з'явилося багато нових, а саме: «Пізнайко», «Словознайка» (з 1990 р.), «Зернятко» (з 1995 р.), «Дитяча Академія» (з 2001 р.), видання «Пізнайко від 2 до 5», яке вийшло у 2005 р. тощо.

Для дитячого видання велике значення має його художньо-технічне оформлення. Адже перше враження про видання читач отримує від його зовнішнього вигляду. В оформленні, у виборі формату беруться до уваги і психологічні особливості аудиторії. Кожен журнал і газета привертають увагу по-своєму: яскрава обкладинка, назва видання, його тематична класифікація, вік читацької аудиторії, анонси [14]. Наприклад, видання «Казковий вечір» має оригінально оформлену назву видання. З одного боку, газета виглядає як видання для дорослих, а з іншого – яскраве кольорове оформлення, якісний папір, ілюстрації надають їй привабливості, що заохочує до читання дітей. Авторами такої ідеї і дизайну газети стали Є. Трубніков та Є. Федосенко [12].

Ілюстративний матеріал є основою верстки та композиції дитячого журналу, характеризує колорит і дає максимальний ефект від застосування кольору. Ілюстрація – додаткова нетекстова інформація, або особливий тип медіатексту, за яким діти, які ще не вміють читати, дізнаються зміст будь-якої історії. В Україні дитячі періодичні видання – це напрям, який ще перебуває у стані розвитку. Існує доволі великий вибір книг, журналів та газет, але далеко не всі можна назвати якісними. Не дивлячись на це ринок дитячої періодики насичений. Ефективність і якість дизайну визначають конкурентоспроможність видань, тому важливо контролювати встановлені стандарти оформлення. Ідентифікація брендової продукції не повинна викликати складності у покупця, в свідомості якого склався певний імідж.

В результаті нашого дослідження було виявлено, що вдалий дизайн дитячого видання формує особливу впізнавану знакову систему журналу на основі фірмового логотипу, персонажів, верстки, ілюстративного матеріалу, кольору, шрифту тощо. В дослідженні виконано аналіз літературних джерел, в яких підтверджується необхідність розробки нових тенденцій дизайну дитячих видань та формування світогляду дитини завдяки цьому. Аналіз становлення і розвитку дизайну дитячих періодичних видань вказує на взаємозалежність культурної спадщини і досягнень початку ХХ ст., що впливає на популяризацію, якість видання і потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Круль Л. М., Благун Н. М. *Загальний огляд сучасної української дитячої періодики (жанрово-тематичне розмаїття)*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=25644> (дата звернення: 11.09.2022).
2. Поліха Л. Я. *Тотожність чи співвідношення понять «Дизайн» та «Оформлення» періодичних видань*. Вісник ХДАДМ. 2009. № 2. С. 114–120.
3. Провоторов О. *Дитяча періодика України як засіб розвитку мовленнєвої творчості школярів. Початкова школа*. 2007. №6. С. 52–55.

УДК [339.1:004.75:336.744]:[7.026:347.78]

КРИПТОМИСТЕЦТВО: ПЕРСПЕКТИВИ NFT-РИНКУ

Гліб БАРАНОВ,

студент Полонійної Академії, Польща

В дослідженні висвітлено питання впливу NFT-ринку на тенденції розвитку криптомистецтва, що набуває вагомого значення для формування перспектив і тенденцій розвитку інноваційних принципів в організації культурної діяльності і світової економіки. NFT – це абревіатура, яка перекладається як «незамінний токен». Токен – це одиниця обліку, що не є криптовалютою, і її призначення – представлення цифрового балансу в деякому активі. Криптовалюта – різновид цифрової валюти, емісія та облік якої виконується децентралізованою платіжною системою повністю в автоматичному режимі. Кожен з NFT неповторний й існує в єдиному екземплярі, а вся інформація про його автора, покупця і всі операції з ним зберігається в блокчейні. Блокчейн зазвичай асоціюється із криптовалютами, але все більше дослідників вважають, що система блокчейн універсальна – її можна використовувати практично в усіх сферах. Останнім часом блокчейн дозволяє змінити мистецтво, далеке від світу технологій, і формує нове криптомистецтво. Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити та узагальнити інформацію про основні аспекти розвитку NFT-ринку і криптомистецтва, становлення та використання криптовалюти і NFT.

Ринок мистецтва існував завжди, але лише останні десятиліття з'ясувалися два основних чинника його затребуваності. З одного боку, мистецтво сприймається як інвестування і в цьому випадку панує майже єдиний критерій – якість роботи. З іншого боку, дедалі більше людей бажають побачити предмети мистецтва, створені відомими митцями. Кількість поціновувачів мистецтва постійно зростає, але вартість одного предмета, як і раніше, коливається від кількох сотень до сотень тисяч доларів, при цьому багато предметів мистецтва є приватною власністю і не можуть бути доступні для більшості глядачів. Для того, щоб розширити соціальний бар'єр та забезпечити доступ до мистецтва всім бажаючим, необхідно вирішити дві проблеми: обмеженість перегляду окремих творів і неможливість їх дублювання таким чином, щоб кожна копія мала однакову

цінність. Сьогодні завдяки цифровому мистецтву ситуація змінилася і з'явився шанс зробити його по-справжньому демократичним, щоб воно відповідало як реальним економічним потребам, так і було доступним. Незважаючи на загальний соціальний прогрес, види і жанри мистецтва залишаються незмінними. Завдяки новій технології у митців розширюється поле діяльності і з'являється більше шансів заробити гроші, а глядачі можуть насолоджуватись універсальним твором [1].

Наприкінці 2017 р. проєкт CryptoKitties став популярним (CryptoKitties – це гра, яка дозволяє учасникам купувати, продавати та розводити котів або спеціальні токени NFT на блокчейні Ethereum), оскільки кожен токен був унікальним котом, створеним за допомогою смарт-контракту. Внесок CryptoKitties безперечний, оскільки проєкт підвищив проінформованість про концепцію незамінних токенів [2]. А митці, які створюють криптомистецтво і мають багато труднощів, коли справа доходить до захисту авторських прав в Інтернеті, стали більш захищені. Завдяки NFT-ринку у митців з'явилася можливість безпечно продавати свої роботи. Незамінні токени та їх смарт-контракти дозволяють додавати докладні атрибути, такі як особистість власника, захищені посилання на файли, що допомагає митцям зберігати авторські права на свою роботу.

Технологія NFT (незамінний токен) – для продажу творів мистецтва, який не потребує фізичної присутності, як живопис чи скульптура, а власність представляє токен, а не сам предмет мистецтва. Токен записується до цифрового реєстру і може бути перепроданий. Вартість художнього твору може підвищуватися чи знижуватися, але власник токена має вихідний цифровий файл. NFT найкраще можна охарактеризувати як цифровий сертифікат автентичності, затребуваність якого як предмет колекціонування зростає [3]. Ті, хто займається цифровим мистецтвом, завжди боролися за авторське право та з плагіатом своїх робіт. З одного боку, більшість платформ соціальних мереж автоматично підтверджують право використання медіафайлів, завантажених ними користувачами. З іншого боку, достатньо легко зробити копію носія для особистого споживання, без необхідності компенсації автору. NFT вирішує цю проблему, діючи як віртуальний сертифікат справжності, який по суті пов'язує вихідний цифровий твір мистецтва з токеном, тим самим забезпечуючи йому статус, що й підпис митця. А оскільки токен існує в ланцюжку блоків, він може бути миттєво перевірений будь-ким у публічній мережі і не може бути підроблений. Це дозволяє митцям вільно розповсюджувати копії своїх робіт у соціальних мережах, оскільки справжній оригінал зберігає свою цінність завдяки наданому йому NFT.

Щоб здійснити продаж творів криптомистецтва, необхідно подати заявку на спеціалізованому сайті та отримати згоду на використання платформ, призначених тільки для запрошених. У деякі з них легко потрапити, наприклад Async.art (програмований ринок творів мистецтва), а деякі – дуже складні. Мистецтво – один із найбільших та швидко зростаючих додатків для NFT. Купівля цифрової копії та отримання

фізичного еквівалента стає вагомим бізнесом в світі. Важливо мати як централізовані, так і децентралізовані платформи. Кураторські платформи важливі для колекціонерів, тому що вони можуть бути відносно впевненими у покупці оригінального мистецтва і цим можуть займатися в музеях і галереях. Необхідно розробити таку структуру системи, щоб не робити помилок традиційного ринку мистецтва, на якому лише невелика кількість митців може заробляти на життя своїм мистецтвом.

Ринок CryptoArt – це новий спосіб для митців розповсюджувати цифрові роботи серед колекціонерів. Технологія блокчейн надає безпечне володіння, відстеження, комісійні митцям при продажах. Це розвинений ринок з платформами (Nifty Gateway, SuperRare, MakersPlace), який надає багато переваг, що не може надати традиційний арт-ринок. Завдяки відсутності поїздок та переважно цифровому поширенню, ця нова модель виглядає так, начебто вона може стати стійкою практикою для митців. Самі собою NFT-токени є чимось принципово новим, і все частіше з'являються нові NFT-проекти та маркетплейси, які набирають все більшої популярності. Отже, можна зазначити, що реалізація унікальних «речей» відбувається через аукціон, на якому власник призначає стартову ціну за лот: хто більше запропонує, тому вона дістанеться (наприклад, аукціон OpenSea), тому це надає перспектив і впливає на створення нових напрямів розвитку інноваційних принципів в організації мистецької діяльності як в Україні, так і в світі.

Список використаних джерел

1. Мовчун С. (2022). *NFT-токени, блокчейн і Digital Art. [Electronic resource]. URL: <https://legal-support.top/nft/>*
2. Baur, D.G., Hong, K., Lee, A.D. (2018). *Bitcoin: medium of exchange or speculative assets? J. Int. Financ. Mark.Inst. Money 54, pp.177–189.*
3. Bhattarai, S., Chatterjee, A. (2020). *Global spillover effects of US uncertainty. J. Monet. Econ. 114, 71–89.*

УДК 725.94:7.047

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ГАБІОННИХ КОНСТРУКЦІЙ У ФОРМУВАННІ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

Наталія ЧУГАЙ,

*кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

Станіслав ПЕРЕПЕЛЕНКО,

*студент спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Формування архітектурно-ландшафтного середовища міста спрямоване на створення комфортних гармонійних просторів, які б вирізнялися своєю індивідуальністю і водночас поєднували в собі

злагожене співвідношення «штучного» і «природного» в середовищі. Тому постійний пошук проектних рішень – це необхідний творчий процес, який дає нові прогресивні ідеї і пропозиції щодо організації та удосконалення міського середовища засобами ландшафтного дизайну. Застосування сучасних технологій, нових матеріалів, засобів озеленення, геопластики, малих архітектурних форм і водних пристроїв розширює можливості фахівців у проєктуванні й удосконаленні міських фрагментів.

З кожним роком у розвинених країнах для формування міського простору все більше використовують природні матеріали, які є безпечними та естетично привабливими. Одним з таких матеріалів з широким спектром застосування є габіонні конструкції.

Габіони (від італійської «gabbia» – клітина або «gabbione» – велика клітка) – це контейнери різних форм з міцної металевої сітки або зварні конструкції з металевого дроту, заповнені переважно природним каменем [1].

У світовій практиці містобудування габіонні конструкції застосовуються вже багато років. Вважається, що використовувати габіонні конструкції у цивільному будівництві першим запропонував ще Леонардо Да Вінчі на рубежі XV–XVI століть для посилення основи церкви Святого Марка в Мілані. Починаючи з кінця XIX століття габіонні споруди, які швидко зводяться, стали застосовувати для зміцнення зсувонебезпечних ділянок крутих схилів уздовж автомобільних та залізничних шляхів, для захисту від розмиву земляних дамб, берегів водойм, основ та опор мостів [3].

В оборонних спорудах та фортових укріпленнях з метою захисту від снарядів у битвах габіони застосовували з XVII ст.. З XIX ст. габіонами стали стабілізувати ґрунти. В Італії до наших днів збереглися та повністю вписалися у ландшафт габіони, які використовувалися у 1894 р. для зміцнення берегів річки Рено та захисту населення від повені. Спочатку як кам'яно-хмизні їх застосовували в 1930-1940-і рр., а потім до 60-х рр. за допомогою габіонних конструкцій регулювали русла рік і проводили селезахист [2].

Декілька століть тому габіони мали не такий вигляд, як зараз. Замість металевої сітки використовувалися плетені кошики. Габіони встановлювали на берегах річок, це запобігало і стримувало річку від виходу з берегів. У гірських районах біля підніжжя гір габіони затримували зсуви, каменепади і т.п. Так само габіони використовувалися у воєнні часи, вони захищали від ворожих ядер. Плетені кошики заповнювалися не тільки каменем, а й землею.

На сьогоднішній день габіони давно вийшли за межі лише інженерного призначення і знайшли своє втілення в численних прикладах архітектурно-ландшафтного формування міських просторів. Сфера сучасного застосування габіонів практично необмежена і розповсюджується як з інженерною, конструкторською метою, так і в

декоративних цілях [3]. За допомогою них можна звести міцні, але при цьому елегантні загородження, виділити функціональні зони, зробити гарні бордюри, альтанки, сходи, садові меблі та багато іншого. Габіонами обрамляють доріжки та водойми, окремі рослини та клумби, створюють підставки для садових ліхтарів, витончені арки, колони та тумби.

Варто відмітити еволюцію структури габіону, яка останнім часом істотно розширилася – від примітивно заповнених природним каменем сітчастих конструкцій до вишуканих художньо-естетичних полотен. Для заповнення габіонів застосовується великий спектр матеріалів: від природних до штучних – бут, великий щебінь, галька, невеликі валуни, колота або цільна цегла, пісок і, навіть, дерев'яний спил, кора, листя (у тому випадку якщо габіон використовується лише з декоративною метою). Особливий інтерес представляє пошарове заповнення габіонів різними матеріалами. Наповнювати контрастними матеріалами можна у вигляді зигзагів, хвиль, діагоналей. При пошаровому заповненні габіонів інертними матеріалами та галькою з ґрунтом, що містить насіння декоративних трав, відбувається абсолютно неймовірний вертикальний посів; як каркас і огороження (для при піднятих грядок, клумб, водойм і ставків); як вуличні меблі (столи, стільці, лавки); як садово-паркова скульптура (постаменти під скульптуру, вазони й сама скульптура); як міське обладнання (світильники в стилі «хай-тек» тощо).

На завершення варто зазначити, що проведений ретроспективний аналіз формування міського простору із залученням габіонних конструкцій, дав змогу виявити цілу низку особливостей їхнього проектування та дозволяє розробити велику кількість цікавих, нетрадиційних та оригінальних об'єктів міського дизайну, які водночас будуть мати естетичну художню форму у поєднанні з багатофункціональністю.

Список використаних джерел

1. Буніна Ю. О. Габіони як засіб формування архітектурно-ландшафтного середовища / Ю. О. Буніна, Л. С. Шевченко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування : наук.-техн. сб. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. ; відп. ред. М. М. Дьомін. Київ : КНУБА, 2016. Вип. 43(2). С. 16-21.
2. Габіони – історія конструкції: URL: <http://kamkamych.-by/prod/prod-fence/44gabiony-istoriya-konstruktsii.html> (дата звернення 19.09.22)
3. Габіони: от Леонардо да Винчи до реконструкції // Re-con.ua. URL: re-con.ru/stati-i-dokumentatsiya/stati/gabiony-vid-leonardoda-vinchi-do-rekonstruktsii (дата звернення 17.09.2022)

УДК 94(31)

CHARACTERISTICS OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION SYSTEM IN JAPAN

Alina KRYSH TAL,

Associate Professor of the Social Sciences Department, Ph.D. in Pedagogy

Uliana LEONIDOVA,

Student of the Civil Defense Faculty

*Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes
of the National University of Civil Defense of Ukraine*

The problems of cultural and historical heritage preservation play an important role in politics conducting of highly developed countries, in particular Japan, whose experience is extremely useful for Ukraine as well.

The purpose of the research is to characterize cultural heritage protection system in Japan in order to use leading international experience in Ukrainian practice.

Nowadays a great number of cultural heritage properties are in danger of destruction and extinguishment all around the world.

Among the factors calling for Japanese cultural heritage protection are the following: pressure of the Japanese tax scheme, including the property, estate, and sales taxes; sale of objects in response to other needs perceived by the indigenous population; fear of export of cultural property following any form of transfer; theft; vandalism affected upon objects and monuments; risks of fire; usage of objects by occupation forces; perceived Japanese perspectives, including gender attributions, concerning the place that art should occupy in the life of the Japanese people; perceived Japanese perspectives concerning the role that government should play in protecting such goods [1, 364–365].

A great number of artifacts, buildings, and other valuable items throughout Japan have been protected by stakeholders for religious, educational, and social purposes. Modern Meiji government started to protect heritage as a part of public policy. The process began in 1868 after the era of national isolation ended. Meiji government promoted civilization and enlightenment in order Japan appeared on the international arena as a civilized military power.

It should be noted that a series of important measures were taken by the government for heritage protection. Firstly, in 1871 the Proclamation for the Protection of Antiques and Old Properties was ratified. That was the first law aimed to conduct researches, to register and collect antiques in specific categories, which included practically all the present categories of cultural properties in Japan.

The second period concerned the provision of funds to temples and shrines and the prototype of the present heritage protection system in Japan: the Ancient Shrines and Temples Preservation Law (1897–1929).

Research conducted by E. Kakiuchi [2] revealed that the government at that time could provide funds for repairing buildings of temples and shrines in response to their requests, designate the items to be protected as National Treasures and Specially Protected Buildings despite the fact of their affiliation to temples.

The third period regarded The Law for the Preservation of Historic Sites, Places of Scenic Beauty and Natural Monuments (1919–1950) enactment.

The Ancient Shrines and Temples Preservation Law was succeeded by the National Treasures Preservation Law in 1929, but designations under the former Law continued to be effected under the new Law. The scope of the national heritage protection was stretched out to publicly owned castles, possessions of former feudal lords, and other valuables.

Under the mentioned Law, the government could designate any buildings and possessions of historic significance or recognized beauty as National Treasures.

The National Treasures Preservation Law [1, 397] specified that the owner of a national treasure had the duty of exhibiting his treasure in the Imperial Household Museum or in government or public museums or art gallery for one year, upon command of the responsible ministers except when the article was to be used under a religious celebration law or when it was necessary for official business. In case the owner was dissatisfied with the above command, he might appeal the matter.

The Law for the Protection of Cultural Properties is regarded as the post-war heritage protection system.

According to the information of the Ministry of Foreign Affairs of Japan [3], in the 1988 Japan designated strengthening of international cultural exchanges as one of the three pillars of Japan's plan of cooperation. Toward that goal, the Japanese Funds-in-Trust for the Preservation of World Heritage in UNESCO were established in 1989 to support the preservation of Cultural Heritage around the world. Since 1989 till nowadays, Japan's preservation and restoration projects had been implemented at 46 properties of Cultural Heritage in as many as 64 countries. Japan's efforts in those projects varied from dispatching Japanese specialists to specific construction sites to preserving and restoring properties as well as to supplying machinery and materials. Japan actually valued efforts to foster human resources to ensure preservation and restoration in a sustainable manner.

In 2001 the Fundamental Law for the Promotion of Culture and Arts was ratified in Japan, which incorporated a broad and inclusive definition of culture, and made supplies for the support of cultural activities by local governments, non-profit organizations, companies, and citizens.

Since 2014, 48,854 nonprofit corporations based on the Law had been functioning in Japan, among which more than 30 % were operating in the field of culture.

The Landscape Act (2004) aimed to create pleasurable and attractive scenery in cities and villages. That was the first law in Japan which referred to the importance of the beauty of cities and villages, driving the national

government's responsibility for extending financial support through zoning or private rights of landowners restrictions.

In 2006 the Tourism National Promotion Basic Law was completely revised to strengthen strategic measures to attract tourists from all over the world. Recognizing the importance of tourism as a growth industry, this Law supported utilization of local cultural assets including historic sites, places of interest, monuments, landscapes, hot springs and traditional industries. In this law, culture was clearly defined as one of the important components of tourism.

150 years of heritage protection in Japan were greatly affected by socio-economic changes in general, and the national government and its overall policies played a great role in actual implementation. However the recent evolution of the heritage protection system can be characterized as devolution and democratization. Responsibility still largely rests with the national government, but local governments and residents have been increasingly involved in heritage protection.

Various stakeholders have been playing an increasingly important role in heritage protection, and awareness of the value of the heritage is important.

Thus heritage preservation is not a special aspect of society solely for the sake of culture, but is rather an integral part of community development.

Finally, Japan's Law for the Protection of Cultural Properties is often heralded as one of the most complete attempts of its kind.

Literature

1. Geoffrey R. Scott, *The Cultural Property Laws of Japan: Social, Political, and Legal Influences*, 12 *Pac. Rim L & Pol'y J.* 315 (2003). – URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/267981625.pdf>

2. Emiko Kakiuchi. *Cultural heritage protection system in Japan: Current issues and prospects for the future 2017*. DOI :10.4467/23538724GS.16.013.6170

3. *Preservation and Restoration of Tangible Cultural Heritage. Cooperation with International Organizations (UNESCO, UNU)*. Ministry of Foreign Affairs of Japan. – ULR : https://www.mofa.go.jp/policy/culture/coop/unesco/c_heritage/t_heritage/index.html

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

УДК 069.7.161.1+045.312

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ ІНСТИТУЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Інна ЯКОВЕЦЬ,

*доктор мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри дизайну*

Черкаського державного технологічного університету

Наталія ЧУГАЙ,

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

Як свідчить історія, період на зламі століть або тисячоліть завжди є складним і характеризується значними змінами як у політичному й економічному розвитку країн, так і, як наслідок, у культурному. Не був винятком і період переходу до ХХ ст., зокрема, щодо розвитку музейної інституції. Колоніальні завоювання найбільш сильних держав світу, відкриття нових ринків збуту, країн з джерелами сировини, а особливо науково-технічний прогрес і дослідницькі експедиції привели до небаченої доти великої кількості зібраних музеалій. Питання каталогізації, консервації, систематизації, реставрації, дослідницька та виставкова діяльність музеїв все більше виступали на перший план, зумовлюючи дискусії. Поступово відбувалася демократизація більшості музеїв, розширювалася участь громадськості в їх створенні та діяльності. Виникали нові форми музеїв та виставок (промислово-технічні, сільськогосподарські тощо) [1].

Науково-технічний прогрес значно вплинув на розвиток музеїв у ХІХ ст. На його тлі тривала спеціалізація музеїв, у різних країнах розгорталися промислові, художні і торгові виставки, які нерідко стимулювали створення нових музеїв.

На початку ХХ ст. з'явилися перші періодичні видання, що спеціалізувалися на висвітленні музейної проблематики. Так, у 1901 році у Великобританії був заснований «Museums Journal», а в 1905 році в Німеччині – «Museumkunde». Після створення Міжнародної музейної служби, що вперше об'єднала під своєю егідою фахівців з різних країн, частиною великої програми, яку вона виконувала, стало видання журналу «Museum» (1927–1946) і серії монографій з музеологічних проблем.

Цей період характеризується значним впливом учених – філософів, педагогів, мистецтвознавців – на музейну справу. Вони пропонували свої концепції, ідеї для покращення ефективності роботи музеїв, які все більше

перетворювалися з елітарних на публічні, загальнодоступні заклади. Саме з цих позицій важливими для розуміння значення музею є праці М. Федорова – філософа, у вченні якого значне місце приділено концепції музею. М. Федоров значно розширив уявлення про значення і можливості музею і вперше дав цілісне філософське осмислення музею на рубежі ХІХ – ХХ ст. та акцентував увагу на моральній сутності музею і його вагомості в існуванні суспільства і культури. Вченим запропоновано проект «ідеального» музею, зверненого до будь-якої людини [2]. Він вважав, що музей – це храм предків, за його предметами відтворюються життя і культура минулих поколінь. У вік технічного прогресу виникає небезпека втрати інтересу до минулого. Музей через збережені ним свідчення здійснює цей контакт, виховує повагу до минулих поколінь, формує людину як істоту моральну.

Науковець стверджує, що музей є образом світу, видимого і невидимого всесвіту. В ідеальному музеї набір речей повинен дозволити відтворити всі реалії кожної епохи, тільки тоді музей стане виразником часу. Федоров зупиняється на низці переваг музейної моделі світу – її невербальності, образності, аттрактивності. Ці переваги мають значення не лише для музею, але й для методології наукового пізнання. У музейному образі феноменів природи, історії, культури можливе подолання предметного поділу знання, що унеможлиблює відтворення єдиного образу світу. У музеї можна поєднати наукові знання з різних предметних сфер і подати їх у єдиному наочному образі.

Невербальний зразок навколишньої дійсності, а саме музейна модель, має значні переваги перед текстом: його можна сприймати одночасно емоцією і розумом. Наука через музейні експонати доносить відвідувачу певну кількість знань, а мистецтво перетворює їх на живу форму, яка емоційно сприймається. У музеї наука сприймається через мистецтво.

Перегляд загальної концепції музею як соціального інституту прискорився завдяки пильному інтересу до відвідувача як головної фігури музейної комунікації. Відома нова концепція музею – антропологічна. Для неї характерне певне переорієнтування музею зі зберігання і використання спадщини на розвиток особистості, а отже, і суспільства в цілому на основі культурної самоідентифікації.

М. Федоров вказує на найважливішу гносеологічну особливість музейного образу, пов'язану з можливістю суміщення (синтезу) у ньому даних науки (раціонального знання) і емоційного (творчого чуттєвого) сприйняття. У «зрілому» музеї, підкреслює філософ, можливе створення цілісного образу світу спільними зусиллями різних наук (природничих і точних, які автор позначає збірним поняттям «астрономія», і гуманітарних – «історія»), тобто в прихованій формі озвучена думка про системність образу світу, що реалізується на міждисциплінарній основі.

Список використаних джерел

1. Яковець І. О. *Художній музей ХХІ століття: монографія*. – Черкаси: Вид. Вовчок О., 2016. – 464 с.
2. Федоров Н. Ф. *Музей, его смысл и назначение. Собр. соч.: в 4 т.* – М., 1995. – Т. 1. – С. 370–437.

УДК 902:069] (477.46)

МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ: ЗАРОДЖЕННЯ

Тетяна НЕРАДЕНКО,
*кандидат історичних наук,
методист Черкаського територіального відділення
Малої академії наук України*

Антон КРАВЧЕНКО,
*студент I курсу ННІ української філології та соціальних комунікацій
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

Дослідивши історію музейної археології Черкащини, пропонуємо таку її хронологію: кінець XIX ст. – 1910-ті рр. – зародження; 1920-ті рр. – становлення; 1930-ті рр. – перша половина 1940-х рр. – згортання; друга половина 1940-х рр. – 1950-ті рр. – відродження; 1960–1970-ті рр. – активізація; 1980–1990-ті рр. – поступальний розвиток; 2000–2010-ті рр. – найвищий рівень розвитку.

Сьогодні пропонуємо вашій увазі історію музейної археології Черкащини першого періоду: кінець XIX ст. – 1910-ті рр. – зародження.

Варто зазначити, що перша спроба створити музей в нашому крає відноситься до XVII ст., коли було закладено нумізматичний кабінет при Уманській Базилянській школі. Серед його експонатів були й археологічні знахідки різночасових монет. Після закриття школи у 1831 р., майно кабінету-музею було передано до збірки нумізматичного кабінету Київського університету [1].

Починаючи з останньої чверті XIX ст. популяризація археологічної спадщини Черкащини почала відбуватися на виставках Археологічних з'їздів дореволюційної Росії, де переважала українська проблематика.

Всього було проведено 15 з'їздів, з них – шість в Україні: III (1874) і XI (1899) – у Києві; VI (1884) – в Одесі; XII (1902) – у Харкові; XIII (1905) – у Катеринославі; XIV (1908) – у Чернігові. Важливу роль у справі підготовки та проведенні Археологічних з'їздів в Україні відіграли такі українські вчені, як В. Антонович, М. Біляшівський, О. Лазаревський, В. Іконников, М. Петров, В. Ляскоронський, П. Лебединцев та ін. Результати роботи з'їздів видавалися у «Трудах», які до наших днів зберігають наукову цінність. Усього видано 37 томів, із них 16 присвячені з'їздам, що відбувалися в Україні. Під час їх роботи влаштовувалися спеціальні виставки, експонатами яких поповнювалися потім місцеві музеї: зокрема, виставка XI Археологічного з'їзду у Києві стала базою для створення Київського міського музею. Серед експонатів на цих виставках були представлені й унікальні знахідки із пам'яток Черкащини. Зокрема, на виставках III і XI Археологічних з'їздів у Києві експонувалися трипільські посудини із колекції Ю. Абази з Васильківського поселення, знахідки з пам'яток Золотоніського повіту П. Щетинського, речі з Княжої

Гори із колекції М. Чернева, знахідки із курганів біля с. Грищенці, розкопані М. Я. Тарновським у 1897 р. та ін. [2].

Знахідки з археологічних пам'яток краю експонувалися й в музеях того часу. Зокрема, у Міському музеї в Києві, який відкрився у 1899 р. з ініціативи Товариства шанувальників старожитностей та мистецтв до XI Археологічного з'їзду. У його створенні і роботі брав участь В. В. Хвойка, понад 20 років його директором був М. Ф. Біляшівський, цінні колекції кам'яного віку, бронзової доби, скіфського часу, періоду Київської Русі з Наддніпрянщини передали музею Б. І. Ханенко, М. А. Терещенко, О. О. Бобринський та інші археологи та колекціонери. У 1904 р. музей був перейменований в «Художньо-промисловий і науковий», він вже мав окремий археологічний відділ, колекції якого склалися з понад 17 тисяч музейних предметів. Серед них були й знахідки з археологічних пам'яток з території сучасної Черкащини, які походили частково із розкопок археологів-самоучок, частково із збірок колекціонерів як випадкові знахідки. Це були, переважно, речі із курганів мідно-бронзової доби – скіфського часу з Канівщини і Смілянщини, унікальні вироби ювелірного мистецтва з давньоруського городища Княжа Гора, різночасові золоті, срібні, мідні монети [3].

У 1877 р. Т. В. Кибальчич у власному будинку в Києві відкрив Археологічний музей, експозицію якого склали предмети, знайдені під час особистих краєзнавчих розвідок і придбані у населення, в т.ч. і на території сучасної Черкащини. Серед них були знахідки з курганів бронзової доби і скіфського часу поблизу сіл Бобриця, Селище і м. Канів, розкопаних археологом-любителем у 1875–1876 рр. [4].

Відомо також, що унікальні знахідки із розкопок (а також куплені у місцевих селян та скарбошукачів) давньоруського городища Княжа Гора під Каневом та курганів на Звенигородщині експонувалися на початку ХХ ст. у київському «Музеї старожитностей археолога Хойновського».

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Києві працювали Археологічний музей при Вищих жіночих курсах («Жіночій університет Св. Ольги») і Музей старожитностей при Київському університеті Св. Володимира. Перший музей формувався в основному за рахунок подарунків і пожертв: зокрема, значне зібрання доісторичних старожитностей музею подарував В. В. Хвойка. У 1914 р. хранителем Археологічного музею було обрано В. Є. Козловську, яка у 1916 р. проводить свої перші археологічні розкопки на трипільському поселення біля с. Сушківка на Черкащині. В другому музеї зберігалися цінні колекції бронзової і залізної зброї, різноманітних побутових речей, візантійські і арабські монети, золоті і срібні прикраси, знайдені в курганах і скарбах, викуплені колекціонерами у селян і скарбошукачів, подаровані приватними особами. Особливу роль у розвитку музею відіграв В. Б. Антонович, який завідував ним у 1873–1901 рр. і комплектував збірку всіх археологічних культур на території України. Велику частину поповнень склали матеріали археологічних досліджень у Києві, Ольвії, Київській губернії (до якої входила тоді більша частина території сучасної Черкащини), Подільській і Волинській губернії, на Кавказі, які проводили викладачі університету. Відомо, що серед експонатів обох музеїв були й поодинокі знахідки з території нашого краю [5].

Не можна не згадати й про Церковно-археологічний музей, заснований в 1872 р. з ініціативи Церковно-археологічного товариства та зусиллями викладачів Київської духовної семінарії, серед яких був все той же В. Б. Антонович, відомий дослідник археології Черкащини. На початок ХХ ст. музей накопичив близько 30 тисяч пам'яток духовної та матеріальної культури, які були тематично розподілені по дванадцяти відділах: перший відділ складала первісні та історичні старожитності, переважно дохристиянського характеру – тобто археологічні знахідки. У 1915 р. фонди музею налічували вже 49 тисяч предметів. В археологічній колекції зберігалися знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній, старожитності кам'яного, бронзового і ранньозалізного віку, речі із скіфських і сарматських поховань, знахідки з давньоруських пам'яток. Після закриття музею у 1920 р., його колекції були розподілені між різними музеями, зокрема частина археологічних знахідок була передана Археологічному музею ВУАН. Серед них були й знахідки з черкаських пам'яток, подаровані в свій час Церковно-археологічному музею колекціонерами та меценатами [6].

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на території Черкащини могли існувати й перші приватні музеї в садибах місцевих поміщиків, які були відомі як любителі старовини, колекціонери, археологи-самоучки, що розкопували переважно кургани у своїх володіннях.

Достовірно відомо про існування музею древностей в м. Сміла в приміщенні садиби О. О. Бобринського, створеного на початку 1880-х років на основі археологічних знахідок із розкопок графа різночасових пам'яток на Смілянщині. Музей мав три археологічних відділи (кам'яного віку, бронзової доби, залізного віку) і один антропологічний. В ньому було близько 6000 експонатів, серед яких: унікальні колекції кам'яних сокир, молотів і ядрищ, крем'яних скребків, ножів і стріл, унікальний кинджал з Гуляйгородка, бронзові вази, котли, кинджали і наконечники копій, глиняні липні горщики зі складним орнаментом, залізні ножі з кістяними ручками, металічні дзеркала, колекції бронзових та залізних наконечників стріл, жернові камені, різноманітні бронзові, срібні та золоті прикраси, численні намиста, гральні кістки, унікальні культові предмети Х-ХІ ст., численні срібні речі ХVІІ-ХVІІІ ст. та багато-багато іншого [7].

Коли знахідок стало настільки багато, що вони вже не вміщувалися в Смілянському музеї, граф починає дарувати свої колекції іншим музеям: Київському музею древностей та мистецтв він передав багату колекцію древностей Подніпров'я від первісної епохи до слов'янської доби, яку значно поповнив у 1904 р.; Перебузькому археологічному інституту; Московському товариству природознавства; Музею древностей міста Херсона; Санкт-Петербурзькому Ермітажу; Московському музею імені імператора Олександра ІІІ, в якому О. Бобринський був заступником голови Комітету по влаштуванню музею, а його знахідки у 1917 р. займали вже окремий зал (нині це Державний музей образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна); ін. [8].

На початку ХХ ст. починають створюватися перші державні музеї на Черкащині, складовою частиною постійних та виставкових експозицій

яких була археологічні колекції, що містили іноді унікальні стародавні артефакти.

Так, до 1906 р. відноситься початок збирання колекції Уманського краєзнавчого музею. Тоді в м. Умані, центрі Уманського повіту Київської губернії, був створений гурток гімназистів-аматорів старовини за ініціативи викладача історії і географії Уманської чоловічої гімназії Данили Щербаківського. У 1906–1908 рр. члени гуртка і його керівник зібрали цікаву збірку старовинних речей, декоративних розписів, побутових предметів, серед яких буди й археологічні артефакти, але музей не було відкрито через заборону місцевої влади. Зібрані матеріали були передані до міського історичного музею у Києві та до Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові. А у 1910 р. і сам Д. М. Щербаківський переїхав до Києва, де йому було доручено займатися організацією відділів історико-побутового і народного мистецтва при міському історичному музеї [9].

Але робота по створенню музею тривала. Відомо, що у 1911–1913 рр. учні Д. Щербаківського за завданням Київського музею проводили об'їзди Уманського повіту з метою збору археологічного та етнографічного матеріалу. Саме до цього часу належить початок формування фондової збірки майбутнього музею [10].

У 1913 р. в Умані утворилося історичне товариство і знову постала думка про заснування історичного музею. Член цього товариства П. П. Курінний систематизував наявні експонати, 980 з яких склали основу експозиції майбутнього музею. Вони поділялися на 5 відділів: археологічний – 3000, церковний – 42, історичний – 131, етнографічний – 180, нумізматичний – 327 [11].

Нарешті, у жовтні 1917 р. музей був відкритий у приміщенні 1-ї Української гімназії імені Б. Грінченка. Тоді він мав назву «Історичний музей Уманщини». З архівних джерел ІА НАНУ дізнаємося, що вже у 1918 р. П. П. Курінний почав активну діяльність з дослідження археологічних пам'яток Уманщини: зокрема, він проводив розкопки могильника біло-грудівської культури біля с. Піковець, обстеження кам'яних баб біля м. Умані, дослідження трипільських поселень біля сіл Кочерженці та Дмитрушки [12].

До початку ХХ століття відноситься і нереалізована спроба створення музею в Черкасах. У рішенні міської думи, прийнятому у зв'язку з відповідним зверненням ініціативної групи у 1908-1909 рр., зазначалося, що у міському бюджеті на створення музею не було необхідних коштів. Втілити ж у життя ідею про відкриття в Черкасах музею вдалося лише у 1918 р. після кропіткої роботи представників учительської громадськості і активістів місцевого осередку товариства «Просвіта» на чолі з Д. П. Бочковим, який і став його першим директором. Музей тоді отримав назву «Черкаський історико-педагогічний імені Т. Г. Шевченка музей», а основою його експозиції стали матеріали 35-го Орловського та 36-го Брянського полків, які до розпуску царської армії дислокувалися у Черкасах. До музею почали надходити картини, гобелени, килими, різні коштовності, що були реквізовані у навколишніх поміщицьких маєтках, предмети побуту і різноманітні знаряддя праці, які передавало місцеве населення. Відомо, що Д. П. Бочков, як невтомний

краєзнавець, почав проводити в краї археологічні пошуки і розкопки з метою збору експонатів старовини для музею [13].

У березні 1919 р. за розпорядженням Київського народного комісаріату та Черкаського повітового відділу освіти місцевому комітету охорони пам'яток доручалося спільно з іншими установами організувати в Черкасах на базі існуючого єдиний народний музей з архівом та бібліотекою. В цей час музей значно поповнив свої фонди за рахунок нових колекцій, серед яких була і значна колекція старовинних монет, які зберігалися у казначействі [14].

У липні 1919 р. починає працювати ще один музей на Черкащині – Смілянський народно-педагогічний музей. Хоча, за повідомленнями його першого директора Сергія Арабажина, він існував й раніше і складався із речей музею, частина яких була перевезена до Історичного музею імені Тараса Шевченка в Києві, і особистого майна графів Бобринських. Але взимку 1918–1919 рр. коли цей музей почали грабувати та знищувати, серед членів Черкаської повітової Учительської ради з'явилася думка спасти хоча б щось з нього і створити музей при навчальних закладах Сміли. Певний час збережені експонати і книги знаходилися у приміщенні Покровської школи, а в травні 1919 р. група студентів отримала будинок по вул. Первомайській 18/39 і за півтора місяці створила в ньому музей, який мав 4 відділи (природно-історичний, історичний, археологічний, художній) та бібліотеку іноземної літератури із 2 тисяч книг. З вересня 1919 р. по лютий 1920 р. музей був закритий, але в травня 1920 р. знову відкритий для відвідання. На той час в ньому було 892 експоната, 750 книг історично-археологічної бібліотеки та 800 книг бібліотеки стародруків та рукописів. Влітку був розширений археологічний та художній відділи музею. Але музей працював не довго, у 1924 його експонати поповнили фонди Наукового історико-педагогічного музею Черкащини» в Черкасах [15].

Отже, період зародження музейної археології Черкащини почався щонайменше з 1880-х рр. з відкриття музею древностей О. Бобринського в Смілі, продовжився протягом 1900-1910-х рр. і завершився відкриттям трьох музеїв – Історичного музею Уманщини в м. Умані у 1917 р., Черкаського історико-педагогічного імені Т. Г. Шевченка музею в м. Черкаси у 1918 р. та Смілянського народно-педагогічного в м. Сміла у 1919 р. В експозиціях перших двох були представлені археологічні предмети, а їх директора П. П. Курінний і Д. П. Бочков активно займалися поповнення археологічних колекції, здійснюючи пошуки, розвідки та розкопки археологічних пам'яток на території Черкащини. Основу експозиції третього музею взагалі складали археологічні колекції із розкопок на Смілянщині графа О. О. Бобринського, а його археологічний розділ був найбільшим та найцікавішим в музеї.

Список використаних джерел

1. Нагорна Н. В. До історії формування фондowego зібрання Уманського краєзнавчого музею // *Черкащина в контексті історії України*. – Черкаси: Ваш Дім. – 2004. – С. 351.
2. Заремба С. З. *Археологічні з'їзди XIX – початку XX ст. – важливий етап українського пам'яткознавства // Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність*. – К., 1995. – С. 121–140.

3. Федорова Л. Д. Київський художньо-промисловий і науковий музей // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2007. – Т.4.*
4. Кулінська С. З історії розвитку музейної справи у Києві (друга половина XIX ст.) // *Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С.151–153.*
5. Мезенцева Г. Г. *Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР). – К: Вища школа, 1980. – С. 18–25; Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. – Вып. I. – К., 1914. – С. 7–9.*
6. Федорова Л. Д. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10.*
7. Коваленко Анатолій. *Земли родной минувшая судьба или Сказанье о Смелянщине: научно-популярное издание. – М.: ВеГа, 2009. – С. 76–77.*
8. Там само. – С.78-80.
9. Бушин М. І., Мельниченко В. М. Розвиток музейної справи на Черкащині в 20-х рр. ХХ ст. // *Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. – № 3/4 (15/16). – 2003, липень. – С. 121–126.; Мельниченко О. В. Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – К., 2006. – С. 34.*
10. Нагорна Н. В. Вказ. праця. – С. 354.
11. Курінний П. П. Показчик історичного музею Уманщини в 1918 р. – Умань: Елект. друк А. Галкіна, 1919. – 15 арк.
12. Яненко Анна. *Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. – С. 87; Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / автор-упорядник Анна Яненко. – К. : НКПІКЗ, 2017. – С. 199.*
13. Мельниченко О. В. Вказ. праця. – С. 36.
14. Соса П. П., Мельниченко В. М. *Черкаському краєзнавчому – 80. Черкаси: Сіяч, 1998. – С. 5–7.*
15. Огус Ірина, Нікіфоров Володимир. *З історії Смілянського музею // Смілянські обрії, 2008.*

УДК 902:069] (477.46)

МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ ЧЕРКАЩИНИ: СТАНОВЛЕННЯ

Тетяна НЕРАДЕНКО,
кандидат історичних наук,
методист Черкаського територіального відділення
Малої академії наук України

Згідно нашої хронології, періодом становлення музейної археології Черкащини були 1920-ті роки.

Завдяки фундаментальному дослідженню з музейної археології України 1919–1934 рр. Анни Яненко (2016 р.), сьогодні ми можемо доволі повно охарактеризувати розвиток музейної археології Черкащини в 1920-х рр. [1].

Отже, за А. Яненко, 1920-х рр. на території сучасної Черкащини працювало 6 музеїв: два вже відомі з минулого десятиріччя – Округовий соціально-історичний музей Уманщини, Черкаський округовий імені Т. Г. Шевченка музей, відкриті у 1917–1918 рр., а також чотири нові

районові, створені на початку 1920-х рр.: Золотоніський музей (1920), Звенигородський історичний музей (1922), Верхняцький сільсько-господарський та соціально-історичний районний музей (1922) і Краснопільський соціально-історичний музей (1923). Всі вони мали археологічні експозиції та брали участь у археологічних розвідках, а співробітники 5-ти музеїв, окрім Краснопільського, проводили розкопки пам'яток самостійно та у складі археологічних експедицій ВУАК. Через музейні археологічні предмети в експозиціях цих музеїв пересічне населення отримувало певні знання з археологічної минувшини рідної землі та усвідомлювало значення археологічних пошуків та збереження для наступних поколінь археологічних колекцій із археологічних пам'яток рідного краю [1, с. 20–21].

Продовжує свою діяльність з дослідження і популяризації археології краю «Історичний музей Уманщини». У 1924 р. він стає державним і отримує назву «Соціально-історичний музей Уманської округи» або «Округовий соціально-історичний музей Уманщини». Тоді ж музей одержав нове приміщення – будинок колишньої приватної лікарні терапевта Матильди Піотровської 1902 р., в якому знаходиться і зараз. На той час він мав 5 відділів: археологічний, соціальної боротьби, польського малярства, стародруків та картографічний. Серед колекцій музею були цінні археологічні матеріали, стародруки, старовинний картографічний матеріал, колекція порцеляни, меблів, нумізматики, колекція картин західноєвропейських майстрів та багато іншого. За кількістю експонатів найбільшим був археологічний відділ, у якому знаходилися пам'ятки трипільської, білогрудівської, кіммерійської, готської, скіфської культур і князівських часів. Велику роботу по інвентаризації археологічного музейного фонду проводили штатні і нештатні співробітники музею – Х. Ящуржинський, П. Куринний, Б. Безвенглинський, В. Козловська, М. Ткаченко, М. Якимович, В. Стефанович та ін. Вони мали особисті зв'язки з Д. Щербаківським і М. Біляшівським, які надавали наукову підтримку.

У 1925 р. в музеї було вже 12 відділів, а музейна колекція нараховувала 9992 предмети, при чому археологічний відділ мав найбільшу кількість – 3607 предметів. У 1927–1928 рр. вони поповнилися 233 експонатами із розкопок трипільських поселень Майданецьке і Володимирівка, які розкопувалися спільно співробітниками Уманського музею та Інституту археології Академії наук України [2, с. 354–356].

У 1918-1924 рр. директором музею був відомий краєзнавець та археолог-самоучка П. П. Куринний, який продовжує пошук та вивчення археологічних пам'яток Уманщини різних історичних культур – трипільської, білогрудівської, черняхівської та ін. Зокрема, у 1926–1930 рр. він особисто розкопує кургани біля с. Буряківка, досліджує поселення біля сіл Дмитрушки, Колодисте, Косенівка, Майданецьке, Томашівка, Краснопілка, м. Умань та могильника біля с. Піковець, обстежує поселення біля сіл Дмитрушки, Піковець, Колодисте, курганних груп біля сіл Кочерженці, Рижавка, Колодисте та х. Вовченка [1, с. 343–344].

Розвідки і розкопки проводив й інший співробітник та директор Уманського музею у 1924–1930 рр., дійсний член ВУАК – Б. П. Безвенглинський, за діяльність якого музей характеризувалася

найактивнішими археологічними, етнографічними, природничими та іншими пошуковими експедиціями, відкриттям нового відділу природи. Спочатку він працював разом з П. П. Курінним, потім проводив самостійні розвідки і розкопки багатьох археологічних пам'яток Уманщини: білогрудівського могильника зі скорченими кістяками в урочищі «Білогрудівський ліс» під Уманню, трипільських поселень Майданецьке, Тальянки, Красноставка та ін. [3, с. 35].

У 1920-х рр. ще один співробітник Уманського музею М. К. Якимович здійснював археологічні дослідження пам'яток Уманщини, які він почав проводити раніше, у 1906–1908 та 1916 рр. за дорученням Імператорської Археологічної Комісії. Будучи членом Трипільської комісії ВУАК, у 1928 р. він разом з Б. П. Безвенглинським відкрив трипільське поселення Красноставка, у 1925–1928 рр. вів самостійні розкопки трипільського поселення біля села Червоний Кут [4].

До музею приносять цікаві знахідки й місцеві мешканці. Зокрема відомо, що, селянин Кравченка знайшов на своєму подвір'ї в с. Косенівка і передав до Уманського музею розписний горщик, два кубки, дві миски, три зооморфні статуетки, рогову мотику та мідний ніж [5, с. 100].

Загалом, у 1920-х – на початку 1930-х рр. співробітниками Уманського музею було досліджено близька 20 різночасових археологічних пам'яток, знайдені матеріали поповнили фонди музею, а найцікавіші виставлялися в його експозиції.

Під керівництвом П. П. Курінного саме на музейній ниві розпочав свою дослідницько-пошукову та просвітницьку діяльність відомий український вчений Т. М. Мовчанівський. З 1922 р. він працював директором трудової школи та завідувачем сільського клубу в с. Краснопілка на Уманщині і за дорученням директора Уманського окружного музею збирав та опрацьовував місцеві матеріали з українського фольклору та етнографії, досліджував археологічні та архітектурні пам'ятки Уманської округи. У 1922 р. він організував музей при Верхняцькому сільському клубі, який згодом отримав статус Верхняцького сільськогосподарського та соціально-історичного районного музею, у 1923 р. – при Краснопільському сільському клубі соціально-історичний районний музей (за іншими даними обидва музею були організовані у 1924 р.). Відомо також, що він брав активну участь у археологічних розвідках на території краю та у розкопках могильника в Білогрудівському лісі, поселень трипільської культури разом з П. П. Курінним та самостійно, поповнюючи експозиції музеїв новими цікавими експонатами. Із архівних матеріалів 1920-х років, які зберігаються у наукових фондах ІА НАНУ дізнаємося, що у археологічних дослідженнях брали участь й Ф. О. Макушок, співробітник Верхняцького сільськогосподарського та соціально-історичного районного музею, та А. С. Карпенко, співробітник Краснопільського соціально-історичного музею [6, с. 122–123; 7, с. 209–211; 1, с. 20–21, 88].

Продовжує свою роботу Черкаський округовий імені Т. Г. Шевченка музей в м. Черкаси, який у 1926 р. налічував 14229 музейних предметів, а в бібліотеці було майже 13 тис. томів книг. З 1920 р. музей було взято на державне утримання і підпорядковано відділу освіти Черкаського повітового виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських

депутатів. У цьому ж році музей розмітився у приміщення на вулиці Гоголівській, буд. 115, де він і працював впродовж кількох наступних десятиріч. На початку 1920-х років музей мав лише два відділи – історико-археологічний (з картинною галереєю) та етнографічний, у 1924 р. – п'ять невеликих відділів – природничий, виробничий, історико-культурний, медико-санітарний та архівно-бібліотечний. У 1932 р. музей у Черкасах набуває статусу міжрайонного з назвою «Черкаський міжрайонний краєзнавчий музей придніпровських районів Правобережжя» [8, с. 8–11].

Значну частину експонатів Черкаського музею склали археологічні матеріали. Це були передані до музею збірки закритих Смілянського, Золотоніського, Корсунського і Чигиринського музеїв згідно постанов президії Черкаського окрвиконком від 18 жовтня 1925 р. «Про концентрацію музейних цінностей» та «Про прийняття рішучих заходів про охорону пам'ятникові культури і природи», предмети із розкопок графа О. О. Бобринського, старожитності з інших маєтків поміщиків – археологів-любителів, випадкові знахідки, передані місцевими мешканцями, зібрані краєзнавцями і школярами [9, с. 156–157; 10, с.155].

Вагомим поповненням музейної експозиції і фондів були й археологічні знахідки, зібрані науковими працівниками музею під час розкопок на території краю. Зокрема, річ йде про знахідки із поховань могильника черняхівської культури поблизу с. Маслово Златопільського району, знайдені в ході розкопок 1926–1927 рр. У 1926 р. в музеї було 14229 експонатів, серед них привертала особливу увагу і деякі археологічні музейні предмети, зокрема – мармурова ваза грецького виробництва III ст. до н.е. із зображенням голови Бахуса, мідна ступка XVII ст. та ін. В бібліотеці музею було 13000 томів, з яких 10000 тисяч іноземних видань, в т. ч. з археології. Екскурсії проводилися за домовленістю, при необхідності пояснення давалися французькою та німецькою мовами [8, с. 8–10].

Першим директором музею у 1918–1935 рр. був Дмитро Бочков, який не лише керував музеєм, а й особисто збирав музейну колекцію та проводив різнобічну просвітницьку діяльність. Наприклад, із 1927 р. при музеї діяла постійна наукова нарада «по справах вивчення Притясминня», очолювана Д. П. Бочковим, та було утворено «Кабінет виучування Шевченківщини». За таким же зразком було організовано і «Кабінет виучування Уманщини» при Уманському окружному музеї. Головна мета цих утворень полягала у необхідності популяризації здобутків місцевих краєзнавчих досліджень, у спонуканні молоді до наукового вивчення рідного краю, у вихованні поважного ставлення до пам'яток історії, мистецтва, природи. При музеї працював також гурток друзів музею [1, с. 47].

У 1930 р. до музею було передано археологічну колекцію із 1460 предметів, яку в 1902–1930 рр. зібрав на Чигиринщині священник О. Єримович. З листа директора музею Д. Бочкова до О. Єримовича від 29 грудня 1930 р. знаємо, що до каталогу музею увійшли 1104 експонати за №№ 1746 і 1747, інші 756, імовірно, було зараховано до допоміжного фонду. Знахідки розміщувалися на 9-ти планшетах. Про них дізнаємося із фотографій, які зберігалися в родині Єримовичів і нещодавно були передані для опрацювання в НІКЗ «Чигирин». Завдяки цим фото можна скласти уявлення про археологічні знахідки, що поступили до музею:

фрагменти кераміки (вінця, денці, стінки) з ранньоскіфського поселення Янич (планшет 06); два плечисті плоскодонні горщики та їх фрагменти, 1 фрагмент кахлі та 2 фрагменти цегли, можливо, з Медведівського Свято-Миколаївського монастиря (планшет 07); 13 зразків різноманітної зброї IV тис. до н.е. – XVIII ст. з Чигирин та Суботова, від крем'яного ножа неоліту і до давньоруського залізного меча IX ст. до наконечників списів XIV–XVII ст. і кинджала XVII–XVIII ст. (планшет 08); близько 80 фрагментів кераміки доби неоліту та скіфського часу з Гущівської стоянки, яка зараз затоплена Кременчуцьким водосховищем (планшет 10); близько 40 ядер, їх фрагментів та бомб, знайдених, ймовірно, на Замковій Горі та історичному ландшафті гетьманської столиці у Чигирині (планшет 14); 5 бронзових наконечників стріл та 3 наконечника списів із втулками скіфського типу, браслет з Суботівського чорноліського городища, свінцеві кулі козацької доби, понад 200 монет Римської, Візантійської та Російської імперій (планшет 16); близько 70 фрагментів різночасової кераміки, крем'яні вироби (нуклеуси, пласини, відщепи, вістря стріл), бронзові наконечники стріл різних типів з Турового острова біля Галаганівки (планшет 17); ін. [11, с. 225–229; 12, с. 61–65].

Відомо, що Д. П. Бочков також проводив археологічні розвідки та збирав випадкові археологічні знахідки, проводив розкопки археологічних пам'яток. Свої дослідження він розпочав з розвідки в с. Вергуни у 1925 р., пізніше брав участь у розкопках 5-ти археологічних пам'яток на чолі з П. І. Смоличевим (1926) та С. С. Гамченком (1928–1931). Відомо також, що в археологічних дослідженнях разом з Д. П. Бочковим працювала завідувачка історико-культурного відділу музею В. І. Ткаченкова (Ткаченко). В архіві ІА НАН України збереглися матеріали щодо проведення розвідок і розкопок ВАУК разом з Черкаським округовим імені Т. Г. Шевченка музеєм у 1928–1930 рр.: зокрема, йдеться про розвідки курганів біля сіл Березняки, Новоселиця, Медведівка, могильника в с. Галаганівка, поселень трипільської та черняхівської культур біля сіл Веселий Кут, Вергуни, Нечаєве, Чубівка, Ярославка, Лубенці, Маслово та ін. Для цього Шевченківський ОВК навіть виділив 2500 крб. [1, с. 40, 88, 93, 254–255].

У 1926–1929 рр. Д. П. Бочков брав участь й у розкопках черняхівського могильника біля с. Маслово, де було досліджено 91 поховання. Колекція знахідок з них – посуд, прикраси, фібули, кістяні гребінці, бронзові голки, пряслиця та ін. – після розкопок стали окрасою експозиції Черкаського музею [10, с. 155].

До 1920-х рр. належить спроба створення Золотоніського краєзнавчого музею, історія якого була досить драматичною. Ще у 1920 р. Ф. І. Шамрай та краєзнавець О. Д. Гірс зібрали речі та документи бійців Червоної Армії, які були виставлені у першій експозиції повітового музею. У 1923 р. музей було перетворено з повітового на окружний. Але в 1925 р. із скасуванням округів музей було закрито, а його експонати передано до Черкаського округового імені Т. Г. Шевченка музею. Перший музей в Золотоноші мав невеликий археологічний розділ, а співробітники музею брали участь у розвідках та розкопках на Лівобережжі Дніпра ВУАК та самостійно. Зокрема, маємо свідчення про те, що у 1920–1924 рр. співробітники музею проводили розвідки неолітичних стоянок, слов'янських городищ та античних поселень в

селах Антонівка, Вереміївка, Каленики, Ліпляве, розкопки кургану біля с. Ліпляве та ін. [1, с. 255].

У 1922 р. було засновано Повітовий музей імені Т. Шевченка в Звенигородці стараннями відомої місцевої художниці і фольклориста Софії Терещенко, яка з 1919 р. вчителювала в дівочій гімназії м. Звенигородка. У 1922 р. вона була призначена директором Звенигородського музею ім. Т. Г. Шевченка, який у 1922–1926 рр. працював на громадських засадах, потім став державним. В експозиції музею, присвяченій історії краю, були й археологічні знахідки давньокам'яного віку, трипільської культури та пізніших епох. Відомо, що у 1927 р. і сама завідувачка музеєм здійснювала археологічні розвідки на Звенигородщині, зокрема – розвідки неолітичної стоянки в с. Озірна, трипільських поселень в селах Богасівка, Вільховець, Чичеркозівка (I, II, III), Юрківка та ін. У 1928 р. під методичним керівництвом М. О. Макаренка брала участь у розкопках трипільського поселення біля с. Чичеркозівка та курганів «скитської доби» біля с. Неморож. Достеменно відомо, що й інші співробітники музею брали участь у розвідках та розкопках на території краю у складі експедицій ВУАК. У 1929 р. С. Терещенко було заарештовано і засуджено на три роки заслання до Казахстану. У 1935 р. й музей було закрито «як розсадник націоналізму», а його експонати частково передано до Уманського краєзнавчого музею [1, с. 88, 253–254].

Верхняцький сільськогосподарський та соціально-історичний районний музей і Краснопільський соціально-історичний музей в особах Ф. О. Макушка і Т. М. Мовчанівського, здійснювали лише поодинокі археологічні роботи в околицях Верхнячки і Краснопилки [1, с. 97].

Крім названих 6-ти музеїв, які діяли на штатній основі та про археологічну діяльність яких маємо інформацію у праці Анни Яненко, на території регіону у 1920–1930 роках функціонували й громадські музеї, які також мали невеликі археологічні експозиції і які, нажаль, мали ту ж участь, що і Золотоніський музей. Наприклад, Чигиринський, Корсунський та Смілянський музеї.

Чигиринський музей було створено у 1921 р. «Просвітою» з ініціативи місцевого краєзнавця Петра Яременка. Основу музею склали зібрана ним археологічна колекція та археолого-палеонтологічні колекції іншого краєзнавця, священика Хрестовоздвиженського храму, збирача та дослідника старожитностей, просвітнього та громадського діяча Олексія Єримовича, а також експонати з маєтку Давидових із сусідньої Кам'янки. Відомо, що предмети старовини та археологічні експонати для музею збирав на початку 1920-х років в Чигирині та навколишніх селах відомий археолог, професор Української академії наук Г. Я. Стелецький. Музей користувався популярністю серед населення. Однак невдовзі приміщення музею зазнало нападу загону С. Коцура, і найбільш цінні експонати, серед яких золоті речі, старовинні рукописи, давня кераміка були викрадені або зазнали часткового знищення. Уцілілі експонати Чигиринського музею деякий час бездоглядно знаходилися в приміщеннях місцевого училища, а потім – семирічної школи. Врешті, у 1924 р. найбільш цінні з них у відповідності до постанови президії Черкаського окружного виконавчого комітету від 18 жовтня 1923 р. «Про концентрацію

музейних цінностей» були передані до Черкаського округового музею [13, с. 249; 14, с. 233].

У 1924 р. розпочав роботу Корсунський музей, який тоді був центром Шевченківської округи (до 1927 р.). Він розміщувався в приміщенні пам'ятки архітектури – так званому швейцарському будинку колишнього палацового комплексу князів Лопухіних-Демидових. Експозиція музею складалася з 440 експонатів, в тому числі – 42 картин і скульптур. У 1925 р. музей відвідало 3564 відвідувачів, для яких було проведено 80 екскурсій. З перенесенням центру Шевченківської округи до Черкас музей було закрито, а експонати передано до Черкаського музею. Щоправда, в нас не має достовірних відомостей про наявність в Корсунському музеї археологічних знахідок, але в разі його поступального розвитку вони б неодмінно з'явилися, адже Корсунщина надзвичайно багата археологічними пам'ятками [15, с. 48].

Що стосується Смілянського музею, то він у 1924 р. припинив свою роботу. Як зазначалося вище, у лютому 1923 р. Окружний комітет охорони старовини і мистецтва (Окркоміс) порушив питання перед Черкаським окрвиконкомом про переїзд Смілянського народно-педагогічного музею до повітового Центру в зв'язку з пограбуванням музею та відсутністю належних умов його функціонування. Відомо, що в кінці 1920 р. приміщення музею було зайнято Повітовим відділом Народної освіти, що сильно обмежило його роботу. Із музею було вивезено бібліотеку іноземної літератури, яку було перетворено на історико-археологічну бібліотеку та бібліотеку стародруків і рукописів. Згідно Постанови №22 від 20.02.1923 Окркоміс дав дозвіл «про відпуск коштів із розрахунку 2 3 вагони згідно сміти комітету на 1924 рік» для перевезення музейних предметів із Сміли до Черкас. Отже, експонати Смілянського народно-педагогічного музею поповнили фонди Наукового історико-педагогічного музею Черкащини» в м. Черкаси [16].

Хочемо звернути уваги ще на один факт з музейної археології 1920-х рр. У 1928 р. віце-президент ВУАК С. С. Гамченко за участі Д. П. Бочкова і М. Л. Макаревича проводив археологічні рекогносцировки на території Шполянського, Черкаського та Чигиринського районів. Цікаво, що метою проведення цих рекогносцировок було не лише реєстрація археологічних культур і розпитування про археологічні спостереження місцевої людності, а й огляд збірок по школах [17]. Це може бути свідомством того, що і в сільських школах того часу були певні музейні збірки, в яких зберігалися археологічні знахідки з території своїх населених пунктів.

Археологічні колекції черкаських музеїв у 1920-х рр. формувалися не лише за рахунок вилучення поміщицьких колекцій, дарувань, пожертв, передачі фондів розформованих чи закритих музеїв, а й завдяки проведенню археологічних розвідок та розкопок співробітниками музеїв, у складі експедицій ВАУК та самостійно. В цілому, можна говорити про позитивні здобутки музейної археології на Черкащині в ці роки. Але, на жаль, в першій половині 1930-х рр. спостерігається згортання археологічної діяльності музеїв через наступ на національну науку, впровадження жорсткої політики централізації в науковій галузі, масові репресії проти працівників музеїв, знищення осередків краєзнавства.

Це торкнулося й археологів і музейників, що працювали на Черкащині: були розстріляні: Т. М. Мовчанівський, Ф. А. Козубовський, К. Ю. Коршак, М. О. Макаренко, С. С. Магура; зазнала репресій С. М. Терещенко; вимушені змінити місце роботи: О. Ф. Лагодовська, І. В. Фабриціус, Д. П. Бочков; імігрували за кордон: В. М. Щербаківський, В. С. Козловська, П. П. Курінний, Б. П. Безвенглинський; під час Голодомору помер С. С. Гамченко [1, с. 30]. В історія музейної археології Черкащини наступає третій період: 1930-ті рр. – перша половина 1940-х рр. – згорання.

Список використаних джерел

1. Яненко Анна. *Історія музейної археології УСРР (1919–1934)*. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016.
2. Нагорна Н. В. *До історії формування фондowego зібрання Уманського краєзнавчого музею // Черкащина в контексті історії України*. – Черкаси : Ваш Дім. – 2004. – С.351–354.
3. Нераденко Т. М. *Словник-довідник з археології Черкащини*. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. – 650 с.
4. Грінченко В. Г. *Мечислав Якимович: сторінки наукової біографії // Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 2(54).
5. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / автор-упорядник Анна Яненко*. – Київ: НКПІКЗ, 2017. – 288 с.
6. Бушин М. І., Мельниченко В. М. *Розвиток музейної справи на Черкащині в 20-х рр. ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету*. – № 3/4 (15/16). – 2003, липень. – С. 121–126.
7. Нестуля О. О. *Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство 20–30 рр.* – Київ: Рідний край, 1991. – С. 209–215.
8. Соса П. П., Мельниченко В. М. *Черкаському краєзнавчому – 80*. Черкаси : Сіяч, 1998. – 68 с.
9. Клименко Т. А. *Пам'яткоохоронна робота на Черкащині в 1920-х роках // Краєзнавство Черкащини*. – 2005. – № 8. – С. 149–158.
10. Нерода В. В. *Створення експозиції в залах археології у новому приміщенні Черкаського обласного краєзнавчого музею у 1984–1985 роках // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею, № 10*. – Одеса, 2011. – С.154–157.
11. Перепелиця А. І. *Колекція предметів палеонтології, геології, археології та побуту священика Олексія Єрмимовича // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 21-22 листопада 2019 р.* – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 224–230.
12. Перепелиця Алла. *Колекція предметів палеонтології, геології, археології та побуту священика Олексія Єрмимовича (поч. ХХ ст.) // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження*. – Черкаси, 2021. – С. 58–65.
13. Троциньська О. І. *З історії Чигиринського історико-краєзнавчого музею // Чигиринщина: історія і сьогодення*. Черкаси: Вертикаль, 2008. – С. 249–257.
14. Чепурна І. В. *Пам'яткоохоронна робота на Чигиринщині у 50-60-х роках ХХ століття // Черкащина в контексті історії України: матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини*. – Черкаси, 2008. – С. 58–64.
15. *Малий енциклопедичний словник Корсуниціни: в 2-х томах / відп. ред. П. Я. Степенькіна*. – Корсунь-Шевченківський. – Т. 2 «Л-Я». – 2004. – 336 с.
16. Огус Ірина, Нікіфоров Володимир. *З історії Смілянського музею // Смілянські обрії, 2008*.
17. Гамченко С. С. *Археологічні дослідження року 1928 на Шевченківщині (рукопис) – НА ІА НАНУ*. – Ф. Гамченка. – № 80.

УДК 069.1

СУЧАСНИЙ МУЗЕЙ ЯК ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР

Алла ЛИСЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Сучасні соціальні виклики диктують необхідність трансформаційних змін у всіх сферах суспільного життя. Не залишаються осторонь від впровадження інноваційних методів та технологій і музеї. Українські дослідники суголосно вкладають в тлумачення поняття «музей» наступний зміст: музей – це історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної інформації, призначений для зберігання культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, накопичення та розповсюдження інформації через музейні предмети; він документує процеси і явища природи та суспільства, комплектує, зберігає, досліджує колекції музейних предметів, а також використовує їх у наукових, освітньо-виховних і пропагандистських цілях [1, с. 65–66].

Протягом тривалого часу музеї були ключовими осередками історичної та соціальної пам'яті, осередками збереження і трансляції культурних традицій та наступності поколінь. Ці важливі складові музейної діяльності залишаються провідними й тепер. Проте все ж світ змінюється, і початок ХХІ ст. диктує нові виклики як в життєдіяльності суспільства загалом, так і в діяльності різнопрофільних музейних установ зокрема, у зв'язку з чим виникає необхідність пошуків нових орієнтирів та напрямів їх розвитку.

Мова насамперед йде про впровадження в площину сучасної музейної сфери принципів мультикультуралізму, і розробку питання про роль музею як агента соціальної інклюзії. Окрім того, низка досліджень щодо змін у векторах діяльності провідних музейних інституцій свідчить про те, що в умовах сьогодення проявляється наступна тенденція: переважна більшість відвідувачів розглядають музейне середовище не лише як місце, де вони можуть детальніше познайомитися з музейними предметами, які мають історичне, культурне, етнографічне, наукове, мистецьке значення, а й як місце розваг та відпочинку. Відповідно, музей як сучасна соціокультурна інституція змушений підлаштовуватися під нові виклики часу, аналізувати, як трансформується розуміння музейного середовища в суспільстві, адекватно реагувати на ці зміни. Дослідники стверджують, що нові реалії часу демонструють і зміну парадигми поведінки музейних відвідувачів, прийняту в ХХІ ст. Таким чином, маємо констатувати, що музейні інституції відкривають для себе нові горизонти у світі масової культури. Можна сформулювати новий меседж сучасного музею: дивувати й захоплювати.

Відбуваються зміни пріоритетів і в державній культурній політиці. Все частіше серед її основних завдань стає пошук нового змісту та іміджу музеїв з метою догодити смаку відвідувачів.

Реалізуючи новітні виклики, музей все ж має дотримуватись «золотої середини» – не відкидати на другий план фундаментальні основи своєї діяльності: науково-дослідну й культурно-освітню; продовжувати реалізовувати свої традиційні функції: збір, облік, вивчення, опис та класифікацію музейних експонатів; зберігання музейних експонатів, експозиційну та екскурсійну роботу, популяризацію музейних колекцій та пам'яток історії, мистецтва, культури тощо.

Протягом другої половини ХХ ст. фахівці музейної справи здійснювали пошук нових технологій збереження історичних пам'яток та їх експонування в музейних закладах. Це привело до появи інноваційних методів та технологій в музейній справі. На думку О. Салати, однією з актуальних проблем стало питання про збереження музеєм функції наукової установи, яка має можливості звертатися до масової аудиторії, зокрема: збалансованість наукової та розважальної складової музею, ступінь впливу музею на розвиток суспільства та довкілля. Звільняючись від рис елітарності, відходячи від класичної концепції попередніх століть, музеї здійснювали пошук нових способів подачі музейного матеріалу, розробляли нетрадиційні програми культурно-освітньої діяльності, створювали спеціальні музейні структури, навчали персонал для культурно-освітньої роботи для дитячої та дорослої аудиторії [1, с. 43].

В ХХІ ст. для музеїв стає все більш характерною їх багатофункціональність. Музей продовжує залишатись науково-просвітницькою установою, в якій зберігаються і експонуються для широкого загалу культурно-історичні цінності. Але все більше в практику музейництва впроваджується й інша складова – організація дозвілля, яка, окрім культурно-освітньої, несе в собі й соціальну, розважальну та пізнавальну функції. Така форма функціонування музею, коли він є складною, багаторівневою системою, стає універсальною моделлю в більшості країн з кінця ХХ ст. Така модель існування сучасного музею отримала назву «відкритого музею». Мається на увазі те, що традиційні форми роботи музейної установи поєднуються з інноваційними. Поступово музеї стають складовою дозвіллевої індустрії, так як на їх базі проводяться різноманітні культурно-мистецькі акції, майстер-класи, літературні вечори, анімаційні вистави для різних категорій населення [2, с. 45].

Різнманітність форм роботи з відвідувачами музеїв також заслуговує на увагу, адже це екскурсії, лекції, консультації, наукові читання, систематичні зустрічі з відвідувачами, тематичні вечори й конференції, майстер-класи, музейні свята, літературні вечори, кіносеанси, гуртки, студії, клуби, фестивалі, вікторини, походи по місцях історичних подій, робота пересувних музеїв, організація пересувних виставок, участь у радіо- і телепередачах, презентації книг, презентації археологічних знахідок, презентації переданих до музею експонатів тощо. Існує безліч характеристик форм такої музейної роботи: традиційні – нові; динамічні – статичні; групові – індивідуальні; активні – пасивні; прості – комплексні; разові – циклові; комерційні – некомерційні і т.д.

Ще одна тенденція, як резонно стверджує Н. Панас в дослідженні «Музеї ХХІ століття в умовах глобалізації: нові смисли, виклики та тенденції», полягає в тому, що такі загально визнані функції музею як

освітня й виховна, поступово відходять у минуле, тоді як функція організації вільного часу стає все більш затребуваною. Акцентуація робиться на подачі матеріалу інтерактивно через гру й розваги. Такі нововведення з ентузіазмом були сприйняті громадськістю, що спонукало музеї піти на компроміс: надати свій простір і артефакти історії для індустрії розваг у надії залучити публіку. Сучасний музей за останні роки пройшов складну трансформацію від скарбниці до парку освітніх розваг. Він допомагає поширювати знання і через емоційні та інтелектуальні переживання засвоювати їх кожному відвідувачу, формуючи критичне ставлення до минулого [3, с. 94].

Включаючись у духовне життя суспільства, музей розширює свої функції. Зберігаючи та експонуючи у своїх стінах раритети історії та культури, сучасний музей вирішує актуальні завдання суспільного розвитку. Музей змушує відвідувачів осмислити минуле, оцінити економічні, військові, наукові, мистецькі, побутові та інші досягнення предків, зрозуміти витоки, природу та значущість найяскравіших явищ в історії та культурі. Музеї тим самим беруть участь у формуванні національної ідеї, сприяють становленню патріотичних почуттів, активно впливають на процес збереження та подальшого збагачення національно-культурних традицій. Сучасний музей як культуро-охоронний інститут, що склався, приймає на себе і культуроутворюючу, культуротворчу функції, і в цьому проявляється найважливіша тенденція розвитку музейної справи в ХХІ ст. Сьогодні пропонуються досить неочікувані та інноваційні рішення для того, щоб відвідувачі по-новому подивилися на місце музею як соціокультурної інституції у нашому житті.

Одним з шляхів вирішення цього завдання може служити створення музеїв нового типу, які виконують не лише традиційну функцію, але є науковими й духовними центрами, музеїв, які пропонують нове бачення, нове осмислення тієї чи іншої проблеми, музеїв, які розвивають нову тему; музеїв, які розбудовують нові, інноваційні способи комунікації з суспільством.

Одним із результатів творчих пошуків у музейній сфері стала поява культурних центрів, що отримали поширення в останній третині ХХ ст. і набувають подальшої популярності і в ХХІ ст. Музейні колекції та експозиції зайняли в них не єдине і аж ніяк не головне місце. Основний акцент був зроблений на об'єднанні ізольованих галузей знань, окремих наук і світу мистецтва, з тим, щоб подолати культурну розмежованість і зближувати людей та соціальні групи. Хрестоматійним прикладом таких музейних інновацій є Національний центр мистецтва і культури імені Жоржа Помпиду (Париж), в якому наявне все, що відповідає загальноприйнятому уявленню про культуру та засоби залучення до неї людей, а саме пластичні мистецтва, книги, музика, кіно, театр, аудіовізуальні програми, екскурсії, лекції [4].

Сьогодні перед музеями стоять нові завдання, які вони виконують у взаємодії з ринковими механізмами. Музеї в динамічних умовах повинні зберегти свою сутність як соціокультурні установи, і при цьому застосовувати ринкові інструменти, залучати різноманітні джерела фінансування та популяризації музею. Одним із головних напрямків музейного маркетингу є дієва стратегія залучення відвідувача до музею,

тому він повинен бути актуальним, відомим, створювати умови для проведення вільного часу в контексті сучасних тенденцій.

Можемо впевнено зробити висновок, що впродовж останнього часу парадигма діяльності музеїв набула нових дієвих форм і супроводжувалась трансформацією інтерпретації музейних колекцій відповідно як до потреб часу, так і до бажань відвідувачів. Сучасна музейна інституція – творча, інноваційна, яскраво і креативно мисляча. Проте в процесі набуття музеєм рис дозвіллевих центрів варто пам'ятати, що саме музеї сьогодні є одним із ключових соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам'яті кожного народу.

Список використаних джерел

1. Салата О. О. *Основи музеєзнавства: Навчально-методичний посібник*. Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2015. –164 с.
2. Лисенко А. І., Ілляшенко Є. О. *Сучасний музей як дозвіллевий центр. Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (23 квітня 2020 року, м. Черкаси)*. – Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. – С. 45–47.
3. Панас Н. Б. «Музеї XXI століття в умовах глобалізації: нові смисли, виклики та тенденції». *Historical and Cultural Studies*. 2016. №1. С. 93-96. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jan/7736/18.pdf> (дата звернення – 05.10.2022 р.)
4. *Музейна справа у другій половині XX – на початку XXI ст. Міжнародні музейні організації*. URL: <https://bookster.com.ua/muzejna-sprava-u-drugij-polovyni-hh-na-pochatku-hhi-st-mizhnarodni-muzejni-organizatsiyi/> (дата звернення – 05.10.2022 р.)

УДК 069.5+94(477)

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЕКСПОНАТА: ЩИТ ЯК СИМВОЛ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Світлана КИСЛЕНКО,
головний зберігач фондів

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається досить багато різних, цікавих експонатів. Серед яких щит бійця спецпідрозділу «Беркут» – як символ боротьби за Незалежність України.

Щит – заслони для захисту воїна від удару холодною зброєю, один з найстарших видів озброєння. Щит – це перше власне бойове спорядження людства. Розміри, форма і матеріал щита змінювалися в залежності від країни та епохи. Звичайно щити робили з дерева, плетеного пруття, покривали шкірою, оковували або робили з металу. Їх носили на руці за допомогою ременів, або скоби чи руків'я. Щити виробляли спеціальні ремісники – щитники. Щит був символом військової честі й перемоги, вираз: «повертатися з щитом» означає бути переможцем. Існує дуже багато видів щитів (понад 18) але виділяють три: легкі, важкі та круглі.

Легкі – у першу чергу використовували для захисту від стріл та інших металевих снарядів. Цей тип щитів виник раніше інших, перші щити такого типу виготовляли з переплетеного пруття, яке обтягували шкірою тварин. Такі щити не були дуже міцними, їх можна було знищити будь-яким типом холодної зброї, але стріли і дротики витримували дуже добре. Ці щити могли бути різних розмірів, іноді вони закривали воїну весь тулуб, іноді від плеча до коліна, але висота такого щита майже ніколи не перевищувала 70 сантиметрів, а маса була до 500 г, що робило його неймовірно мобільним та швидким.

Важкі щити. Павеза – різновид важкого щита, у формі близькій до чотирикутника, висота якого могла сягати плечей воїна. Відмінністю щита була вертикальна опуклість по його середині. Використовувалися у XII–XVI ст. арбалетниками.

Круглі – щити такого типу були трохи більшого розміру, ніж легкі (у діаметрі до 90 см.) і мали відносно легку масу, та вже були призначені не лише для захисту від дальньої зброї (луки, арбалетів), а й від деяких ударів зброєю для ближнього бою.

У наш час щити використовуються поліцією різних країн світу під час придушення вуличних заворушень. Такі щити роблять з пластику або алюмінію вони мають розміри на зріст людини. Під час проведення спецоперацій застосовують важкі штурмові щити, які здатні витримати влучення куль.

Історія нашого експоната пов'язана з трагічними подіями на Майдані Незалежності 2014 року. Після жорсткого побиття молоді спецпідрозділами силовиків на головній площі Києва, протестний рух перетворився на тривалу кампанію громадянської непокорності владному режиму, корупції та порушенням прав людини. В ході цих подій народилася нова українська нація, високоідейна, готова стояти до кінця, і навіть віддати життя у святій боротьбі за достойне майбутнє рідної землі.

Ці події спровокували обурених людей до облаштування на дорогах, які вели до Києва, блокпостів з метою недопускання автобусів з силовиками на Майдан. Один з таких блокпостів був біля села Ребедайлівка; саме тут зупинили автобус, який мав везти силовиків, але, як виявилось, транспорт вже був порожній, а про перебування в ньому спецпризначенців яскраво свідчили залишені ними щити. Водій без особливих пояснень, з огляду на події, віддав щити, які знаходились у автобусі. Деякий час вони зберігалися на даному блокпосту. Людей, які чергували на дорозі, підтримував місцевий підприємець Геннадій Куліковський – підвозив гарячий чай, каву та бутерброди. Під час одного такого приїзду Геннадію запропонували взяти щит, який він пізніше віддав завідувачому музеєм О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського – Олександрі Мушті, а той, в свою чергу, передав щит до фондів заповідника. Експонат занесено до «Книги надходжень» під № 7881 к/н. (Акт № 10 від 10.04 2017 року).

Щит – прямокутної форми, протиударний, забезпечує захист від холодної зброї, ударів каміння і палицями. Виготовлений з алюмінієвого сплаву та має рукоятку для руки. По верхньому краю розташовані оглядові отвори, вздовж сторін – ребра жорсткості. З внутрішньої сторони біля рукоятки знаходиться ремінь для кріплення щита в області ліктьового суглоба.

Щит належним чином зберігається у фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника та експонується на виставках, які проводяться в музеях заповідника.

Список використаних джерел

1. *Обліково-фондова документація Кам'янського державного історико-культурного заповідника. Акт № 10 від 10.04.2017 р.*
2. *Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Щит>.*

УДК 002+001.102.069(477)

**ДОКУМЕНТАЛЬНО-АРХІВНІ РЕСУРСИ КОЛЕКЦІЇ
ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Людмила СОКУР,

кандидат історичних наук,

учений секретар Шевченківського національного заповідника

Динаміка сучасного світу та його глобалізаційні процеси актуалізують потребу сталого збереження і передачі інформації майбутнім поколінням. Значний ресурсний потенціал щодо цього питання мають музейні інституції та заповідники, які є осередками накопичення, збереження, дослідження та доступу до різного роду інформації, у тому числі й документної.

Зі збільшенням інформаційного та документного масиву доступ до першоджерел набуває неабиякого значення для формування істинного наукового знання. Зокрема, на цьому наголошує історик-документознавець Леся Ковальська, зауважуючи, що сьогодні постмодерністи говорять про людину як про істоту позбавлену можливостей осягнути, систематизувати і перетворити світ. Представники цього напрямку вважають, що нині в людини виникає передчуття вичерпності історії, а прогрес видається ілюзорним, повторюваність стає стилем мислення і набуває атрибутів еклектики, цитування, алюзії тощо. Людина втрачає доступ до першоджерела інформації і користується культурно освоєною документованою (вторинною) інформацією, яка отримує можливості тиражування і серійного відтворення [1, с. 94–95].

Отже, важливість документальних джерел є беззаперечною. Цим пояснюється і значний інтерес науковців до документів, які, наразі, є об'єктом дослідження багатьох суміжних з документознавством наук.

Слід зауважити, що в історико-документознавчій концепції документ розглядається як наслідок вже минулого історичного факту. З огляду на це, особливої ваги набувають архівні документи фондової колекції Шевченківського національного заповідника як свого роду меморії.

Аналіз документально-інформаційних ресурсів як джерел дослідження подій з минулого Тарасової гори показав, що значне місце посідають документи як офіційного, особового походження, так і особисті,

що перебувають в науковому обігу та зберігаються у фондovій колекції заповідника.

Значний інформаційний пласт складають документи офіційного походження, що були створені у процесі діяльності Шевченківського національного заповідника та мали юридичну силу. Вони не лише охоплюють значний історичний період, а й відрізняються значущістю, інформативним наповненням та кількістю. Вагомий пласт офіційних ресурсів представлено документами, що зберігаються в науковому архіві (Ф.1, Ф.2, Ф.3, Ф.4., Ф.6, Ф.7, Ф.8, Ф.9, Ф. 16, Ф. 21) та фондovій колекції заповідника (група збереження «Книги», «Писемні [джерела]»), зокрема «Друк», «Архів»). Ці документи дають змогу дізнатися про важливі події на Тарасовій горі, їх вплив на суспільну думку, культуру та історичний поступ у цілому, а також провести аналіз їх відображення в офіційних документах.

Варто наголосити, що збережені архівні документи, зокрема, накази, розпорядження та планово-звітні матеріали щодо організації роботи й проведення різного роду подій і заходів на Тарасовій горі дають змогу проаналізувати їх тематику, склад учасників, співпрацю з громадськими, політичними організаціями тощо. Вагомий сегмент цих архівних ресурсів складають постанови, накази та розпорядження вищих центральних державних установ, серед яких документи профільного міністерства, уряду, парламенту, Президента України, Черкаської обласної державної адміністрації тощо, зосереджені у фондi 21, а також службове листування (Ф.1), що є рефлексією на поточні події та явища. Цей вид комунікації властивий усім державним, управлінським, професійним і соціальним структурам [1, с. 204].

Інформативно змістовними є архівні справи, упорядковані на основі звітно-планової документації, зокрема, плани й звіти про діяльність заповідника за конкретно визначений період та звітні матеріали окремих структурних підрозділів, книги реєстрації, обліку екскурсій, відвідувачів, у тому числі іноземних, зосереджені у фондi 1.

План роботи Шевченківського національного заповідника як історичне джерело дозволяє визначити пріоритетність заходів, орієнтовне коло учасників, організаторів та співорганізаторів, що, у свою чергу дозволяє дослідити роль і місце запланованих подій як у загальнодержавному контексті, так і для заповідника зокрема.

Слід звернути увагу й на сегмент архівних документів особового походження, які, мають потужний ресурсний потенціал.

Поруч з тим, варто враховувати і той факт, що важливою особливістю використання документально-архівних ресурсів як джерел вивчення подій Тарасової гори є з'ясування обставин їх створення, повноти й достовірності поданих відомостей, оцінки суджень автора документа тощо. Варто наголосити й на тому, що офіційні документи і документи особового походження, в основі яких лежить висвітлення одних і тих же подій, можуть значно різнитися між собою як за повнотою інформації, так і за ступенем її вірогідності. Насамперед це пояснюється тим, що офіційні документи готуються відповідно до ustalених норм, позбавлені надмірного емоційного забарвлення, здебільшого представляють офіційну позицію заповідника, тоді як документи

особового походження нерідко є рефлексією на ті чи інші події, обернені до власної пам'яті та пережитих емоцій, за якими, нерідко, дещо деформується достовірність та об'єктивність висвітлення подій.

Використовуючи документально-архівні ресурси Шевченківського національного заповідника як джерельну базу вивчення регіональної історії слід враховувати призначення тих чи інших документів.

Зокрема, важливу роль у цьому контексті посідає облікова документація, що відображає кількісні та якісні показники різних напрямів діяльності заповідника. З огляду на це, облікова документація залишається вагомим джерелом вивчення подій минулого Тарасової гори, хоча, відсутність чітких структурних вимог до цього типу документації значною мірою ускладнює її історико-документознавчий аналіз. І як слушно зауважує Л. Ковальська, за таких обставин облік може мати характер попереднього обстеження об'єкта чи процесу функціонування підрозділу, надавати поточну інформацію без прив'язки до аналізу та порівняння з попередніми періодами [1, с. 213].

Значний науковий потенціал для дослідження подій, пов'язаних з Тарасовою горою мають документи, що стосуються колегіальної роботи працівників заповідника, а саме: порядки денні, протоколи, журнали засідань тощо (Ф. 1, Оп. 3), на основі аналізу яких можна визначити перелік питань, які найчастіше розглядались.

Оскільки оформлення протоколів здійснювалось на основі записів, які ведуться під час засідання секретарем та фіксуються питання, що виносились на обговорення, з вказуванням прізвищ доповідачів, змісту доповідей і виступів учасників, зазначенням їх особливої думки, зауважень, реплік, позиції й питань висловлених при обговоренні учасниками засідання, то цей вид документів можна вважати надійним джерелом відображення подій на Тарасовій горі.

Через призму даних ресурсів, що містять інформацію про певні події та відображають резолюційну частину, що представляє розпорядчу сторону діловодства, стає можливим з'ясувати сприйняття тих чи інших подій як керівництвом, так і безпосередньо працівниками заповідника.

Певний інтерес для відтворення персонального складу співробітників заповідника становлять особові справи, в яких простежується взаємозв'язок та взаємовплив тих чи інших подій на долі працівників і навпаки.

Значний потенціал для дослідження подій, пов'язаних з Тарасовою горою, мають публікації співробітників Шевченківського національного заповідника у науковій фаховій періодиці та матеріалах конференцій, семінарів, круглих столів (Ф. 22), матеріали, пов'язані з пошануванням пам'яті Т. Г. Шевченка (Ф. 26), спогади про історію Шевченкової могили (Ф. 29) тощо.

Науковий інтерес для дослідження подій на Тарасовій горі мають архівні документально-інформаційні ресурси особового походження, зосереджені у фондах 5, 11, 12, 13, 14, 22, 23, 24, 25, 28, 29.

На особливу увагу заслуговують фотодокументи, представлені як окремими світлинами, так і сформованими фотоальбомами (Ф. 11). Вони є відображенням у специфічній візуальній формі подій, що відбувались на

Тарасовій горі. Інформаційні можливості фотодокументів та їх введення до наукового обігу значною мірою розширюють джерельну базу та сприяють об'єктивності висвітлення досліджуваного питання.

Таким чином, архівні документи Шевченківського національного заповідника є цінним репрезентативним джерелом дослідження подій на Тарасовій горі, визначення їх тематики, складу учасників, впливу на соціум та окремих індивідумів.

Безцінним джерелом дослідження подій на Тарасовій горі є Книги вражень та Літописи Шевченківського національного заповідника. За своїм змістом, формою і загальною спрямованістю літописи заповідника становлять цікаву групу документально-публіцистичних пам'яток, що є відображенням праці багатьох авторів, переважно штатних співробітників закладу. Ці документи виступають своєрідними хроніками подій та явищ, що відбувались на Тарасовій горі. Літописи, як носії інформації вторинного рівня, поруч з описом самої події подають її інтерпретацію, супроводжуються коментарями, аналізом, критикою очевидців та учасників подій, а також фотоматеріалами.

Технічні досягнення ХХ століття дали можливість залучати нові засоби фіксації, збереження та опрацювання інформації, розширили доступність інформації, змінивши, у свою чергу, співвідношення писемних і аудіовізуальних документальних ресурсів в інформаційному полі ХХ–ХХІ століть. Відтак, починаючи з 2011 року потужним інформаційним ресурсом заповідника стає офіційний вебсайт, на якому у відкритому доступі представлена достовірна інформація, структурована за наступними рубриками: «Головна», «Новини», «Історія», «Структура», «Медіа», «Анонси», «Наукова діяльність», «Виставки», «Контакти» [2]. З появою офіційного представництва у мережевому просторі висвітлення актуальних подій, що відбувались на Тарасовій горі, перемістилось до інтернет-середовища, тоді як фіксація подій у Літописі Шевченківського національного заповідника дещо уповільнилась.

Отже, варто наголосити, що Тарасова гора посідає особливе місце в історії українського народу як місце формування національної ідеї та утвердження поступу до незалежності української спільноти. Важлива роль у відображенні подій, що відбувались на Тарасовій горі, відводиться документально-архівним ресурсам, як потужним джерелам інформації, здатним до відтворення та реконструювання досліджуваного соціокультурного середовища, встановлення соціально-комунікаційних зв'язків як у минулому, так і їх трансляції на сучасний стан розвитку українського суспільства та є потужною платформою для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Ковальська Л. А. *Документально-інформаційні ресурси радянського руху Опору в Україні (1941–1944 рр.)* : дис. ... д-ра іст. наук : 27.00.02. – Київ, 2019. – 597 с.
2. *Шевченківський національний заповідник: офіційний вебсайт*. URL: <https://shevchenko-museum.com/novyny/> (дата звернення: 08.10.2022)

МУЗЕЙНІ ЗБРАННЯ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ

Олеся ТКАЧЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії,
правознавства і методик навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі;*

Вікторія ГРУКАЧ,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальної історії,
правознавства і методик навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

На сучасному етапі розбудови нашої держави вітчизняне музеєзнавство стикається із багатьма фінансовими труднощами. Тому, доцільно було б звернутися до досвіду минулого, зокрема, до приватної благодійності, згадати тих підприємців, які надавали безкорисливу допомогу вітчизняним музеям, згадати про цілеспрямовану діяльність по створенню музею західного та східного мистецтв у м. Києві.

Заслуговує уваги діяльність родини Терещенків. Ця сім'я зробила цінний внесок у музейну скарбницю Києва. Більше сорока років вона збирала твори світового мистецтва, щоб потім заповісти їх місту. Завдяки їм Україна має найбагатші зібрання чотирьох київських музеїв – Т. Г. Шевченка, українського образотворчого мистецтва, російського мистецтва, західного та східного мистецтва. Три з них досі знаходяться у будинках, які належали родині Терещенків. Ні одна влада не добудувала до них жодного квадратного метра.

Один із київських музеїв завдячує своїм існуванням Богдану Івановичу і Варварі Миколаївні Ханенкам – музей західного і східного мистецтва.

Історія художньої колекції Ханенків почалася ще з 70-х років XIX ст. Подружжя не просто збирало – воно жило колекцією західноєвропейського живопису і скульптури, античної скульптури, творів мистецтва країн Сходу. Для них Музей (так з великої літери завжди писав Б. Ханенко) був і фізичним і духовним середовищем. Спеціально для потреб музею Богдан Іванович побудував будинок.

У 1896 р. вийшов каталог «Зібрання картин Богдана та Варвари Ханенків». У ньому налічувалося 398 номерів: італійська школа – 97, іспанська – 17, фламандська – 59, голландська – 88, німецька – 13, французька – 122 полотна. А у 1911 – 1912 рр. був виданий альбом фотокопій майже всього живопису, який був у музеї [4].

Богдан та Варвара Ханенки стали одними з перших збирачів давньоруського іконопису. Колекція ікон була невеликою, але цінною. Вона включала зразки новгородського письма XIV–XV ст., московського письма, зокрема майстрів школи Андрія Рубльова.

Завдяки виданим каталогам і альбому, виставкам у Петербурзі, відгукам у пресі колекція Ханенків стала широко відомою.

Богдан Іванович і Варвара Миколаївна мріяли зробити свою колекцію надбанням Києва, організувати приватний музей. На заваді цьому стала перша світова війна.

Після смерті чоловіка Варвара Миколаївна зробила все можливе, щоб зберегти колекцію. Вона відмовилася від пропозиції виїхати до Німеччини і там на вигідних умовах відкрити музей.

У грудні 1918 р. Варвара Миколаївна звернулася в Українську Академію наук з проханням прийняти в дар її колекцію, але за умови, що при музеї повинен бути організований інститут історії мистецтв для вивчення пам'яток мистецтв і давнини усіма бажаючими.

У лютому 1919 р. колекція Ханенків була націоналізована і перетворена у Другий державний музей. У липні 1920 року було утворено Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук ім. Ханенка. Так він називався до 1934 р., а з 1936 р. став Київським музеєм західного та східного мистецтва [10, с.150].

Безкорисливо віддані мистецтву згадані благодійники не думали про нагороди, але заслужили вдячну пам'ять нащадків. Сучасним меценатам є з кого брати приклад [12, с.173].

Список використаних джерел

1. *Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенко: 1819-1899. Киев, 1900. 73 с.*
2. *Институт Рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 153. Спр. 78. Арк. 1.*
3. *ІР НБУВ. Ф. 153. Спр. 74. Арк. 76.*
4. *ІР НБУВ. Ф. XXXI. Спр. 258. Арк. 261.*
5. *Історія Києва: у 3-х т., 4-х кн.: Пер. з рос. / Голов. редкол. Ю.Ю. Кондурфор (голов. ред) та ін.; АН УРСР; Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1986-1987. Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. 1986. 439 с.*
6. *Меценаты Киева. 2.изд., испр. и доп. Киев: Кий, 1998. 523 с.*
7. *Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. Киев, 1885. 92 с.*
8. *Памятки Николая Артемовича Терещенко. Киев, 1909. 94 с.*
9. *Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. Киев, 1913. 170 с.*
10. *Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Переяслав-Хмельницький, 2000. 209 с.*
11. *Ткаченко О.В., Соловійова Т.М. Роль приватного капіталу в розвитку вітчизняного музеєзнавства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія. Історичні науки. Випуск 9. 2012. С.167-174.*
12. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ). Ф.830, оп.1.*

УДК 069(477.46)

МУЗЕЙ КОРСУНЯ (XVIII – XXI СТОЛІТТЯ)**Тетяна ПОЛЯКОВА,***завідувачка мілітарного музею**Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника*

28 липня 1945 р. в м. Корсуні-Шевченківському в приміщенні колишнього палацу князів Понятовського, Лопухіних, Лопухіних-Демидових було відкрито музей історії Корсунь-Шевченківської битви. Але традиції музейництва в Корсуні були започатковані ще у XVIII ст., коли власником Корсунського староства був князь Станіслав Понятовський – старший племінник останнього польського короля Станіслава Августа.

Близько 1789 р. було завершено будівництво та благоустрій Корсунського палацово-паркового ансамблю, власник якого князь С. Понятовський – один з найдосвідченіших людей свого часу – захоплювався колекціонуванням [5, с. 177], особливо антикою, наповнив свою нову літню позаміську резиденцію полотнами найвідоміших художників, античними скульптурами, зібрав велику бібліотеку тощо. Корсунська резиденція князя з її надзвичайними колекціями китайських і татарських речей, рідкісних каменів, гем та камей, колекція яких, до речі, була однією з найвідоміших у Європі і налічувала понад 2000 одиниць [5 с. 177], вважалась одним з найрозкішніших магнатських маєтків на Україні. Щодо князівської дактиліотеки, то за життя князя «сучасники оцінювали колекцію творів гліптики як «можливо найрозкішнішу з будь-коли зібраних приватною особою» [3, с. 79]. Відомий італійський археолог Вісконті писав про зібрання князя: «Серед іноземних колекцій одна з найдобріших та багатих у Європі, безперечно, та, яку завжди возить із собою князь Станіслав Понятовський...» [5, с. 176].

Але по смерті князя у 1833 р. щодо цієї колекції вибухнув скандал. Виявилось, що значна частина зібрання – це підробки XVIII – початку XIX ст., із підробними підписами найвідоміших давніх різьбярів [5, 178]. А словосполучення «геми Понятовського» стало відтоді загальним щодо позначення підробок та фальсифікацій різного роду [3, 79]. Незважаючи на це протягом 29 квітня – 21 травня 1839 р. його колекція була продана на аукціоні Christie's [8; 21, с. 36].

Після розподілу Польщі Понятовський продав свої українські володіння й виїхав до Італії. А власником Корсунського маєтку стає князь Петро Васильович Лопухін, син котрого Павло з 1835 р. постійно жив у Корсуні. Саме за його володарювання садиба набула європейської слави. Був доволі широко відомий й домашній музей Лопухіна.

За спогадами сучасників відомо, що, наприклад, в центральній залі стояли «мармурові навколо статуї найвідоміших скульпторів» (М. Подвисоцький [13, с. 20–26]). На почесному місці – на торцевих стінах бальної зали у спеціальних ліпних багетах – висіли портрет імператора Павла I, поруч були портрети Євдокії Лопухіної – першої опальної

дружини Петра I, царевича Олексія Петровича, Петра II. Лопухіни пишалися спорідненістю з царською родиною. Тут же можна було побачити роботи європейських художників, художників німецької та фламандської шкіл (зокрема, Рембрандт, Рубенс), портрети пензлів відомих російських художників К. Брюллова, В. Боровиковського, Д. Левицького та ін., старовинні полотна тощо [10, арк. 13–14 зв.; 15, № 54]. Це були пейзажі, родинні портрети, портрети однополчан власника. Щодо мармурових статуй, то тут можна було побачити роботи Б. Торвальдсена й А. Канови. Колекцію за нових власників доповнила робота М. Антокольського «Христос» (авторська копія [10, арк. 13–14]. Цікаво, що запис у канцелярській книзі повідомляє, що його вартість складала 10 тис. рублів [10, арк. 13–14; 19, с. 241]. Вражала розкішна князівська колекція, що мала монети буквально всіх часів і народів; фрески, знайдені під час розкопок давньогрецьких міст; старовинна зброя. Було там багате зібрання гравюр, старожитностей, малюнків костюмів різних народів та ін. У колекції значне місце було відведено саме для місцевих старожитностей, серед яких можна було побачити «золоту посудину вагою в 1 фунт з лишком, з слов'янськими арабесками» (у ній збереглась якась густа смола). При ній – довгий золотий ланцюг. Тут же були й декілька срібних ківшиків часів Московського царства, срібні прикраси й зброя [14, с. 43–49; 15, № 11].

1 серпня 1905 р. палац на запрошення вже ясновельможного князя М. П. Лопухіна-Демидова відвідав професор Й. Рейнсберг. Власник показав йому «лопухінські покої» та «цілий музей коштовного порцелянового посуду, зібрання чудових голландських картин та дорогоцінних гравюр. Усе це зі спадку Лопухіна. Портрети та мініатюри царів та царевичів, що йому дарували, коли він був ад'ютантом» [6]. І за кілька днів князь надіслав професору уламок оригінальної фрески Геркулеса, яку ще князь П. Лопухін у свій час придбав за кілька тисяч лір [6].

У 1911 р. сучасники відзначали, що «... корсунські знахідки, разом з іншими придбаннями склали в домі власника досить значний музей». [12, с. 117–120]. Достеменно відомо, що частина князівського музею, а саме старовинна зброя, знаходились у так званому «ферарь-кабінеті», розташованому у верхньому поверсі башти-брами палацу [2, 52].

У жовтні 1918 р. останні власники корсунського маєтку виїхали закордон і почався новий етап, зокрема, князівського музею.

У Швейцарському будинку нетривалий час розташовувався музей Корсунського полку (дата створення невідома, ліквідований 1.05.1919 р.), у фондах якого зберігалися, зокрема, 9 картин із рамами та без рам – 37, 27 портретів, різних медалей 50, прапор 36 Орловського полку та ін. Відомо, що від ліквідаційної комісії музей прийняв представник Позашкільного відділу при Комісаріаті народної освіти Черкаського повіту Вішневський. Місце перебування експонатів музею невідоме [11, с. 48].

16 липня 1919 р. в Корсуні було створено комісію «по огляду палацу та інших будівель у парку для пристосування їх під учбові заклади Корсунської волості». В палаці було облаштовано навчальні класи та гуртожиток для учнів та вчителів [18, арк. 9].

У Швейцарському будиночку розташувались місцевий архів та новий музей, який налічував 440 експонатів, з них 42 картини і скульптури, й «за загальним враженням мав характер картинної галереї, бо картини там лише старих майстрів». Згодом музей перевели на другий поверх баштибрами палацу Основу його складають «рештки музейного майна, яке залишилось після Лопухіних» [4]. В експозиції та фондах Корсунського музею зберігалися серед іншого й такі картини, як «Святе сімейство» – стара копія з картини Рафаеля, яка знаходиться у Флоренції в палаццо Пітті; «Жертвоприношення Авраама» – фламандської школи, приписується Рембрандту, «Молебень на площі перед Корсунським палаццо в 1861 році» худ. Боіскінна, фрагменти античної чаші (патера) і ваза (амфора) з кургану біля с. Владиславки. Згодом «археологічні речі культового значення були передані музею під час збирання у церквах архівного матеріалу уповноваженим губарху Шевченковщини». Завідував ним лектор Корсунських педкурсів (нині педучилища ім. Т. Г. Шевченка) І. П. Сематарський. Для відвідувачів музей було відкрито 224 дні на рік [4].

1927 р. експонати музею за описом були передані до Черкаського історико-педагогічного ім. Т. Г. Шевченка музею [15, арк. 13–14 зв.], де й перебували до кінця 1930-х рр., звідки далі були передані до Інституту археології НАН України (1939 р.) й далі у липні 1941 р., у зв'язку з початком німецько-радянської війни, були евакуйовані до Полтави, але на під'їзді ешелон був знищений. А нумізматична частина колекції – монети та медалі з дорогоцінних металів були передані до Черкаського відділення Держбанку СРСР [18, с. 127].

23 серпня 1944 р. у Доповідній записці «Про відкриття Державного історичного Музею у м. Корсуні-Шевченківському» тоді народний комісар освіти УРСР Павло Тичина звернувся до Ради Народних комісарів УРСР з проханням «дозволити відкрити в м. Корсуні-Шевченківському історичний музей й оголосити заповідником місця Корсунь-Шевченківського побоїща». Й 28 липня 1945 р. було прийнято постанов РНК УРСР та ЦК КП(б)У № 1201 «Про організацію державного історичного музею в м. Корсунь-Шевченківському», під який було відведено палац, швейцарський будинок, флігель та башту в'їзних воріт [17, с. 23]. Комплектувалися фонди музею переважно матеріалами з історії Другої світової війни й, зокрема, Корсунь-Шевченківської битви.

У 1956 р. в експозиції музею було представлено макет Корсунь-Шевченківської битви (худ. А. Ф. Дьоміна, К. Ф. Дьомін та В. С. Кришовський), на якому було встановлено 3622 фігури та 1400 шт. дерев; у 1960 р. – макет Корсунської битви 1648 р. (В. С. Кришовський), для якого автором було відлито 3008 фігурок учасників того бойовища; у 1969 р. – діораму Корсунь-Шевченківська битва 1944 р. (В. В. Парчевський, І. Я. Ефроїмсон, В. Л. Мокрожицький).

В сучасній (2005 р.) експозиції музею, розташованій у 10-ти залах, було представлено близько 3 тис. оригінальних експонатів часів Другої світової війни, що належали учасникам Корсунь-Шевченківської битви. Експозиція об'єктивно висвітлювала історію Корсунь-Шевченківської наступальної операції на тлі подій історії Другої світової війни на теренах України, події якої на основі архівних матеріалів і

фондових колекцій Заповідника були показані й радянська, і німецька сторони – учасниці подій.

Першим директором-організатором музею було призначено військового журналіста, письменника Д. І. Бедзика (1944 р), директорами музею І. І. Набока, І. П. Одокієнко, В. Т. Шевченко, П. В. Голік, і лише останній з них працював більше року. З 1.07.1958 р. новим директором був призначено М. Д. Гупало; у 1981–1987 рр. – А. І. Бахмут; з другої половини 1987 р. – П. Я. Степенькіна [1, с. 38–47].

На базі Музею в 1994 р. був створений Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. Музей увійшов до його складу на правах науково-дослідного відділу. А з червня 2022 р. музей реорганізований у мілітарний і перенесений в інше приміщення.

1974 р. управлінням культури Черкаської області було видано наказ про створення при музеї історії Корсунь-Шевченківської битви на правах відділу історико-краєзнавчого музею, відкриття якого відбулося 29.08.1981 р. [11, с. 49]. З 1994 р. музей працює на правах науково-дослідного відділу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. У шести експозиційних залах представлено понад 2 тис. експонатів, які розповідають Корсунщини в контексті історії України від найдавніших часів до сьогодення. В експозиції представлена велика археологічна колекція: речі трипільців, кімерійців, скіфів, слов'ян, періоду Русі-України, Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Також експонуються речі з князівського палацу ясновельможних князів Лопухіних-Демидових – останніх власників корсунського маєтку. Окремі розділи експозиції розповідають про колективізацію і Голодомор, про участь корсунців у Першій і Другій світових війнах, Українській революції 1917–1921 років і в російсько-українській війні. Унікальними є колекція «Кобзарів» Т. Шевченка, особисті речі кобзаря О. Чуприни, хореографа й кінопродюсера української діаспори В. Авраменка, світлини членів родини В. Шевченка, троюрідного брата Т. Шевченка. У музеї створені дві діорами: «Антикріпосницьке повстання 1855 року на Корсунщині» (1984; автори – київські художники К. Тишковець і М. Карпушевський) і «Корсунська битва 1648 року» (автори – київські художники С. Гончаренко, Ю. Саницький, О. Сіренко).

16 червня 1977 р. як відділ Музею історії Корсунь-Шевченківської битви було відкрито Художню галерею, з 1994 р. – науково-дослідний відділ Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. В експозиції галереї були представлені твори живопису, графіки й скульптури кінця XVIII–XXI ст. Тут можна було побачити твори відомих художників, зокрема, Доменіко Кунего, І. Сошенко, Луїджі Йоріні, О. Лопухов, В. Непийпиво, А. Чебикін, М. Єсипенко, а уродженців Корсунщини, членів Національної спілки художників України графіка М. Прокопенка, живописця Б. Федоренка й заслуженого художника України С. Дуплія [11, с. 235–236]. Два зали художньої галереї відведені під тимчасову стаціонарну виставку «Україна – понад усе!», що розповідає про участь корсунців у Революції Гідності, в антитерористичній операції на Сході України та операції Об'єднаних сил, а також волонтерів.

З червня 2022 р. відділ реорганізований у палац Понятовського й перенесений у приміщення колишнього князівського палацу.

Отже, музейна справа у м. Корсуні існувала й розвивалася протягом тривалого часу й пройшла шлях від приватних колекцій до державного широко відомого сьогодні Заповідника, у фондах якого зберігається понад 70 тис. музейних предметів.

Список використаних джерел

1. Бахмут А. І. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури XVIII–XIX століть Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника // *Корсунський часопис*. – 1994. – № 6. – С. 38–47.
2. Гейне В. Путешествие по России с 1903–1905 г. – Рига, 1906. – 95 с.
3. Дмитриева Е. Н. Эрмитажная коллекция слепков с гемм князя С. Понятовского. – Актуальные проблемы теории и истории искусства: Сборник научных статей. Выпуск 8 / Под ред. С. Мальцева, Е. Станюкович-Денисова, А. Захарова. – СПб, Издательство СПб ГУ, 2018. – 842 с.
4. Гупало К. З історії Корсунського музею // *Л.Ш.*, 5 липня 1986 р.
5. Неверов А. Художественные коллекции двух Понятовских // *Музей*. – № 2. – 1981. – С. 175–179.
6. Описание Корсуня профессором Рейнсбергом. 1905–1911 гг. (Переклад з чеської Муратової Д. І., м. Прага // *Власний архів автора*.)
7. Подвысоцкий Н. Село Сахновка Каневского уезда и кн. П. П. Лопухин (отрывок из воспоминаний) // *Киевская старина*. – 1897. – № 7–8, июль-август.
8. Коллекции драгоценных камней Понятовского. URL: <https://www.beazley.ox.ac.uk/carc/gems/The-Poniatowski-Collection/Introduction>
9. Корсунське вище початкове училище. 1915–1919 рр. // *Державний архів Черкаської області (Далі: ДАЧО)*. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. Лист до Всеукраїнського археологічного комітету. 1926 р. // *ДАЧО*. – ФР. 13. – Оп. – Спр. 29.
11. Малий енциклопедичний словник Корсунщини: у 2-х тт. / ред кол.: П. Я. Степенькіна (відп. ред.), Т. Л. Бондаренко та ін. – Т. 2 (Л-Я) – *Корсунь-Шевченківський*, 2004. – 336 с.
12. Памятная книжка Киевской губернии и адрес-календарь губернии на 1911 год – К.: Изд-во Киевского губернского статистического комитета, год XXIX. – С. 117–120
13. М. Подвысоцкий. Мои воспоминания // *Киевская старина*. – 1858. – № 3. – С. 22–29.
14. Полякова Т. Доля колекцій творів мистецтва та бібліотеки Корсунського палацу // *Корсунський часопис*. – 1999. – № 9–10. – С. 43–49.
15. Про передачу предметів з палацу м. Корсунь // *ДАЧО*. Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 29.
16. Русские портреты XVIII и XIX столетий. Т. III. – Издание Великого Князя Николая Михайловича. – СПб, 1907. – 209 с.
17. Степенькіна П. Я. Храм пам'яті. – *Корсунський часопис*. – 2005. – № 13. – С. 23–33
18. Степенькіна П. Я., Полякова Т. Ю. Палацовий ансамбль на гранітних островах / П. Я. Степенькіна, Т. Ю. Полякова. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2019. – 156 с.
19. Тельшівська чоловіча гімназія. 1917 р. // *ДАЧО*. – Ф. 118, оп. 1, спр. 5, арк. 19
20. Червоний шлях, № 1, 1.01.1926 р. – С. 241.
21. The Poniatowski collection of gems || *American Numismatic Hadrien J.Ranbach. sjsiety magazine*. – uol/13-2(2014)< pp. 34–49. – С. 36. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/The_Gem_Collection_of_Prince_Poniatowski.pdf

УДК 069.5:94(477.46)

**СПІВПРАЦЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА
З ГРОМАДСЬКОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ
«СОЛДАТСЬКІ МАТЕРІ КОРСУНЩИНИ»
З ПИТАНЬ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ**

Галина ДАВИДЕНКО,

*завідувачка науково-методичного відділу освітньої роботи
Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника*

Фондове зібрання є важливим джерелом інформації про історичні процеси та події. Часто поповнення музейної колекції залежить не лише від науковців, а й від людей, які можуть надати артефакти, від їх розуміння необхідності документування історичних подій. До числа тих, хто усвідомлює важливість збереження рухомих пам'яток історії, належить жителька м. Корсуня-Шевченківського Тетяна Перетятко – відома громадська діячка й волонтерка, педагог, ініціаторка створення громадської організації «Солдатські матері Корсунщини» (далі – ГО «Солдатські матері»).

Мета наукового повідомлення – висвітлити внесок ГО «Солдатські матері» й особисто Т.Перетятко в комплектування фондової колекції Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Заповідник) музейними предметами з сучасної історії України.

Плідна співпраця Заповідника з ГО «Солдатські матері» розпочалася з часу її створення, з липня 2014 року [21]. На сьогодні організація налічує 12 членів.

Безмінною головою ГО «Солдатські матері» є Тетяна Перетятко. Вона народилась у 1962 р. в с. Набутові Корсунь-Шевченківського району. Її дитинство та юність пройшли в м. Корсуні-Шевченківському. Після закінчення міської середньої школи №1 вона вступила до Уманського кооперативного училища, після закінчення якого отримала спеціальність техника-технолога кондитерського виробництва. За направленням працювала на Кіровоградщині, у м. Новоукраїнці. У 1985 р. повернулася до м. Корсуня-Шевченківського, в якому проживає й нині. Після переїзду працювала піонервожатою Гарбузинської восьмирічної школи, згодом вступила до Олександрійського педагогічного училища й здобула професію вчителя початкових класів, вихователя групи продовженого дня та педагога-організатора. Улюбленій педагогічній справі Тетяна Володимирівна віддала 26 років свого життя. У 2011 р. за вислугою років вийшла на заслужений відпочинок. Т. Перетятко – учасниця Революції Гідності. Вона активно підтримувала учасників Євромайдану: возила в Київ продукти харчування, теплий одяг і ліки, працювала в їдальні Київської міської державної адміністрації, займалася організацією виносної торгівлі. Здобутий на Майдані досвід волонтерської діяльності, з повною силою розкрився з початком бойових дій на Сході України. За роки російсько-української війни Т. Перетятко, як волонтерка й громадська діячка, стала відомою не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Під час формування колекції науковці Заповідника значну увагу приділяли збору документів про діяльність ГО «Солдатські матері». На даний час на фондовому обліку їх перебуває 30 одиниць зберігання. Вони свідчать про налагоджену співпрацю цієї організації з волонтерами, військовими шпиталями й реабілітаційними центрами міст Києва, Львова, Ірпеня, Черкас, Дніпропетровська (з 19 травня 2016 р. – м. Дніпро) та іншими медичними установами [9]. Упродовж 8 років російсько-української війни благодійну допомогу від корсунців отримували майже всі військові шпиталі України.

Члени ГО «Солдатські матері» постійно підтримували матеріально поранених воїнів АТО/ООС. Джерела фінансування шукали самі. Задля порятунку наших захисників вони стояли в 26–27-градусний мороз із скринькою на вулицях міста й збирали кошти на потреби поранених. Часто гроші з рук в руки передавали Т. Перетятко її колишні учні, місцеві підприємці, небайдужі корсунці й зовсім незнайомі люди, які не афішували свою благодійність. Інколи грошові перекази на її адресу надходили від українських громад Канади, США, Німеччини, з якими вона плідно співпрацює з 2014 р. Тетяні Володимирівні часто передавали кошти, зібрані під час проведення концертів, фестивалів тощо. У фондовому зібранні знаходиться акт про передачу їй готівки в сумі 10 000 грн від учасників I Всеукраїнського благодійного фестивалю дитячого та молодіжного хореографічного мистецтва «Візерунки на Росі» [1]. Т. Перетятко від початку війни й донині практикує надання адресної допомоги тяжкопораненим захисникам і турбується про реабілітацію поранених бійців, про що свідчить низка фондових документів [2; 10].

У центрі уваги ГО «Солдатські матері» постійно перебували українські воїни, діти з багатодітних родин, сім'ї переселенців і малозабезпечені родини. Про надану їм допомогу свідчать клопотання [13] та розписки [24] з фондового зібрання Заповідника.

У групі «Документи» є дві подяки ГО «Солдатські матері» від командування Дніпровського військового госпіталю та особового складу 35 окремої бригади морської піхоти імені контрадмірала М. Остроградського [23], а також нагороди Т. Перетятко – Благословенна грамота митрополита Черкаського і Чигиринського Іоана за сприяння в організації допомоги Збройним силам України від 12 квітня 2015 р. [5] та грамота до відзнаки Президента України «За гуманітарну участь в АТО» від 1 лютого 2016 р. [7].

Окрім документів, у фондовій колекції є зразки речей, які корсунські волонтерки шили для поранених воїнів у 2014–2015 рр. Це – спідня чоловіча білизна [25] й комірцева подушка [22]. На той час на них був великий попит, особливо на комірцеві подушки з натуральним наповнювачем. Це був суто корсунський винахід. Комірцеві подушки призначались для захисників, тяжкопоранених у шию та голову. Першою почала їх шити волонтерка Валентина Поліщук. Згодом до неї приєдналися члени ГО «Солдатські матері» Валентина Леонова й Валентина Федірко, сини яких воювали на Сході України, й інші майстрині.

У фондовій колекції зберігається перекидний календар на 2020 р. «Сильні духом. Мами» [11], присвячений матерям України, які після

загибелі синів на російсько-українській війні знайшли в собі сили жити далі, працювати, реалізовувати себе, стати підтримкою і прикладом для інших. У календарі вміщено художні фотопортрети 12 мам з різних регіонів України, серед них і фотопортрет Т. Перетятко. Фотопроєкт «Сильні духом. Мами» був організований Департаментом військового капеланства Патріаршої курії Української греко-католицької церкви за сприяння Всеукраїнської ГО «Ветеранське братерство». Він мав великий резонанс не лише в Україні, а й за кордоном. У жовтні 2019 р., за сприяння Тетяни Володимирівни, фотовиставка «Сильні духом. Мами» експонувалась у художній галереї Заповідника.

Вагоме місце в фондовому зібранні займає колекція музейних предметів про сина Т. Перетятко Романа Сокурєнка (позивний – «Сокіл») – учасника Революції Гідності й АТО на Сході України, бійця-добровольця батальйону спеціального призначення «Азов» ГУ МВС України в Київській області, який 10 серпня 2014 р. отримав тяжке поранення в боях під Іловайськом під час порятунку поранених побратимів. Понад місяць за його життя боролися українські й німецькі лікарі. 23 вересня 2014 р. Роман помер у шпиталі Бундесверу в м. Ульм (Німеччина). Похоронили відважного воїна на центральному кладовищі в м. Корсуні-Шевченківському. Посмертно він нагороджений медаллю «За військову службу Україні» й почесними відзнаками «За заслуги перед Черкащиною» та «За заслуги перед Корсунь-Шевченківським районом». Ім'я молодшого сержанта Р. Сокурєнка занесене до Книги загиблих працівників Управління МВС України в Черкаській області. На будівлі школи, в якій він навчався, встановлена меморіальна дошка; вулиця, на якій жив у м. Корсуні-Шевченківському, названа його ім'ям.

Формування фондової колекції про Романа Сокурєнка розпочалося у 2015 р. з передачі Т. Перетятко 29 музейних предметів. На сьогодні колекція налічує 43 одиниці зберігання, 14 з яких стосуються участі Романа в революційних подіях на Майдані Незалежності в Києві. Найбільш цінними з них є державний прапор України з написом: «Борітеся і ви поборите!» [8], кашкет польовий – подарунок Роману від голови політичної партії Всеукраїнське Об'єднання «Свобода» О. Тягнибока з автографом [12], шолом протиударний міліцейський, знятий з бійця спецпідрозділу міліції «Беркут» [27]. Інша частина колекції розкриває участь Р. Сокурєнка в АТО. Вона налічує 24 одиниці зберігання. Зокрема, майка-тільняшка, в якій Роман отримав поранення в бою під Іловайськом [18], книжечка «Православний молитовник», подарована настоятелем Спасо-Преображенського храму отцем Ростиславом Біло з дарчим написом: «Роман. Чекаю на вінчання. о. Ростислав» [14], кухоль, яким користувався ще дід Романа, учасник Другої світової війни [16], військове обмундирування й спорядження [3; 4; 6; 15; 17; 19; 20].

Т. Перетятко допомогла Заповіднику в комплектуванні музейних предметів про директора Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені І. І. Мечникова Сергія Риженка, уродженця м. Корсуня-Шевченківського, доктора медичних наук, професора, заслуженого лікаря України. Першою річчю в фондовій колекції став його фонендоскоп, привезений Тетяною Володимирівною [26]. На сьогодні фондова колекція про С. Риженка налічує понад 20 одиниць зберігання.

Співпраця з ГО «Солдатські матері» триває. У вересні 2022 р. її представники передали для фондового зібрання та наукової бібліотеки Заповідника 10 книг, дві з яких з дарчими написами. Це – видання 2015–2021 рр. з новітньої історії України.

Загалом колекція музейних предметів, зібраних за сприяння ГО «Солдатські матері», у фондовому зібранні Заповідника налічує 148 одиниць зберігання, з них 121 – основного фонду і 27 – науково-допоміжного. Ще орієнтовно 20 предметів музейного значення проходять етап наукового вивчення та оформлення фондово-облікової документації. Ця колекція дозволяє науковцям Заповідника більш ґрунтовно вивчати історію Революції Гідності, російсько-української війни та волонтерського руху на Корсунщині, а також використовувати зібрані матеріали в експозиційній роботі, у патріотичному вихованні.

Список використаних джерел

1. *Акт про передачу Т. Перетяцько готівки в сумі 10 000 грн від учасників I Всеукраїнського благодійного фестивалю дитячого та молодіжного хореографічного мистецтва «Візерунки на Росі». 2018 р. // Фонди Заповідника. – НДФ-3987.*
2. *Акти про передачу Т. Перетяцько волонтерці Центрального військового госпіталю м. Києва Н. Воронковій грошової допомоги на лікування поранених бійців. 2014, 2015 рр. // Фонди Заповідника. – Д-837–837, Д-3984.*
3. *Балаклава, яка належала Р. Сокуренку. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1254.*
4. *Берці, які належали Р. Сокуренку. 2014 р. Фонди Заповідника. – Ш-255.*
5. *Благословенна грамота, якою митрополит Черкаський і Чигиринський Іоан нагородив Т. Перетяцько за сприяння в організації допомоги Збройним Силам України. 2015 р. // Фонди Заповідника. – Д-8335.*
6. *Бронезилет, який належав Р. Сокуренку. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1258.*
7. *Грамота Т. Перетяцько до відзнаки Президента України «За гуманітарну участь в АТО» // Фонди Заповідника. – Д-8332.*
8. *Державний прапор України, який належав Р. Сокуренку. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1252.*
9. *Експрес-накладні ТОВ «Нова пошта» про відправлення гуманітарної допомоги для поранених Красноармійського військового мобільного госпіталю, Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені І. І. Мечникова, шпиталю № 6 м. Торецька, госпіталю медсанчастини м. Краматорська. 2016–2018 рр. // Фонди Заповідника. – НДФ-4040–4043.*
10. *Звернення голови ГО «Солдатські матері Корсунщини» Т.Перетяцько до Міністра оборони України А. Загороднюка з проханням виділити путівку на оздоровлення В. Дзіруну, колишньому бійцю-контрактнику ЗСУ, інваліду першої групи. 2019 р. // Фонди Заповідника. – НДФ-3984.*
11. *Календар настінний перекидний на 2020 рік «Сильні духом. Мами» // Фонди Заповідника. – ПЛГ-3023.*
12. *Кашкет польовий Р. Сокуренка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1255.*
13. *Клопотання Корсунь-Шевченківського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді голові ГО «Солдатські матері Корсунщини» Т.Перетяцько про сприяння в отриманні допомоги багатодітним сім'ям Ю. Карпович та О. Шаповал. 2016 р. // Фонди Заповідника. – НДФ-3986, НДФ-3988.*
14. *Книжечка «Православний молитовник», яка належала Р. Сокуренку // Фонди Заповідника. – Кн-2273.*
15. *Костюм камуфляжний Р. Сокуренка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1256.*
16. *Кухоль Р. Сокуренка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Е-1068.*
17. *Лопатка саперна Р. Сокуренка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – М-1066.*
18. *Майка-тільняшка Р. Сокуренка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1263.*

19. *Наколінники тактичні Р. Сокурєнка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1257.*
20. *Підсумки Р. Сокурєнка. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Т-1260–1262.*
21. *Повідомлення реєстраційної служби Корсунь-Шевченківського районного управління юстиції голові ГО «Солдатські матері Корсунщини» Т.Перетяцько про реєстрацію громадської організації в Книзі обліку громадських організацій за № 13. 2014 р. // Фонди Заповідника. – НДФ-3962.*
22. *Подушка комірцева, пошита волонтеркою В.Поліщук для поранених воїнів АТО. 2016 р. // Фонди Заповідника. – Т-1506.*
23. *Подяки ГО «Солдатські матері Корсунщини» від командування Дніпровського військового госпіталю та особового складу 35 окремої бригади морської піхоти імені контр-адмірала М.Остроградського за багаторічну співпрацю та допомогу, турботу про військовослужбовців української армії. 2016, 2020 рр.// Фонди Заповідника. – Д-8333–8334, Д-8377.*
24. *Розписки про надання матеріальної допомоги від ГО «Солдатські матері Корсунщини» воїнам АТО та їхнім сім'ям, багатодітним родинам і сім'ям переселенців. 2014–2015 рр. // Фонди Заповідника. – НДФ-3963–3968.*
25. *Труси чоловічі, пошиті волонтеркою В.Поліщук для поранених воїнів АТО. 2016 р. // Фонди Заповідника. – Т-1507.*
26. *Фонендоскоп, який належав С.Риженку. 2014 р. // Фонди Заповідника. – М-1188.*
27. *Шолом протиударний міліцейський. 2014 р. // Фонди Заповідника. – Е-1324.*

УДК 069.5:902(477.46)

ВНЕСОК МИКОЛИ ГУПАЛА В КОМПЛЕКТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Лідія ОВСІЄНКО,

*заступник директора Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника з наукової роботи*

Археологічна колекція Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Заповідник) – це результат багаторічної праці його науковців, серед яких особливе місце посідає Микола Гупало (1921–1993).

Мета повідомлення – висвітлити внесок Миколи Гупала в комплектування археологічної колекції Заповідника (до 1994 року – Музей історії Корсунь-Шевченківської битви).

Джерельну базу дослідження склали наукові звіти археологічних експедицій, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології (далі – НА ІА) НН України, матеріали фондів і наукового архіву Заповідника, монографії та статті в наукових збірниках.

Микола Гупало понад 35 років свого життя присвятив музейній справі. У 1946–1952 роках він працював у Закарпатському обласному краєзнавчому музеї, у 1952–1981 роках – у Музеї історії Корсунь-Шевченківської битви (далі – Музей), з 1958 року – його директором. Крім Корсунь-Шевченківської наступальної операції (1944 рік), він вивчав історію Корсунщини (тут і далі – територія Корсунь-Шевченківського

району), особливо його цікавили пам'ятки археології. Окрім їх виявлення та обстеження, він надавав важливого значення поповненню фондової колекції Музею археологічними артефактами.

Прибувши до Корсуня-Шевченківського, Микола Данилович відразу включився в пошукову роботу. Він побував майже в усіх селах Корсунь-Шевченківського району, спочатку з відомим істориком й архівістом Павлом Федоренком, а після переїзду останнього до м. Києва – сам. Авксентій Гаркуша, директор Музею в 1948–1958 роках, у характеристиці на наукового співробітника М.Гупала писав, що свої дослідження він проводив з метою складання археологічної карти Корсунь-Шевченківського району. У результаті польових досліджень ним було відкрито низку поселень трипільської, скіфської, черняхівської культур і ранньослов'янського часу й зібрані багаті колекції для Музею [15].

У 1953–1975 роках Микола Данилович виявив 14 пам'яток археології: 2 поселення трипільської культури й ранньослов'янське біля Моринець (1953 рік, разом з П.Федоренком), поселення багатшарове біля Ситників (1953 рік, разом з П.Федоренком), поселення черняхівської культури біля Виграєва, 2 поселення трипільської культури біля Деренковця, поселення черняхівської культури біля Завадівки, Квіток, Моринець (1956 рік), поселення трипільської культури біля Нової Буди (1958 рік), Комарівки (1968 рік), Переможинець (1970 рік), Квіток (1975 рік) [10, с.19]. Він також обстежив більшість пам'яток археології, відомих на той час. З польових експедицій привозив до Музею археологічні артефакти, знайдені особисто або місцевими жителями.

Так, у 1953–1956 роках фондове зібрання Музею поповнилось 86 випадковими знахідками, серед яких, зокрема, кам'яне орнаментоване тесло середньодніпровської культури з Деренковця [1, с.52], розтиральний камінь і мініатюрна посудина трипільської культури з Моринець, меч скіфської культури з Нетеребки; артефакти доби Русі: сокири, вістря стріл, пряслиця з Корсуня-Шевченківського, шабля та стремено з Пішок, вістря дротика із Селища, чарочка зі Стеблева [9]. У Заповіднику зберігається й велика кількість кераміки, зібраної М.Гупалом.

Завдяки пошуковій роботі, організованій Миколою Даниловичем, Музей став тим місцем, куди передавали на постійне зберігання випадкові знахідки предметів археології не лише з Корсунь-Шевченківського, а й з інших районів Черкаської області, а також з Київської. У 1955–1956 роках до фондів надійшли сокири, тесло й мотики кам'яні з Орловця, Буди Орловецької, Будківки Городищенського району, вістря списа з Почапинець Лисянського району Черкаської області, кам'яні сокири з Шелепук і Киданівки Богуславського району Київської області [9].

У 1956 році, з 4 червня по 28 серпня, Микола Гупало брав участь у роботі Половецького загону (керівник – Василь Довженок) Радянсько-Болгарської археологічної експедиції [16, с.2]. Цей загін досліджував городище XI–XIII ст. в Половецькому Богуславського району й могильник того ж часу біля Миколаївки Корсунь-Шевченківського району [2, с.146]. У фондах Заповідника зберігається польовий щоденник М.Гупала з детальним професійним описом досліджень на обох об'єктах, з малюнками й планами [11].

Під час розкопок у Миколаївці, вірогідно, у вільний від роботи час, Микола Данилович проводив розвідки на археологічних пам'ятках навколо села. Зібрані артефакти в 1957 році він передав до фондів Музею на постійне зберігання. Їх 202: 9 предметів трипільської культури (нуклеус, пластина й 2 скребки крем'яні, розтиральний камінь, сокира кам'яна і 3 фрагменти кераміки), 26 – скіфської культури (по 2 вістря стріл, кілець до кінської збруї та пряслиць, 13 намистин, 7 фрагментів кераміки), 25 – черняхівської культури (по 2 пряслиця, пряжки й фрагменти пряжок, 3 фібули й 5 фрагментів фібул, 5 перснів, підвіска, намистина, 4 фрагменти кераміки), 142 – доби Русі (13 вістер стріл, вістря списа, вістря дротика, вудило, 2 псалії, 5 кілець, ланцюг, 64 фрагменти ножів, 2 серпи, 2 точильні бруски, 6 рибацьких гачків, 9 цвяхів, проколка, 24 пряслиця, фрагмент замка й 2 ключі, 4 гребінці, хрестик, перстень, монета) [9]. Ці надходження мають важливе значення, адже в фондовій колекції Заповідника інших артефактів з пам'яток, що знаходяться навколо Миколаївки, немає.

М. Гупало докладав значних зусиль, щоб матеріали з розкопок, які проводила Радянсько-Болгарська археологічна експедиція на території Корсунь-Шевченківського району (працювало 3 загони), були передані до Музею. У звіті про роботу в експедиції, затвердженому на засіданні науково-методичної ради Музею 5 серпня 1956 року, Микола Данилович писав: «Усі матеріали розкопок 1956 року передані в Інститут археології АН УРСР. Після їх вивчення частина матеріалів, відповідно до попередньої домовленості з працівниками Інституту археології, буде передана для експонування в Корсунь-Шевченківський Держмузей» [3, с.4]. Проте до Музею були передані лише матеріали розкопок Сахнівського загону (керівник – Юрій Кухаренко) Радянсько-Болгарської археологічної експедиції. Загін працював на багатошаровому поселенні в урочищі Гончариха біля Сахнівки. Нині в фондах Заповідника зберігається кераміка й залізний ніж із цієї пам'ятки, а також горщик з російськими мідними монетами (деньга і полушка), карбованими в 1730–1757 роках, який археологи знайшли 9 липня 1956 року в урочищі Гончариха [7, с. 2 – 10; 8, с. 250; 9]. Там, на місці ранньослов'янського поселення, значно пізніше знаходився хутір. Вірогідно, саме його жителі під час небезпеки закопали в землю горщик з монетами.

Обійнявши посаду директора Музею, М. Гупало майже не мав часу для вивчення пам'яток археології, що негативно позначилось на комплектуванні археологічної колекції, хоча Інститут археології (далі – ІА) продовжував проводити археологічні розкопки на території Корсунь-Шевченківського району, зокрема трипільських поселень у Гарбузині (1969 рік, Олена Цвек; 1971 рік, Дмитро Телегін) і Миропіллі (1975, 1977 роки, Олена Цвек), могильника й поселення черняхівської культури в Завадівці (1959 рік, Михайло Брайчевський, Надія Кравченко; 1978–1979 роки, Василь Бідзіля), поселення доби Русі біля Сахнівки (1972–1973 роки, Василь Довженок, Олег Приходнюк) [10, с.14–16]. Жодного предмета з цих розкопок до Музею не надійшло.

І все ж, нагальні справи, зокрема ремонтно-реставраційні роботи пам'яток архітектури, побудова нової експозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви, створення художньої галереї та історичного музею

тощо, не завадили М. Гупалу нехай і не так активно, як раніше, працювати над археологічною картою Корсунь-Шевченківського району, що давало змогу поповнювати археологічну колекцію. Для цього він багато контактував з місцевими краєзнавцями, вчителями історії тощо. Йому продовжували приносити археологічні артефакти й повідомляти про нові знахідки в селах району.

Так було і в 1974 році, коли в Вільхівчику під час земляних робіт на одній із садиб місцеві жителі знайшли горщик з деталями поясного набору пеньківської культури. Їх принесли до Музею. М. Гупало, розуміючи цінність знахідки, повідомив про неї в ІА, а згодом туди ж були відвезені всі знайдені предмети для дослідження та реставрації. У 1975 році науковий співробітник ІА О. Приходнюк обстежив територію знахідки скарбу й відкрив там поселення пеньківської культури, яке наступного року досліджував [12, с. 1–8]. Вільхівчицький скарб став четвертою знахідкою подібних речей у Середньому Подніпров'ї. На відміну від попередніх (Малий Ржавець, 1889 рік; Хацьки, 1893 рік; Мартинівка, 1909 рік), він був виявлений на пеньківському поселенні, що стало важливим доказом місцевого побутування речей. У 1982 році, уже після виходу М. Гупала на пенсію, але завдяки його старанням вільхівчицький скарб повернувся до Музею. Нині на обліку знаходиться 15 предметів, виготовлених із срібла: накладки складноконтурні з голівками грифонів, видовжені двочастинні й округлі, а також фрагменти двох наконечників, оздоблених гравіюванням [5].

Микола Гупало доклав зусиль і для порятунку кургану кіммерійської культури біля Квіток і поповнення фондів Музею поховальним інвентарем з нього. Зі спогадів головної зберігачки фондів Заповідника Людмили Кочегури, коли Микола Данилович дізнався, що місцевий колгосп бере землю з кургану для впорядкування клумб біля Будинку культури, він відразу ж поїхав до Квіток, припинив земляні роботи й повідомив в ІА про руйнування. Разом з науковими працівниками Музею М. Гупало старанно дослідив ґрунт біля Будинку культури й кургану, де були знайдені окремі предмети поховального інвентаря [14]. Під керівництвом наукової співробітниці ІА, дослідниці пам'яток скіфської епохи Галини Ковпаненко, курган був розкопаний. У ньому було виявлене поховання кіммерійської культури, можливо, «племінного вождя» [13, с. 15]. Результатом співпраці Галини Ковпаненко й Миколи Гупала є стаття про квітчанський курган, опублікована в збірнику наукових праць [6]. Зважаючи на унікальність пам'ятки, деякий час питання про місце зберігання артефактів з неї залишалось відкритим, оскільки керівництво ІА планувало залишити їх у себе, а Музей прагнув, щоб знахідки були передані йому. Останнє було цілком слушним, адже саме працівники Музею врятували квітчанський курган від повного руйнування. Завдяки наполегливості М. Гупала в 1979 році всі 92 артефакти (зброя, кінська зброя, посуд, прикраси) з кургану були передані Музею, частина з них була ще й відреставрована [4].

Отже, Микола Гупало зробив вагомий внесок у комплектування археологічної колекції Заповідника. Близько половини одиниць зберігання це – предмети археології, які зібрав Микола Данилович особисто та які надійшли до фондів завдяки йому. Серед численних артефактів – унікальний вільхівчицький скарб і поховальний інвентар з квітчанського кургану.

Список використаних джерел

1. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – № 148. – Москва: Наука, 1967. – 139 с.
2. Довженко В. И. Раскопки древнерусских памятников на Руси в 1956 году // *Краткие сообщения Института археологии*. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – Вып. 8. – С. 146–155.
3. Звіт завідуючого відділом Корсунь-Шевченківського держмузею Гупала М. Д. про роботу в складі Радянсько-Болгарської давньоруської експедиції // *Фонди Заповідника*. – Без номера.
4. Інвентарна книга № 1 групи «Археологія» фондів Заповідника. – А-6–93, А-408–411.
5. Інвентарна книга № 1 групи «Археологія» фондів Заповідника. – А-96–110.
6. Ковпаненко Г., Гупало Н. Погребение воина у с. Квиток в Поросье // *Вооружение скифов и сарматов. Сборник научных трудов*. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 39–58.
7. Кухаренко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження в Пороссі та на території Волинського Полісся // *НА ІА НАН України*. – Ф. 1956/16.
8. Кухаренко Ю. В. Раскопки у с. Сахновки // *Славяне накануне образования Киевской Руси. Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва: Изд. АН СССР, 1963. – 388 с. – С. 243–250.
9. Обліково-фондова документація Заповідника.
10. Овсієнко Л. Археологічна карта Корсунь-Шевченківського району, 1998 рік. На правах рукопису // *Науковий архів Заповідника*.
11. Польовий щоденник учасника Радянсько-Болгарської давньоруської експедиції 1956 року Гупала М. Д. 4 червня – 28 серпня. – 76 с. // *Фонди Заповідника*. – НДФ-1973.
12. Приходнюк О. М., Беляєва С. О. Звіт про роботу Пороської слов'яноруської експедиції в 1976 році // *НА ІА НАН України*. – Ф. 1976/8.
13. Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи: Монография. – Київ-Полтава: Археологія, 1999. – 136 с.
14. Спогади Л. Кочегури // *Польові дослідження Л. Овсієнко*.
15. Характеристика на наукового працівника Корсунь-Шевченківського державного музею історії Корсунь-Шевченківської битви Гупала Микола Даниловича // *Фонди Заповідника*. – Без номера.
16. Щоденник начальника давньоруської археологічної експедиції Довженка Василя Йосиповича. 1956 рік // *НА ІА НАН України*. – 1956/12в.

УДК [388.482:061:5]:712.253 (477.46)

**ПРИРОДНИЧІ ВИСТАВКИ ЯК ЗАСІБ РОЗКРИТТЯ ТУРИСТИЧНОЇ
ПРИВАБЛИВОСТІ ПАРКУ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

Катерина ЛОЄНКО,

*молодша наукова співробітниця відділу охорони природи
Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника*

Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник (далі – Заповідник) є цікавим туристичним об'єктом. До його складу входить пам'ятка садово-паркового мистецтва останньої чверті XVIII–XIX ст. загальнодержавного значення «Корсунь-Шевченківський парк» (далі – Парк). Розташований він у південно-східній частині міста на

гранітних островах р. Росі й материковій ділянці, має площу 100,3 га. За понад двохсотлітню історію Парку в ньому гармонійно поєдналися місцеві та інтродуковані види рослин, мешкає значна кількість тварин, зокрема птахів, краєвиди вражають дивовижним поєднанням природи й творінням людських рук.

Парк приваблює численних відвідувачів. Одним із способів ознайомлення туристів з його флорою і фауною, з найкрасивішими куточками є природничі виставки.

Першою природничою виставкою стала тимчасова пересувна фотовиставка «Рослини парку – знайомі й незнайомці» (авторка Катерина Лоєнко) [2] створена в 2013 році й експонувалась на території Заповідника в рамках заходів з нагоди Європейської акції «Ніч музеїв», присвяченої Міжнародному дню музеїв. На виставці було представлено 39 світлин [12], які презентували рослинний світ Парку. Вона викликала інтерес у відвідувачів [9].

Серед природничих виставок значний резонанс мала тимчасова стаціонарна виставка «Птахи Корсунь-Шевченківського парку» (автори Дмитро Мачулка, Катерина Лоєнко), що експонувалась у 2014 році у виставковій залі музею історії Корсунь-Шевченківської битви [3]. На ній було представлено 83 світлини [15], які розповідали про пернатих мешканців Парку (понад 40 видів). З експозицією виставки познайомилось близько 6 000 відвідувачів [8], які здебільшого після її огляду йшли до Парку спостерігати за птахами. Дана виставка, крім пізнавального значення, мала ще й природоохоронне: вона привертала увагу відвідувачів до проблем збереження птахів.

Значну допомогу працівникам Заповідника в упорядкуванні Парку й поповненні його насаджень надає ДП «Корсунь-Шевченківське лісове господарство» (далі – Лісгосп). У 2019 році до Дня працівників лісового господарства в історичному музеї Заповідника експонувалась тимчасова стаціонарна виставка «Лісівники Корсунщини» (авторка Катерина Лоєнко) [4], яка розповідала про історію Лісгоспу та його співпрацю з Заповідником. Для її створення були використані матеріали з фондової колекції Заповідника, а також світлини, інструменти й особисті речі, надані колишніми й нинішніми працівниками Лісгоспу, загалом було представлено 90 експонатів [14]. Упродовж двох місяців з виставкою познайомилось понад 800 відвідувачів [7]. Крім екскурсій по виставці, був організований лісівничий урок «З малої зернини шуміти столітнім лісам» для учнів Корсунь-Шевченківської загальноосвітньої школи № 1, який провів інженер лісових культур Лісгоспу Микола Кириленко. Він детально розповів дітям про осінні лісівничі роботи, зокрема про збирання насіння дерев як важливої складової вирощування майбутніх лісів [10]. Під час уроку діти зрозуміли, як потрібно багато працювати, щоб виростити дерево, що потрібно оберігати деревні насадження.

Одним з найчисленніших і найрізноманітніших класів тваринного світу є комахи. У 2020 році в рамках екологічного проєкту «Збережемо довкілля» в історичному музеї Заповідника була створена тимчасова стаціонарна виставка «Загадковий світ комах» (авторка Катерина Лоєнко) [5]. На ній було представлено 56 експонатів [13]. Вони розповідали про

понад 30 видів комах, які зустрічаються на території Парку, а також всебічно висвітлювали питання про пристосування комах для виживання в умовах природної конкуренції, екологічних змін й антропогенного навантаження. Колекція комах, що експонувалась на виставці, була зібрана в Парку працівниками відділу охорони природи Заповідника. В умовах карантинних обмежень у зв'язку з COVID-19, на жаль, не було можливості повноцінно презентувати виставку. Однак з нею встигли познайомитися понад 100 осіб [7]. Варто наголосити, що виставка викликала зацікавлення всіх, хто відвідував історичний музей в той складний час, і сприяла популяризації Парку й бережливому ставленню до всіх його мешканців.

Світ природи завжди змінюється. Останнім часом однією з масштабних екологічних проблем стали інвазії. Інвазія в природничих науках визначається як вселення без свідомої участі людини нових видів рослин і тварин на території, де вони раніше були відсутні. Тимчасова стаціонарна виставка «Чужорідні види рослин і тварин Корсунського парку» (авторка Катерина Лоєнко) [6; 16], яка експонувалась в історичному музеї Заповідника, розповідала про рослин-мандрівників Парку. На ній було представлено матеріали про понад 20 видів рослин, які в різні періоди змінили своє природне місцезростання [16]. З виставкою познайомилось 679 осіб [7]. Вона була цікавою для відвідувачів у плані пізнання сучасної флори Парку.

У 2022 році, уже після повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, коли для відвідувачів зачинилися музеї, а в м. Корсунь-Шевченківській для тимчасового проживання приїхало багато вимушених переселенців, було вирішено створити пересувну фотовиставку, яка б допомогла людям більше дізнатися про флору та фауну Парку. Презентація пересувної фотовиставки «Біорозмаїття Корсунського парку» (авторка Катерина Лоєнко) відбулась 18 травня, у Міжнародний день музеїв [1]. На ній представлено 45 світлин [11] найунікальніших куточків Парку й найцікавіших представників його флори і фауни. Упродовж літа та осені виставка неодноразово експонувалась на території Заповідника й викликала зацікавленість людей, зокрема туристів, які з травня вже почали відвідувати Заповідник. З виставкою познайомилось понад 1 000 відвідувачів. Планується її експонування в школах м. Корсуня-Шевченківського, де навчається чимало дітей з інших міст України.

Багатий світ природи Парку є базою для створення природничих виставок. Вони можуть висвітлювати найрізноманітніші питання з ботаніки, зоології, екології тощо. Створення таких виставок дозволяє розкривати потенціал старовинного Парку, як унікального туристичного об'єкта культурної спадщини та природо-заповідного фонду. Місцеві жителі й туристи завжди з цікавістю знайомляться з експозиціями природничих виставок.

Список використаних джерел

1. Давиденко Г. До Міжнародного дня музеїв. URL: <https://www.facebook.com/KorsunZapovidnyk/posts/pfbid0towexwZkJxVCzNZZfeVJpxt2ihvPKBav9zX6Y92tLzkdkaAX1rGX3vGQsPd4ti5l> (дата звернення: 20.09.2022).

2. Звіт про роботу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за 2013 рік // Науковий архів Заповідника.

3. *Звіт про роботу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за 2014 рік // Науковий архів Заповідника.*
4. *Звіт про роботу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за 2019 рік // Науковий архів Заповідника.*
5. *Звіт про роботу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за 2020 рік // Науковий архів Заповідника.*
6. *Звіт про роботу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника за 2021 рік // Науковий архів Заповідника.*
7. *Книга обліку відвідувачів історичного музею Заповідника // Науковий архів Заповідника.*
8. *Книга обліку відвідувачів музею історії Корсунь-Шевченківської битви // Науковий архів Заповідника.*
9. *Книга обліку масових заходів Заповідника // Науковий архів Заповідника.*
10. *Лісівничий урок у музеї провели для корсунь-шевченківських школярів // Ліси Черкащини. URL: https://lis-ck.gov.ua/?p=19464&fbclid=IwAR2tDpfp8r7CHnil6uPTS4eREM9JvzrRvLMNXge7ogat_2nbhV6JQNNgtGc (дата звернення: 19.09.22).*
11. *Тематико-експозиційний план тимчасової пересувної фотовиставки «Біорозмаїття Корсунського парку» // Науковий архів Заповідника.*
12. *Тематико-експозиційний план тимчасової пересувної фотовиставки «Рослини парку – знайомі й незнайомці» // Науковий архів Заповідника.*
13. *Тематико-експозиційний план тимчасової стаціонарної виставки «Загадковий світ комах» // Науковий архів Заповідника.*
14. *Тематико-експозиційний план тимчасової стаціонарної виставки «Лісівники Корсунщини» // Науковий архів Заповідника.*
15. *Тематико-експозиційний план тимчасової стаціонарної фотовиставки «Птахи Корсунь-Шевченківського парку» // Науковий архів Заповідника.*
16. *«Чужорідні види рослин і тварин ландшафтного парку Заповідника». URL: <https://korsunzapovidnyk.com.ua/chuzhoridni-vydy-roslyn-i-tvaryn-landshaftnogo-parku-zapovidnyka> (дата звернення: 22.09.2022).*

УДК 069:94(477.46) «18/19»

АКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ З ФОНДІВ НІКЗ «ЧИГИРИН»: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Любов ШМИГОЛЬ,

*молодий науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Група «Пам'ятки писемності» фондів НІКЗ «Чигирин» – одна з найчисельніших за кількістю предметів (3889 одиниць зберігання) [1]. Серед них – комплекс документів цивільно-правового характеру кінця ХІХ – початку ХХ століть, пов'язаних із земельними взаємовідносинами: доручення, розписки, акт купівлі-продажу землі, запродажний запис, переуступні акти, виписки з актової книги Київського нотаріуса графа О. Ф. Плятера та з кріпосної книги Київського нотаріального архіву по Чигиринському повіту, ввідний лист, договір оренди земельної ділянки, рішення Адамівського волосного суду. Загалом 15 одиниць зберігання. Документи оформили жителі сіл Боровиці (7), Адамівки (4), Івківець (3) і міста Чигирин (1).

Їх вивчення передбачає визначення виду того чи іншого документа за різними ознаками, аналіз його змісту та форми. Авторкою цієї статті була зроблена класифікація згаданих документів за ознаками тематики, змісту, наявності відповідних реквізитів. Результати дослідження представлено на конференціях «Чигиринщина: історія і сьогодення» (2012) [23] та «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (2019) [24].

Протягом останніх десятиліть провідними українськими документознавцями Юрієм Івановичем Палехою та Наталією Олександрівною Леміш [20], Наталією Миколаївною Кушнарєнко [19, 93–118], Галиною Миколаївною Швецовою-Водкою [21, 142–180], Марією Василівною Комовою [18, 83–131] розроблено багатоаспектну класифікацію документа з урахуванням його інформаційної та матеріальної складових. Класифікація здійснюється за різними основами поділу. Види документів, що виділяються за певною ознакою, складають окремий фасет (від фр. – межа, грань) інформації. Таких фасетів може бути багато. Це залежить від кількості ознак, які має аналізований документ. Фасети, в яких використовують споріднені за походженням ознаки класифікації, об'єднують у блок (сукупність фасетів). Послідовність окремих фасетів всередині блоку є довільною [22]. У фасетно-блочній класифікації найчастіше виділяють такі блоки: види документів за інформаційною складовою (за особливостями знакових засобів фіксації та передачі інформації), види документів за матеріальною складовою (особливостями носія інформації), види документів за обставинами побутування у зовнішньому середовищі. Ю. І. Палеха та Н. О. Леміш у окремий блок виділяють класифікацію за способом документування [20]. Н. М. Кушнарєнко [19, 108] і Г. М. Швецова-Водка [21, 146–147] вважають її одним із фасетів блоку за інформаційною складовою.

Проаналізуємо акти цивільно-правового характеру кінця 19 – початку 20 століть з фондів НІКЗ «Чигирин» за фасетно-блочною класифікацією, а результати представимо у таблицях.

Блок А. Види документів за особливостями знакових засобів фіксації та передачі інформації

Ознака класифікації	Вид документа
Фасет А.1. За способом запису інформації (документування)	Рукотворні (рукописні)
Фасет А.2. За характером знакових засобів	Текстові
Фасет А.3. За виміром запису інформації	Двовимірні*
Фасет А.4. За призначенням до сприйняття інформації	Людиносприймані, безпосередньо сприймані
Фасет А.5. За каналом сприйняття людиною	Візуальні
Фасет А.6. За ступенем розповсюдженості	Неопубліковані
Фасет А.7. За рівнем узагальнення інформації	Первинні
Фасет А.8. За способом декодування людиною	Призначені для читання

*Двовимірні документи – це документи, які мають розмір (формат) і обсяг (кількість сторінок). Кожен з проаналізованих нами документів має певний формат та обсяг (кількість сторінок 1 або 2). Деякі дослідники відносять рукописні та друковані документи до одновимірних (лінійних). Підстава – запис інформації виконано в лінійно (рядок).

Блок Б. Види документів за матеріальною складовою

Ознака класифікації	Вид документа
Фасет Б.1. За матеріалом носія інформації	Паперові
Фасет Б.2. За матеріальною конструкцією (формою носія інформації)	Аркушеві
Фасет Б.3. За зовнішньою структурою документа	Однотомні*
Фасет Б.4. За внутрішньою структурою документа	Монодокумент**

*Однотомний документ складається з одного носія інформації.

** Монодокумент – завершене повідомлення, яке розміщене на одному матеріальному носію.

Блок В. Види документів за обставинами їх побутування у зовнішньому середовищі

Ознака класифікації	Вид документа
Фасет В.1. За регулярністю видання	Неперіодичні
Фасет В.2. За часом появи	Оригінали, копії
Фасет В.3. за місцем виникнення	Місцеві, регіональні

Серед досліджуваних документів 9 є оригіналами та 7 копіями. Оригінали: доручення на ім'я селянина с. Суботів Іларіона Харитоновича Тютюнника [2], доручення на ім'я селянина с. Івківці Вавила Петровича Мироненка [3], розписки про продаж земельних ділянок на ім'я Вавила Петровича Мироненка [4;5], запродажний запис між жителями м. Чигирин Кириком Андрійовичем Кубраченком та Федотом Прокоповичем Колісніченком [6], акт купівлі-продажу землі жителями с. Боровиця [7], переуступні акти від Федора Івановича та Ірини Матвіївни Коваленків (с. Адамівка) [8], Івана Прокоповича Стеблини (с. Адамівка) [9], Івана Прокоповича та Івана Івановича Стеблин (с. Адамівка) [10]. Копії: доручення на ім'я Оврама Трохимовича Коваленка [11], виписки з актової книги Київського нотаріуса графа О. Ф. Плятера на нерухоме майно [12] та з кріпосної книги Київського нотаріального архіву по Чигиринському повіту [13; 14], ввідний лист на земельне успадкування на ім'я селян Берлових (с. Боровиця) [15], договір оренди земельної ділянки між Анастасією Варфоломіївною Попруженко (орендодавець) та Данилом Михайловичем Попруженком і Петром Ієремійовичем Магдою (с. Адамівка) [16], рішення Адамівського волосного суду [17]. Копії, засвідчені печатками відповідних установ та підписами посадових осіб, мали таку ж юридичну силу, як і оригінали.

Класифікація актів цивільно-правового характеру кінця 19 – початку 20 століть, пов'язаних із земельними взаємовідносинами, за критерієм «місце виявлення» дала такий результат: 1 документ є місцевим, 15 – регіональними. Місцевими вважаються документи, які вийшли і розповсюджуються (діють) в межах кількох районів, міста, установи. Серед проаналізованих документів – це рішення Адамівського волосного

суду від 15 березня 1879 року у справі про суперечку за право користування земельною ділянкою між братами Попруженками [17]. Інші документи належать до регіональних, оскільки вийшли і поширювалися в межах кількох областей.

Фасетно-блочна класифікація актів цивільно-правового характеру кінця 19 – початку 20 століть, пов'язаних із земельними взаємовідносинами, має не тільки наукове, а й практичне значення: служить для їх впорядкування в документній системі фондів НІКЗ «Чигирин».

Список використаних джерел

1. *Фонди НІКЗ «Чигирин». – Книга надходжень № 6.*
2. *Фонди НІКЗ «Чигирин». – ПП 2829 КВ 10195.*
3. *Там само. – ПП 2827 КВ 10669.*
4. *Там само. – ПП 2899 КВ 10673.*
5. *Там само. – ПП 2900 КВ 10674.*
6. *Там само. – ПП 2903 КВ 10698.*
7. *Там само. – ПП 2828 КВ 10194.*
8. *Там само. – ПП 2373 КВ 9409.*
9. *Там само. – ПП 3501КВ 11990.*
10. *Там само. – ПП 3502КВ 11991.*
11. *Там само. – ПП 2948 КВ 10869.*
12. *Там само. – ПП 2830 КВ 10196.*
13. *Там само. – ПП 2831 КВ 10197.*
14. *Там само. – ПП 2832 КВ 10198.*
15. *Там само. – ПП 2826 КВ 10192.*
16. *Там само. – ПП 3503 КВ 11992.*
17. *Там само. – Нд 3650.*
18. *Комова М. В. Документознавство: навч. посіб. – Львів: Тріада плюс, 2007. – 296 с.*
19. *Кушнарєнко Н. Н. Документоведение: Учебник. – 8-е изд., стер. – К. : Знання, 2008. – 459 с. – (Высшее образование XXI века).*
20. *Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство. – К. : Ліра-К, 2009. – 395 с.*
21. *Швецова-Водка Г. М. Документознавство: Навчальний посібник. – К. : Знання, 2007. – 398 с. – (Вища освіта ХХІ століття);*
22. *Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: навчальний посібник. – К. : Книжкова палата України, 1998. – 80 с.*
23. *Шмиголь Л. О. Документи купівлі-продажу землі кінця ХІХ – початку ХХ століття з фондової збірки НІКЗ «Чигирин» // Чигиринщина: історія і сьогодення: Матеріали ІV науково-практичної конференції 1-2 листопада 2012 року / Упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троциньська. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2018. – 296 с. – С. 121–124.*
24. *Шмиголь Л. О. Документи цивільно-правового характеру кінця ХІХ – початку ХХ століття з фондів НІКЗ «Чигирин» // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали ІІ-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (10-11 жовтня 2019 р., м. Черкаси) / упоряд. д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. І. Ю. Стадник, к.і.н., доц. О. О. Яшан / Міністерство освіти і науки України, Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2019. – 260 с. – С. 71–77*

УДК 94(477.46 - 21Чигирин)”16”

ЧИГИРИН У ЛЮСТРАЦІЯХ XVII СТОЛІТТЯ

Ольга БРЕЛЬ,

старший науковий співробітник

відділу «Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Яніна ДІДЕНКО,

учений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Відомості про Чигирин XVI–XVIII ст. ми знаходимо у літописах, подорожніх нотатках мандрівників, люстраціях, листуваннях відомих осіб, донесеннях, статейних списках (звітах), щоденниках... Одним із джерел інформації про стародавній Чигирин є люстрації – періодичні урядові акції, що проводились за ухвалою сейму спеціально створюваними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування державних маєтностей.

Інститут люстрування у Речі Посполитій діяв понад 200 років, з 1563 по 1789 рр., хоча практика інвентарного опису маєтків, замків, фортифікаційних споруд, церковних володінь тощо існувала в державі і раніше. Саме в одному із таких описів є перша відома на сьогодні документальна згадка про Чигирин. Так, в Описі Черкаського замку 1552 р. читаємо: «...мають сторожу польну на місцях визначених: на Тясміні біля Чигирина за вісім миль від замку...» [3, с. 249].

Рішення про впровадження у суспільну практику інституту люстрування було прийняте на Пйотрківському сеймі 1562–1563 рр. На цьому ж сеймі було прийнято ухвалу про те, що люстраційна комісія має складатися з трьох осіб від короля, сенату і посольської ізби [4, с. 13]. Люстрації планувалось проводити з інтервалом у п'ять років [4, с. 12]. Однак ця часова відстань була витримана лише один раз в історії інституту люстрування – люстрації королівських маєтностей, ухвалені Пйотрківським сеймом 1562–1563 рр. і Люблінським сеймом 1569 р. Іноді ця часова відстань досягала століть – 1659–1665 рр. та 1765 р. [4, с. 20].

Чигирин підлягав люстраційним акціям 1615–1616 рр., 1622 р., 1628–1632 рр. у складі Корсунського староства Київського воєводства та 1765 і 1789 рр. у складі Чигиринського староства Київського воєводства [4, с. 301, 302].

Правовою підставою люстраційної акції 1615–1616 рр. були Конституції Варшавських сеймів 1611 та 1613 рр. Сейм 1613 р. перезатвердив люстраційну комісію, призначену сеймом 1611 р. [4, с. 67]. Мотивувалось це тим, що хоча призначені люстратори через об'єктивні причини не могли люструвати, все ж вони склали люстраторську присягу і навіть отримали звичну винагороду [4, с. 29]. У складі люстраційної комісії були кам'янецький каштелян Войцех Гумницький (Гумецький), кременецький війський Захаріяш Єловицький та галицький ловчий Якуб

Лиховський [4, с. 66]. Крім люстраторів, до складання люстраційного протоколу було залучено писаря Коронного Скарбу – С. Коссовського [4, с. 31].

Люстрація Поділля, Брацлавщини та Київщини розпочалась у 1615 р., а закінчилась у 1616 р. за часів урядування коронного підскарбія С. Варшицького [4, с. 32].

Люстрація староств Київського воєводства 1616 р. публікувалась у праці А. Яблоновського «Zródła dziejowe» 1877 р., в «Архиве Юго-Западной России» 1886 р. Матеріали цієї люстрації, що стосуються Чигирини, подані у статті «Czehryn» Е. Руліковського у виданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» 1880 р. Тексти у цих публікаціях дещо відрізняються один від одного. Очевидно, в останній третині XVIII ст. ще існував оригінал люстрації.

У Zródła dziejowe у т. V відзначається: «Містечко Чигирин. На тій же повинності, що і корсунські міщани (тобто, чиншу і повинності не дає, крім служби військової, котра як з паном старостою, так і намісником його проти неприятеля кінно і зі зброєю служити повинні. Прибутків інших місто не несе, крім оренди, до якої належать млини, мита і корчми... – прим. авт.). Оренда млинів, мита і корчм – 1000 фл.» [9, с. 112]. У т. XX щодо кількості населення у Чигирині на 1616 р. подано домів послушних 50, козацьких – 500 [10, с. 54].

У «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» у статті «Czehryn» є витяг з люстрації 1616 р.: «У містечку осілих домів міських є 50, на тій же повинності, що і корсунські міщани. Козацьких є 4500. Оренда млинів, мита, корчем становила 1000 зл. Сума провенту містечка 1000. Данилович через підстаросту свого Валента Чолганьського засвідчив люстрацію староства корсунського, і що сплаті кварта [воно] не підлягає» [7, с. 784].

В «Архиве Юго-Западной России» відзначається, що люстрація 1616 р. в місті Чигирині «показала 50 домів послушних міщан, а непослушних козацьких 4500. Але в люстрації 1622 р. подається уже 500 домів козацьких» [2, с. 64].

Бачимо розбіжності в даних щодо кількості домів козацьких, а також значну різницю – 4 тисячі – між люстраціями 1616 і 1622 рр. Імовірно, що це здивувало і Е. Руліковського, який пояснив цей факт так: «Отже, як бачимо, від 1616 р. кількість козаків у Чигирині значно змінилась, бо з 4500 знизилась на 500; число це красномовно свідчить, що останні часи були несприятливі для козаків по причині їхніх бунтів, повстань і обмежень, в наслідок яких людність давня поступово десь зникла, а на їх місці почали осаджуватись новоприбулі на так звані волі або свободи» [7, с. 785]. Цікаво, що подібна ситуація – значне зменшення кількості козацьких домів – спостерігалась не лише в Чигирині, а й в інших великих містах прикордоння. Так, наприклад, у Каневі за люстрацією 1616 р. було 1346 козацьких домів, а у 1622 р. – 150 [10, с. 78].

На користь того, що на початку XVII ст. Чигирин активно заселявся «непослушними» людьми, свідчать витяги із судових справ, в яких зафіксовані позови до Яна Даниловича, старости корсунського

і чигиринського, з вимогою видати «збіглих» до Чигиринців людей [11, с. 147].

Таким чином, можемо зробити висновок, що дані, за якими у Чигирині на момент люстрації 1616 р. було 4500 козацьких домів, цілком реальні.

Отже, кінець XVI – початок XVII ст. – це період стрімкого заселення міста, період його зростання і розвитку. Адже фактично за 60 років Чигирин від польної сторожі переріс у густонаселене місто. Проте козацькі повстання пішли не на користь Чигирину. Кількість населення різко зменшилась, що, звичайно, призвело і до гальмування економічного розвитку. Про це свідчать і наступні люстрації.

Правовою підставою люстраційної акції 1622 р. стали Конституції Варшавських сеймів 1620 та 1621 рр. Серед планованих до люстрування територій було і Київське воєводство, до якого входив і Чигирин у складі Корсунського староства. Люстраційними комісарами були призначені Феліціан Гроховський, Марцін Стадніцький, Єжи Стан, Харлінський, Олександр Пясечинський [4, с. 73].

У самому тексті люстрації, що наводиться у *Zródła dziejowe* т. V [9, с. 117], зазначено, що у складі люстраційної комісії, що люструвала воєводства Київське, Брацлавське і Подільське, були Йоанн Чарлеський, каштелян брацлавський від сенату, Миколай Корицький від його величності короля, Олександр Пясечинський від посольської ізби [8]. Також до складання люстраційного протоколу був залучений писар Коронного Скарбу Каспар Вільчек. Люстрація проводилась за часів урядування підскарб'я великого коронного Миколи Даниловича [9, с. 117].

У *Zródła dziejowe* у т. V про Чигирин сказано, що він «нічого не дає, бо йому слобода ще не вийшла. Оренда з млина та за горілку 500 фл.» [9, с. 133]. У т. XX подано більш повний текст люстрації: «Чигирин. Те володіння до староства Корсунського належить.

Замок той над р. Тясмином, на горі високій скалистій поставлений. До нього брама, вежа дерев'яна, башт високих 3, біля нього паркан з дерева дубового добре збитий; в ньому комор замкових немало, світлиць долі 2 і на горі 2. Арсенал: гармат бронзових 3, гаківниць 1, порохових каменів 4 (приблизно 40 кг – прим. авт.), куль за потребою.

Місто саме теж над р. Тясмином, валом і палями оточене, до нього брам 2. Є в ньому міщан послушних 50, козаків 500; повинностей жодних нема, бо ще слобода не вийшла, яка ще років 10 має бути. Оренда з млинів і горілчана – 500 фл. на рік» [10, с. 61]. Аналогічний текст подано і в статті «Czehryn» у «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*» [7, с. 784].

Ймовірно, за результатами цієї люстрації були сформовані і подимні податки для населених пунктів Київського воєводства, що були ухвалені на сеймі вільному Варшавському у 1628 р. [1, с. 356]. Стосовно Чигиринців є запис: «Вельможна її милість Софія з Жовкви Даниловичова, воєводина земель Руських, старостина Корсунська... з містечка короля його милості і староства свого Чигиринців [дає] по-старому за шість поборів суму 210 злотих» [1, с. 408].

Наступна люстрація, якій підлягав Чигирин, проводилась у 1627, 1628, 1629, 1632 рр. Правовою підставою для неї була Конституція Варшавського сейму 1627 р. [4, с. 76]. До люстрування планувались 6 воєводств (Белзьке, Руське, Волинське, Київське, Брацлавське, Подільське). Люстраційними комісарами сейм призначив Феліціана Гроховського, Самуела Слупецького, Яна Глінку, Ремяна Залеського, Вежбовського, Олександра Вілгорського [4, с. 76].

Оригінал люстрації Київського воєводства не виявлений. Повна копія зберігається у фамільному архіві князів Сангушків [4, с. 78; 6, с. 121]. Як відзначає дослідник Ю. Мицик, на жаль, в документі відсутні початок і кінець, де містилися датування і дані про люстраторів. Однак вченому вдалося визначити час проведення люстраційної акції завдяки тому, що у тексті згадується Софія Данилович як власниця Корсунського староства. Вона успадкувала староство по смерті свого чоловіка Яна Даниловича у 1628 р., а померла у 1634 р. Ю. Мицик робить висновок, що люстрація була складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р., – період, що підпадає під люстраційну акцію 1628–1629–1632 рр. [6, с. 121]. Згідно із записом, поданим у люстрації Київського воєводства 1636 р., можемо припустити, що люструвалось Корсунське староство у 1628 р. [9, с. 226]

Стосовно Чигирини у тексті сказано: «Містечко Чигирин. Це містечко лежить над рікою Тясмином. Замок стоїть на високій скелі, до нього брама у вежі дерев'яна, інших високих башт коло замку три, паркан поставлено з дубового дерева. У замку є будівлі для підстарости: великий дім, у котрому дві білих кімнати нагорі, а дві – внизу; стайня, комори, є й інших чимало замчистих комор.

Ці замкові будівлі добре описала люстрація у 1622 р., але у цей час через їхнє невживання – спустіли й погнили.

Замкова артилерія. Бронзових гармат 3, гаківниць 6, пороху дуже мало, також і куль.

Місто. Лежить над рікою Тясмином під замком, оточене валом, ровом і дубовими палями, має дві в'їзні брами. У місті 600 домів, між якими під замковим судом 70, котрі чинш різно платять, виходить його на рік разом із сіном на 35 зл.

Млини. Млин є над містом з трьома колами мучними, а четвертим ступним, котрий рахується разом з орендою.

Оренда. Горілчана аренда з капщизною, млином і митом складає на рік 1000 зл.

Сума провенту з цього міста складає на рік 1235 зл. Якщо вирахувати з цього 100 зл. видатків на підстаросту, бо це місто перше від татарського кордону, а 135 зл. на артилерію, то лишається сума у 1000 зл.» [5, с. 6].

Таким чином, ця люстрація фіксує певні зміни у становищі Чигирини за 10-річний період. Так, зокрема, закінчився термін вольностей міста, що, ймовірно, негативно позначилось на обороноздатності Чигирини. Також бачимо збільшення населення міста – як «послушного», так і козацького.

У 1636 р. Київське воєводство підлягало люстрації, правовою підставою якої була Конституція Варшавського сейму 1635 р. [4, с. 79]. Проте в опублікованій у «Zródła dziejowe» копії цієї люстрації про

Корсунське староство значиться лише, що його новий посесор Станіслав Данилович сплачує кварту, визначену люстрацією 1628 р. [9, с. 226].

Наступна люстраційна акція, що зачепила і українські землі, пройшла у 1659–1668 рр. Правовою підставою для неї була Конституція Варшавського сейму 1659 р., але Київське воєводство із зрозумілих причин не люструвалось [4, с. 81, 302].

Подальші 100 років українські землі не підлягали люстраційним акціям.

У XVIII ст. у Речі Посполитій та на землях, що входили до її складу, проводились дві генеральні люстрації: у 1765 та 1789 рр. Чигирин та Чигиринське староство також підлягали цим люстраційним акціям.

Огляд люстрацій Чигирини XVII ст. свідчить, що це важлива тема, яка потребує подальших досліджень. Акти люстрацій є досить інформативні. Вони дають можливість з'ясувати деякі соціально-економічні та історико-географічні аспекти життя міста, також є цінним джерелом до історії адміністративно-територіального поділу України.

Список використаних джерел

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов: [в 35 т.]. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – 746 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов: [в 35 т.]. – Ч. 7. – Т. III: Акты о заселении Южной России XVI–XVIII в.в. – К., 1905. – 79 с.
3. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. – К. – Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с.
4. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / уклала Р. Майборода. – К., 1999. – 312 с.
5. Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628–1634 рр. // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 121–124.
6. Мицик Ю. А. Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII століття // Корсунський часопис. – 2009. – № 21. – С. 3–6.
7. Rulikowski E. Czehryn [Електронний ресурс] / E. Rulikowski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego i W. Walewskiego. T. 1–15. – T. I. Aa – Dereneczna. – Warszawa, 1880. – S. 783–789. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/783
8. Urwanowicz J. Piaseczyński (Piaseczyński) Aleksander h. Lis [Електронний ресурс] / J. Urwanowicz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – t. XXV – S. 800–803. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20180423233926/http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aleksander-piaseczynski-h-lis>
9. Zródła dziejowe, w 26 t.: T. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Warszawa, 1877. – 228 s.
10. Zródła dziejowe, w 26 t.: T. XX w serii, T. IX w publikacji, Cz. 1. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). – Warszawa, 1894. – 307 s.
11. Zródła dziejowe, w 26 t.: T. XXI w serii, T. X w publikacji, Cz. 2. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). – Warszawa, 1894. – 721 s.

УДК 75

ЖИВОПИС ВАСИЛЯ СЛОБОДЯНЮКА (З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІКЗ «ЧИГИРИН»)

Олена ТРОЩИНСЬКА,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Окрасою фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» є мистецькі роботи, створені під час симпозіумів декоративно-прикладного мистецтва «Суботів», які проводились на Чигиринщині заповідником спільно з Національною спілкою майстрів народного мистецтва України (НСМНМУ) протягом 2005–2011 рр. На ці пленери запрошувалися відомі майстри всіх різновидів народної образотворчості. «Подібні форуми набули визнання як в організаторів, так і в учасників саме за високу творчу ефективність і продуктивність, рівень обміну досвідом і мистецького зростання майстрів за доволі-таки короткий час» [1, 107]. Учасниками цих заходів були художники, які працюють в жанрі народного малярства. Завдяки їм, колекція живопису у фондовій збірці НІКЗ «Чигирин» поповнилася творами на історичну, побутову тематику, пейзажами, портретами, картинами з гумористичними сюжетами.

Серед учасників – Василь Слободянюк, який брав участь у всеукраїнських симпозіумах народного мистецтва «Суботів» у 2007–2009 рр.

Василь Слободянюк знаний на Вінниччині митець, що працює у жанрі скульптури, художньої обробки дерева, каменю, народного малярства.

Народився він 2 квітня 1950 р. в с. Пазурці, Хмельницького району, Вінницької області. В 1968 р. закінчив Івано-Франківське ПТУ № 14 за фахом різьби по дереву. Наприкінці 1970-х рр. розпочав активну виставкову діяльність. В 1992 р. закінчив художньо-графічний факультет Одеського педагогічного інституту [2, 260].

Він є членом Національної спілки художників України, Національної спілки майстрів народного мистецтва України. У 2007 р. удостоєний почесного звання «Заслужений майстер народної творчості України». У 2018 р. став лауреатом престижної премії ім. Катерини Білокур.

Василь Слободянюк брав участь в багатьох акціях та мистецьких заходах: пленерах «Подільський оберіг», пленерах народного мистецтва в Чигирині, Суботові, Батурині, симпозіумах-практиках «Мальована хата», є постійним учасником обласних та всеукраїнських виставок народного мистецтва [3]. Роботи майстра зберігаються в музеях України та за кордоном.

«Перед тим як проявити творчий інтерес до живопису, Слободянюк тривалі роки плідно працював у скульптурному жанрі й особливі здобутки мав в освоєнні подільської народної скульптури з дерева. ...Наївне малярство привабило його пізніше, коли він був уже визнаним

скульптором. Очевидно, «наївне» мислення він здобув значною мірою в процесі попередніх років, це засвідчують дерев'яні скульптури майстра того часу» [3].

Колекція картин Василя Слободянюка у фондівій збірці НКЗ «Чигирин» налічує 11 одиниць зберігання. Серед картин, представлених у збірці, 9 виконані на полотні олійними фарбами, 2 виконані на дереві олійними фарбами.

Серед улюблених тем творчості Василя Слободянюка – осмислення історії України та свого народу, його культура, традиції.

«Художник органічно поєднує високу професійну культуру із наївністю світогляду, алегоричним образним мисленням, економним використанням засобів виразності, локальним колоритом і тематикою народної картини. Василь Слободянюк звертається до універсальних образів – козака Мамає, матері з дитиною, вершника та ін.» [4].

Дослідники творчості В.Слободянюка звертають увагу на те, що його наївне малярство відрізняється від творчості інших майстрів Поділля, пояснюючи це тим, що художник одержав систематичну освіту, «яка дозволила йому спрямувати вир фантазійної уваги народного буття у фахові рамки» [4].

Сам Василь Слободянюк називає себе маляром: «Це зараз гордо називають – живописець, а в Україні з давних-давен були саме малярі... Я малюю так, як відчуваю. Власне, так робили усі народні малярі» [5].

В своїй творчості майстер часто звертається до теми козацтва, до тих періодів нашої історії, коли «українці демонстрували звитягу і жертівність в ім'я Вітчизни» [3]. У фондівій колекції заповідника є кілька картин Василя Слободянюка, пов'язаних з темою козацтва: «Гетьман», 2008 р. (Ж-420, К-11581/2), «Покрова», 2007 р., (Ж-423, КВ-11581/5), «Б. Хмельницький», 2009 р. (Ж-495, КВ-11748/11), «Б. Хмельницький», 2009 р. (Ж-496, КВ-11748/12), «Козацька рада», 2009 р., (Ж-530, КВ-12031/22) [6].

Перебуваючи на Чигиринщині під час проведення симпозіумів, митці надихалися історичним минулим краю. На всіх названих картинах є постать гетьмана Богдана Хмельницького, часто в обрамленні квітів. На кількох картинах поруч з гетьманом є зображення козаків. На думку дослідників «хоча полотна майстра секулярні за змістом, їх сюжети і композиційні схеми глибоко вкорінені в іконописну традицію Вінниччини останньої чверті 19 – початку 20 ст.» [4]. Тому на полотнах Василя Слободянюка присутні образи Покрови («Покрова»), ангелів («Покрова», «Козацька рада»), Всевидячого Ока («Козацька рада»), голуба – божої пташки («Гетьман»). Та навіть Покрові художник надає національних рис і колориту, зображуючи її у віночку з квітів.

Оживає на полотнах Василя Слободянюка і образ козака Мамає. «Універсальна, всеохопна за змістом, монументальна, національна за характером і психологічним «наповненням», картина «Козак Мамає» у сучасному образотворенні виступає як першооснова для створення нового художнього простору» [7].

У фондівій колекції заповідника є дві картини Василя Слободянюка із зображенням козака Мамає: «Козак Мамає», 2008 р. (КВ-11581/9,

Ж-427) та «На варті», 2007 р. (КВ-11389/15, Ж-393) [6]. Картина «Козак Мамай» має традиційну композицію із зображенням козака з бандурою в руках, поруч кінь, шабля, спис, сумка, штоф та чарка. Автор додає зображення церкви, яка своїми обрисами дуже нагадує Іллінську церкву в с. Суботів, та ангелів, що, з одного боку, є мотивом глибокої релігійності козаків, а з іншого, ще раз доводить, що творчість В.Слободянюка глибоко закорінена в народне малярство Поділля, «школа якого особливо яскраво проявилась в народному іконописі» [3].

На картині «На варті» художник зображує козака під час відпочинку: він напівлежить в замріяно-медитативній позі. Автор використовує традиційну композицію, а на дереві (груша, а не традиційний дуб) зображено трьох орлів на верхів'ї. «У давнину вірили, що після смерті мужній воїн стає орлом» [8, 409]. Та й в народних піснях хоробрих козаків часто порівнювали з орлами.

На картині «Козацькому роду нема переводу», 2009 р. (КВ-11840, Ж-516) [6] відтворено, на перший погляд, український побут, але з глибоким ідейним змістом. «...Слободянюк творить глибоко змістовні композиції, які формою і колоритом міцно базуються на народних традиціях. Ідейний зміст – ось ключове надбання Слободянюка, саме в цьому майстер досягає своєю творчістю соціальної актуальності» [3]. Центральна композиція по периметру обрамлена широкою смугою декоративного рослинного орнаменту. В центрі картини зображено козацьку родину: батько й мати, одягнуті в традиційне народне вбрання, схилились на дитям у вишитій сорочечці. Батько тримає в руці шаблю, а поряд – дерев'яний іграшковий коник. Зміст твору розкриває назва картини «Козацькому роду нема переводу». Автор цим стверджує, що відважні сміливі козаки завжди будуть в Україні.

В творчому доробку художника є сюжетні роботи, в яких відтворено український побут, звичаї. Одним з найпоширеніших та найулюбленіших в Україні сюжетів народної картини є «Козак з дівчиною біля криниці».

В. Слободянюк подає свою інтерпретацію відомого сюжету – картина «Під тим дубом» (КВ-11748/9, Ж-493) [6]. В центрі композиції зображено дерево з великими червоними квітами, між гіллям якого звите гніздечко, де сидить пара птахів. Під деревом – криниця, біля якої стоять дівчина з козаком. Зображення має багато елементів етнографізму, кожен з яких стає важливою деталлю: мальви, розмальована криниця, двійко птахів, як побажання закоханим щасливого шлюбу. «У наївному малярстві художника приваблює «недбала» простота в колориті й у формі, але він так майстерно оперує тою «недбалістю», що досягає неповторної образної переконливості» [3].

«Творчі фантазії художника базуються на міцному фундаменті народних уявлень, на відгомоні трипільських легенд та переказів, на багатющому подільському фольклорі. Найбільшу новацію у творчості майстра ми відчуваємо у тих творах, котрі перекидають місток до невичерпного народного джерела все нових і нових мистецьких образів» [4]. На картинах В. Слободянюка оживає і давня українська міфологія, і чумацькі промисли.

На картині «Орії», 2009 р. (Ж-494; КВ-11748/10) [6] багато знаків-символів, першопочатки яких знаходимо в українських міфах, давніх легендах: сонце з рисами обличчя людини, птахи, риби, спіралі, ромби, дуги, кола. Під сонцем – стилізоване зображення бика, що вважався священною твариною. Нижче – орач з волами, навколо нього поле з квітами, по якому ходять журавлі.

На картині «Чумацький шлях», 2007 р. (Ж-394, КВ-11389/16) [6] зображено символи, пов'язані з чумацтвом: дорогу, кам'яну бабу, бо подібних скульптур було багато саме в степовій частині України, коня, колесо воза, місяць, зоряне небо, півня, який в дорозі служив своєрідним годинником, адже спів півня вказував на час, допомагав чумакам орієнтуватися в пітьмі.

Майже на всіх картинах В. Слободянюка є зображення квітів, найчастіше мальв – такою квітучою він бачить Україну. За словами художника, «хочеться, щоби мистецтво дарувало людині оптимізм, радість і надію» [5].

В своїх роботах художник не використовує занадто яскравих кольорів, хіба що інколи робить акцент червоним чи малиновим. Основні його кольори – різні відтінки зеленого, жовтого, коричневого, інколи білий чи синій. «Ми бачимо тепло-зелені кольори, випалені сонцем, вохряні трави подільських полів і пагорбів... Кольори, які найчастіше використовує Василь Слободянюк у своїх картинах, назавше поселилися у підсвідомості українців – кольори сонця, трав, землі і неба...» [4].

Кожен твір Василя Слободянюка є неповторним, наповненим алегоричним образним мисленням, глибоким змістом, народним колоритом, спокійною кольоровою гамою. «Героїчні сторінки української історії, чумацькі теми, образи української міфології в творчості Василя Слободянюка посідають пріоритетне місце... Майстер закорінений у глибинні пласти етнічної культури свого народу, де він знаходить цілющу духовну поживу для своєї творчості, безконечні варіації образотворення. Очевидно, в цьому криється значимість і мистецька сила творчості Василя Слободянюка» [3].

У каталозі роботи розміщені в порядку їх надходження до збірки. Розміри подано в сантиметрах. Кожна має інвентарний номер, що включає шифр і порядковий номер в даній групі. Картини, представлені в каталозі, датовані автором:

1. КВ-11389/15, Ж-393 – картина «На варті», 2007 р., полотно, олійні фарби, 85х60 см.
2. КВ-11389/16, Ж-394 – картина «Чумацький шлях, 2007 р., полотно, олійні фарби, 80х60 см.
3. КВ-11581/2, Ж-420 – картина «Гетьман», 2008 р., полотно, олійні фарби, 53х72 см.
4. КВ-11581/5, Ж-423 – картина «Покрова», 2007 р., полотно, олійні фарби, 79х58 см.
5. КВ-11581/9, Ж-427 – картина «Козак Мамай», 2008 р., полотно, олійні фарби, 54х73 см.

6. КВ-11748/9, Ж-493 – картина «Під тим дубом», 2009 р., полотно, олійні фарби, 40х30 см.
7. КВ-11748/10, Ж-494 – картина «Орії», 2009 р., полотно, олійні фарби, 60х60 см.
8. КВ-11748/11, Ж-495 – картина «Б. Хмельницький», 2009 р. дерево, олійні фарби, 93х30 см.
9. КВ-11748/12, Ж-496 – картина «Б. Хмельницький», 2009 р., дерево, олійні фарби, діаметр – 33 см.
10. КВ-11840, Ж-516 – картина «Козацькому роду нема переводу», 2009 р., полотно, олійні фарби, 72х55 см.
11. КВ-12031/22, Ж-530 – картина «Козацька рада», 2009 р., полотно, олійні фарби, 70х50 см.

Список використаних джерел

1. Титаренко В. Симпозиуми народного мистецтва // Народне мистецтво. – 2011. – № 1–4. – С. 106–109.
2. Дігур Л. М. Художники Вінничини. Науково-популярне видання. – Вінниця, 2015–2016. – 264 с. – С. 260.
3. Титаренко В. Живопис Василя Слободянюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://library.vn.ua/news-and-events/novini/zhivopis-vasilya-slobodyanyuka>
4. Панчук Ф. Слободянюк Василь Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.vocnt.org.ua/master/slobodanuk_vasil
5. Кирильчук В. Мистецький рай Василя Слободянюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vn.20minut.ua/Kult-podii/mistetskiy-ray-vasilya-slobodyanyuka-10179700.html>
6. Фонди Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». – Група збереження «Живопис».
7. Михайлова Рада. Виставка «Козак Мамай» у Національному Художньому музеї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etno.kyiv.uar.net/vyd/studmyst/2005/N1_9/Art11.htm
8. Войнович В. М. Українська міфологія / В.М.Войнович. – К.: Либідь, 2002. – 663 с.

УДК 7.031.2(477.46)

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ НА ПОЛОТНАХ КОРСУНСЬКИХ МАЙСТРІВ НАЇВНОГО МАЛЯРСТВА

Світлана КОСТЕНКО,

кандидат історичних наук,

завідувачка науково-дослідного відділу «Палац Понятовського»

Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника

Джерельну базу повідомлення склали польові матеріали, зібрані в 2011–2018-х рр. у селах Корсунь-Шевченківського району (нині – села Черкаського й Звенигородського районів) Черкаської області. Вони збиралися шляхом опитування малярів і їхніх родичів, жителів сіл, у т.ч. голів сільських рад, місцевих краєзнавців; проводилися записи спогадів, фотофіксація і збір творів мистецтва, світлин.

Мета дослідження – виявити корсунських майстрів наївного мистецтва, познайомитись із їх творчістю, яка займає певний сегмент в українській національній культурі та репрезентує сторінки історії Корсунщини.

Роботи багатьох корсунських митців є цінним етнографічним джерелом. Особливо вирізняється творчість відомої майстрині народного малярства Катерини Кайдаш-Машківської, насамперед роботи із зображенням весільних сцен, де висвітлюються давні обряди під час одруження. На кожній картині відображені відповідні обрядові дійства: місце проведення, виконавці дій, ритуальні атрибути й місцева символіка. На картині «Смолили молоду» відтворений весільний обряд, який не проводиться нині в нашому регіоні, а на картинах «Викуп», «Весільне гільце» добре виражені весільні розваги, традиції, етнографічні аспекти. Передвесільний настрій всіх героїв чудово передає Іван Осіпенко в картині «Сватання». Важливо, що за цими творами можна відстежити звичаї і етносимволіку нашого краю.

Надзвичайно цінними є твори з побутовими сценами початку і середини ХХ століття, де велика увага приділяється і предметам побуту, і одягу, і прикрасам, й інтер'єру осель. Такі роботи народних майстрів, зокрема Василя Тура й Катерини Кайдаш-Машківської, завжди викликають інтерес. Саме на них можна побачити дрібні деталі вбрання, прикраси й предмети вжитку, а також начиння в оселях і самі хати-«мазанки». Вони розглядаються уважно, із зацікавленістю та з особливою повагою до створеного. Ці твори потребують особливої оцінки мистецтвознавців.

Для багатьох митців джерелом натхнення був український фольклор – пісні, казки, легенди. Митці ілюстрували українські народні пісні, зокрема Катерина Кайдаш-Машківська написала роботи «А за нею козаченько веде коня напувати», «У сусіда хата біла», «Ішов Гриць з вечорниць». Василь Тур створив картину за мотивами пісні «Їхав козак за Дунай», Варвара Нечипоренко своєю творчістю відгукнулася на пісню «Наталка Полтавка». У їхніх творах поставала й ніч місячна, і драматична романтика, де

композиційним і смисловим центром виступали хлопці і дівчата в українських барвистих костюмах біля власних осель чи на околиці села. Кольорова палітра їх картин насичена і яскрава.

Цікавими й досить привабливими є зображення улюблених героїв казок на стінах дитячих садочків, шкіл, закладів культури тощо. У дошкільному навчальному закладі «Світлячок» у м. Корсуні-Шевченківському розписи стін за мотивами українських народних казок зробила Любов Макуха. Згодом її запросили прикрасити своїми настінними малюнками приміщення санепідемстанції, районної лікарні й дитячої поліклініки, де частково й досі зберігаються роботи художниці. У с. Шендерівці будинок культури, сільська бібліотека, дитячий садочок має теж настінні малюнки за народними казками, а в місцевій школі знаходиться ціла галерея з настінним розписом на козацьку тематику, виконана Оленою Двірняк, яка згадувала: «Малювала дуже багато, бо через тяжку хворобу майже втрачала голос. В основному намагалась працювати руками й пензлем, але діти-гуртківці мене розуміли й проявляли до малювання великий інтерес. Разом розробляли орнамент, вибирали сюжет, підбирали фарби, виготовляли пензлі з котячої шерсті та створювали малюнки» [2].

Олена Пшоно у власному будинку, який знаходиться в м. Корсуні-Шевченківському, розписала кімнати за мотивами улюблених казок своєї шестирічної донечки. А Василь Овчаренко оформив настінними розписами бібліотеки, будинки культури, школи в селах Карашині, Вільхівчику, Черепині й Виграєві.

Деякі митці, зокрема Микола Петренко, Катерина Кайдаш-Машківська, Тарас Шевченко, пробували писати ілюстрації до улюблених творів. Так Катерина Кайдаш-Машківська створила низку ілюстрацій до творів І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та «Микола Джеря», а Тарас Шевченко писав кольоровими олівцями сцени до творів з «Кобзаря» Тараса Шевченка. У цих ілюстраціях відчутна любов до творів та їх авторів. Під враженням прочитаного митці створювали сюжетні композиції, головних героїв такими, як вони їх уявляли.

Майже всі самотні митці займалися копіюванням картин відомих живописців. Так Василь Навожко захоплювався творчістю українського живописця та графіка Костянтина Трутовського, тому більшість своїх творів присвятив копіюванню його картин, додаючи власної інтерпретації кольорової гами. Іван Омелянчук копіював новорічні листівки, але додавав їм значної масштабності. Михайло Котенко відтворював листівки, придбані в Німеччині, особливо любив ліричну тематику, де зображені маленькі кучеряві дітки з котиками в трояндах. Не було винятком копіювання портретів Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Івана Нечуя-Левицького.

Досліджуючи творчість корсунських майстрів наївного малярства, з'ясувалося, що найбільше своїх робіт вони присвятили місцевим пейзажам, етнокультурному колориті сільських місцевостей. Так у роботі Василя Тертичного «Кошмаківський ліс» добре проглядається розкішний старий ліс 1980-х рр., що існує й до тепер. Анатолій Головка змалював чарівну річку Рось, Соснівку, околиці Корсуня. Дивовижні узлісся, околиці

с. Сидорівки зображені на полотнах Костянтина Лусти. За спогадом Любові Якубенко, дружини маляра Івана Якубенка, він любив малювати с. Миколаївку: «Мій чоловік малював з глибокою щирістю, адже для себе і своїх дітей старався створити гарний і пам'ятний малюнок про село. Малюючи картини «Густий Миколаївський ліс», «Озеро з гусьми», «Околиця села», «Пшеничне поле з квітами» з особливою любов'ю вимальював кожну деталь» [6].

З полотен майстрів до нас дійшли краєвиди місцевостей їхніх рідних сіл, хуторів, які сьогодні стали «привидами». Так у Фрола Печененка на малюнку «Карашина на початку ХХ століття» зображений один із хуторів, який на сьогодні не існує. Картина приваблює типовістю і водночас простотою обраного художником мотиву. На все полотно представлений хутір с. Карашини. Автор уважний до кожної дрібнички: вимальює стежки, місточки, долини, вкриті травою. Усе довкола олюднене. Навіть там, де не видно людей, відчувається бурхливе їхнє життя. Усі зображені предмети чіткі, по-дитячому вимальювані біленькі хатки з перелазами, у центрі – старий великий млин, до якого тягнуться стежки із села. Люди одягнені в типове українське барвисте вбрання. Неподалік від млина – пара волів з мішками на возі. Художник оспівує буденні мотиви сільського пейзажу. Це полотно ми знайшли понівеченим, пошкодженим гризунами й пошматованим ногами, адже воно валялося на підлозі в старій хаті. Усе це навіює сум, роздуми про вічність, про невпинний плин часу, який зруйнував увесь хутір, а отже, і життя його мешканців. Тому це зображення є документальним свідченням української історії.

Варто згадати ще дві унікальні роботи Фрола Печененка – «Церква святого Архистратига Михаїла», «Історія власного будинку», написані на папері акварельними фарбами.

Церква святого Архистратига Михаїла була збудована в 1889 р., а в 1941 р. передана під сільський клуб, який через 16 років був зруйнований. Нині на місці храму встановлений високий дерев'яний хрест. Центральне місце на картині займає велична дерев'яна церква з дзвіницею, вона контрастно й виразно сприймається на світло-коричневому тлі. Обійстя огорожене дерев'яними штахетами. Навколо церкви – сільські вулиці з хатами. Сьогодні це єдине відоме зображення цього храму.

Досить цікавим був задум автора в картині «Історія власного будинку». Це не одна, а п'ять картин в одній рамі. Фрол Маркулович жив у часи революцій початку ХХ століття, Голодомору 1932–1933 рр., Першої й Другої світових воєн. Збудований у ХІХ столітті будинок зазнавав різних змін і Фрол Печененко вирішив увічнити їх на полотні. Картина – це пам'ять про будинок, в якому пройшли дитячі роки, до якого повернувся з Маньчжурії інвалідом (був учасником російсько-японської війни), в якому одружився, який власноруч добудовував, який в роки Другої світової війни був спалений, а потім відбудований знову й зберігся до тепер [4].

Ці історії, що збережені в роботах автора, уже не відродити, так як і не відновити ставки з білими лебедями в с. Дацьках, які намальовані на полотнах «Біля озер» і «Лебеді» Василя Кальченка. У нього також є малюнок із зображенням Селищанського цукрового заводу. Це неймовірна картина, на якій прописані всі деталі: як виглядав завод ззовні, які

робітники там працювали. Насичена барвистість, динаміка й особливий настрій привертає увагу глядача до цієї роботи.

Неповторність природи багато майстрів передавали через образи і форми квітів. Узори з рослинними й геометричними орнаментами писали з власної уяви, звертаючи увагу на пропорції, кольорову гаму і святковість. Якщо провести аналіз за спогадами очевидців, то найпопулярнішим зображенням у митців серед квітів були троянди. Їх усі намагалися намалювати, перенести на канву для вишивки. Адже на ті часи троянда була досить рідкісною квіткою для сільської місцевості. Досить часто такі квіти перемальовували з однієї картини на іншу, додаючи народної стилізації, після чого троянда ставала більш стилізованою, аніж природною. Тема квітів характерна для творчості Макара Аврамченка, Варвари Нечипоренко, Палажки Литус, Марії Микитенко, Ємілії Мудрак, Марії Бараненко. Та особливою чарівницею квіткового світу була Лідія Семененко, яка попередньо не виконувала ні ескізів, ні етюдів, але їй було властиве безпомилкове відчуття гармонії і кольорової гами, вміння створювати цілісні картини квіткових натюрмортів: «Майори», 1940-ві рр., «Квіти у вазі», 1950-ті рр., «Шипшина», 1960-ті рр., «Натюрморт з квітами», 1960-ті рр. У с. Корнилівці збереглися скрині, розписані майстринею рожевими трояндами.

У Палажки Литус прояв до зображення квітів з'явився під час практичних занять з учнями, коли вирощувала на клумбах різні квіти, спостерігаючи за ними, захоувалась у їхні кольори, аромат, форму. Так і визріло в неї бажання взяти пензля і намалювати розкішну квіткову композицію. На великі аркуші паперу вона наносила ті фрагменти букетів, що уже народилися в уяві. Із часом почала малювати на мішковині, на неворсованих ковдрах, а потім голкою «вибивала» різнобарвні килими. Сировину брала на Стеблівській ткацькій фабриці.

З написання квітів розпочала свою творчість і Варвара Нечипоренко. Вона згадувала: «Квіти, які я бачила на клумбах, у лісі, біля хати, ставила великими букетами у глечиках на тлі орнаментованої доріжки і вимальовувала кожну пелюстку жоржини, мальви, маку, паничів, польових квітів, які знайомі кожному з нас з дитинства, а найдужче хотілося намалювати троянду» [2].

Особливе місце в творчості корсунських майстрів займають портрети односельчан. Як згадувала уродженка с. Деренковця Явдоха Бондарь, «їхній житель Михайло Соловей портрети писав з натури, а іноді з карточки (зі світлин). – С.К.). Вони були великі й дуже схожі на портретованих. Багато людей з села йому замовляли такі портрети, особливо весільні, тоді була така мода вішати їх з вишитими рушниками у хатах» [1].

Творчому зростанню народних майстрів сприяли творчі контакти з художниками-професіоналами. Так Віктор Собченко зазначав, що, дякуючи відомому художнику Миколі Прокопенку, який надав йому декілька уроків, у нього з'явилися нові роботи [5].

Про Миколу Антоновича згадував і Василь Навожко, адже він навчив маляра працювати на пленері, а на самотність Катерини Кайдаш-Машківської Микола Антонович не став впливати, він лише допомагав їй матеріально, даруючи папір і фарби.

У радянські часи досить популярними були стенди, подорожні щити із сільськими краєвидами, з колгоспними полями, з дівчатами у вінках. Для їх створення керівництво зверталось як до професійних художників, так і до місцевих малярів. Замовлення для різних сіл виконував Тарас Шевченко, у селах Набутові й Нетеребці такими роботами займався Василь Тур, у с. Деренковці – Іван Якубенко, у с. Миколаївці – Іван Суходольський, у смт Стеблеві й с. Шендерівці – Василь Навожко. Останній написав і галерею портретів-передовиків, яка, на жаль, не збереглася.

Отже, творчість місцевих художників наївного мистецтва – це яскравий приклад збереження і примноження української національної культури. Їхня творчість заслуговує всенародного визнання.

Список використаних джерел

1. Спогади Бондарь Я. Д., 1934 р. н., уродженка с. Деренковця // Польові дослідження Костенко С. В., 2012 р.
2. Спогади Двірняк О. І., 1947 р. н., уродженки с. Шендерівки // Польові дослідження Костенко С. В., 2016 р.
3. Спогади Нечипоренко В. В., 1924 р. н., уродженка с. Деренковця // Польові дослідження Костенко С. В., 2012 р.
4. Спогади Печененка М. І., 1945 р. н., уродженець с. Карашини // Польові дослідження Костенко С. В., 2017 р.
5. Спогади Собченка В. Ф., 1948 р. н., уродженець с. Квіток // Польові дослідження Костенко С. В., 2015 р.
6. Спогади Якубенка І. А., 1957 р. н., уродженець с. Миколаївки // Польові дослідження Костенко С. В., 2018 р.

УДК 7.071.1(477.46)Муха+069

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТВОРЧОСТІ ЗАСЛУЖЕНОГО МАЙСТРА НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ М. К. МУХИ В КАМ'ЯНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Лариса ВИСОЦЬКА,

*старший науковий співробітник картинної галереї
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Одним із найпоширеніших і найдавніших видів українського народного мистецтва є декоративний розпис. Початок свого розвитку цей вид мистецтва бере з настінного малювання, поширеного з давніх часів у селах України. Декоративний розпис, який виник на білій стіні української хати-мазанки, не був розрахований на довге життя. Щороку під велике свято настінні розписи змивали і наносили нові. На початку ХХ ст. окремі народні умільці розписували інтер'єр та екстер'єр хати на замовлення не лише у своїх, а й у сусідніх селах. Гостра потреба в настінному розписі породила «мальовку» – декоративний малюнок, виконаний на тонкому

папері аніліновими фарбами відповідного розміру та формату. Ці паперові прикраси, які відтворювали на окремому аркуші паперу елементи настінного розпису певного регіону – квіти в овалі, вазони-букети, стрічки-фризи, прямокутні килимки – наклеювали на стіни, дотримуючись традиційних правил оздоблення хатнього інтер'єру (на комині та сволоку, над вікнами) [8]. З часом традиційний народний розпис еволюціонував у професійний. Народні майстри, працюючи на окремому аркуші паперу, почали поступово відходити від імітації мотивів настінних розписів, усе більше зважали не так на місце, де має висіти мальовка, як на розміри та формат паперового аркуша. З прикладної «мальовки», підпорядкованої будові сільської хати, він поступово перетворився на самостійний художній твір [8].

Найбільш відомим центром декоративного розпису не тільки в нашій країні, але й за її межами, є с. Петриківка Дніпропетровської області. Петриківський розпис у 2013 році був внесений до реєстру ЮНЕСКО як надбання світової нематеріальної культурної спадщини людства. Добре відомими також є Косівський розпис, який народився в українських Карпатах, у місті Косові Івано-Франківської області; Опішнянський розпис, родом з Полтавської області; Самчиківський розпис, який походить із села Самчики Хмельницької області, та ін.

Впродовж багатолітньої історії на Черкащині не було створено великих осередків-артілей з декоративного розпису. Особливістю становлення даного виду народного мистецтва в нашому регіоні є розвиток творчої індивідуальності майстрів. Роботи Олени Поліщук, Валентини Кузьменко, сестер Ярини та Софії Гоменюк, Тамари Гордової та ін. – це створення геніальних творів народного розпису з притаманною лише їм образотворчою мовою [4, с. 11].

Серед цілої плеяди майстрів Черкащини ХХ століття особливе місце займає творчість заслуженого майстра народної творчості Макара Корнійовича Мухи. Народився майбутній митець 29 березня 1906 року у селі Пруси (нині село Михайлівка на Черкащині). Доля обдарувала хлопчика рідкісним даром бачити красу у всьому, що його оточувало. З дитинства, навчившись самостійно виготовляти фарби, Макар розмальовував стіни, комини, віконниці сільських хат у рідному селі. Кожну вільну хвилину хлопець малював, займався різьбленням, ліпив із глини, вишивав. Пройшовши довгий життєвий шлях – гірке сирітство, поневір'яння, матеріальну скруту, – митець зберіг любов до українських традицій, створив свою самобутню мистецьку школу з притаманним тільки йому світобаченням та виробив власний стиль народного майстра. Макар Муха створив більше 5000 робіт, серед яких твори станкового декоративного розпису, ілюстрації до художніх творів, панно до ювілейних дат, інкрустації, аплікації, дерев'яні скульптури, вироби з дерева, вишивка, витинанка, скульптурно-керамічні вироби. Твори майстра неодноразово експонувалися на всесоюзних, республіканських, міжнародних виставках у Польщі, Чехії, Болгарії, Франції, США та Канаді. Ще за життя М. Мухи його роботи стали окрасою приватних та багатьох музейних колекцій [5, с. 15].

Свого часу завдяки кільком поколінням музейних працівників Кам'янки була сформована колекція творів майстра і на його батьківщині. Перші роботи Макара Мухи в колекції Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського (єдиної музейної установи на той час на території Кам'янського району) з'явилися у 1962 році завдяки тодішньому директору музею М. А. Шкаліберді. Наступне поповнення колекції майстра відбулось у 1970 році. Саме тоді до фондів музею надійшла одна з найкращих робіт усієї кам'янської колекції – декоративне панно «Жар-птиця» [1, 23]. Найчисельніша добірка творів М. К. Мухи з'явилась у фондах Кам'янського літературно-меморіального музею у 1983 році завдяки директору В. Бабенку. Саме завдячуючи наполегливості та рішучості Валерія Володимировича, якому довелося долати значні бюрократичні перепони, пережити чисельні перевірки, Кам'янка має повноцінну колекцію творів заслуженого майстра народної творчості М. Мухи [1, 26]. Сьогодні вона є окрасою постійної експозиції картинної галереї Кам'янського державного історико-культурного заповідника (далі КДКЗ), створеного у 1995 році на базі літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського – закладу, який першим зумів захистити і зберегти роботи нашого земляка, одного із основоположників станкового декоративного розпису Макара Мухи.

Сучасний стан розвитку нашого суспільства прикметний зростанням етнічної свідомості народу, посиленням його інтересу до вітчизняної давнини, усвідомленням необхідності збереження традиційного народного мистецтва [6, с. 7]. У зв'язку з цим, пріоритетними завданнями роботи Кам'янського ДКЗ та безпосередньо картинної галереї є збереження і популяризація творчості заслуженого майстра народної творчості Макара Корнійовича Мухи. Реалізація цього завдання здійснюється завдяки різним формам музейної роботи, серед яких – ознайомлення відвідувачів з колекцією творів М. Мухи через тематичні та оглядові екскурсії в картинній галереї КДКЗ, відеопрезентації музейної колекції творів майстра в інтернеті, організація виставок, літературно-музичних композицій, участь у наукових конференціях. У даній роботі ми виділимо найсуттєвіші з них.

У березні 2006 року Кам'янський державний історико-культурний заповідник реалізував великий проєкт з метою вшанування пам'яті М. Мухи, популяризації його життя і творчості та з нагоди 100 річного ювілею майстра. План заходів передбачав проведення наукової конференції, презентацію виставки, видання ювілейного каталогу робіт майстра з колекцій кам'янського та інших українських музеїв, проведення літературно-музичних композицій та відеопрезентацій. В рамках реалізації ювілейного проєкту за ініціативою КДКЗ28 березня 2006 року відбулася науково-практична конференція «Народне мистецтво як духовне джерело, що з'єднує минуле і майбутнє». Учасники конференції представили свої наукові роботи на різні теми, провідними серед яких стали дослідження, пов'язані з життям і творчістю Макара Корнійовича Мухи. Цікавими були виступи Олександри Теліженко (заслуженої художниці України, майстрині

народного мистецтва) – «Мої зустрічі з Макаром Корнійовичем», Тамари Гордової (заслуженої художниці України, майстрині декоративно-прикладного мистецтва, мистецтвознавиці) – «Розвиток декоративного розпису на Черкащині», Ніни Клименко (заслуженої працівниці культури, мистецтвознавиці) – «Незабутні зустрічі (мої спогади про М. Муху)», Лариси Бондаренко (тодішньої заступниці директора Кам'янського ДІКЗ з наукової роботи) – «До історії формування колекції творів М. Мухи в КДІКЗ», Тамари Бондаренко (старшої наукової співробітниці Черкаського обласного художнього музею) – «Твори Макара Мухи в колекції Черкаського обласного художнього музею», Тетяни Конаревої (вчительки, багаторічної дослідниці історії села Михайлівки) – «Спогади про М. Муху», Тетяни Джулай (старшої наукової співробітниці картинної галереї КДІКЗ) – «Деякі аспекти творчості М. К. Мухи» та ін. Представлені дослідження науковців збагатили знання про заслуженого майстра народної творчості М. К. Муху та стали джерелом для глибшого розуміння життя і творчості митця.

Матеріали науково-практичної конференції «Народне мистецтво як духовне джерело, що з'єднує минуле і майбутнє» були надруковані у науково-популярному альманасі «Кам'янка. Випуск 4».

Під час роботи наукової конференції в картинній галереї КДІКЗ відбулася презентація виставки до 100 річчя від дня народження М. Мухи. В експозиції було представлено 85 робіт із колекцій Кам'янського ДІКЗ, Національного музею українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Черкаського художнього музею та Канівського музею народного декоративного мистецтва. Більшість експонованих на виставці творів Макара Корнійовича не покидали музейних запасників. Виставка стала чудовою нагодою познайомити широкий загал відвідувачів із роботами, що охоплюють творчий період майстра з 1928 по 1988 роки [2, с. 3]. Того ж року був виданий каталог виставки, присвяченої 100 річчю від дня народження заслуженого майстра народної творчості Макара Мухи. Це єдине унікальне видання, в якому представлені кращі твори майстра з колекцій різних українських музеїв. Гортаючи сторінки каталогу, ми можемо побачити еволюцію творчості Макара Корнійовича. На сьогодні розповсюдження каталогу ювілейної виставки М. Мухи є одним із засобів популяризації творчості заслуженого майстра.

На завершення ювілейних заходів для учасників конференції та гостей наукові співробітники заповідника провели літературно-музичну композицію «Джерело краси», яка розповіла про феномен творчості геніальних майстрів – Катерини Білокур, Марії Приймаченко та Макара Мухи – усіх різних, всіх дивовижно талановитих, кожен з яких мав свій яскравий почерк і велике обдарування. Емоційному сприйняттю літературної частини сприяло музичне оформлення у виконанні камерного ансамблю КДІКЗ.

Справжньою сенсацією для поціновувачів творчості Макара Мухи стала презентація унікальної виставки «Квітники Макара Мухи: декоративне малювання», яка відбулася у жовтні 2018 року в картинній галереї заповідника. Вперше у Кам'янці було представлено колекцію

невдомих широкому загалу українських орнаментів М. Мухи та його учнів із заснованої майстром у 1947 році художньо-промислової школи села Михайлівки Кам'янського району Черкаської області. Унікальні роботи (мальовки) півстоліття зберігалися в родині художника і скульптора Сергія Філімонова, який працював методистом образотворчого мистецтва Кіровоградського обласного будинку народної творчості. Захопившись українським орнаментом, художник сам брав уроки в Макара Корнійовича. З 1947–1954 рр. С. Філімонов організовував виставки майстрів самодіяльного образотворчого мистецтва у Кіровограді (нині м. Кропивницький). Можливість ознайомитись із унікальною колекцією Макара Мухи надав син С. Філімонова, відомий геральдист та художник Володимир Філімонов. Експозиція нараховувала 110 робіт – яскравих кольорових замальовок, ескізів вишивки вбрання, рушників та килимів, тематичних панно, розпису посуду тощо. Досить оригінальним у роботах є поєднання багатоманітних орнаментальних форм українського мистецтва різних часів із символами та емблемами окремих епох, наприклад, соціалістичної. Однак основу декоративного розпису становлять традиційні для народного мистецтва рослинні мотиви: квіти, листя, плоди, різні за характером деталізації та побудови композиції [3].

У 2021 році в картинній галереї КДІКЗ, за спільною ініціативою колективу заповідника та завідувачки музеєм «Історії села Михайлівки», Конаревої Т. Д., презентовано виставку, присвячену 115-річчю з дня народження М. К. Мухи. Основою виставки стала колекція робіт заслуженого майстра з експозиції картинної галереї заповідника. На ювілейній виставці вперше було представлено унікальні речі – сорочку, вишиту власноруч Макаром Корнійовичем, та картину «Птаха у квітах», створену майстром у 1988 році. Нові експонати надійшли до фондів КДІКЗ від багаторічної доглядальниці М. Мухи в Черкаському будинку ветеранів Т. Новохацької. Окрасою виставки стали експонати, зібрані невтомною берегинєю історії села Михайлівки, вчителькою Тетяною Дем'янівною Конаревою. Серед них – перші малюнки М. Мухи 1934–1938 рр., книга відгуків із виставки 1968 року, фотографії, ескізи та три картини майстра, подаровані автором Михайлівській школи.

Окрім виставкової діяльності, з метою популяризації життя і творчості заслуженого майстра Макара Мухи картинна галерея КДІКЗ проводить значну наукову роботу. Впродовж багатьох років темою дослідження мистецького шляху М. Мухи займалися колишня заступниця директора КДІКЗ з наукової роботи Бондаренко Л. О. та старша наукова співробітниця картинної галереї заповідника Т. В. Джулай, яка збрала та опрацювала матеріали про життєвий шлях Макара Корнійовича, діяльність Михайлівської художньо-промислової школи, інформацію про учнів цієї школи і т. ін. З результатами наукових досліджень Т. Джулай знайомила широкий загал поціновувачів народного мистецтва, виступаючи на всеукраїнських та регіональних наукових конференціях.

У 2020 році пандемія COVID-19 стала викликом для всього світу. Соціальне дистанціювання, мораторій на скупчення людей, закриття кордонів зупинили значну частину економіки, у тому числі удар припав

і на сферу культури, на виставкову, розважальну і просвітницьку діяльність. Поширення COVID-19 стало причиною закриття театрів, артцентрів, кінотеатрів, філармоній, освітніх центрів, картинних галерей, музеїв. Дана ситуація змусила й музейне середовище шукати і впроваджувати нові форми роботи. Підрозділи КДКЗ в межах проведення карантинних заходів перейшли на роботу в онлайн-режимі. Відкриття виставок в картинній галереї заповідника та знайомство з експозицією відбувалося через відеопрезентації та відеоекскурсії. В період першого весняного локдауну 2020 року, в рамках святкування дня народження Макара Корнійовича Мухи, співробітники заповідника показали онлайн відеопрезентацію колекції робіт художника з фондів заповідника. Відео переглянули більше трьох тисяч осіб.

Робота з популяризації життя і творчості М. Мухи, заслуженого майстра, одного з основоположників станкового декоративного розпису, в Кам'янському державному історико-культурному заповіднику продовжується. На сьогодні це досить важливо, адже творчість народного майстра є важливим чинником у формуванні естетичних смаків, ідеалів, понять та уявлень сучасної людини. Твори Макара Корнійовича допомагають прилучитись до загальнолюдських цінностей і створювати власний духовний світ за законами краси і гармонії.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Л. До історії формування колекції творів Макара Мухи в Кам'янському історико-культурному заповіднику. Кам'янка. Кам'янка. Науково-популярний альманах: матеріали наук.-практ. конф., (м. Кам'янка 28 березня 2006 р.). – Кам'янка, 2011. – С. 22–27.
2. Бондаренко Л., Джулай Г., Таран Г. Каталог виставки присвяченої 100-річчю від дня народження заслуженого майстра народної творчості України Макара Корнійовича Мухи / Кам'янський державний історико-культурний заповідник. – Кам'янка, 2006. – 40 с.
3. Виставка декоративного розпису Макара Мухи та його учнів. URL: <https://in/ck.ua/ua/vystavky/vystavka-decoratyvno-rozpy-su-makara-muhy-ta-yogo> (дата звернення 10.03.2021)
4. Гордова Т. Розвиток декоративного розпису на Черкащині. Кам'янка. Науково-популярний альманах : матеріали наук.-практ. конф., (м. Кам'янка 28 березня 2006р.). – Кам'янка, 2011. – С. 11–13.
5. Джулай Г. Деякі аспекти творчості Макара Корнійовича Мухи. Кам'янка. Науково-популярний альманах : матеріали наук.-практ. конф., (м. Кам'янка 28 березня 2006 р.). – Кам'янка, 2011. – С. 14–21.
6. Кара-Васильєва Т. В., Чегусова З. А. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю». – Київ : Либідь, 2005. – 280 с., іл.
7. Скарби нації: лонгрід / підгот. Олена Скаченко ; технічна підтримка Євгена Дорошенка ; Наук. б-ка Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2017. – URL: <http://lib.knukim.edu.ua/proekti-biblioteki/proekt-skarbi-nacii/petrikivskiy-rozpis/> (дата звернення 12.03.2021).

УДК 069.5+398.332.12+908 (9477.46)

**ПИСАНКИ КАНАДСЬКОГО КОЛЕКЦІОНЕРА
ТА ХУДОЖНИКА МИРОСЛАВА КУЦЯ
(З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)**

Наталія ПУГАЧ,

*старший науковий співробітник історичного музею
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника (КДІКЗ) серед 11,5 тисяч експонатів основного фонду важливе місце посідає колекція писанок Мирослава Куця – українського культурного і громадського діяча, майстра писанкарства та вишивки, відомого колекціонера, хореографа, скрипаля й піаніста,

Голови і почесного члена Українського національного об'єднання.

Мирослав Куць (справжнє ім'я – Честер) народився 1931 року в канадському місті Едмонтоні, в родині вихідців із Галичини. Працюючи у департаменті Міністерства юстиції Альберти, Мирослав Куць значну частину свого життя віддав роботі в галузі української культури.

Разом із дружиною, канадійкою українського походження, талановитою скрипалькою Любов'ю Юсипчук пан Мирослав організував чимало етнографічних та мистецьких виставок, був ініціатором експозицій п'яти музеїв Едмонтону; впродовж кількох років очолював відділ Едмондського Українського музею Канади. Завдяки йому музей збагатився цінними тканинами, рідкісними рушниками, одягом із різних регіонів України, керамікою, витинанками, різьбленням по дереву, дитячими іграшками, плетінням із соломи, ляльками.

Подружжя Куців зібрало власне унікальне етнографічне зібрання, у якому, провідне місце займає колекція писанок, у тому числі й виконаних самим паном Мирославом. Писанка, яку Мирослав Куць вважав іконою української культури, була його справжньою пристрастю. Він вивчав історію писанкарства, опрацював безліч літератури, альбомів, фотографій, самотужки навчився розмальовувати писанки за зразками з різних регіонів України. Влаштував у різних містах Канади великі виставки писанок, під час яких проводив майстер-класи.

У 1980 р. пан Мирослав відвідав Україну, оглянув багато музеїв, фотографував, перемальовував взірці в кількох музейних фондах та з

писанкових альбомів визначних майстрів, вивчав орнаментику і символіку писанки.

Загалом Мирослав Куць із віртуозною майстерністю відтворив більше трьох тисяч писанок із різних регіонів України. Кожна писанка – це не просто копія традиційного виробу, а самодостатній художній витвір.

Цікавився майстер і писанкарством Черкащини. Використовуючи дослідження відомого етнографа і культуролога Вадима Мицика, він створив близько 140 зразків черкаських писанок. Частина колекції подарована обласному краєзнавчому музею, художньому музею, а також Кам'янському державному історико-культурному заповідникові [20].

Колекція КДІКЗ складається із 20 одиниць. Писанки вкладені в коробку зі спеціальними заглибленнями й підписані. Одна писанка, з підписом «с. Грушківка, Чигиринський район», швидше за все, атрибутована помилково, тому що в Чигиринському районі села Грушківки не існує і не існувало. Раніше це село належало до Кам'янського району, а тепер – до Черкаського, підпорядковане Кам'янській міській громаді.

При виготовленні писанок з даної колекції майстер послуговувався традиційною орнаментикою Уманського, Христинівського, Тальнівського, Чигиринського р-нів Черкащини. Писанкар використав геометричну, рослинну, зооморфну і найбільше – космогонічну черкаську символіку, але часто із власною інтерпретацією. Найчастіше зустрічаються орнаменти, що є проявом сонячного культу наших предків, знаки плодороддя, символи, пов'язані з культом поклоніння рослинам і тваринам.

Більшість зразків мають коричневе тло, що символізує землю, родючість. П'ять – темно-фіолетового кольору, що є знаком мудрості [16]. Крім того, темні писанки створювали на проводи як вираз поваги до померлих [13].

Кілька писанок колекції мають зелене забарвлення як знак пробудження природи, багатства рослинного світу [18]. Використовує писанкар і жовту та червону барву. Жовтий – колір сонця, достиглого зерна, оберіг від злих сил. Червоний – добро, радість життя, для молодих – надія на щасливий шлюб [3].

В орнаментиці писанок М. Куць використовує традиційну геометричну, рослинну, зооморфну і найбільше – космогонічну черкаську символіку, іноді з власною інтерпретацією. Найчастіше зустрічаються солярні знаки, серед яких «триголова» (с. Кочержинці Уманського р-ну), «савки» (с. Хрустинівка Христинівського р-ну) – узор у вигляді трьох гачків, що виходять з одного центру під кутом 120%. Цей орнамент зветься також «триріг» («триніг»); В.Щербаківський та інші дослідники називають його трикветром [22, 8].

Солярними знаками є «рожа з листками» (с. Кочержинці Уманського р-ну), що має вигляд багатокінцевої зірки або квітки [9]; «ламаний хрест» (с. Грушківка Чигиринського р-ну), «усічений хрест» (с. Колодисте Тальнівського р-ну), «вітрячок» (с. Росішки Христинівського р-ну). Усе це різновиди свастики (сварги) – хреста із загнутими кінцями, одного з найстаріших знаків сонця і вічного руху. За народними уявленнями, сварга

із завернутими вправо відрогам провіщає добро і захищає від темних сил [2].

Орнаменти «павичі» і «павучки» (с. Кочержинці Уманського р-ну) – видозмінене зображення свастики із сильно закрученими кінцями – зооморфне зображення сонця [4]. Писанки із зображенням півнячого гребінця або «курячої лапки» – талісман, що повертає добрі сили, відвертає лихі (с. Кочержинці Уманського р-ну) [21]. Окрім зв'язку із сонцем і вогнем, цей орнамент є варіантом «безконечника» – символу пробудження природи, зміни пір року [8].

На писанці «рожа з грабельками» (с. Еразмівка Чигиринського р-ну) зображено ромб, поділений на 4 частини – втілення родючості, жіночої основи в природі. Подібні малюнки зустрічаються на трипільських глиняних фігурках богині родючості [7]. Писанковий орнамент «граблі» – символ дощу – використовувався в посуху, щоб викликати довгоочікувані опади [11].

Багато писанок містять зображення рослин, найчастіше відомих своїми лікувальними властивостями [5]. Відгомін давнього рослинного культу є на писанках «косиці», «баранячі роги» (с. Еразмівка Чигиринського р-ну), «карлючки» (с. Кочержинці Уманського р-ну), «гилячки» (с. Колодисте Тальнівського району). Рослинний культ, зокрема символічне зображення Світового дерева, тісно пов'язаний з культом Великої Богині, одне із писанкових зображень якої називається «косиці» [1].

«Баранячі роги» і «карлючки» – мотиви безкінечника, що символізує вічність сонячного руху, відродження рослинності й сприяє багатому врожаю [12]. Подібне значення має орнамент «п'явки» (с. Ропотуха Уманського р-ну) [22, 30].

Зображення хмелю, за народними віруваннями, означає молоде буяння, любов. Це і весільна символіка, що має забезпечити родючість [15]. Орнамент Куця «хміль рожевий» (с. Еразмівка Чигиринського р-ну) складається з узору «баранячі ріжки» і чотирьох вписаних кіл, зміщених до одного краю, що робить малюнок подібним до зародка. Писанка, хоч і не містить традиційного зображення хмелю, несе таке ж символічне навантаження: побажання плодороддя й багатства.

Роль оберегів виконували писанки із символами-попередженнями, серед яких орнамент «вовчі зуби» (с. Ропотуха Уманського р-ну), що оберігають домашніх тварин [14]. Орнаментом «черепашка» (с. Ропотуха Уманського р-ну) часто називають зображення хреста, що означає землю з чотирма сторонами світу [19]. У Куця це малюнок, який нагадує оленячі роги, що асоціювалися у наших предків із земною рослинністю. Сам же олень пов'язується із сонцем: він нібито виносить сонце на небо на своїх рогах [17].

Як бачимо, писанки відомого канадського колекціонера і майстра Мирослава Куця з фондів КДІКЗ відображають усі особливості традиційного писанкарства Черкащини і становлять неабиякий інтерес для дослідників.

Список використаних джерел

1. Боренько Н. В. Символіка Світового дерева на Великодніх писанках. URL: <https://lvivskansen.org/news/new/>.
2. Великодне диво. Значення символів писанки. URL: <https://sites.google.com/site/velikodnedivo/a-ti-znav-so/znacenna-simvoliv-pisanki>.
3. Значення кольорів писанки – Великодне диво. URL: <https://sites.google.com/site/velikodnedivo/a-ti-znav-so/znacenna-koloriv-pisanki>.
4. Значення символіки карпатської писанки. URL: <https://karpaty-ua.org.ua/simvolika-ukrains%27koi-pisanki.html>.
5. Льїнський В., Подгурська С. Особливості орнаментики подільських писанок. URL: // Народне мистецтво. № 1–2, 2006. – С. 47–48.
6. Клід Г. Виставка експонатів матеріальної культури українців з п’яти музеїв Едмонтону. URL: http://www.kontakt.infoukes.com/newpathway/48-49-2008_Page-19-1.html.
7. Кузь В., Сивачук Н. Семантика образів старовинних рушників Уманщини // Берегиня. Число 2’03 (37).
8. Науменко Наталія. Символіка писанки в ліричній мініатюрі. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/808/3/1476.pdf>.
9. Орнамент писанки. URL: <https://traditions.in.ua/zvychai-ta-obriady/obriadova-symvolika/315-ornament-pysanky>.
10. Отнякіна О. М. Куць Мирослав // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=52331.
11. Пожоджук Дмитро. Прадавня символіка української писанки. Культурно-історичний, просвітницький портал «Спадщина предків». URL: <https://spadok.org.ua/vesnyani-zvychai-ta-obryady/pradavnya-symvolika-ukrayinskoji-pysanky>.

12. Про що розповість українська писанка: що означають знаки та символи на писанках, кольори та види розписних яєць. URL: 13.04.2020 Автор etmohata.com.ua <http://vsviti.com.ua>.
13. Символіка кольорів писанки – Українські традиції. URL: <https://traditions.in.ua/zvychai-ta-obriady/obriadova-symvolika/318-symvolika-koloriv-pysanky>.
14. Символи на писанках і їх значення. Писанка: історія, символи і техніка розпису. URL: <https://hayat-cafe.ru/uk/uglevody/simvoly-na-pisankah-i-ih-znachenie-pisanka-istoriya-simvoly-i/>.
15. Символіка національної писанки та вишивки. Символіка писанки. Писанки різних регіонів України ГО ТО «Золота паланка». URL: http://zolatapalanka.blogspot.com/2013/03/blog-post_30.html.
16. Символіка орнаментативності та кольорів писанки. – Філософія. URL: https://pidru4niki.com/13340203/kulturologiya/simvolika_ornamentatsiyi_koloriv_pisanki
17. Символіка орнаментів та кольорів української писанки. URL: <https://mala.storinka.org/символіка-орнаментів-та-кольорів-української-писанки.html>.
18. Сотська Г. І. Традиційність українського писанкарства. Новий акрополь. Культурна асоціація. URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/de01c659-459a-472e-8ab5-c50775bd27e9>.
19. Трач С. К.. Серія «Цікаве образотворче». Художні техніки. Декорування писанок. Випуск 4. Альбом-посібник. Тернопіль. Навчальна книга – Богдан. URL: Pdf <https://bohdan-books.com> <https://bohdan-books.com/upload/iblock/9d1/9d121d71cf0701a94fd5ce611b4c0da0.pdf>.
20. Туренко Людмила. Безцінний дарунок заповіднику. головний хранитель фондів КДКЗ. Газета «Трудова слава», 18 квітня 2014 року № 28 (10543).
21. Український сувенір. Історія писанки. URL: ukrsov.kiev.ua/products/-/ukrsov/souvenir/483/1388.
22. Щербаківський В. М. Основні елементи орнаментативності українських писанок і їхнє походження. pdf Прага, 1925. Видання українського історично-філологічного товариства в Празі 34 С. – URL: https://www.academia.edu/35288318/Вадим_Щербаківський_Основні_елементи_орнаментативності_українських_писанок_і_їхнє_походження_Hlavní_prvky_výzdoby_ukrajinských_velikonočních_vajec_a_jejich_původ_Main_Elements_of_Decoration_of_Ukrainian_Easter_Eggs_and_Their_Origin.

УДК 069.5 +792 +94 (477.46)

**МУЗЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ПРИВАТНОГО АРХІВУ
СОФІЇ ВОРОБІЙОВОЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЩОДО
ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕСУВНОГО
ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ П. К. САКСАГАНСЬКОГО
У МІСТІ КАМ'ЯНКА**

Галина ТАРАН,
директор Кам'янського державного
історико-культурного заповідника

У статті простежено період роботи державного українського пересувного робітничо-колгоспного драматичного театру імені П. К. Саксаганського у м. Кам'янка, на той час Кіровоградської області. Тема розкривається через музейну колекцію приватного архіву Софії Іванівни Воробійової, кількох справ Кам'янського архівного відділу Черкаської районної державної адміністрації (далі – Кам'янський архівний

відділ), які увійшли у дану колекцію. Унікальні документи, рідкісні світлини передав до фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника внук Софії Іванівни Володимир Віталійович Воробйов, який зберіг архів і добру пам'ять про талановиту професійну українську драматичну актрису, значний період життя і творчості якої був пов'язаний з Кам'янкою [1].

На жаль, втрачено час. Не лишилося митців, які грали в Кам'янці на сцені театру імені П. К. Саксаганського. Лише музейна колекція та окремі матеріали фондів Кам'янського архівного відділу дають можливість дізнатися про період роботи театру в місті, його адміністративне підпорядкування, репертуар тощо.

Спробуємо встановити деякі історичні факти діяльності театру імені П. К. Саксаганського в Кам'янці. Для цього звернемося до протоколу Кам'янського райвиконкому, в якому йдеться про те, що 9 листопада 1944 року було заслухано питання «Про підготовку бази для роботи обласного Державного Українського пересувного РК (робітничо-колгоспного. – Г.Т.) театру імені Саксаганського», який, відповідно до рішення Кіровоградського облвиконкому від 23 жовтня 1944 року № 1388, відновив свою роботу в IV кварталі. Райвиконком зобов'язав т. Румянцева негайно забезпечити працівників театру (директор Данило Павлович Амелін) п'ятьма квартирами з житлового фонду [2].

Про початок роботи театру, на визволеній від нацистських окупантів території Кіровоградщини, також повідомлялося в газеті «Кіровоградська правда» від 8 січня 1945 року, в якій завідуючий обласним відділом народної освіти П. Єрьомін писав: «Відроджені театри, клуби ...працюють робітничо-колгоспні театри в Олександрії і Кам'янці» [3, с. 3].

Ці факти підтверджують діяльність українського державного пересувного драматичного театру імені П.К. Саксаганського в Кам'янці. Документи С. І. Воробйової, про які ще не згадували, дають можливість через призму її життя і творчості дізнатися про період роботи театру в місті.

Народилася Софія Іванівна Воробйова, уроджена Бенцієвська, 27 серпня 1894 року в м. Новоросійську [4, с. 1]. Там пройшли її дитячі, юнацькі й молоді роки, уперше почала грати в любительських спектаклях і вийшла на професійну сцену.

Одружилася актриса 14 лютого 1925 року з вантажником Миколою Тимофійовичем Воробйовим [4, с. 1]. У 1926 році народився син Віталій, однак подружнє життя не склалося, жінці самій довелося його виховувати.

Свідченням того, що Софія Іванівна працювала в театрі професійною актрисою, є довідка, видана їй 5 квітня 1948 року директором театру імені П. К. Саксаганського в Кам'янці, заслуженим артистом УРСР П. Г. Паньком. У ній зазначено, що Софія Іванівна Воробйова дійсно працювала артисткою під керівництвом П. Г. Панька з 20 серпня 1920 року по 1 вересня 1923 року в 1-му Українсько-російському трудовому колективі артистів при П'ятигорському відділенні професійної Спілки працівників мистецтв [5; 6].

На той час – це був один із видів радянського професійного пересувного театру, який утворився після революції 1917–1921 років з аматорських гуртків за участю професійних акторів. На початку 1930-х

років вони одержали назву робітничо-колгоспних театрів, проводили громадську й культурну роботу серед населення, у військових частинах обласних або районних центрів, показували вистави в радгоспах і колгоспах [7].

Станом на 1937 рік в Україні діяло 84 професійних театри: 6 – опери та балету, 64 – драматичних, 2 – музичної комедії, 12 – юного глядача, 39 – робітничо-колгоспних, з них – 57 – україномовні [7].

У 1960-х роках робітничо-колгоспні театри реорганізовані в обласні, які базувались в обласних або районних центрах [7].

С. І. Воробйова успішно грала на сценах театрів, гастролюючи різними містами СРСР. Її мирне життя зруйнувала німецько-радянська війна. Сина Віталія призвали до лав Червоної армії з м. Новоросійська в 1944 році, як тільки йому виповнилося 18 років. Дійшов до Німеччини. 1 травня 1945 року куля потрапила в снаряд молодого бійця, заряджальника гармати, він був тяжко поранений у м. Нойруппін (нім. Neuruppin – місто в федеральній землі Бранденбург – Г.Т.). В. М. Воробйов 30 днів лежав без свідомості, був на межі життя і смерті. Лікуючи понівечене тіло, він понад 7 місяців знаходився у шпиталях Німеччини і все своє життя був вдячний другові Дмитрові Мироненку, який врятував його від смерті.

Чимало випробувань випало на долю Софії Іванівни. Подруга актриси Марія Василівна Устименко в листі до неї від 6 березня 1946 року з Новоросійська писала: «Рідна моя, дорога Софія Іванівна! Не вистачає слів, щоб висловити свою радість з приводу Вашого листа. Я рада, що Ви живі, адже всі думали, що Ви загинули.

... Люди навіть говорили, що бачили Вас опухлою від голоду» [8, с. 1].

Під час війни вона потрапила на Кіровоградщину, а згодом і в Кам'янку. Як вказано у посвідченні, виданому 1 січня 1945 року, професійна актриса Софія Іванівна Воробйова працювала в Кіровоградському обласному Державному Українському пересувному Р.К. театрі імені П. К. Саксаганського, який базувався в Кам'янці, з 9 листопада 1944 року. Посвідчення підписане директором театру Д. П. Амеліним на бланкові, надрукованому в друкарні газети «Коллективна праця» м. Кам'янки [9].

У 1947–1948 роках С. І. Воробйовій знову довелося працювати під керівництвом П. Г. Панька, який до призначення директором державного українського пересувного робітничо-колгоспного драматичного театру імені П. К. Саксаганського у Кам'янці був артистом Кіровоградського музично-драматичного театру імені Кропивницького. Дослідник історії цього театру В. П. Шакурів з-поміж інших називає Пантелеймона Панька «відомим майстром сцени» [10].

Звання заслуженого артиста УРСР митець отримав, коли очолював театр у Кам'янці. Про це свідчить вітання керівників району – секретаря райкому КП(б)У Г. Домініковського й голови виконкому районної ради депутатів трудящих Д. Марикуци в газеті «Коллективна праця» від 27 листопада 1947 року: «Президія Верховної ради Української РСР видала Указ про присвоєння почесних звань артистам театрів Української РСР. За видатні заслуги в галузі розвитку театрального мистецтва почесне звання заслуженого артиста Української РСР присвоєно Пантелеймону

Гнатовичу Винокуренку-Паньку, артисту Кіровоградського музично-драматичного театру імені Кропивницького: «Вітаємо Вас з присвоєнням почесного звання Заслуженого артиста Української РСР. Бажаємо Вам дальшої плідотворної діяльності в галузі театрального мистецтва на благо Вітчизни», – сказано у вітанні [11, с. 3].

Очевидно, артист мав сценічне подвійне прізвище, однак довідка, видана С. І. Воробйовій, підписана ним лише – «Панько П. Г., Заслужений артист УРСР, директор театру Саксаганського. 5 квітня 1948 р., Кам'янка, Кіровоградська обл.» [12].

Шакуров В. П. у статті «Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М. Кропивницького» називає також одне прізвище – П. Панько [10].

Судячи з довідки, виданої С. І. Воробйовій 27 березня 1953 року завідуючим Кіровоградським обласним відділом у справах мистецтв І. Лебедевим і головним бухгалтером Коломійцем для районного соцзабезу, – професійний драматичний театр працював у Кам'янці з 9 листопада 1944 року (з моменту прийняття рішення Кам'янським райвиконкомом) по 1 квітня 1948 року, до звільнення актриси у зв'язку з його ліквідацією [12].

Тобто, артистка весь час працювала у театрі. Світлини що знаходяться в музейній колекції Кам'янського державного історико-культурного заповідника з приватного архіву професійної актриси С. І. Воробйової свідчать про те, що на сцені театру із сезону в сезон за більше, ніж трирічний період роботи в Кам'янці, йшли вистави п'єс насамперед класичної української драматургії: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Наймичка» Т. Шевченка, «Дві сім'ї» і «По ревізії» М. Кропивницького, «Маруся Богуславка» й «За двома зайцями» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка та інші [1].

Репертуар української класики, що уособлював у собі загальнолюдські цінності, займав належне місце в культурному житті міста й району, сприяв, в умовах заборон і радянської дійсності, збереженню самобутності національного духу й відродженню духовних українських традицій.

Велика заслуга в цьому і Софії Воробйової, яка грала в спектаклях головні, характерні для її амплуа ролі, цілком віддаючись сцені, творячи дива перевтілення в ролях: вдови Горпини Терпелихи в «Наталці Полтавці», Ганни у виставі «Наймичка», Зіньки, жінки міщанина Самрося Жлудя, у п'єсі «Дві сім'ї», солдатки Пріськи в спектаклі «По ревізії», Ганни з Богуслава – паніматки, вдови у «Марусі Богуславці», перекупки Секлити Пилипівни Лимарихи, сестри Сірчихи в п'єсі «За двома зайцями», Одарки, дружини Карася в «Запорожці за Дунаєм», Одарки, дружини Прокопа Шкурата – обивателя з-за Лопані у виставі «Сватання на Гончарівці» та інших [1].

Театр знаходився в одній з найбільших будівель міста – Свято-Миколаївській церкві, побудованій у 1817 році, що була перебудована в 1930-х роках під районний будинок культури [1].

Довгий час С. І. Воробйова не знала про долю сина. Після демобілізації 1946 року В. М. Воробйов розшукав матір, котра на той час грала на сцені драматичного театру в Кам'янці. Тут він познайомився з

молодою дівчиною, перукаркою Любою Островською, невдовзі вони одружилися. Софія Іванівна залишилася жити в Кам'янці в орендованій, а згодом у своїй, отриманій від міської ради, квартирі [1].

В. М. Воробйов мав «золоті руки». Його запросили до театру майстром сцени. Чоловік виготовляв і розмальовував декорації, писав афіші. Та й мав неабиякий талант актора, гарний голос. Згодом разом із матір'ю грав на сцені народного драматичного театру в Кам'янці, який започаткувала Софія Іванівна, вийшовши на заслужений відпочинок у 1949 році [1].

Театрові актриса віддавала всі свої знання, вміння, професійний досвід: була режисером, вчила самодіяльних митців сценічної майстерності, гримувала, підбирала зачіски, костюми, малювала ескізи декорацій тощо. До неї в театр йшли талановиті митці – Харитон Сидорович і Володимир Харитонович Кравченки, Олександра Василівна Баклажова, Михайло Васильович Понизько, Ліна Валер'янівна Яременко та ще багато інших, які продовжили кращі традиції професійного театру [1].

Успішно йшли на сцені народного драматичного театру м. Кам'янки під керівництвом С.І. Воробйової вистави: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького, «За двома зайцями» М. Старицького, «Укравене щастя» І. Франка та інші [1].

Діяльність керівника й любителів драматичного мистецтва здійснювалася на громадських засадах, на безоплатній основі. Та, незважаючи на це, їхній ентузіазм не згасав, тому що завжди були аншлаги і велика кількість прихильників.

Справу матері продовжив син Віталій. В музейній колекції є газета «Коллективна праця», в якій позаштатний кореспондент Володимир Грущенко висвітлює події культурного життя міста 1960-х років: «...Пожвавив свою роботу Кам'янський театр народної творчості. Драмгуртківці вже кілька разів виступили перед жителями Кам'янки з виставою «Сватання на Гончарівці». Зараз театр готує дві п'єси «Наталка-Полтавка» та «Китайський флакон» [13, с. 4; 1]. Автор ілюструє своє повідомлення знімком фрагменту з п'єси «Сватання на Гончарівці», на якому зображено В. Воробйова, тесляра райспоживспілки, у ролі Олексія та працівницю будинку культури В. Прокоф'єву в ролі Уляни [13, с. 4; 1].

Внуки Софії Іванівни, Володимир і Валентина Воробйові на запитання, якою за характером була бабуся, одностайно відповідають: «Вона була найдобрішої душі людиною – розсудливою, лагідною, ніжною, доброю, толерантною, надзвичайно цікавою, ерудованою співрозмовницею. Дуже любила гостей. У неї у квартирі часто збиралася не лише рідня, а й однодумці по її дітищу – театру. Вона добре володіла українською мовою» [14].

Простеживши життєвий і творчий шлях професійної актриси С. І. Воробйової на базі музейної колекції Кам'янського державного історико-культурного заповідника можемо зробити наступний висновок. Державний український пересувний робітничо-колгоспний драматичний театр імені П.К. Саксаганського дійсно працював у місті Кам'янка з 9 листопада 1944 року по 1 квітня 1948 року і підпорядковувався відділенню у справах Мистецтв виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих.

Список використаних джерел

1. Акт № 5 від 21 серпня 2018 року прийому архіву В. В. Воробйова, 1957 р. н., м. Кам'янка: довідки, посвідчення, листи, світлини Софії Іванівни Воробйової (1894–1970). КН 8150.
2. Протокол Кам'янського райвиконкому № 30 від 9 листопада 1944 року. Кам'янський архівний відділ Черкаської районної державної адміністрації. Ф. Р-17. Справи постійного зберігання за 1944 р. КН 8150.
3. Выпись о браке Отдела записей актов гражданского состояния при Черноморском окружном административном отделе г. Новороссийска от 14.02. 1925 года № 420. КН 8150
4. Єрьомін П. Відроджується культурне життя в області: Кіровоградська правда. 1945. 8 січня № 5–6 (981–982) КН 8150.
5. Справка, видана Воробйовой С.И. от 5 апреля 1948 года, о работе артисткой с 20 августа 1920 г. по 1 сентября 1923 г. в 1-ом Пятигорском украинско-российском трудовом коллективе артистов. КН 8150.
6. Пересувний театр. URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80 (дата звернення: 10.11.2021).
7. ТЕАТР – Українська культура у 30 роки. URL: <https://subject.com.ua/culture/history/114.html> (дата звернення: 10.11.2021).
8. Лист Устименко М. В. до Воробйової С. І. від 6 березня 1946 р. з Новоросійська. КН 8150.
9. Посвідчення № 36 від 1-го січня 1945 року Воробйової С.І., видане державним обласним пересувним Українським РК театром ім. Саксаганського обласного відділення у справах Мистецтва виконкому Кіровоградської облради депутатів трудящих. КН 8150.
10. Шакуров В. П. Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М. Кропивницького: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=7027 (дата звернення: 10.11.2021).
11. Домініковський Г., Марикуца Д. Заслуженому артистові П. Паньку: Колективна праця. 1947 рік, 27 листопада № 95 (2460). КН 8150.
12. Справка, видана Воробйовой С.И. от 27 марта 1953 года о работе артисткой с 9 ноября 1944 г. по 1 апреля 1948 г. в Каменском театре им. Саксаганского. КН 8150.
13. Грущенко В. У дні підготовки до Декади літератури і мистецтва: Колективна праця. 1961 рік, 25 березня № 27 (4168). КН 8150.
14. Спогади Валентини Віталіївни Гарнаги (Воробйової), 1949 р. н., м. Кам'янка, та Володимира Віталійовича Воробйова, 1957 р. н., м. Кам'янка. Польові дослідження Г. М. Таран. КН 8150.

УДК 94(477,46) «1943/1945»:908(092)

**З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
с. ВЕРШАЦІ**

Надія ЛЕВЧЕНКО,

екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Історія краю, або краєзнавство – один із найцікавіших напрямів сучасної історичної науки. Обумовлено це тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, яка прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася і живе, що було до неї, як жили її прародичі.

Краєзнавство є одним з найважливіших джерел знань про рідний край, виховання любові до нього.

В цій роботі на основі архівних даних та польових досліджень проаналізуємо історію створення краєзнавчого музею при Вершацькій філії Чигиринського ліцею № 2.

У 1989 р. при Вершацькій 8-річній школі почав працювати краєзнавчий гурток [3]. У 1991 р. керівником цього гуртка став вчитель англійської мови – Мінаєв Микола Миколайович, який любить історію та подорожі. М. Мінаєв зумів зацікавити учнівський колектив заняттями у гуртку. Учні пройшли стежками партизанських загонів у Чорному і Яничанському лісах, відвідали екскурсії в Суботові, Холодному Яру. В походах вивчали рослинний і тваринний світ (в окрузі радіусом 15 км навколо села). Досліджували зруйновані оранкою на полях стародавні кургани і поселення сивої давнини [5]. Кожної суботи найактивніші юні краєзнавці та любителі подорожей збиралися біля школи і разом зі своїм наставником йшли на пошуки історичних знахідок. Під час мандрівки краєм, діти вчилися любити природу, оберігати її, цінувати історію свого народу. В поході учні смакували польову кашу та слухали «цікаві життєві оповідки свого наставника» [7, с. 475].

Під час розвідок юні краєзнавці зібрали багато речей, які потребували обліку, тому вирішили створити свій музей. Створення музею в школі було підтримане учнівським та педагогічним колективами. Основними завданнями музею було залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи [6]. За основу була взята система національного виховання з врахуванням вікових особливостей учнів, що включає такі компоненти як рідна мова, родовід своєї сім'ї, природа рідного краю, український фольклор, народні звичаї та обряди.

При створенні тематико-експозиційного плану музею використовувались архівні документи, краєзнавчі матеріали, спогади старожилів. Одночасно Мінаєв з гуртківцями проводив археологічні дослідження місцевості навколо села та вів особисте листування з людьми, які могли б поділитись своїми спогадами, збирав необхідні документи і архівні виписки з історії села і краю.

Все це дало змогу в 1991 р. відкрити музей при школі. Першими його відвідувачами були учні, їх батьки і представники громадськості села. На 2005 р. у музеї було 14 розділів [4].

У 2006 р. краєзнавчий музей при загальноосвітній школі I-III ступенів с. Вершаці зареєстрували при Головному управлінні освіти і науки Черкаської облдержадміністрації № 2333, як такий, що відповідає вимогам п. 3.3 Положення «Про музей при навчальному закладі та перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України» [6]. Музей має інвентарну книгу з повними та якісними записами, де обліковуються експонати основного і допоміжного фондів. Фонди музею нараховують 3297 одиниць, кількість музейних предметів основного фонду – 3212. Серед експонатів 415 одиниць зброї [2, с. 3].

Музей розташований в центральній будівлі Вершацької ЗОШ I-III ст., загальна площа музею 200 м [3].

На даний час експозиція музею нараховує 16 розділів та включає в себе стенди, які несуть певну інформацію та вітрини з експонатами [3].

Розділ 1. Наш край (історія утворення Черкаської області, загальна характеристика Чигиринського району, археологічні знахідки села і краю).

Розділ 2. Природа Чигиринщини (загальна характеристика розташування Чигиринського району, геологічна колекція порід і корисних копалин краю).

Розділ 3. Край козацької слави (історія заснування Чигирини, Чигирин за часів Б. Хмельницького, нумізматики, кераміка).

Розділ 4. Історія села Вершаці (історія заснування села, знаряддя праці, колекція стародавніх монет, військові гудзики і пряжки).

Розділ 5. Село в XIX столітті (опис села в XIX ст., псалтир, паперові гроші, фото).

Розділ 6. Богдановий край (триптих)

Розділ 7. Гайдамацький рух (гайдамацький рух на Чигиринщині і поблизу с. Вершаці).

Розділ 8. Шевченко і Чигиринщина (перебування Т. Г. Шевченка на Чигиринщині, портрет Т. Г. Шевченка на дереві).

Розділ 9. Український одяг (зразки місцевої вишивки та полотняних жіночих сорочок).

Розділ 10. Побут жителів села (етнографічно-побутові матеріали про Чигиринщину і мешканців с. Вершаці, знаряддя праці та побуту).

Розділ 11. Заняття жителів (матеріали про життя жителів села в кінці XIX – на початку XX ст., їх промисли).

Розділ 12. Рушники с. Вершаці (стародавні рушники).

Розділ 13. Роки Голодомору (Голодомор 1932–33 рр., спогади очевидців подій, свідчення жителів села).

Розділ 14. Село в роки II Світової війни (село під час окупації, партизанський рух).

Розділ 15. Історія школи (історія освіти).

Розділ 16. Герої не вмирають (події Майдану, антитерористична операція на сході України, прапори, шеврони, фото).

Однією зі складових частин дослідницько-пошукової, археологічної, краєзнавчої і фізичної підготовки учнів школи є проведення краєзнавчих походів, екскурсій по рідному краю і окрузі. Вони проводяться весною та влітку. Привчають учнів до подолання перешкод, згуртованості, вмінні приготувати страву в похідних умовах, товариськості, вчать користуватися компасом, орієнтуванні за картою, навчають бути спостережливими і уважними, вміти користуватись туристським інвентарем, сприяють їх фізичному загартуванню.

У Вершацькій школі постійно ведуться пошуки найкращого використання наявного матеріалу музею у виховній роботі та навчальному процесі.

1992 р. відбулося районне методоб'єднання класних керівників, які ознайомилися з експозицією краєзнавчого музею.

1994 р. школу відвідала делегація з Каліфорнії з м. Себастопола. Гостей дуже вразив шкільний музей, який існував на громадських засадах та мав унікальні речі археології, старовини, реліквії Великої Вітчизняної війни [1, с. 56]. В книзі відгуків члени делегації залишили записи: Вілл Роберс «Чудова історія колекції, які ви маєте. Я заздрю учням, які вивчають свою культуру і історію від такого вчителя-ентузіаста», Джим Клен «Дякую за ваше вираження дружби і гостинності. Нам сподобалось

побачене з вашої історії і археологічні знахідки. Будь ласка, приїжджайте до нас в Каліфорнію»

1995 р. музей відвідали 15 туристичних груп, які подорожували по Чигиринщині.

1996 р. працівники Черкаського обласного управління освіти, які відвідали школу, в книзі відгуків написали: «Музей школи – це цілюще джерело, яке наповнює жителів села тією водою, що витікає з глибин народу, його історії та традицій. Ми вдячні ентузіасту цієї справи Мінаєву М. М. за палку любов до народних глибин, які він несе душею і серцем до дітей і жителів села».

У цьому ж році школу відвідав хор ветеранів Великої Вітчизняної війни Чигиринського району, який ознайомився з школою і шкільним музеєм.

Також відбувся семінар заступників директорів шкіл з виховної роботи. Учасники семінару в книзі відгуків написали: «Щиро вдячні організатору музею за велику краєзнавчу роботу, за виховання любові до рідного краю, до його історії. Матеріал, зібраний у музеї дуже цікавий, рідкісний, багатий. Це допомагає в роботі педагогічному колективу у відродженні національної школи» [1, с. 57].

2000 р. на базі школи проводилося районне методоб'єднання вчителів хімії. Учасники залишили відгук: «З захопленням відвідали шкільний музей села Вершаці. Висловлюємо подяку ініціаторам створення музею, педколективу школи та учням за велику роботу, проведену по вивченню історії рідного краю, часів Великої Вітчизняної війни, післявоєнний час. Хочеться відмітити чудову підготовку учнів при проведенні екскурсій, ентузіазм вчителя Мінаєва М.М., під керівництвом якого збираються експонати в музей, підтримку адміністрації школи в цій справі» [1, с. 58].

2003 р. Вершацьку школу відвідали учасники обласного семінару спеціалістів і методистів з виховної роботи відділів освіти райдержадміністрацій і міськвиконкомів, які ознайомилися із школою, виховною роботою педколективу і шкільним музеєм. В книзі відгуків учасники написали: «Щиро вдячні Вам за значну краєзнавчу роботу по вивченню історії, культури, побуту рідного краю. Ваша робота є цінна не лише для вашої школи, рідного села, але й для нащадків» [1, с. 60].

2005 р. музей відвідала група туристів Кіровоградського коша Українського дитячо-юнацького товариства «Січ», які в книзі відгуків написали: «Дуже дякуємо за змістовну екскурсію у глибини часу. За ґрунтовні, незвичні погляди на історію. За нові напрямки історичних розвідок. За повідані нам таємниці рідної землі. Багаж великих знань знадобиться нам для розуміння подій історії України та нашої Батьківщини».

Отже, краєзнавчий музей допомагає примножувати цінності культури, зберігати свою самобутність. Це можливо тільки тоді, коли кожен буде занурений в культуру свого народу, буде знати й пишатися його духовним потенціалом.

Історія показує нам, яке глибоке коріння має наше життя. Незнання минулого неминуче призведе до нерозуміння сучасного і майбутнього. А

пізнати давнину ми зможемо лише тоді, коли вивчимо історію рідного краю, нашої «малої» батьківщини.

Список використаних джерел

1. Архів Вершацької філії Чигиринського ліцею № 2.
2. Коваленко Г. Ф. Шляхами подвигу і слави. – Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої акції. – Вершацька ЗОШ І-ІІІ ст., 2010. – 13 с.
3. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Горбенко Лариси Яківни, 1968 р. н., с.Вершаці, квітень 2021 р.
4. Мінаєв М. М. Історія Вершацької школи. – Вершаці, 2005. – 80 с.
5. Мінаєв М. М. Серед степів. (З історії с. Вершаці) // Чигиринські вісті. – 1994. – 5 жовтня. – С. 3.
6. Наказ Міністерства освіти і науки України № 640 04.09.2006 р «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України».
7. Рогоза В. В. Краєзнавча діяльність Мінаєва М. М. Чигиринщина в історії України. Збірник 6: Українська революція 1917–1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України». – Черкаси, 2018. – 534 с.

Фото з експозиції музею

Родина Васильєвих (01.02.1945р.)

Дівчата з родин Шевченків та Гришків (50 р.р. XX ст.)

Родини Гришків та Перепелиць (поч. 60 р.р. XX ст.)

Родина Іващенко (60 р.р. XX ст.)

УДК 929 (477)

СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРА (ЗА ЩОДЕННИКОМ МИРОНЕНКА ГРИГОРІЯ АРСЕНТІЙОВИЧА)

Людмила АБАШНА,
*завідуюча науково-дослідним відділом «Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Будь-які історичні події найкраще висвітлювати через особисті історії: так зрозуміліше, доступніше. У липні 2022 р., перебираючи книги особистої бібліотеки, Мироненко Ольга Григорівна знайшла щоденник свого батька, Григорія Арсентійовича, вчителя та краєзнавця. Щоденник було надано для ознайомлення працівникам НІКЗ «Чигирин».

Родині автора щоденника довелося пережити розкуркулення, примусову колективізацію, поневіряння великої сім'ї (10 осіб) по землянках (власне житло відбирали двічі), і, звісно, Другу світову війну. У жовтні 1942 р. на примусові роботи до Німеччини поїхав єдиний син Григорій, йому було 20 років, а менше ніж через рік, у червні 1943 р., окупаційна влада вдруге прошантажує сім'ю Мироненків, і на роботи поїде його 18-річна сестра Марія. Представники окупаційної влади, набрані з жителів села Мельники, погрожували вбивством батьків, тому діти і їхали на роботу. Побутувала думка, що якщо поїхали самотійно, а не «виловлені» під час облави, то були добровольцями. Виправдовуватися перед односельцями було важко, та й не намагалися.

Відповіді на багато запитань, через 79 років, дав щоденник, написаний в 1945 р., коли Григорія Арсентійовича разом з іншими бранцями звільнила група американських військ. Людей було передано радянським військовим, і хлопці пішли служити до лав Радянської Армії.

Написане не залишає читача байдужим.

* В тексті збережено стилістику та орфографію автора. Примітно, що частина текстів написана українською мовою, інша – російською. У щоденнику є запис від 9.10. 45 р., де автор зазначав, що товариші по службі насміхалися з нього, коли він розмовляв українською мовою.

«5.10.45 р. Чомусь знову напала туга, важкий ком підступає до горла. Ні, не можу, виходжу надвір і йду до ліса – щоб розігнати цей настрій. Заплакало сиве небо, безпросвітні хмари, жовтіюче листя на куцах і деревах – гнітюче впливає на мене. Стає знову ніщо не інтересне, десь появляється думка – все одно вмирати прийдеться. Я сам хочу боротися з цими думками, але не можу, не маю сили. Хто не був за кордоном, той не знає, що таке тоска за родиною, а я пережив її дуже боляче і відчутно. Куди не підеш, що не робиш – кругом усе чуже, непотрібне, немає ні до чого охоти, лише одна думка, одно бажання. Особливо боляче робиться, коли відчуваєш свою безсилість. Тоді у розпачі падаєш ниць на койку, усе всередині здушить тебе, на очі навертаються сльози. Робиться дуже важко. І я плакав – признаюся по совісті, але так щоб товариші не бачили.

Було це в 1942 р. в листопаді і грудні місяці – самі тяжкі місяці мого життя. Коли з волі попав у цей проклятий лагерь для рабів з сходу – під назвою Остарбайтерлагер II і III. Кругом колюча проволка, сотні робочих, бруква і морква з водою, 300 гр. хліба. Пізня осінь, дощі, тоска на серці і ніякої надії на визволення, нічого радісного. Нічні вривання поліція з собакою в барак, побої гумою, холод, дерев'яшки. Мучив голод. Багато наших пішло на злочин аби продовжити своє існування і попали в ще гірше положення в концлагері. Я тепер з жахом згадую ті пережиті дні і поза шкірою пробігає холод. Я не знаю як я пережив ту пору, а часто приходили думки про самогубство, але якось товариші піддержували, хоча не матеріально, так морально. Життя в цей час піддержувалося виключно одними спогадами про рідне село, про життя дома, про добрі харчі. Кожний що міг те і переказував. Підійом ночтю. Кружка несолодкого чаю і кусочок хліба. Приїздить кривий Макс – заклятий фашист, інвалід минулої війни. Вистроює, перерахує два рази, дає два фонарі і веде до фабрики. Так само і після роботи – сам сідає на велосипед, а ми попереду

по два, голодні, змучені, злі, слова не хочеться сказати, лише одна ненависть в очах та кулаки стискаються. Безперервні дощі мочили наше дрантя, альпійські вітри сушили знову. Здалека в нічній п'ятні видно огоньок фабрики і дим з труби. На фабриці відносилися до руських грубо і з ненавистю, часто можна було розібрати слово свиня, большевик. Ніхто їхньої мови не розумів, а це сердило майстрів, називали дурними, крутили пальцями коло голови. Але ми вірили в одно, треба усе пережити, усе пройде, треба тільки видержати щоб не впасти на коліна. З часом, трохи ознайомившись з обстановкою – почали просити хліба в магазинах, без бротмарок, через два місяці нас перестали водити з фабрики до лагера, а ми почали самі ходити. Мені було особливо важко, тому що випросити не хватало сили волі, сміливості і совісті, а вкрати не міг. Підібрати недоїдений суп за французом або поляком, було щоденним явищем, одна або дві картоплини – уже було щастя. А вечером скука, грали всі у карт, іноді співали сумних пісень рідних, що нагадували степи широкі українські і села рідні. Ноччю в сусідню кімнату приходила нічна зміна, чути лайку, матюки, іноді бійку, а іноді здушену пісню «А на зорьке на роботу» або «Ой умру я, умру». Допікала товпа по їжу – прийдеш знесилений 3 км. з роботи і стій час поки одержиш баланду. Зразу два місяці тривоги не було, Мюнхен ще не переживав жахливих бомбардувань, ходили нормально трамваї, поїзда. Перші два місяці показалися мені за два роки, за цілу вічність. Тієї ж зими заболів і лежав один тиждень в лазареті...Сами весь час стірали своє дрантя, варили його в каструлі щоб убити паразитів. Так поволі минав день за днем. Важкі були просипання. Одна думка – знову робити, знову наступає каторжний день. Особливо важко було дивитися як німки витягали на полудень хліб, масло, свіжі яблука. Першу зиму робив на другому поверсі, біля вікна, що виходило у двір фабрики. Робили ящики дерев'яні різних систем. На дощечках пригадував вірші і переписував або пісні знакомі і болюче було відчувати себе рабом, а ще недавно вчився, готувався стати агрономом, радісно було на душі, широко відкривалася мені дорога в майбутнє і от ця прірва. Зростала ненависть до цих фашистів, що полізли на нашу землю щоб зробити з неї свою колонію... Ранками проїздив поїзд, клубилася пара – і кожний думав «якби можна де-небудь причепитися і проїхати на свою землю. Часто залітав шеф фабрики – старий Шпегель, у білому плащі з висолопленим язиком, з розчепіреними пальцями і тоді швидше стукали станки, бистріше билися гвозді, носільщики брали не один, а два ящики. Боязнь, робота під страхом і палицею. Крім його, було ще його два брати – його компаньйони. Усі ми (18 душ) кожен секунду бажали щоб вона їм або згоріла або щоб її розбомбили. Ночами почалися тривоги, довго вили сирени, вивертаючи усе нутро. Усі схвачувалися і сходили у сховище – холодно там і темно».

...Ще пригадую осінь того року тому що 15.10.42 р. мене насильно забрали в Німеччину. Були уже морози. Після тижня перебування в Олександрівці на цукровому заводі, де кругом була поставлена охорона, а двері замикалися – 21.10 підійшов під самі двері состав. Поволі котилися вагони з решотками. Тисячі народа підняли галас, жінки і дівчата-плач, одним словом описати трудно, що було в ті хвилини, одне знаю, що було

сумно і важко дивитися. Позагнали по 40 душ у вагон, замкнули двері. Всі товпилися до решоток вгорі щоб ще хоч раз глянути на рідні місця, на свою неньку – землю на якій народилися і жили до того часу. До польського кордону їхали з замкнутими дверима і в кожному вагоні був охоронець... Французький вагон хитався і брязкотів залізом до болю у вухах. На солоні лежали, сиділи люди – дівчата, старики, молодь. У щілини дверей вривався різкий холодний вітер, потім почав вриватися і сніг... Сум і жаль опанував серцем і душею, безнадія скувала всіма думками. Хотілося вирватися з цього вагона-тюрми, кричати, впасти на свою ще землю, обняти її і ридати, як ридають малі діти...».

«Пригадав 14.10.42 р. – був ясний теплий день... але прийшли собачники – охорона і під силою зброї забрали. Мати вузол наготовила, попрощався з усіма, була Христя, Іван, Паша і Іван, Антін, Ганна, діти, Маруся і Дуня – сестри, дідусь. Усі прощалися, плакали, а охоронники підгнали щоб швидше. Прийшла підвода, положили сумку. Іван Канюка давав совіти: «обов'язково втекти – або з дороги або з станції. Не поїхати не можна, бо збираються палити хату або батька забирати, а втекти ти можеш не додому, а до нас, переховаю. А там буде видно...».

9.10.45 р. «Якось чудно писати деякі слова по українському, тому що і сам я почав привикати до російської мови, але все таки ніяк не можу говорити, а весь час переходжу на свою рідну мову. З кожного слова сказаного по українському сміються, наприклад: «кулемет», «зброя», «гвинтівка», «колгосп»».

15.10.45 р. «Три роки назад цей день – плач матері і сестри, їхні прощальні сльози, поради і поцілунки. Заходило сонце за горою, стояли рядом підводи, коло сільради гурт жінок, матерів, сестер – і всі плачуть. На душі так важко, така безнадія. У горлі полинь. Ех, немає сили, щоб ударити по цих підлабузниках німецьких, що бігають з берданками «охорона». Попав би ти зараз мені – зразу застрелив би».

18.10.45 р. Три роки назад у цей день мене відвідав батько – були ми під охороною в цукровім заводі в Олександрівці. Нас тисячі. Як ярмарок. Голова крутиться, коли пожив в такім скопищі. Хто співав, хто грав, хто спав, їв, розмовляв. Днем випускали на прогулку у дворі заводу – кожний старався подивитися за стіну камінну – чи не прийшли провідати хто з сім'ї. І от одного дня – прийшов до мене батько, але я довго не міг побачити, не допускала поліція і фріци. Було хмарно і холодно – дув холодний північний вітер. Я приходив до воріт і просив щоб пропустили батька. Нарешті їх впустили на 5 хвилин. Було десяток стариків і мати Петрова теж приходила, але поговорити нічого не могла – залилася сльозми, а там їх виштовхнули поліцейські за ворота. Я бистро одійшов з батьком. Батько і так старий, за останній час став ще старішим, не бритий, зарослий, у шапці, у ботінках, з мішком за плечима. Як побачив його, так стало жалко, що мимоволі виступили сльози. Рідний, дорогий, старенький мій, ти надіявся, що син вивчиться і помагатиме тобі у старому житті, а що вийшло – забірають у неволю, а ти знову залишаєшся сам, будеш довгі роки скучати і сумувати за сином єдиним, щоденно згадувати, вздихати тяжко. Це було моє останнє побачення, і до цього дня я його не забув. Я скинув піджак і мені висипав яблука, пиріжки, хліба буханка – що змогла

приготовити мати. Видно зі сльозами готовила. Почав розпитувати мене – не вспів сказати 10 слів як почали вигонити усіх за ворота. Потиснув холодну батьківську руку, сказав «прощайте» і востаннє глянув на нього – і швидко пішов до корпусу. Потім мені сестра писала, що коли батько прийшов додому – упав на стіл, голову між руки і важко плакав. Велике горе було у батька, тому що я ніколи у житті, навіть у самі найскрутніші години його не бачив щоб він плакав. Доля зломила його волю».

21.10.45 р. «Написав 2 листи, увесь день думаю про те, що в листах написано і уявляю старого батька, сестру, дідуся, що лузає кукурудзу біля лежанки. Вони мабуть не знають скільки радості дають листом. Три роки назад у цей день нас вивозили з Олександрівки в Германію. Був холодний день – як сьогодні помню. Від заводу привезли до станції. Ми стовпилися біля вікна з решотками. Кожному хотілося ще хоч раз глянути на знайомий пейзаж. Біля залізниці зібралася велика купа провожаючих, бабусь і жінок з мішечками, вузлами, що старалися з усіх сил подати крізь решотку своїй дитині, витирали сльози хустками, махали руками і щось приказували, але німці не пускали до вагонів близько, а коли ті почали напірати дужче, почали стріляти вгору і натовп відлинув назад. Але одна старушка завзято доганяла вагон з дочкою, що помалу почав відходити, потім почала бігти, але спіткнулася і впала на шпали. Моросив холодний дощ, темною стіною зеленів сосновий ліс, що біля станції, станційні будівлі відходили назад, блищала на лугах вода, а степ стояв безлюдний, чорний і глухий. Мелькали телефонні стовпи, роз'їзди. Біля одного переїзду стояло декілька підвід, коні низько опустили голови, а старички махали руками. І зразу наступили сумерки. Антон Деркач затягнув своїм приємним голосом прощальну пісню, потім веселу частушку – звеселяв товаришів. Дівчата забившись у куток щось шушукалися, старички зітхали, журилися, якась жінка проклинає кого-то і лаялася вслух. Цю ніч ніхто не спав, не було місця де сісти, не то спати ...».

1.11.45 р. «Ровно три года назад в этот день меня принудили работать на фабрике Шпегеля. Было тоже ясно. Нас привели на фабрику, откуда-то появился переводчик, назвал себя русином из Карпат и переписал нас, дал каждому номер. Мне достался №12-й и моя фамилия и имя исчезло – стал №12 и сразу же дали супу, мы очень удивились когда старуха поварша назвала эту мутную воду супом. Приступили к работе. Никогда в жизни не забуду этого первого дня работы. Командовал сам Бекмаер – завхоз фабрики, у которого сын убит на Восточном фронте. И все зло он выливал на нас. Грузили доски на вагонетки, таскали бревна, сгружали эти доски в другом месте и раскладывали для просушки. Этот день показался годом, такая тоска взяла за сердце, ничто не милое, не интересное в жизни стало. Уморился и думаю – сяду немного отдохну. Присел на ступеньке, но откуда – то появился Бекмаер и закричал, затопал ногами. Я спрашую Павла – чего он кричит, он отвечает – встань, нельзя сидеть в рабочее время. Проходили поезда, били на гросскирхе часы – через каждые 15 минут. В ушах звенели пилы, ритмические шумы станков, чах-чах, чах-чах. Равномерно деренчал гобель. Пыль кругом, ноги болят. И до поздней ночи. Сердце тяжело ныло, какое-то смутное предчувствие своей тяжелой судьбы охватывало. Что-то всередине вроде подсказывало:

несчастный ты, куда попал, дурак ты... Думал не проживу и месяца. Все пережитое записывал ежедневно, потом еженедельно, потом все это сжег, чтобы не попасть в концлагерь...».

Григорій Арсентійович повернувся додому в 1946 р. Окрім агрономічної освіти, здобув фах вчителя біології. З 1956 р. до 1980 р. працював у Мельниківській восьмирічній школі. Вийшов на пенсію, написав історію великої родини Мироненків.

Крім того, ним було зібрано чимало матеріалів із регіональної історії: про село Мельники, хутір Буда, колгоспне будівництво, місцеву школу. Виявлений нещодавно щоденник – цікаве джерело для вивчення історії Другої світової війни через життя окремих її свідків і учасників.

Список використаних джерел

1. Щоденник Мироненка Григорія Арсентійовича, 1945 р.
2. Матеріали польових досліджень автора. – Записано від Мироненко Ольги Григорівни, 1954 р., с. Мельники Чигиринського району, липень 2022 р.
3. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. – 272 с. (Сер. «Друга світова»).

УДК 069.5

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Дмитро ДЖИРМА,

*магістрант, спеціальність «Історія та археологія»,
освітня програма «Історія, музеєзнавство
та експертиза культурно-історичних цінностей»
Черкаського державного технологічного університету*

Важко переоцінити значення історії в розвитку самосвідомості будь-якої нації та суспільства країни. Основою для наукового дослідження в суспільстві можуть виступати різні історичні джерела. Ще з шкільного курсу навчання нам стає відомо, що основними науковими установами де зберігаються історичні джерела є музеї, бібліотеки та архіви. Але саме в музеях зберігаються речові (матеріальні) джерела історії нашого світу, які так необхідні в науковому дослідженні.

Матеріальні і культурні цінності нарівні з книгами та рукописами залишаються основою для наукового дослідження історичної і культурної спадщини будь-якої країни. Під час їхнього вивчення слід враховувати повноту та достовірність інформації, яку вони містять, застосовувати відповідну методику роботи.

В основі сучасних музеїв лежать різноманітні колекції, які не тільки самі по собі є важливими культурними й освітніми джерелами, а й виступають потужним чинником у формуванні та розвитку історичного дослідження. Виконуючи роль історичних джерел конкретної нації, музейні експонати становлять неабиякий інтерес для дослідника, а також забезпечують постійне «підживлення» інтересу до культурної спадщини.

Коли мова йде про історію України, завжди надзвичайно важливо простежити: за допомогою яких конкретних джерел наша історія мала змогу з часом ставати елементом глобальної історії. Розуміння процесів такого переходу сприяє розвитку історичної свідомості, реалізації причинно-наслідкових зв'язків, в умінні бачити проблему або суперечність на кожному історичному відрізку, і на основі такого історичного дискурсу добиватись істини. Будь-яка пам'ятка, будь-який музейний експонат, музейна реліквія являє собою маленьку таємницю, розгадати і описати яку може тільки справжній фахівець, що володіє не лише історичними знаннями, а й має майстерність педагога та вчителя, здатного заволодіти увагою слухачів настільки, наскільки є цікавою та глибокою інформація з музейного джерела.

Наразі відзначається незначний прогрес у тлумаченні та інтерпретації музейних колекцій як комплексних історичних джерел у ході вивчення соціокультурних проблем історії на місцях. У цьому ракурсі особливо доречним є вивчення історії експозиції музею з позицій зміни історичних концепцій у різних соціально-політичних умовах. Актуальні питання в розрізі дослідження музейних колекцій у різний час порушувалися у працях багатьох сучасних науковців та музейних працівників, зокрема, у дослідженнях О. Караманова, О. Салата, П. Вербицької, І. Більченко, М. Правдіної, Ф. Рячикової, М. Юхневич та ін.

Важливим є вивчення музейних колекцій з позиції сучасного прогресивного підходу, методи якої передбачають «оцифрування» більшості з них, переведення колекції конкретного музею з локального рангу в ранг глобальний. Що в свою чергу дозволяє звернутися до нових питань музейного та історичного джерелознавства, і, на основі міжнародного досвіду, сприяти виробленню нових методів вивчення музейних колекцій. Дуже часто колекція складається не тільки з вітчизняних експонатів. Тому досвід різних країн конче потрібен для того, щоб «чути та розуміти» мову інших епох чи народів.

Будь-яке знайомство з музейними експозиціями сприяє входженню у світ певних образів, надає більшу конкретність та підтвердження відомим фактам, дає змогу наочно уявляти історико-художній контекст певної події завдяки детальному вивченню кожного наступного експонату окремої колекції.

Зокрема, це стосується виявлення особливостей менталітету різних народів, їх цінностей, індивідуальних уявлень щодо різних подій, фактів, явищ повсякденного буття.

Підсумовуючи, можна сказати, що музейні колекції надають унікальну можливість дослідити матеріальну і духовну спадщину шляхом інтерпретації джерел матеріальної та нематеріальної культури. Занурення в історичне минуле через призму музейних експонатів та колекцій дуже важливе для розуміння повсякденного життя, дій, вчинків та цінностей людей, які жили в минулому.

Музейні збірки, які існують у природних умовах або в цифровому вигляді, дозволяють відобразити історію конкретної місцевості, та якнайкраще сприяють відтворенню минулого крізь призму соціокультурного розвитку, що розширює можливості не лише

реконструкції та інтерпретації давніх подій, а й сприяє застосуванню сучасних методів дослідження та новітніх технологій.

В процесі вивчення музейних колекцій та зібрань відбувається:

- виокремлення властивостей музейних предметів як джерел знань, емоцій, культурних, історичних або природних цінностей;
- об'єктивна оцінка музейних експонатів як з позицій їхньої інформативної насиченості та привабливості для відвідувачів, так і можливості подальшої підготовки наукових досліджень, вироблення нових методів вивчення історичних джерел;
- комплексне дослідження джерел колекцій та зібрань та шляхи їх поповнення, що має важливе значення для комплектування та обліку музейних фондів, реалізації експозиційної роботи, розвитку науково-дослідницької діяльності музеїв;
- визначення місця всіх складових музейного зібрання в системі профільної наукової дисципліни (гуманітарних наук, галузі культури тощо).

Результати наукових досліджень музейних колекцій перетворюються на виставки й експозиції, які в свою чергу мають виключне значення в популяризації історії, пробудженню національної пам'яті, і в той же час – в розвитку самосвідомості суспільства і нації в цілому.

Список використаних джерел

1. VIII Луцьовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій. Матеріали науково-практичного семінару 30 березня 2017 року / Укл. О. Г. Павлова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – 228 с.
2. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 511 с.
3. Маньковська Р.В. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століття. – Львів: Простір. – М., 2016. – 408 с.
4. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71100/27-Karamanov.pdf?sequence=1> [електронне джерело]

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94:27-523.43](477.46)

ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ІЛЛІНСЬКОЇ І МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКОВ У СУБОТОВІ ЯК МОЖЛИВИХ УСИПАЛЬНИЦЬ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету*

У цій статті ми висловимо ряд міркувань з приводу авторської гіпотези, запропонованої російським істориком Т. Таїровою-Яковлевою, про перспективність пошуків крипти Богдана Хмельницького та поховання його сина Тимоша не у кам'яній Іллінській церкві в селі Суботів, що на Чигиринщині, а на місці колишньої дерев'яної Михайлівської церкви в цьому ж населеному пункті, нині не існуючої і не локалізованої до цього часу вченими. Нами ця дискусійна в сучасних історичних колах тема піднімається не вперше, тому в цій публікації ми дещо розширюємо раніше надруковані [43] висновки із дослідження.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»* [1]. Свою концепцію стосовно поховання Богдана Хмельницького згаданий вище російський історик вперше оприлюднила для публічного доступу 13 січня 2020 р. на сайті Санкт-Петербурзького державного університету під назвою *«Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение»* [2], а також у статті *«Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків»* в Українському історичному журналі (№3 за 2020 р.) [3].

На наше переконання, висунута версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, що не виключає, в першу чергу, необхідності підтвердження гіпотез наших українських вчених.

Хотілось би також подати деякі власні дискусійні міркування щодо концептуальних розбіжностей із висунутою гіпотезою російського історика Т. Таїрової-Яковлевої у контексті історичного минулого і своєрідного «джерельного протистояння» Іллінської і Михайлівської церков у Суботові як можливих усипальниць великого гетьмана. Побіжно зауважимо, що в руках сучасних експертів і літературні джерела набувають історичної ваги.

Чи ж дійсно Іллінська церква була «ринковою церквою»?

Т. Таїрова-Яковлева: *«Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В. Липинський, який писав: «Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький, вимагало би довгих архівальних студій і старанних пошукувань в Суботіві. Дотепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботіві в мурованій церкві Св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: «Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго». Але ця традиція викликає великі сумніви». Показово, що коли в 1924 р. в Києві робили узагальнення про долю «великих могил», посилалися саме на думку В. Липинського. Він, між іншим, зазначав, що «коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба в'яснити, чи дійсно теперішня мурована церква Св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція щодо цього неясна» [4].*

Нав'язливо стверджуючи, що «попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку», російський історик Т. Таїрова-Яковлева одним із головних у цьому аспекті істориком виставляє українського авторитета в наукових колах В'ячеслава Липинського. Зазначимо (при всій глибокій повазі до цього вченого!), що він все ж більше знайий як політолог, філософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, а не був цілеспрямованим дослідником доби Хмельниччини. Виникає подив і питання: чому сумніви цього шанованого громадянина, визначної постаті українського державотворення, а не як фахівця-біографіста Богдана Хмельницького, мають слугувати підставою для експертних висновків. При всій повазі, В. Липинський як фахівець був далекий від цієї проблеми, а наведені у його роботі [5] думки більше нагадують роздуми пересічного національно-свідомого авторитетного громадянина, до якого на той час прислухалися. До речі, свої висновки про «місцеву традицію» В. Липинський робив під враженням від прочитання легенд, записаних о. Марком Грушевським (а на сьогодні є питання щодо упередженості останнього при написанні зазначеного твору). Такої ж думки, на підтвердження зазначеного нами вище, і краєзнавець Н. Кукса.

Надія Кукса: *«В. Липинський, опрацювавши видання Марка Грушевського «Гетьманське гніздо», наводить цікаві фрагменти оповідей селян: «Оповідуючи про шукання скарбів у Суботіві, 80-літній дід Пилип Шуть каже: «... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького. Кажуть...що в якійсь колодні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі від льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там дець і права позамикані». Знову же дід Іван Пушкар, «літ більше сотні», оповідає: «Кажуть було мати і баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську шукати. Дець у Замчиці на осторові посеред моря старий Хмельницький оселив близнюків Тимошевих як Тимоша вбито було. Навмисно дбав, щоб роду не понизить, з роду не вийти: кортіло таки, щоб корона чужому не одійшла. То й сьогодні сподіватись треба» [6]. У першоджерелі ці цитати знаходимо на відповідних сторінках часопису «Пам'ятки України», число 2 за 2002 рік.*

Також викликає подив, що Т. Таїровою-Яковлевою у згаданих публікаціях фіксується розрив історичної пам'яті на суботівських теренах, і водночас до рангу аргументів на підтвердження власної версії зводяться фрагменти місцевих легенд і переказів в інтерпретації о. Марка Грушевського. Ось один із таких фрагментів, поданих нею: *«Один льох починається з самої церкви мурованої та йде похід Хмельницького дворищем»* [7] (Пилип Шуть, 80 років). Дивно – бо фактично ця і наступна цитати з твору о. М. Грушевського використовується нею як іще один доказ щодо неможливості зв'язку поховання Б. Хмельницького із локаціями Іллінської церкви! Хоча логічно було б припустити зворотне: через можливі підземелля легко було абсолютно непомітно що завгодно як пронести, так і винести...

Т. Таїрова-Яковлева: *«Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що «оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»* [8].

Зауважимо, що як аргумент історик «притягує» поважний вік оповідачів легенд (100 р. – І. Пушкар, 80 р. – П. Шуть). Вік людини, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про правдивість свідчень. Легенди та перекази про історичні події середини XVII ст., якими повніться довколишня місцевість, переповідалися і записані наприкінці XIX – на початку XX ст. Як не дивно, дані з таких переказів і легенд, оповідалися у XIX ст. (!) дуже літніми людьми, є переконливим матеріалом для Т. Таїрової-Яковлевої на користь її версії щодо неможливості поховання Б. Хмельницького у Іллінській церкві.

А чи можуть легенди взагалі вважатися історичним джерелом? Для нас це питання є суттєвим, адже автор виріс на переказах родичів і односельців, «сходивши босими ногами» схилю і пагорби (і льохи!) Суботова. До речі, почуті нами безпосередньо від земляків перекази також можуть бути обтяжені давно вже забутими честолюбними намірами отця Марка Грушевського, служителя саме Михайлівської церкви. Але ж ми не оперуємо ними у наукових публікаціях! Час покаже, чи міститься в розповідях старих суботян закодована достовірна інформація стосовно масштабних земляних і будівельних робіт у маєтку Хмельницьких, чи ж ними переповідалися поширені на Чигиринщині у XIX ст. (зауважимо: у контексті пошуку гетьманських скарбів!) легенди, які нічого не мають із дійсністю, а є перебільшенням, плодами творчої уяви, інтерпретаціями чуток і міркувань щодо поховання Б. Хмельницького.

Повернімося ж до льохів Суботова. Хотілося б торкнутись і припущень про суботівські льохи, які подав у своєму невеличкому краєзнавчому дослідженні палкий патріот України, краєзнавець Віктор Гугля, оскільки саме його міркування вміло вкраплює у свою концепцію про неможливість поховання Богдана Хмельницького у Іллінській церкві Т. Таїрова-Яковлева.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Про льохи Суботова докладно написав краєзнавець В. Гугля»* [9].

У кожного місцевого дослідника, хто знав В. Гуглю, залишилася добра пам'ять про нього як про краєзнавця, самовідданого популяризатора української історії та культури. Він, все ж, незважаючи на фахову історичну освіту, усе своє свідоме життя працював не як науковець-дослідник, а як яскравий популяризатор місцевої історії, проводячи тисячі екскурсій для численних відвідувачів Суботова. Специфіка професії

екскурсовода наклала помітний відбиток не лише на манеру подання матеріалу, але і на його сприйняття. Місію популяризатора важливих сторінок української історії В. Гугля, безумовно, виконував яскраво і талановито. Але талант оповідача – це далеко не талант дослідника!

Ми як науковці глибоко його цінували, але ніяк не могли закривати очі на чисто фантастичні подробиці, які він оповідав слухачам, з часом і сам починаючи вірити у ті красиві легенди (які сам же і створював!), які полонили увагу пересічних відвідувачів. Чого варті його переконання, що від Іллінської церкви підземний хід йшов під Тясмином і виходив у лісі на лівому його березі? Як доказ В. Гугля наводив те, що при будівництві Іллінської церкви використовували каміння із глибини 15 м. Він у це щиро вірив, постійно й детально оповідав про це відвідувачам Суботова під час екскурсій. Але ж докладна оповідка не може вважатися достеменним історичним фактом!

Кожен, хто фахово, а не абстрактно, знає географію суботівської місцевості, усвідомлює, що дворище (Замчище) Богдана Хмельницького було розташоване на місцевості, яка з трьох сторін оточена глибокими ярами. Фактично, це був мис над р. Тясмин: це підтверджують археологи, констатуючи наявність тут у давнину чорноліських старожитностей (адже чорнолісці саме і влаштовували свої помешкання на високих мисах правого берега [10]). Нинішній глибокий яр, який сьогодні ми можемо бачити біля Іллінської церкви, являє собою не новітнє утворення, а є давнім компонентом місцевого рельєфу. Враховуючи зазначене вище, поставимо логічне запитання: то на якій же глибині мав прокладатися той льох, аби пройти попід яром? Адже в ті роки води Тясмина підходили під саме обійстя (Замчище) Богдана Хмельницького. Тут цікавий факт: монахи Медведівського монастиря, які розібрали залишки Замчища, вантажили їх безпосередньо на човни, які легко підходили під зруйноване гетьманське обійстя.

Зрозуміло, що в ті часи збудувати, по волі великого гетьмана Б. Хмельницького, майже 2 км підземних ходів на глибині близько 20 метрів, та ще і під Тясмином, – річ надскладна, але не неможлива. Хоча рівень ґрунтових вод в ті середньовічні часи був високим, технічні рішення для підземного ходу будівничими могли бути знайдені. Необхідні подальші археологічні дослідження, топографічні, геодезичні, геологічні, інженерні та інші експертизи, щоб дати однозначну відповідь про їх наявність чи відсутність.

До речі, у травні 2019 р. у Суботові працювали спелеоархеологи П. Нечитайло і Д. Тимчук з Кам'янця-Подільського, які дослідили підземні порожнини на пагорбі, де стоїть Іллінська церква. Було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). Підтвердженень зв'язку підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайдено [11].

Дещо нелогічним як для академічної статті, і навіть маніпуляційним, на наш погляд, видається наступний виклад матеріалу.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли «по гарячих слідах». У XIX ст. П. Шуть розповідав: «Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»* [12]. Цитату історик бере із роботи

С. Твардовського [13]. Незрозуміло, навіщо в академічній статті наводити повідомлення С. Твардовського, і тут же переходити до переказу того ж таки 80-річного суботівського старожила П. Шутя, записаного у ХІХ ст. (до речі: наприкінці століття (!)). *Як можна суто народними легендами кінця ХІХ ст. підтверджувати джерела ХVІІ ст.?* На наш погляд, це ніяк не відповідає академічному напрямку наших досліджень.

Літературні джерела, як бачимо, в сучасній науковій експертизі таки набувають історичної ваги. Принаймні вони засвідчують, що легендарні гетьманські скарби не давали спокою ні землякам, ні ворогам. Далі побачимо, що – й російським можновладцям – за царату!

Категорично не погоджуємось із штучним (на нашу думку!) припущенням Т. Таїрової-Яковлевої про те, що Іллінська церква мала народну назву «Великий льох» [14]. Ніде і ніхто Іллінську церкву повселюдно «Великим льохом» не називав. Це поетична метафора, якій дав дорогу в світ у однойменній містерії великий українець Тарас Шевченко під впливом миколаївського гноблення, якого зазнавали в ХІХ ст. український народ й українська культура. Звідки російський історик взяла, що в народі побутувала ця назва, для нас є загадкою. Адже це порівняння було образно використане Т. Шевченком лише в одному його, саме поетичному творі [15], наголошуємо на цьому, містерії «Великий льох» – у контексті пошуків Богданових скарбів та роздумів про долю України.

Тарас Шевченко (виділено нами):

*«Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають?»* [16].

Гірко переживаючи за долю України та її нещадне гноблення царатом, під впливом перебування у Суботові, власних вражень і доступних йому усних матеріалів та документів, великий поет писав у містерії «Великий льох»:

Тарас Шевченко (виділено нами):

*«... малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась»* [17].

У іншій же його поезії, «Стоїть в селі Суботові», написаній 21 жовтня 1845 р., – інше порівняння, яке певним чином також підтверджує наші міркування.

Тарас Шевченко (виділено нами):

*«Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока»* [18].

Щодо авторитетів і достовірності джерел, то вважаємо, що варто з більшою увагою поглянути на здобутки археологічних, етнографічних та фольклористичних досліджень Тараса Шевченка як учасника експедицій Київської археографічної комісії (1845 – 1847 рр.). Тарас Шевченко побував у Суботові в липні 1843 р., ще раз приїхав у вересні 1845 р. (тоді й малював Іллінську церкву). Науковець Г. Сергієнко, спираючись на численні підтвердження, зазначає, що Тарас Шевченко «...зробив чимало історико-археографічних записів, малюнків пам'яток історії та пейзажів, зібрав багато народних пісень, переказів і легенд, спостерігав життя українського народу. Серед паперів поета знаходилися зібрані ним історичні документи: витяги з оригінальних актів про землеволодіння поміщиків і становище кріпаків, скарги, прохання тощо» [19].

Ми згодні з наступними твердженнями цього автора.

Григорій Сергієнко: «Малюнки Тараса Григоровича стали документами, що відобразили тодішній стан історичних пам'ятників: сепії «Кам'яні хрести в Суботові» і «Чигиринський дівочий монастир», акварелі «Мотрин монастир», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигирин з суботівського шляху» [20].

Григорій Сергієнко: «На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту і заслання» [21].

Підсумовуючи полемічні нотатки стосовно публікації Т. Таїрової-Яковлевої, системно узагальнимо деякі міркування з приводу її загальних безапеляційних висновків щодо місця можливого поховання гетьмана України Богдана Хмельницького.

Т. Таїрова-Яковлева: «1) прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б. Хмельницького не існує» [22].

Тут ми погоджуємось із російським істориком щодо відсутності саме тогочасних джерел. У різних, але ненабагато віддаленіших у часі джерелах чітко зазначені час і місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Це 1657 рік. Це Суботів. І це в церкві – в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській церкві», «церкві, що він сам будував». Так, найавторитетніші на сьогодні сучасні біографи Б. Хмельницького Валерій Смолій і Валерій Степанков, які проаналізували всі наявні в їх розпорядженні джерела щодо цієї проблеми, зазначають: «В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня» [23].

Т. Таїрова-Яковлева: «2) не викликає сумнівів факт, що гетьмана поховали у Суботові» [24].

Цілком погоджуємось із цим висновком.

Т. Таїрова-Яковлева: «3) єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою» [25].

А ось тут ми ніяк не можемо погодитись із російським істориком. Із «ринковою» її пов'язують свідчення: у Літописі Самовидця; у літописі Григорія Грабянки (де засвідчено, що поховання було у «мурованій церкві»); у Літописі Самійла Величка (де констатується про поховання у «кам'яній церкві»); у «Історії Русів» (де подається місцем поховання

Б. Хмельницького «монастирська його церква» [26]. Чому ж Іллінська церква не могла бути «ринковою»? На наш погляд, цілком могла бути: відповідні локації і природні вигоди місцевості неподалік Іллінської церкви якраз цьому слугували.

Т. Таїрова-Яковлева: «4) *Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б. Хмельницького*» [27].

А чому не міг бути ринок на височині? Середньовічні місцеві ринки славились, головним чином, продажем худоби, яка була основним видом краму. І якщо розглядати Суботів у ті часи, то він географічно був на порубіжжі. А як відомо, у порубіжжі ці ринки були саме на околицях. Специфіка цих українських порубіжних ринків, на відміну від тогочасних європейських ремісничих базарчиків біля ратуш тощо, у тому, що вони були, головним чином, сільськогосподарського характеру: тут йшов продаж товарів з возів, мажар; тут продавали корів, волів, свиней, кіз та ін. Тому ми вважаємо, що такого скупчення в центрі села, де була розташована в ті роки Михайлівська церква, аж ніяк не могло бути. Зазначимо принагідно, що в ті часи поряд із дерев'яною Михайлівською церквою був ще і цвинтар.

А найкращим місцем для ринку була саме територія від Іллінської церкви в бік Чигирини верхнім шляхом (не понад Тясмином). До речі, й у містерії «Великий льох» Т. Шевченка читаємо (виділено нами):

Тарас Шевченко:

«... там коло льоху

Базар люду насходилося

Та й панства не трохи» [28].

На нашу думку, вже згадані поезії Т. Шевченка, з огляду на обставини їх створення, мають певний інформативний потенціал у контексті нашого дослідження. Топос Суботова та його околиць впізнаваний, до прикладу, і у наступних рядках цього твору великого Кобзаря (виділено нами):

«... Отак кричали і летіли

Ворони з трьох сторон, і сіли

На маяку, що на горі

Посеред лісу...» [29].

Вочевидь, тут мова йде про Вовчий шпиль – сигнально-спостережний пункт і укріплення побіля Суботова.

Передивившись останнім часом досить багато зйомок території біля Іллінської церкви з висоти пташиного польоту (зйомок дроном), особисто пройшовши цією територією, ми все більше на сьогодні схилиємось до тієї думки, що територія (на відстані десь до кілометра) до Іллінської церкви зі сторони Чигирини саме верхньою дорогою (а не нижньою, що проходила в ті роки понад Тясмином) все ж могла бути велелюдним торжищем, ринком, і вона, як зазначає С. Кілессо, цілком могла примикатися торжищем до Суботова якраз із того боку, де була Іллінська церква. Але безпосередньо біля самої церкви ринку, на наше переконання, не могло бути з тих міркувань, що ми виклали вище. Тож Іллінська – таки ринкова церква!

Т. Таїрова-Яковлева: «5) *Михайлівська церква розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана*» [30].

Цілком погоджуємось із констатацією локалізації місця розташування Михайлівської церкви. Хто збудував церкву, то тут ми підтримуємо думку Івана Крип'якевича про те, що саме Богдан Хмельницький «...збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька» [31]. Але можливо, що першопочаткову церкву збудував і батько Богдана Михайло, яка, можливо, як це було поширено в ті часи, згоріла (чи була поруйнована), а Богдан Хмельницький її згодом відбудував.

Т. Таїрова-Яковлева: «6) із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Тимош Хмельницький» [32].

Не погоджуємось із цією думкою російського історика. Підстави так вважати нам дає розуміння того, що цілком могли мати місце як відтермінування поховання Тимоша Хмельницького, так і перепоховання, що до сьогодні чітко не зрозуміло. Це питання ми б залишили відкритим для подальшого ґрунтовного дослідження.

Т. Таїрова-Яковлева: «7) склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця XIX ст., утім ніколи не досліджувався» [33].

Який склеп і чи він там був – саме у Михайлівській церкві? З приводу цього ми поставимо лише риторичні запитання і залишимо їх без відповіді. Чому ж увагу численних скарбощукачів, які «полювали» на культурні та історичні цінності на теренах України і знали про коштовну булаву Богдана Хмельницького, не привертав «склеп Михайлівської церкви», про існування якого так безапеляційно пише авторка?

Т. Таїрова-Яковлева: «8) легенда про те, що С. Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами» [34].

Цілком погоджуємось із цим твердженням. Дійсно, на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві у 1664 р. Проаналізувавши ряд надрукованих свого часу публікацій, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, робимо висновок, що вони подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірне здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посилаючись виключно на Чернігівський літопис (він, до речі, був створений далеко, як на той час, від Чигирини), який був надрукований у XVIII ст. З огляду на це ми припускаємо, що у Чернігівський літопис та Літопис Григорія Грабянки могла свідомо (за чієюсь вказівкою!), а можливо – і не свідомо, потрапити вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, і це на століття збило дослідників із правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в історичний обіг неправдиві відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

На факті непідтвердження тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами нападу на Суботів у 1664 р. С. Чарнецького наголошується і у «Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України» учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», яка відбулась 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у Києві. Проект звернення написав організатор конференції, знаний український історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб, його підписали відомі українські історики: В. Смолій, Т. Чухліб, В. Брехуненко, В. Івакін, О. Титова, А. Морозов, А. Бовгиря та інші [35].

Продовжимо наші міркування стосовно висновків, зроблених у статті російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, дотичних до піднятої нами проблеми.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»* [36].

Не підтримуємо цей загальний висновок згаданого вище історика. Видається дещо дивним вислів автора статті: «склеп не пережив ХХ ст.» – це констатація факту і автору відомо значно більше? – чи чергове припущення Т. Таїрової-Яковлевої? Хоча, на наше переконання, її версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, але це не виключає необхідності якнайшвидшого підтвердження гіпотези українських вчених-геофізиків, запропонованої у 2019 р. на основі отриманих сучасних даних. Адже очевидно є виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія. До речі, саме конфігурація цієї аномалії (видовжена) показує, що це не підземний хід, а щось зовсім інше.

І як тут не процитувати Тараса Шевченка (виділено нами):

*«...А відцїля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох...»
...Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох»* [37].

За словами засновника і голови ГО «Фонд Великий Льох» Павла Костенка, які він виголосив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема: Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): *«Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам'ять – нав'язувала міфи... Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати»* [38]. І логічно доповнює слова

П. Костенка відомий український дослідник Коліївщини Євген Букет: *«Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв»* [39].

У цьому контексті глибоко патріотичною є думка кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Дмитра Гордієнка, висловлена ним 08 липня 2019 р. на згаданій вище всеукраїнській конференції: *«Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам'яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморіалу у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги»* [40].

Пошуки крипти видатного українця Богдана Хмельницького мають важливе значення не лише для істориків, археологів, громадян України, але і для церкви.

Митрополит Іоан (керуючий Черкаською єпархією Православної Церкви України, уповноважений Православною Церквою України курувати пошуки поховань Богдана Хмельницького): *«Для церкви пошуки поховання гетьмана України Богдана Хмельницького, які зініціювала ГО «Фонд Великий Лях», дуже важливі. Від початку Свято-Іллінську церкву будували як родинну, яка мала стати усипальницею для роду Хмельницьких. Тому для нас важливо віднайти та належно вишанувати тих, кого тут поховано. Адже мова про гетьмана, який створив українську державність. Відтак пошуки поховання Хмельницького особисто благословив блаженніший митрополит Епіфаній та призначив мене звершувати безпосередню взаємодію між усіма сторонами, які задіяні в цій благій справі»* [41].

Час розставить все на свої місця. Навпротистояння церков у Суботові, їх історичне «протистояння» за право зватися останнім місцем спочинку фундатора Української козацької держави триває, локалізуючись і на місцевості, і у переказах, і у літературі, і в науково-практичному вимірі [42].

Казав же свого часу згаданий нами у цій статті суботівський дід Пилип Шуть: *«... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького...»*.

А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, Франції чи Польщі, і якими є версії (гіпотези), висунуті українцями.

Список використаних джерел

1. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27–28.
2. Таїрова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение. URL: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>.
3. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 21–28.
4. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
5. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1959: замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. II]. Відень ; Київ: Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. 304 с.
6. Кукса Н. В. Наукова розвідка. Збірка Марка Грушевського «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» як джерело дослідження пам'яток козацької доби // Історичний феномен Чигиринського краю : матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», 3–4 жовтня 2001 року. Київ, 2003. С. 128.
7. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
8. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
9. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
10. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. Черкаси, 2004. С. 22.
11. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 11–13.
12. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
13. Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgry. S. 239.
14. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
15. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128–135.
16. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 132.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.
18. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.
19. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.
20. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 47.
21. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.
22. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
23. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 718.
24. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
25. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
26. Літопис Самовидця. URL: <http://litopys.org.ua/samovyid/sam02.htm> ; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm> ; Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 206–207 ; Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 191.

27. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
28. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 133.
29. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 130.
30. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
31. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправл. і доп. Львів, 1990. С. 57.
32. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
33. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
34. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
35. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 65, 67–68.
36. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
37. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128.
38. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220.
39. Букет Є. Міфічне поховання. URL: https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VIPPK4k
40. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220–221.
41. Доскоч В. У пошуках могили Богдана Хмельницького. Детально про віднайдення ймовірного поховання українського гетьмана. URL: // https://zaxid.net/statti_tag50974/
https://zaxid.net/u_poshukah_mogili_bogdana_hmelnitskogo_n1483778
42. Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. – Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. С. 164.
43. Лазуренко В. М. Поховання гетьмана Б. Хмельницького у Суботові: візії та реалії // Український історичний журнал. 2022. Число 2. С. 175–193.

УДК 929:930(438)"16"

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ
ОЧИМА КЛАСИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVII ст.
(С. ТВАРДОВСЬКИЙ І В. КОХОВСЬКИЙ)

о. Юрій МИЦИК,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661) – видатний польський поет і хроніст доби бароко ще за свого життя здобув славу «польського Вергілія». Його використовували як джерело, йому наслідували ряд

польських хроністів та істориків XVII–XVIII ст., в першу чергу – В. Коховський, В. Потоцький, невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682) та ін. Його уважно читав польський письменник XIX ст. Генрік Сенкевич при створенні своєї Трилогії, навіть назвав другу її частину терміном, запровадженим у обіг саме Твардовським – «Потоп». Твардовському вдалось створити перше в польській історіографії широкомасштабне і ґрунтовне узагальнення історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і початкового періоду Руїни, закласти підвалини польсько-шляхетської історіографії у цьому відношенні і надовго визначити її підходи й оцінки щодо національно-визвольної боротьби українського народу.

С. Твардовський походив з небагатої шляхетської родини з Великопольщі, перебував на дипломатичній та військовій службі Речі Посполитої. Для історика України особливу цінність має епічна його епічна поема-хроніка під назвою «Wojna domowa», тобто «Громадянська війна» (далі – «WD»). Вона виходила у світ частинами (1651–1655, 1660 рр.), а повністю була видрукувана вже після смерті поета (Каліш, 1681 р.). У ній висвітлювались події військово-політичної історії 1648–1660 рр., насамперед Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Світогляд С. Твардовського має чимало спільного з домінуючою в тодішній Речі Посполитої ідеологією «сарматизму», він був співцем шляхетських вольностей, ставився вороже до українських повстанців. При цьому він не міг не бачити, що устрій Речі Посполитої потребує реформ, а наприкінці життя вбачав вихід з кризи у пошуках компромісу з українськими повстанцями [1].

Власне про Виговського хроніст згадує лише подекуди у загальному ворожому контексті розповіді про українських повстанців, але більшу увагу приділяє йому вже як гетьману. У «WD» є цікава згадка про бажання Богдана Хмельницького залишити по смерті булаву для свого сина «Юрка». Але козаки воліли мати гетьманом Виговського і врешті його обрали. Хоча дана ситуація описана Твардовським поверхово, однак в цілому вона відповідає дійсності. Далі йде важлива звістка про те, що Виговський спочатку прагнув до зміцнення антипольської ліги, навіть підбивав царя до оволодіння польською короною, але потім схилився до Речі Посполитої. Ю. Хмельницького він «послав на науку» (гетьманіч дійсно навчався певний час у Києво-Могилянській Академії) і викопав скарби його батька, сума яких начебто «перевищувала мільйон» (злотих).

Хроніст очевидно на підставі інформації від польських дипломатів приділив значну увагу укладенню Гадяцького договору у вересні 1658 р. [2]. і не приховував своїх радощів з цього приводу. На нашу думку, на схилі життя хроніст під враженням довголітньої кривавої боротьби частково переглянув свої погляди і став прихильником українсько-польського компромісу, який би дав шанс обом сторонам вистояти перед загрозою з боку іноземних держав. Хроніст вірно вказав на важливі наслідки Гадяцької унії, у разі успіху якої виникнула б «нова Річ Посполита», тобто Україна, а православні були б зрівняні з католиками (за недалекоглядну позицію від Твардовського дістається католицькому кліру, який скаржився папі на те, що тепер

православне духовенство буде зрівняне з ним). У «WD» згадується про українські посольства на сейм на чолі з Ю. Немиричем і Т. Носачем і переказані головні положення Гадяцького договору. Через кілька сторінок Твардовський переходить до опису Конотопської битви 1659 р. «Ліхтарик» на полях він красномовно назвав таким чином: «Славна Виговського з козаками й татарами вікторія під Конотопом над Москвою». Але ця розповідь Твардовський склав на підставі чуток, тому вона є неконкретною. Вказується тільки на те, що причиною московського походу стали звістки про Гадяцький договір, що московськими військами командували князі Ромодановський і Трубецькой, що битва закінчилась цілковитим розгромом московитів, решта яких (ними командував князь Пожарський) зазнала ще однієї поразки під Путивлем. Але кількість загиблих московитів Твардовський чомусь занижує (понад 10 тис. з «з вождем одним»).

Далі хроніст згадав про повстання проти Виговського, яке очолив Юрій Хмельницький і яке зірвало плоди перемоги під Конотопом, зокрема хан змушений був повернути від Москви. Виговський же «склав булаву» і «ледве з тисячею своїх втік до Бару». Розповіді ж про тяжкі поразки російських та українських військ під Чудновом, Любаром та Слободищами Твардовський не подав, очевидно через свою смертельну хворобу. Всю свою увагу він сконцентрував на польсько-шведській війні і мирних переговорах, які завершилися укладенням Оливського миру 1660 р. [3].

Послідовником С. Твардовського був Веспазіян Коховський (1633–1700), що походив зі старовинного шляхетського роду Малої Польщі. Він брав участь у каральних операціях польських військ проти Національно-визвольної війни українського народу, починаючи з 1648 р. одночасно дебютував як поет і хроніст. На схилі життя він став офіційним історіографом короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Вершиною творчості В. Коховського є його латиномовні «Клімактери (Польські аннали від смерті Владислава IV)», в яких він описав події Національно-визвольної війни [4]. Вже на початку I-го тому при описі Пилявецької битви Коховський подав стислу характеристику головних сподвижників Богдана Хмельницького (полковники Чорнота, Кривоніс, Воронченко, Лобода, Бурляй), при цьому відзначив: «Всі поради лежать на Івані Виговському..., всі експедиції (в сенсі: і походи, і дипломатичні місії – Ю.М.) були в його руках, все, чого він хотів, легко добивався від Хмельницького, бо його поради завжди мали добрі результати». Тут же Коховський наводить важливі дані щодо походження Виговського і його попередніх занять: «Цей Виговський, польський шляхтич (в сенсі: шляхтич Речі Посполитої – Ю.М.), віри руської благочестивої; раніше був канцеляристом у київському гроді, а за *mankament* (недолік, упущення – Ю.М.), зроблений у книгах, його засудили до страти, але внаслідок заступництва панів увільнили від цієї кари; відстрашений від юридичних справ цим *mankamentem*, він пішов до війська і потрапив у полон під Жовтими Водами; йому як одновірцю (повстанці) подарували життя, а завдяки здібності до експедицій він сподобався Хмельницькому, а залишившись при ньому, входив у всі ради» [5]. Нижче хроніст наводить у своєму творі важливу фразу («давно будши у одній школі з Хмельницьким») [6]. Якщо її розуміти буквально, то виходить, що

Виговський навчався разом з Хмельницьким у львівському єзуїтському колегіумі, і це теж пояснює, чому вождь повстання наблизив до себе вчорашнього полоненого. Коховський підкреслював, що Виговський займав поміркованішу, ніж гетьман, позицію щодо Речі Посполитої, не був прихильником походу на Львів, наполягаючи на необхідності дати війську перепочинок.

Потім хроніст час від часу побіжно згадував про Виговського, і лише з моменту обрання його гетьманом став приділяти йому більше уваги. Про це свідчить і відповідна звістка хроніки, де крім повідомлення про факт обрання нового гетьмана, пояснюються причини цього вибору: «чи за порадою Хмельницького, чи зі своєї чулості давно у козаків взятий за життя Хмельницького, будучи у великій приязні у всіх козаків, бо їм щастило від його (Виговського) порад так, що Хмельницький перед смертю боявся, щоб він (Виговський) не випередив його сина (Юрія Хмельницького – *Ю.М.*) у цій зверхності. Далі він по суті повторює оцінку ролі Виговського як генерального писаря і довіреної особи гетьмана, підкреслюючи, що «як юрист він навчився поводитися як треба у мові і вчинках, а ставши військовим писарем протягом 10 років робив ...дії Хмельницького поміркованішими і вивів козаків з лабіринту всіляких небезпек..., славився (у козаків) як щирий і не гордий чоловік» [7]. Хроніст відзначив також, що Виговський був «тверезий з натури», тобто непитущим, але вмів у потрібний момент дати козакам достатньо напоїв, вивідуючи з підпилих козаків їхні замисли; трактує цього гетьмана як «ветерана, досвідченого і в раді і на війні» [8].

Антимосковську позицію Виговського-гетьмана хроніст слушно пояснив прагненням Московської держави до ліквідації Гетьманщини: Москва «прагнула не тільки перемогти козаків, але й захопити у свої пазурі гетьманську владу» [9], підкреслював негативну роль московського воєводи Києва, якого чомусь назвав Мацейовичем. Коховський розповів і про конфлікт гетьмана з московським воєводою, про підбурювання останнім М. Пушкаря здійснити замах на гетьмана, про спробу Пушкаря очорнити Виговського в очах царя (замах не вдався), про намагання Виговського піти у відставку і про підтримку його козацькою масою. Тут хроніст процитував українською одного з козаків, який виступав на раді на захист Виговського: «А бодай того ніхто не дождав, щоб Виговського з булави запорозької скинули...» [10], а далі досить детально розповів про переобрання Виговського гетьманом, продовження його конфлікту з московським воєводою, внаслідок чого «Виговський не бачив іншого способу рятуватися, тільки єднатися з поляками» [11]. Потім проти Виговського затіяли змову Барабаш і полковник Джеджелій, причому від смерті гетьмана врятувала лише хитрість (він прикинувся п'яним і коли Джеджелій хотів вдарити його ззовні намету списом, то Виговський ухилився і втік під захист ординців Карач-бея). Досить детально Коховський розповів про перебіг російсько-української війни 1658–1659 рр., особливо вирізняючи дійсно важливі її моменти (боротьба за Київ і Конотопська битва), а також укладення Гадяцького договору і дві промови Виговського перед послами Речі Посполитої. На жаль, при описі

Конотопської битви він припустився особливо багато помилок [12]. Що стосується Гадяцького договору, то хроніста більше цікавив дипломат Речі Посполитої Беневський, розлогу промову якого він майже повністю процитував, так само як і пункти угоди [13]. Угоду найпалкіше підтримав Павло Тетеря, сказавши зокрема: «Згодимося, молодіці, з ляхами, більш будем мати, покірне телятко дві матері ссе», на що козаки крикнули: «От тою всю правду сказав, згода, згода, згода». Далі Коховський розповів про хід сеймової дискусії довкола Гадяцького договору (він був ратифікований в урізаному вигляді) і українське посольство на сеймі [14], але при цьому чітко виявив своє вороже ставлення до Гадяцького договору на відміну від вищезгаданого С. Твардовського.

Близькими до В. Коховського є погляди анонімного автора польськомовної «Віршованої хроніки», яка зберігається у відділі рукописів Бібліотеки польської академії наук у Кракові [15] і яка вже в основному опублікована нами в перекладі українською в різних виданнях. Її автор – полонізований подільський шляхтич, теж брав активну участь у польсько-українських війнах середини-другої половини XVII ст. і залишив на сторінках свого твору чимало оригінальних свідчень. До них зокрема належать і дані про походження та ранній етап біографії І. Виговського, і про Конотопську битву 1659 р. (ми їх навели у додатках до своєї книги про І. Виговського) [16]. Але деякі свідчення ще не привернули до себе достатньої уваги. Між тим анонімний автор подає дані про важливу роль Виговського у Дрожипільській (Охматівській) битві 1655 р., і про його участь у поході Яна-Казимира проти лівобічної Гетьманщини. Тут говориться, що траса походу королівського війська пролягала через Барське воєводство Виговського і останній прийняв короля в якості барського старости. Але королівський двір був йому «незичливий» і вчинив якийсь «жарт з бенкету Виговського, а той і без того був засмучений, бо не мав запорозького гетьманства, яке король віддав з певним респектом Тетері» [17]. Тут можна прочитати натяк на привід до початку реалізації Виговським планів повстання. Далі говориться про те, що колишній гетьман не поспішив у похід за королем, начебто волюючи «затівати з козацтвом з цього боку Дніпра ...всяку усобицю, прагнучи то вчинити, що потім швидко вчинив Дорош, своїм протектором взяти турка». Коли ж почалися повстання козаків, тоді Маховський «з наказу королівського» (це дуже важливе уточнення – Ю.М.) схопив Виговського і «тихо і швидко відправив його на той світ, а чи слушно, Бог краще знає, бо (стратив) без суду, права, не як брата». Дуже важливим є запис автора на маргінесах, який свідчить про можливе місце розстрілу Виговського: «В Ольховцю Виговський розстріляний» [18]. Під «Ольховцем» слід видно мати на увазі Ольховець під Звенигородкою суч. Черкаської області.

P.S. Насамкінець додамо, що під час кверенд у польських архівах ми звернули увагу на малознані автографи Івана Виговського та його сина Остапа, які зберігаються серед документів відділу рукописів Ягеллонської бібліотеки у Кракові. Отже, ставши барським старостою, Виговський зблизився з подільським земським писарем Криштофом Кавецьким (той обіймав цю посаду 20.04.1654 – 16.11.1661, а перед цим був 5 років летицівським війським) та його дружиною Анною Віжеховською.

Колишній гетьман уклав угоду з цим подружжям, передавши їм вйтівство у містечку Ялтушків під гарантію у 20 тис. зл. [19]. Інший документ – це угода від 19.03.1695 р., особисто підписана на замку в Руді сином гетьмана Остапом Виговським на продаж коронному підстолю князеві Єжі Домініку Любомирському Барського староства за 36 тис. злотих. Від імені Любомирського цю угоду підписали шляхтичі Якуб з Великого Погрошова Погрошовський і Марцін Пашко (?) Сикорський. Дана угода мала бути затвердженою на львівському гроді [20]. Цей документ важливий тим, що засвідчує проживання Остапа Виговського у Руді і через 30 років по загибелі його батька.

Як бачимо, навіть у добре відомих польських хроніках є дані, які не привертали особливої уваги українських дослідників. Архівні ж матеріали диспонують потенційно дуже важливими свідченнями, які в перспективі дозволять значно повніше висвітлити життя й діяльність гетьмана Івана Виговського.

Список використаних джерел

1. Детальніше див.: Тарасенко І.Ю. «*Wojna Dmowa*» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. К., 2008.
2. *Wojna Dmowa*. Kalisz, 1681. Ks. IV. С. 263-265.
3. Там же. Кн. IV. С. 279-283.
4. Мыцык Ю.А. *Записки иностранцев как источник по истории украинского народа 1648–1654 гг.* Днепрпетровск, 1985; Апросіна О. В. «Хроніка Веспасіана Коховського як джерело до історії України середини і третьої чверті XVII ст. та пам'ятка польської історіографії». Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Дніпрпетровськ, 2001.
5. *Historia panowania Jana Kazimierza z klimarterów Wespazjana Kochowskiego.* - *Poznań*, 1859. Т.1. С. 21–22.
6. Там же. Т. II. С.322
7. Там же. Т. II. С. 318.
8. Там же. Т. II. С.318, 319.
9. Там же. Т. II. С.319.
10. Там же. Т. II. С.321.
11. Там же. Т. II. С.322.
12. Там же. Т. III. С. 22–25.
13. Там же. Т. II. С. 342–348.
14. Там же. Т. III. С. 25–28.
15. *Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). Відділ рукописів (далі – ВР). № 1275.*
16. Мицик Ю. А. *Гетьман Іван Виговський.* К., 2004. С. 74-83.
17. БПАН. ВР. № 1275. Арк. 134.
18. БПАН. ВР. № 1275. Арк. 135 зв.
19. *Ягеллонська бібліотека. ВР. № 6147. Т.8. Арк. 165.*
20. *Ягеллонська бібліотека. ВР. № 6147. Т.8. Арк. 161.*

УДК 94 (=162.1) (477.46) «18/19»

ПОЛЯКИ НА ЧЕРКАЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Тетяна КЛИМЕНКО,
*кандидат історичних наук, доцент,
директор Державного архіву Черкаської області*

Історія Черкащини здавна перетинається з історією польського народу. Асимілювання поляків на Черкащині розпочалося ще з 1030 р., коли Ярослав Мудрий після походу на Польщу привіз полонених і розселив їх у долині річки Рось. Початковим основним заняттям їх було сільське господарство.

Протягом подальших віків чисельність польського населення зростала та основний розквіт їх перебування на теренах краю набув у ХVІІІ ст. І вже на початку ХІХ ст. поляки становили значний відсоток населення, переважаючи в більшості міст і займали, у порівнянні з українцями, у більшості своїй, вищі посади в адміністративних, судових та військових установах. Вони знали українські мову, побут, відрізняючись лише своєю римо-католицькою вірою. На всій території Черкащини мешкало багато поляків-землевласників і промисловців. Володіючи до 43 % всієї орної землі, їхня частка серед великих землевласників сягала 90 %. Так, наприклад, велике володіння мав граф Станіслав Щенсний Потоцький. На його кошти створений дендрологічний шедевр паркового мистецтва «Софіївка», культові споруди, якого й сьогодні є не лише окрасою міста Умані, а й дорогоцінною перлиною серед прикрас України. Юліуш Словацький – один із найвидатніших польських поетів доби романтизму, драматург, епістолограф, відвідавши Умань сюжетом роману «Король Лядови» вибрав простори славнозвісної «Софіївки».

Проте, через військові дії, на окремих етапах, смертельні протистояння, в яких Черкащина ставала епіцентром кривавих подій, зміни в політичному устрої, спеціальний обтяжливий грошовий податок на поляків, неможливість скористатися послугами Дворянського банку, заборону з 1890 р., передачі землі в пожиттєву власність, купівлі частини спадщини та надання дозволу на успадкування майна лише подружжям, і лише, по прямій лінії спричинили значні демографічні зрушення у чисельності польського населення в Черкаському регіоні. Відомі гоніння на польську національну культуру призвели до того, що значний відсоток поляків змушені були виїхати з Черкаського краю, а деякі з тих, хто лишилися, не змогли зберегти національні польські традиції, а відтак – і знання рідної мови, та задля виживання, частина польського населення була русифікована.

У цьому контексті варто згадати Альдону Емілівну Грузевську – польку за походженням, політичну діячку, доньку шляхетних заможних землевласників, дружину видатного українського вченого-помолога, фундатора наукового садівництва – Левка Платоновича Симиренка, з яким вона вступила у шлюб ще у Сибірському засланні. Справедлива й чуйна,

вона боляче сприймала панування чужинців на її батьківщині та розуміла потреби земляків, отож, із запалом молодого серця присвятила себе боротьбі з царизмом. Проте, вже у пізньому періоді її життя, в тимчасовому свідоцтві на проживання, від 23 березня 1924 р., польки за походженням Альдони Емілівни Гружєвської-Симиренко вказано, що вона за національністю росіянка [1].

Проте, не зважаючи на тиск офіційної влади на нацменшини, були особистості, які мали власну думку і зберегли свою національну ідентичність; серед них був Олександр Михайлович Леплинський – дійсний статський радник, директор Черкаської міністерської чоловічої гімназії, якого у 1912 р. Черкаська повітова комісія у справах з виборів у Державну Думу висунула до складу виборців у губернські виборчі збори. Також не зріклися своєї національності представники шляхетних родів, дворяне: генерал Йосип Титович Буркат, Фелікс Станіславович Шимановський, Владислав Карлович Ясенецький, Михайло Казимирович Ярузельський, Ксаверій Костянтинович Браницький та ін.[2]. У списку виборців, у графі «національність» напроти їх прізвищ зазначено – поляк [3].

Попри політику русифікації, поляки на Черкащині зберегли свою національну свідомість, мову і культуру. Духовним центром, навколо якого вони гуртувалися, була римо-католицька церква, з головним керівним органом – Луцько-Житомирською дієцезією.

Проте у зв'язку з тим, що після поділів Речі Посполитої перед російським урядом постала проблема включення Правобережної України в систему єдиної імперської держави і встановлення самостійного територіального та адміністративного поділу, тоді ж розпочався наступ на католицизм, в ході якого велася цілеспрямована політика на зменшення впливу римо-католицької церкви в житті краю, на її знищення як такої. Церква була перетворена на державне відомство, усі сфери її діяльності регламентувалися державними законами. Одним із останніх призначень Луцько-Житомирської дієцезії було затвердження 30 листопада 1917 р. ксьондза Владислава Шпачинського на посаді вікарного Мошенського приходу Черкаського повіту.

Починаючи з 1920-х років радянською владою було розпочато масове полювання на польське населення, значна кількість якого було піддано репресіям за національною ознакою по звинувачувальній статті – «за контрреволюційну діяльність шляхом підтримання зв'язків із родичами у Польщі та агітацію проти радянської влади», про що прослідковується у кримінальних позасудових справах. Постановою Особливої Ради при Колегії ДПУ СРСР були засуджені до ув'язнення в концтаборі терміном від трьох до десяти років та розстрілу сотні поляків Черкаського краю, в число яких потрапили: Петровський Владислав Францевич, 1886 року народження, колишній польський офіцер, мешканець м. Умань; Невенгловський Генрих Мячеславович – 1888 року народження, лісничий, мешканець м. Звенигородка [4]; Дзевицький Вікентій Титович, 1879 року народження, мешканець с. Сарни Монастирищенського району [5]; Недзельська Олена Октавівна, 1896 року народження, робітниця станції Бобринська, мешканка м. Сміла [6]; Олемпський Яків Олександрович, 1884 року народження, агроном Городищенського цукрового комбінату та Олемпська (Кржеховська)

Яніна Альбіонівна, 1891 року народження, мешканці с. Валява Городищенського району в родині яких було троє малолітніх дітей [7].

За архівними документами маємо загальне уявлення кількості польського населення у 1920-х роках лише в окремо взятих районах Черкащини. Населення було дуже релігійне, із сильно відчутним батьківським впливом на дітей. В окрузі діяло 8 польських шкіл, в яких працювали виключно поляки: 17 вчителів, 2 вихователя, 1 бібліотекар. Школи відвідували 370 польських дітей. Крім того, в Монастирище існувала польська трудова школа, в Умані – інтернат для дітей-поляків, в с. Шуляки Цибулівського району – польський шкільний кооператив.

У 1926 р. в шкільних закладах, у більшості при цукрових заводах, були організовані польські загони піонерів, із загальною кількістю 150 дітей. Залучивши вчителів польської національності до культурно-громадської роботи, місцеві органи управління створили в 15-ти населених пунктах Уманського округу три хати-читальні, для ліквідації безграмотності, в яких навчались 120 осіб, влаштували заняття політпросвіти, драматичні кружки. Бібліотеки сільських будинків культури поповнювались польською літературою, в яких нараховувалось близько 7 тис. книг, видавались вісім польських стінгазет та окружні газети «Серп» і «Світ» [8].

У подальші десятиліття політичний устрій держави та підсвідоме розуміння самозбереження впливали на характер способу життя польського населення. Значна чисельність їх практично зникла з територій, які свого часу були густо населені. Однак, не зважаючи на значний відтік польського населення, що відбувся у ХІХ – поч. ХХ ст. необхідно зазначити, що велика їх кількість являла собою цікаву сторінку нашої історії, була свідком і учасником багатьох історичних подій. Магнатські латифундії Сангушків, Потоцьких, Браницьких, Замойських, Чарторийських та інших землевласників переживали економічне піднесення, перетворившись на приватні підприємства у галузях харчової промисловості, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції, цукроваріння, виробництва хліба, винокуріння, тощо. Розвиткові виробництва зерна, цукру, торгівлі лісом сприяло залучення техніки, дешевої робочої сили, а також упровадження нового виду транспорту – залізниці.

Імена багатьох поляків, вихідців з Черкащини, гучно звучать по всьому світу. Тут жили й творили великі польські письменники. Одним із найвідоміших був польський поет Адам Міцкевич. Приїхавши в Київ, Міцкевич познайомився із Германом Головінським, відомим колекціонером старовини – книг та гравюр, який запросив його до свого маєтку у селище Стеблів (тепер Корсунь-Шевченківський району). Тут було написано більшість із його сонетів, у тому числі балади «Воевода» та «Дозор». В Умані народився та жив польський поет і філософ Юзеф Єжовскі – друг й однодумець Адама Міцкевича.

Не менш відомими на Черкащині були представники польського письменства поети і драматурги, громадські діячі – Йосип-Богдан Залеський, Северин Гоцинський (нині переважно відомий завдяки поемі «Канівський замок» і готичній повісті «Король замчиська») та Міхал Грабовський, які здобували освіту в Уманській уніатській школі при місцевому Базиліанському монастирі, засновники і яскраві представники

«української школи польського романтизму» в польській літературі, в якій висловлювалось прагнення шляхетської демократії використовувати селянство, як допоміжну силу для боротьби за національну незалежність [9]. До того ж, дружина Міхала Грабовського – Павлина Росьцішевська була донькою Чигиринського поміщика Кароля Росьцішевського та його дружини Бони, в дівоцтві Шимановської.

З Черкащиною пов'язане ім'я відомого польського композитора, піаніста, педагога, музичного і громадського діяча, публіциста Кароля Шимановського, уродженця села Тимошівка Кам'янського району. Тут з'явилися на світ найвидатніші його твори.

У Водяниках народився польський письменник Станіслав Грудзинський.

Марцеліна Даровська (Котович) народилася і виросла в селі Шуляки на Жашківщині; під її керівництвом монастиреві, у Язлівці біля Бучача на Тернопільщині, судилося стати першим у цілій системі шкіл-інтернатів для дівчаток зі шляхетних католицьких родин, за що згодом, вона була відзначена Папою Римським. Почесне місце серед польських перекладачів творів Тараса Шевченка займає талановитий поет Леонард Совінський – письменник, один з перших перекладачів і популяризаторів творчості Т. Шевченка. Він переклав його поеми «Гайдамаки», «Наймичка», «Катерина» та багато ліричних віршів.

На Уманщині писав свої праці учений-сподвижник В'ячеслав Липинський – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії та «Українського союзу хліборобів-державників». За Гетьманату – посол України в Австрії.

В с. Чижівка Звенигородського повіту народився видатний антрополог, лікар і етнограф Ісидор Коперницький – автор понад 100 наукових праць, у тому числі монографії «Про руських горців у Галичині», підготовленої за матеріалами, зібраними ним в експедиції 1888 р., і названої І. Франком «першим систематичним дослідженням українців Карпат».

Багато польських військових та політичних діячів сприяло формуванню майбутніх українських земель. Андрій Лівицький, уродженець с. Ліпляве Канівського району – громадсько-політичний діяч. Він 1919 року як голова дипломатичної місії представляв Українську Народну Республіку у Варшаві. Видатний військовий діяч, герой Першої та Другої світових війн Маріан Стефанович Ромейко народився 1897 року в селі Вільховець на Звенигородщині.

Ян Веруш-Ковальський був одним із лідерів Спілки польських гарцерів молодіжної скаутської організації, яка понад усе ставила волю і добробут рідної Польщі. Уродженець Умані, він одним із перших у 1918 р., в період здобуття Польщею незалежності від Росії, вступив до гарцерських рядів.

Ян Станіславський – український і польський живописець-імпресіоніст народився на батьківщині Тараса Шевченка – в селі Вільшана Звенигородського повіту, вважав Україну своєю другою вітчизною й присвятив їй численні пейзажі.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що багатовіковий польський та український літопис містить яскраві сторінки

тісного переплетення різноманітних соціально-політичних та культурних зв'язків. Польські шляхетські, магнатські роди та багато величних постатей, створювали нашу історію.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5799, оп. 1, спр. 141, арк. 5.
2. ДАЧО, ф. 689, оп. 1, спр. 2, арк. 7.
3. ДАЧО, ф. Р-700, оп. 1, спр. 41 арк. 26.
4. ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1781, арк. 1.
5. ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1869, арк. 3.
6. ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1777, арк. 5.
7. ДАЧО, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1768, арк. 9.
8. ДАЧО, ф. Р-5200, оп. 1, спр. 1, арк. 215, 223.
9. ДАЧО, ф. Р-3990, оп. 2, спр. 75, арк. 2, 13.

УДК 94(477.46)

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У КАМ'ЯНСЬКІЙ ВОЛОСТІ ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ В 1905 – 1907 рр.

Олександр МУШТА,

*завідувач музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Національно-демократичні процеси та проголошення державності під час Української революції 1917–1921 рр. визрівав впродовж століть. На цьому фоні доцільно згадати її історичних попередників та події, котрі заклали базовий фундамент подальших всенародних національних акцій. Самі такі ознаки за своїм змістом мали революційні перипетії 1905–1907 рр., які проходили і на теренах Кам'янського краю.

Традиційно для історії російської імперії, поштовхом до початку революційних зрушень стала невдала війна. Нагадаємо, що саме поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. і селянський рух після її завершення обумовив скасування кріпосного права 1861 р., а капітуляції на фронтах Першої Світової війни – взагалі призвели до розпаду російського самодержавства у 1917 р. Цей же фактор стосується і російсько-японської війни 1904–1905 рр. Економічні витрати на військо, проблеми із мобілізацією, невдалі військові дії і викликана цим деморалізація солдатів спричинила значне невдоволення серед населення. На фоні таких обставин, головні соціальні проблеми – малоземелля селян, складні умови праці, низька зарплатня робітників – стали звучати ще з більшою силою, що і призвело до масових заворушень [3, с. 683–684].

Підсилювало невдоволення мас існуючим устроєм і вже активно розвинутий у цей час суспільно-політичний рух. Серед населення дуже популярними стали різні соціалістичні течії лівого спрямування, які виступали за захист прав робітників та підтримку селянського населення. Але окрім безпосередньо різних станових цілей революційний рух мав і

виразно національний характер. Усвідомивши себе частиною вже визрілої модерної нації, українське населення висувало вимоги і щодо усунення різних перепон у розвитку національної культури, мови, традицій. Це заклало основи для подальших державотворчих процесів в Україні [4, с. 154–155].

У містечку Кам'янка Чигиринського повіту (нині – центр міської територіальної громади Черкаської області) перший революційний політичний гурток виник у 1904 р. під керівництвом Г. К. Грабового. Його членами були Ф. П. Билина, М. І. Гуренко, С. В. Явтушенко та інші. Гурток через агітаторів, які приїздили до Кам'янки, отримував нелегальну літературу. Протягом 1905 р., вже в ході розгортання революційних подій, поліція неодноразово виявляла у містечку і залізничній станції різні декламації лівого політичного спрямування [2, с. 64].

Приводом до початку першої на теренах Російської імперії революції став жорстокий розгін у Петербурзі 9 січня 1905 р. робітничої демонстрації, в ході якої було вбито 130 осіб та сотні поранені. Як наслідок, у багатьох містах імперії Романових стартували велелюдні протестні маніфестації [5, с. 506]. Такі акції впродовж першої половини 1905 р. відбувались і на території Шевченкового краю – Черкасах, Умані, Смілі та ін.

Одними з перших в межах сучасної Кам'янщини, в рамках революції 1905–1907 рр., повстали жителі с. Грушківка. У червні 1905 р. робітники місцевого цукрового заводу та Грушківської економії, які належали графу Бобринському, застрайкували з вимогою поліпшення умов праці: збільшення зарплати, зменшення робочого дня (з 12 год. до 10-ти), покращення побутових умов тощо. Через блокаду селян робота цукрового заводу та економії на кілька днів була паралізована. Бобринському довелось викликати військовий загін для приборкання виступу та охорони власних маєтностей. Через тиск поліції та деякі недоліки в організації, страйкарі розійшлись, домогшись лише незначного підвищення оплати праці [6, 44].

Надактивна революційна хвиля 1905-го наприкінці року поступово згасла, розвинувшись з новою силою вже наступного 1906-го року. Приводом до велелюдних протестних виступів в Україні став розгін робітничих маніфестацій у найбільших містах: Києві, Олександрівську, Харкові, Горлівці, Катеринославі та інших. У відповідь на антинародні дії царської влади, основне ядро населення – селянство – все активніше вимагало виконання власних справедливих ініціатив. Зокрема, селяни бажали виділення для них більших та кращих земельних угідь, підвищення оплати праці натурою, відмови від практики залучення на сезонні роботи заробітчан із інших губерній тощо. Однак, звиклі до ледь не дармової робочої сили поміщики, в більшості, з обуренням ставились до такого «самоуправства» з боку селян. Взаємна непоступливість викликала агресію і, як наслідок, протистояння. В результаті виникали різного роду зіткнення, залучення військ, грабунки і знищення панських маєтків та ін.

В середині 1906 р. до власників містечка Кам'янка – родини Давидових – все частіше стали доходити тривожні новини про антипоміщицькі виступи селян в ближніх і дальніх маєтках. В ході революційних протистоянь люди часто пускали «червоного півня» –

підпалювали панські поля і помістя. Коли виникали такі пожежі в церквах били набат, щоб зівзвати людей на локалізацію вогню. Ці звуки дзвонів чули й Давидові в сусідніх від себе поселеннях. Щоб забезпечити себе і родину, власники Кам'янки вжили заходів – посилили охорону маєтку, стали їздити озброєними, були напоготові до різного роду нападів тощо. Крім того, зазначимо, що ще з 1905 р., на фоні революційних подій, у Кам'янці чергували 25 кінних і 25 піших охоронців. Всі зазначені неприємні очікування та застереження справдились [1].

Одного дня на початку літа 1906 р. до управителя Кам'янського маєтку та спадкоємця кам'янських земель – Льва Олексійовича Давидова (місто й околиці належало його дядьку – Миколі Давидову), приїхав посланець із місцевої Підлісної економії, повідомивши про її підпал. Відразу ж Давидові й керівник економії Варшавін вирушили на місце події. Підпал був зроблений зі сторони поля. Дощів якраз не було, тому загорілось усе миттєво. Палала конюшня, волівня, сараї для свиней і молодняка тощо. Але пожежники й допомога прибули вчасно, всю худобу було виведено, а вогонь знищив лише солом'яний дах великих будівель і кілька сараїв. Після локалізації пожежі, для унеможливлення її повторення, Л. О. Давидов розпорядився зробити залізний дах у вигорілих спорудах та побудувати кілька нових господарських приміщень. Підлісна економія стала першою, але не останньою «жертвою» селянського руху в Кам'янці 1906 р. [1].

Перед початком жнив, в перших числах червня 1906 р. делегація революційно налаштованих селян в кількості бл. 200 осіб пішли на переговори із власником містечка М. Давидовим. Ця зустріч відбувалась біля Зеленого будиночка (суч. – музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського), де мешкав Микола Васильович. Селяни вимагали: збільшити частку їхніх надходжень за збір врожаю (працювати за 4–5 сніп, а не 10–12, тобто збільшити селянську частку з 8–10 до 20–25 %), відрядити з Кам'янки селян із Полтавщини (вони здешевлювали вартість робочої сили), продати місцевому населенню, а не Бобринському, землі в місцевому районі Зрубанця та залучати селян, а не найнятих деінде підрядників, для підвозу дров і буряків до цукрового заводу. М. В. Давидов у різкій формі відкинув всі вимоги протестувальників, пригрозивши розправою. Слова поміщика були просякнуті зверхністю, самовпевненістю та неприхованою агресією: «Швидше вікна стануть дверима, аніж я погоджусь, щоб ви робили за 4–5 сніп. Зрубанець я продам Бобринському, як вже давно вирішив, і думка моя не зміниться» [6, с. 45].

Зазначимо, що селяни говорили українською мовою, а Давидов, звісно, відповідав російською. Відчувалась також пиха та відверте приниження з його боку селянських мас. Це яскраво демонструвало диспропорцію та відчуженість між власником та залежних від нього підданих, які нібито на своїй землі відчували себе значно обділеними. Українські землі Притясминщини, які дістались Давидовим у спадок від князя Потьомкіна та в результаті другого поділу Речі Посполитої у 1793 р., приєднані (по суті захоплені) до російської імперії, розглядались прийшлими сюди поміщиками як їхня природна вотчина з усіма вихідними наслідками. Про якісь історичні реалії існування тут козацької держави та

вольностей Війська Запорозького і мови не могло бути. Тобто, земля є панською і нею розпоряджатись може лише виключно її власник.

Однак, попри такі несприятливі обставини, революціонери не згнітилися і продовжували свої дії. Наступного дня кам'янські селяни вигнали із містечка найнятих с/г-працівників із Полтавської губернії. Через малоземелля і безземелля селяни з різних територій снували від місця до місця у пошуках сезонних робіт. Це було вигідно поміщикам, які їх наймали за мізерну ціну, змушуючи місцеве населення погоджуватися на ту оплату, котру пропонували приїжджим наймитам. Такі речі відбувалися і в Кам'янці, що змусило селян вигнати приїжджих, щоб поставити Давидовим свої умови [6, с. 46].

Після вигнання полтавців селяни в Кам'янці забунтували і не вийшли на збір врожаю. Ніякі умовляння, заклики і навіть погрози не змінили настроїв людей. Так безрезультатно пройшло кілька днів. Селяни вимагали виконати поставлені ними вимоги, а інакше погрожували спалити поля.

Через патовість ситуації наслідник Кам'янського маєтку Л. О. Давидов звернувся до свого кузена – Дмитра Львовича Давидова. Останній займав посаду предводителя дворянства Чигиринського повіту та був приятелем Київського губернатора. Саме Дмитро Давидов викликав телеграмою до Кам'янки загін драгунів. 11 червня 1906 р. напівескадрону драгунського полку наказано передислокуватися з Чигирин до Кам'янки. Наступного дня солдати прибули до містечка, розмістившись в окремо відведених для них приміщеннях поряд із господарськими будівлями Миколаївської економії. Військові мали тут «навести лад». По суті, це була каральна акція у відношенні до окупованого населення одного із українських регіонів, яку російські війська здійснювали постійно в різних регіонах імперії, як до цього, так і в подальшому. Але в даному випадку місцеві селяни були налаштовані дуже радикально [1].

В першу ж ніч перебування військової залоги у Кам'янці було запущено «червоного півня». Запалала Миколаївська економія. Підпал здійснили з боку поля, з очевидною цільовою направленістю у сторону приміщень, де розмістився загін драгунів. Оскільки більшість будівель економії – конюшні, амбари для зерна, загоны для худоби, сараї – були дерев'яні, вони швидко загорілись. Однак, військові вчасно виявили пожежу і евакуювались. Дерев'яний дах все ж кращий варіант, аніж солом'яний, тому коней та різні речі також вдалось прибрати, в цілому обійшовшись без втрат.

Власне економія постраждала значимо. Не зважаючи на залучення пожежних частин із сусідніх маєтків, рятувальники не встигали качати воду та гасити полум'я. Місцеве ж населення свідомо саботувало порятунок панської економії, розраховуючи, таким чином, на виконання їхніх вимог. Люди стояли на високому насипі біля залізниці, спостерігаючи за процесом. Солдати силували селян допомагати ліквідувати пожежу, але ті сховались під мороком ночі і розійшлися по домівках.

Вдень 13 червня почався «розбір польотів». Командир роти драгунів вимагав видати паліїв. Але, зрозуміло, через об'єктивні і суб'єктивні обставини, ні Давидови, ні управитель економії Варшавін знати імена зачинщиків не могли. Тоді військові, як акт відплати, кинулись до селян,

щоб за їх рахунок утримувати свою залогу. У людей стали відбирати худобу, хліб, зерно, молоко, масло та ін. Лев Олексійович Давидов, розуміючи, що такі дії солдат ще більше посилять протистояння, миттєво виїхав до офіцера роти для залагодження ситуації. До вечора ці безчинства припинились. Вже наступного дня селяни, очевидно розуміючи безперспективність виконання своїх вимог та злякавшись дій військових, почали збирати врожай, погодившись на 11-й сніп (9 % від зібраного). Через кілька днів, переконавшись у відновленні с/г робіт, загін драгунів залишив містечко [1].

Таке налагодження ситуації ще не принесло повного спокою у краї. Через 2 місяці після пожежі у Миколаївській економії сталася пожежа у сусідній Покровській. Її власники – сім'я Давидових із сусіднього села Юрчиха – також не змогли знайти винних, зазнавши різних господарських втрат. Селянські бунти відбулись і в інших селах Кам'янської волості й околиць – Юрчисі, Вербівці, Грушківці та ін. У Юрчисі, наприклад, для утихомирення населення були використані війська, а у Вербівці – застосували нагайки [6, с. 48].

Наступного 1907 р. революційний рух у Кам'янці та околицях продовжився. Різноманітні соціалістичні прокламації та листівки, які поширювались серед населення, повідомлення про жорстокі придушення антипоміщицьких виступів російською царською владою в багатьох населених пунктах активно сприяли цьому процесу.

Через численні слухи та традиційні народні уявлення часто злість зганялась на представниках заможного єврейського населення містечка. Зокрема, в ніч на 23 березня 1907 р. група осіб пограбувала будинок єврея Еля Бродського. Нападники, котрі для конспірації навіть заgrimувалась та наклеїли штучні вуса, озброєні ножами та револьверами, викрали певну суму готівки, різні речі та одяг на суму майже як 500 крб. Група розбійників складалась з 5–6 осіб, при чому вони були не місцевими, а приїжджими, адже після нападу ці люди із Кам'янської залізничної станції поїхали у невідомому напрямі [3, с. 700].

Восени 1907 р. ледь не розпрощався з життям вже згаданий раніше власник сусіднього до Кам'янки Вербівського маєтку, предводитель дворянства Чигиринського повіту Дмитро Львович Давидов. 28 жовтня 1907 р. він виїхав із Вербівки до Кам'янки у побіжних справах. Його карета із закритим верхом була запряжена двома кіннями. Екіпаж, що проїхав кілька кілометрів, зупинив один чоловік. Він повідомив кучеру, що далі по дорозі знаходиться засада з людей, котрі грабують зустрічних. Однак Давидов вирішив їхати далі, маючи при собі 2 револьвера, які в разі чого мали допомогти [3, с. 703].

Вже невдовзі карету зупинили. До неї швидко кинувся чоловік з дерев'яним колом, щоб вставити його в колесо та унеможливити рух. Поодалік видні були силуети ще кількох осіб та перегорожена возами дорога. Кучер екіпажу, зрозумівши небезпеку, став гнати карету вбік. Пролунав постріл. Дмитро Давидов відповів своїми. Як наслідок, поранений був нападник з колом та один із коней. Почалася метушня і різного роду паніка. Поранена коняка зі страху та відчаю тягнула разом з

іншою твариною екіпаж вбік по городах в обхід дороги. Це, можливо, і врятувало Д. Давидова від смерті.

Напад на поміщика відбувся у понеділок. Саме в цей день був ярмарок у с. Телепине (центр сусідньої до Кам'янки волості). Цю засаду люди влаштували з метою пограбування євреїв, які повертались із ярмарку до Кам'янки. Їхні очікування виправдались: цього дня пограбувало більше 20 осіб. Давидов же став «попутною» жертвою злочинів [3, с. 703].

Вже наприкінці року, в один із днів листопада 1907 р., невідомі злочинці пограбували кілька єврейських будинків та цілу єврейську лавку, звідки винесли майже 5000 крб. Цього ж дня, але дещо пізніше, в ході нападу згадана група осіб вдерлась та розграбувала Миколаївську церкву у Кам'янці. Спочатку нападники заперли в окремому приміщенні біля церковної огорожі сторожа, а вже далі взяли за свою чорну справу. Вони вибили вікно, один із них заліз у храм, а потім відчинив двері й пустив туди інших. Тут злодії вчинили невеличкий погром, шукаючи гроші та коштовності. Наступного дня біля церкви знайшли пошкоджений ящик для грошових внесків та хрест, який викинули очевидно через те, що він не був зі срібла.

Уже після церкви зловмисники вбили лакея Давидових Федора Баранова, якого помилково переплутали з касиром маєтку Волошиним. Останній щовечора йшов з ключами від контори управителя маєтку та зазвичай мав при собі певну суму коштів [1].

На завершення насиченого листопадового дня розбійники зробили спробу пограбувати ще й Покровську церкву у містечку. Однак сюди вчасно під'їхали на конях охоронці та сторожі, які відігнали нападників. Храм майже не постраждав, лише були збиті зовні 3 замки від дверей та розбите вікно [3, с. 703].

Локальні виступи селянства тривали і в наступні роки, але за масштабами вони значно поступались попередньому періоду революційного збурення. Відповідно селянський рух остаточно пішов на спад та прокотилась хвиля царської реакції. В'язниці нашого містечка заповнилися арештованими селянами з Юрчихи, Грушківки, Кам'янки, Вербівки. Кілька найактивніших селян за участь у революційній боротьбі, для «забезпечення спокою» були без суду заслані до Вологодської і Архангельської губерній. Серед них був і один із ватажків селянського руху 1905–1907 рр. – Гнат Грабовий [6, с. 49].

Вже пізніше, у період розгортання Української революції 1917–1921 рр., звільнившись із заслання, Г. Грабовий в урочистій обстановці, у квітні 1917 р. був зустрінутий вдячною кам'янською публікою. Тоді в українського народу було багато позитивних очікувань, які, на жаль, не втілились у реальність [7].

Таким чином, загальнодержавна ознака революційних подій в Російській імперії 1905–1907 рр. – антипоміщицькі та селянські виступи – була характерна й для Кам'янки. Велика повстанська хвиля, дійшовши до нашого містечка, вилилась у масовий селянський рух. І хоча соціально-економічні й матеріальні вимоги населення реалізовані не були, люди показали, що сила – в єдності, а спільними зусиллями можна протистояти навіть всеохоплюючій державній репресивній машині. Дане твердження актуальне і в наші дні.

Список використаних джерел

1. Давыдова М. Каменка. Дневник / Марианна Давыдова // [Репринтне видання без вихідних даних]. – Фонди КДІКЗ (інв. № 3097 н/д). – 258 с.
2. Ляшко Ю. Ю. Кам'янка в період 1900 – 1917 років // Шамрай О.Г. та ін. Місто на скелястих берегах Тясмину / Шамрай О. Г., Таран Г. М., Чупак Т. П., Пугач Н. О., Висоцька Л. Г. – Черкаси : Вертикаль, видавець ФОП Кандич С.Г., 2019. – С. 64–65.
3. Коваленко А. П. Земли родной минувшая судьба, или Сказанье о Смелянине. – Москва : ВеГа, 2009. – 892 с.
4. Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 264 с.
5. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
6. Шкалиберда М. А. Каменка. Сборник материалов. – Ч. 1 // [Машинопис]. – Фонди КДІКЗ (інв. № 5118 (о)). – 1957. – 366 с.
7. Шкалиберда М. А. Початок революції // Трудова Слава. – 1987. – № 40 (7449). – С. 2.

УДК 9.908

**ПЕРВИННА РЕЄСТРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ
У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ
НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ**

Анатолій ШОСТОПАЛ,
*історик-генеалог, краєзнавець,
викладач Черкаської дитячої школи мистецтв*

У часи панування Російської імперії реєстрація актів цивільного стану населення була покладена на релігійні установи. При кожній церкві, костелі, синагозі велися спеціальні метричні книги визначеного формату, які склалися з трьох частин: «*О родившихся*», «*О бракосочитавшихся*», «*О умерших*». Правила та формат записів даного документу чітко регламентувався, відповідно метричні книги на всій території Російської імперії були однакові. Відмова деяких осіб від реєстрації переслідувалась зі сторони державних органів та суворо каралася.

Після жовтневого перевороту 1917 року новостворений уряд РРФСР поставив пріоритетним завданням роботу зі створення нових правил реєстрації актів цивільного стану.

17 грудня 1917 року Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет, згідно з яким обов'язок реєстрації актів цивільного стану повинен був здійснюватися спеціальними відділами при місцевих управах. 16 вересня 1918 року Вищій Центральний виконавчий комітет РРФСР прийняв Кодекс законів про акти громадянського стану, який остаточно закріпив обов'язок реєстрації за відділами РАЦСів [4]. При кожному РАЦСі повинні були вестися спеціальні актові книги, у які вносилися записи. У перші роки впровадження закону форма бланків відрізнялися, в залежності від місцевості, що говорить про не дотримання чітких правил

ведення подібної документації та відсутність стандартних форм бланків. Метричні книги ж вилучалися з церков та передавалися на баланс новостворених органів, відповідно, реєстрація у релігійній установі була вже не потрібною, а нові записи не мали юридичної сили.

Враховуючи реалії боротьби за владу між українськими та більшовицьким урядами, яка тривала протягом 1917–1921 року, дане законодавство працювало виключно на територіях, які були підконтрольні більшовикам, тому перехідний період на українській території тривав не менше трьох років. Черкаський повіт, як південна частина Київської губернії, був втягнутий у вир революційних подій.

На даний момент метричні та актові книги 1917–1921 рр. зберігаються у Державному архіві Черкаської області. На жаль, значна кількість документів була втрачена під час різних надзвичайних станів.

Черкаській повіт, згідно статистичним даним на 1900 рік, складався з 11 волостей та 143 населених пункти, з яких було 11 міст та 69 сіл [5, 1683], але у 1916 році з його складу була виокремлена Межиріцька волость та введена до складу Канівського повіту. Загалом на сьогодні у архіві зберігається метричні книги по 81 населеному пункту та 122 релігійній установі повіту.

Стандартна форма запису в першій частині метричної книги «*О родившихся*» складалася з 9 стовпчиків, з яких обов'язково заповнювалось 7. У перших двох стовпчиках велась лічба записів від початку року окремо для дівчат та хлопців. У наступні дві колонки вносилися дати народження та хрещення дитини. В п'ятій колонці записувалося ім'я, яке отримувала дитина від священника згідно святців на релігійний лад (Іоанн, у народі Іван; Іустинія, у народі Устина). В шостий стовпчик вносилися інформація про батьків: їх соціальної статус (селянин, міщанин, дворянин тощо), з якої місцевості походять, ПІБ батька та ім'я по батькові дружини, віросповідання. У сьомому стовпчику була інформація про хрещених батьків. У восьмий стовпчик вносилися інформація про священника, який здійснював таїнство хрещення. Дев'ятий стовпчик був для приміток. Записи розташовувалися по декілька на сторінку [1].

Одна з перших актових книг на території Черкаського повіту, яка зберіглася до нашого часу, з'явилася в Дахнівській волосній управі в січні 1919 року [2]. Реєструвалися в ній жителі навколишніх сіл: Дахнівки, Василиці. У порівнянні з метричною книгою, форма запису дещо змінюється: зникають поділ нумерації записів за статтю дитини, колонка з датою хрещення; залишаються окремі стовпчики для запису імені дитини, інформації про батьків дитини та хрещених; зникає стовпчик з іменем священника. Бланк для запису був створений з листка метричної книги, у якого була відрізана верхня частина з царським гербом й залишена лише частина з підписом стовпчиків.

У місті Черкаси актова книга з'являється у квітні 1919 року [3]. Вона вже мала зовсім інший формат. Бланк запису про народження складався з 10 стовпчиків. У першому стовпчику велася лічба записів без поділу на стать дитини. У другий стовпчик записувалася лише дата народження дитини. У третьому стовпчику зазначали місце народження. У четвертому стовпчику

вказувалася стать дитини. У п'ятий – повністю записувалось ім'я по батькові з закінченням -віч, -вна (Іванович, Іванівна) та прізвище дитини. (Саме у цей час замінюється стара форма закінчення по батькові -ов, -а (Іванов син, Іванова донька) на звичні закінчення радянського часу). У шостий стовпчик вносилися ПІБ батька та ім'я по батькові матері, їх заняття (робітник, колгоспник тощо). В цьому записі вже була відсутня інформація про соціальний статус батьків та їх віросповідання. У сьомий стовпчик записували адресу постійного місця проживання батьків. У восьмий стовпчик – вік кожного з батьків. У дев'ятий – загальна кількість дітей у сім'ї, та кількість дітей, що вижили на момент створення запису. Десятий – особливі відмітки.

Така форма запису стає більш інформативною. У ній відсутні будь-які натяки на релігійність. До стандартних трьох частин книги про народження, шлюб, смерть додається окремо книга про розлучення. До появи актових книг лише у іудейських метричних книгах була частина про розлучення. Православне ж населення фактично не мало право розірвати шлюб, оскільки процедура розірвання була дуже складною та тривалою, із залученням верхівки правління православної церкви, яка повинна була надавати спеціальний дозвіл.

На початок 1920 року з'являється дедалі більше органів при сільських та волосних управах, які реєструють цивільні стани населення. Змінюється й формат записів. З'являються більш стандартизовані бланки, згідно яких на кожну подію заводився окремий листок-бланк, у який вносилися вся інформація про батьків та дитину.

Остаточно регіон переходить на реєстрацію цивільних станів державними органами у 1921–1922 рр. Форма бланків актових книг по повіту стає приблизно однаковою, залежно від типографій, в яких їх друкували.

Під час перехідного періоду в деяких місцях спостерігається явище подвійної реєстрації актів цивільно стану, яке проводилося одночасно в управі та у місцевій релігійній установі. Небажання населення переходити на нові стандарти обліку було свого роду формою протесту проти антирелігійної кампанії розпочатої більшовиками та небажанням змінювати усталену традиційність.

Пошук документів для генеалогічних та інших досліджень цього періоду завжди пов'язаний зі складнощами, оскільки значна частина документів первинної реєстрації населення втрачена або не велася взагалі, що в деяких випадках, наприклад, може заводити дослідження родоводів у глухий кут. Ще одним наслідком даного перехідного періоду є поява так званих відновлених записів. Після стабілізації ситуації в країні, частина населення, для отримання за потреби документів, йшла до РАЦСів, де поновлювала втрачені або відсутні записи за вказані роки. Такі записи згодом вносилися у більш пізні актові книги, що зводить успішність їх пошуку практично до нуля. Вирішити дану проблему допомогла б повна індексація записів за 1920-ті роки. Загалом, зневажливе ставлення до збереження документів первинної реєстрації населення під час різних надзвичайних станів у майбутньому створює безліч проблем як для держави, так і для самого громадянина.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області ф.931 Колекція метричних книг, оп. 1, спр.4420.
2. ДАЧО ф.Р-5899 Колекція актових книг оп.1 спр.731.
3. ДАЧО ф.Р-5899 оп.1 спр.790.
4. Електронна бібліотека нормативно-правових актів СРСР [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_363.htm
5. Список населенных мест Киевской губернии / 1. Київ, 1900. 1985 с.

УДК 929.52ЮРК : 94(477.53)

**РОДИНА ЮРКЕВИЧ-СОКОЛОГОРСЬКИХ
В ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЮ**

Ірина ПЕТРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі*

Складовою частиною історії України є історія її родів, які своїми добрими справами заслужили на добру пам'ять і визнання. З Полтавщини вийшло багато відомих родів, які своєю працею сприяли економічному, соціальному, культурному й національному розвитку України. Однією з таких родин є дворянський рід Юркевич-Сокологорських, який вріс корінням у цю землю, і представники якого багато корисного зробили для краю. Мешкала родина на хуторі Ісаївка Кобеляцького повіту Полтавської губернії.

Метою цієї статті є на основі використання нових документів дослідити історію родини Юркевич-Сокологорських у Полтавському краї; проаналізувати життєві обставини цієї сім'ї, зокрема представниці роду Олени Юркевич-Сокологорської.

Нині хутір Ісаївка – мальовничий український куточок, що розташований за 3 км від смт Білики Кобеляцького району Полтавської області. Нині хутір Ісаївка відноситься до села Кустолові Кущі (Кусткущі) Кобеляцького району Полтавської області. У минулому в цій місцевості відбувалися цікаві історичні події, тут жили неординарні постаті з різними долями. Певною мірою історія хутора – це історія доль людей, які там мешкали. Будинок родини Юркевич-Сокологорських і нині існує на хуторі Ісаївка, хоча він занепадає, нині там мешкає лише кілька родин. Важко дивитися на покинуті й занедбані хати, які повільно руйнуються. Хутори поступово зникають з мапи України, а з ними у небуття йде історія України та її родів. У вирі подій будинок Юркевич-Сокологорських вистояв, хоча й зазнав змін, і в ньому нині живуть люди. Він є свідком багатьох подій – катаклізмів, війн, революцій, репресій тощо. Історія будинку – це історія роду Юркевич-Сокологорських, нащадки якого проживають і зараз недалеко від нього.

Рід Сокологорських відомий в Україні. Є свідчення, що цей рід має козацьке походження. У 12 томі енциклопедії «Полтавіка» йдеться про

Сокологорських як рід священників і благодійників Зокрема, відомо про Дмитра Сокологорського, який народився у 1835 році закінчив Полтавську духовну семінарію у 1855 році. Був священником і служив настоятелем церкви в м. Кобеляки [4, с. 353]. У книзі «Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802–1907 годы» теж є свідчення про рід Сокологорських як дворянський рід, більшість чоловіків якого були військовими [6, с. 536]. Відомо, що багато представників цього роду були чиновниками й службовцями.

Про присутність представників цього роду у Кобеляцькому краї свідчать архівні документи. Зокрема, у формулярних списках Кобеляцького рекрутського повітового присутствія за 1846 рік відомо про поміщицю, дружину губернського секретаря Софію Петрівну Сокологорську, яка віддала в рекрути до російської армії селянина з села Іванівка Нестора Гончаренка [2, арк. 53]. У цьому ж документі згадано і поручика Івана Микитовича Сокологорського, який віддав у рекрути селянина Івана Первосласенка з села Байдалівка Кременчуцького повіту [3, арк. 353]. Це дає підстави стверджувати про присутність поміщиків Сокологорський у Кобеляцькому краї щонайменше з першої половини ХІХ ст.

Продовжити історію родини Сокологорських маємо змогу завдяки письмовим спогадам Олександра Соболя [5], мати якого Олена Соболя (Юркевич-Сокологорська, Киричко) належала до цього відомого роду. Нащадок наприкінці життя написав спогади, які вмістилися на кілька сторінок учнівського зошита, які є безцінним свідченням історії свого роду. Цей рукопис, який має кілька екземплярів, зберігається у його родині та місцевого громадського діяча Анатолія Ратаєва, котрий придбав його родовий дім. Анатолій Ратаєв передав цей екземпляр рукопису Авторіві цієї статті, прочитавши який і виникла ідея підготувати розвідку. Автор статті цей рукопис передала на зберігання у Державний архів Полтавської області. Ці спогади стали основною джерельною базою для підготовки даного дослідження. Нині вони вперше вводяться до наукового обігу.

Джерелами для підготовки цієї розвідки стали й інтерв'ю з дочкою Олександра Соболя Любов'ю Соболя, яка нині мешкає у смт Білики Кобеляцького району Полтавської області. Любов Олександрівна поділилася родинними світлинами, спогадами, документами, які вона зберігає як пам'ять про свій дворянський рід.

Свою історію родини Сокологорських розпочинаємо з Софії Сокологорської (1840 року народження), яка у 1861 році народила дочку Віру Василівну. Віра вийшла заміж за поміщика Григорія Юхимовича Юркевича – поляка, який був підприємцем, мав у м. Лодзь спиртовий завод.

У подружжя була єдина дочка Олена Григорівна Юркевич-Сокологорська, народжена 1885 року. У Ісаївці на височині серед соснового лісу, де було чудове повітря, стояв їхній одноповерховий будинок на 22 кімнати. Будинок було зведено у 1870 році, площа його становила 620 квадратних метрів, він складався із основної будівлі, прибудованої кухні, закритої галереї, тамбуру і підвалу [2, арк. 10].

Олена Юркевич-Сокологорська закінчила Полтавську жіночу гімназію. Володіла російською, польською і французькою мовами. Дівчина любила подорожувати, і після закінчення навчання її рідні придбали

путівку за 98 рублів: з Петербурга Балтійським морем через Німеччину, Францію, Італію, Грецію, Боснію, Хорватію, Словенію і Чорним морем вона повернулася до Одеси.

Дружила Олена вона з сином місцевого поміщика Дмитром Ліщиною, який жив у Біликах. Згодом, всупереч бажанню своєї матері, Олена подружилася з Киричком Тихоном Володимировичем, який працював конюхом у Віри Василівни. У 1909 році молоді одружилися [1, арк. 2].

Коли Олена вийшла заміж за Тихона, її мати розсердилася, не захотіла жити разом із ними. Вона купила в Ісаївці будинок братів Тимошенків, який був недобудований. Цей будинок заклав 1908 року батько Тимошенко для синів. Закінчував його будівництво вже Тихін, який з родиною наприкінці 1909 року перебрався жити в нього. Разом з цим будинком Віра Сокологорська відписала молодим 12 га землі разом із озером, яке існує і зараз.

Після закінчення будівництва подружжя перебралося жити в цей будинок. Він був покритий очеретом, поруч була комора та господарські будівлі. Цей будинок пізніше був неодноразово перебудований, і нині стоїть у Ісаївці.

У Олени Григорівни з Тихоном Володимировичем народилися троє дітей: Володимир (1910–1941), Віра (1911–1998), Віктор (1912–1943). У 1914 році, коли почалася Перша світова війна, Тихона забрали на фронт. Там його було поранено в спину, він повернувся додому і незабаром помер.

Залишилася Олена з трьома дітьми, і все господарство лягло на її плечі. Допомогавав їй по господарству сусід Григорій Саліченко, який не мав власного господарства.

У 1917 році Олена Григорівна прийняла до себе жити убогу дівчинку Наталію Соболю, яка ходила по селу і просила милостиню. Згодом Олена Григорівна запропонувала взяти брата дівчини Андрія Соболя у найм. Він був молодшим за Олену на 10 років.

Олена Юркевич-Сокологорська потребувала сильних чоловічих рук у господарстві, тому вибір Андрія Соболя, який вмів вправно вести господарство, був удалим і цілком зрозумілим. Сільське господарство потребує дбайливого і працьовитого господаря, який здатен забезпечити догляд за землею і худобою. Згодом вони одружилися.

Зі встановленням радянської влади була скасована приватна власність та поміщицьке землеволодіння. Доля роду дворян Юркевич-Сокологорських була типовою: як і тисячі інших поміщиків, передусім, вони позбулися власності.

Віру Василівну Сокологорську кинули в Кобеляки до в'язниці, вимагаючи віддати золото. Вона там просиділа більше місяця, врешті-решт збрала всі золоті речі і віддала. Тоді її випустили.

Поки господині не було вдома, місцеві мешканці тягнули з хутора все, що кому сподобалося. Поки Віра Василівна повернулася, господарство все розтягли. Вона перехвилювалася і сильно захворіла.

У подружжя Соболев народилося 4 дітей: Михайло (1919–1985), Олександр (1920–2004), Ольга (1922–1927), Григорій (1924–1931). Ольга і Григорій померли в дитячому віці від хвороб.

У 1922 році матір Віру Василівну забрали до себе Олена Григорівна і Андрій Соболев, вона сильно хворіла. У 1923 році померла. Похована в смт Білики. Подружжя Соболевів переселилося зі своєї хати в родовий маєток Юркевич-Сокологорських.

Жорстока, антинародна політика більшовиків, вже в травні 1920 року призвела до всезагального вибуху – повстань козаків і селян. В Кобеляцькому повіті ці повстання очолили Андрій Левченко, Петро Погорілий та інші колишні офіцери царської армії та Української Народної Республіки. На початку 1920-х років ідейні погляди братів Соболевів розійшлися. Захар Соболев воював у партизанському загоні Садового проти радянської влади. Приймав участь у нальоті на села Солонці, Маячка, міліцію села Кустолове, де його було вбито помічником міліціонера Оніпком. Майно Захара Соболева було конфісковано на користь радянської влади.

Рідні брати Захара Купріян і Андрій були лояльними до радянської влади, співпрацювали з нею.

Андрій поїхав на Дніпропетровщину і влаштувався дорожнім обхідником на залізничному транспорті. У 1930 році йому пообіцяли квартиру в залізничній казармі, він приїхав і забрав сім'ю. На Дніпропетровщині родина Соболевів жила до 1936 року.

У 1931 р. сильно захворів син Григорій і помер. У роки Голодомору у 1933 р. у Чорбівці помер батько Андрія Соболева Яків, у 1937 р. відійшла у вічність мати Марія.

Коли родина Соболевів повернулася додому в Ісаївку, у їхньому будинку жив селянин Ладатко Федосій Никифорович. Сараї використовував колгосп для тримання волів, яких він доглядав. Дім було поділено на дві половини – Ладатко Феодосій залишився жити в одній половині дому, а родина Соболевів – в іншій.

Господарство на той час розорилося. У домі була велика бібліотека, яку сусід Григорій Саліченко забрав для розпалки печі в дім. Були там книги як додаток до журналу «Відродження», який Віра Василівна виписувала кілька років поспіль.

В будинку нічого не залишилося, окрім двох диванів, шаф для борошна, столів, стільців. У родини Соболевів тривалий час зберігалися фамільні старовинні речі – фарфорова керосинова лампа, срібний підстаканник з написом «Елене Григорьевне от Мстислава и Богдана Пржевальских», який вона привезла з Польщі у 18-річному віці. Ложки, вирізані з груші у вигляді щуки, яка тримає ложку в зубах, досі зберігається у членів родини Соболевів. Збереглася й мідна ступка, якою користувалося кілька поколінь родини й нині продовжують використовувати її в господарстві правнуки Олени Юркевич-Сокологорської.

Діти Олени Григорівни: від першого шлюбу – Володимир Киричко працював у паровозоремонтному депо Полтави зварювальником, був одруженим, мав дочку Нелю; Віра Киричко (Адамова) – була домогосподаркою, проживала в смт Білики і мала синів Бориса і Олександра; Віктор – працював зварником у Полтаві і мав сина Олександра. Діти від другого шлюбу: Михайло служив на залізниці, мав двох синів Юрія і Валерія; Олександр – працював на ТЕС у Полтаві, а потім у Біликах, мав двох дочок – Любов і Світлану.

У роки Другої світової війни двоє синів Олени Григорівни Соболя загинуло: у 1941 р. – під Смоленськом Володимир, 1943 р. – Віктор на Дніпрі.

Трагічно склалася доля Олениного чоловіка Андрія Соболя. У вересні 1941 році його було мобілізовано до Червоної Армії і направлено в місто Ніжин Чернігівської області. Звідки його було переведено в місто Лубни Полтавської області, де він потрапив у полон. Нацисти після допитів його відпустили додому. На сході Андрія Соболя було обрано старостою села Кустолові Кущі Кобеляцького району Полтавської області (до якого належав хутір Ісаївка), ним він працював два роки з вересня 1941 по серпень 1943 року. До обов'язків Андрія Соболя відносилось забезпечення продовольством німецької армії, боротьба з партизанським рухом у селі, допомога і сприяння нацистам у всьому. Після вигнання нацистів у жовтні 1943 р. військовим трибуналом Андрія Соболя було засуджено як зрадника і 8 грудня 1943 р. розстріляно у Полтаві. Його майно було конфісковано на користь держави.

Родовий маєток Юркевич-Сокологорських опинився у власності держави, згодом він занепав, перетворився на руїни і нині від нього ніякого сліду не лишилося. Олена Соболя з дітьми переселилася жити в свій будинок, який їй колись купила мати Віра Василівна, коли дочка побралася з Тихоном Киричком.

Олена Соболя залишилася вдовою фактично без засобів до існування. Їй допомагали діти, які згодом створили власні родини і ніколи не залишали матір.

Будинок родини Соболя і нині стоїть у хуторі Ісаївка. Цікавою видається його історія. Починав його будівництво батько Тимошенко для своїх синів, завершувало вже подружжя Олени Юркевич-Сокологорської і Тихона Киричка. Після смерті Тихона в ньому проживала Олена зі своїм другим чоловіком Андрієм Сободем.

Отже, нащадки сім'ї Юркевич-Сокологорських пам'ятають своє коріння. Представники родини зберігають сімейну історію, фамільні архіви – документи, фото, речі. Будинок Олени Юркевич-Сокологорської на хуторі Ісаївка стоїть і є свідком багатьох історичних подій. Захоплення викликає постать дворянки Олени Юркевич-Сокологорської, яка мала сміливий і вольовий характер, наважилась двічі вийти заміж за простолюдинів і народити від них дітей. Це був рішучий вчинок, який йшов урозріз із суспільними нормами, думкою матері. На долю цієї жінки випали трагічні події: розлучення батьків у дитинстві дівчини, двічі була вдовою, смерть дітей, бідність, позбавлення всього майна радянською владою, Голодомор 1932–1933 років, Друга світова війна, повоєнна відбудова та ін. Незважаючи на це, Олена Юркевич-Сокологорська ніколи не опускала руки, була аристократкою до кінця життя, що виявлялося ззовні і зсередини. Її життя – це приклад стійкості, мужності, незламності духа, внутрішнього спротиву трагічним життєвим обставинам.

Список використаних джерел і літератури

1. *Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл., спр.17297, арк. 10.*
2. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 981, оп. 1, спр. 6, арк. 53.*

3. ДАПО, ф. 981, оп. 1, спр. 6, арк. 33.
4. Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. Т. 12: Релігія і церква на Полтавщині / Гол. ред. О. А. Білоусько. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2009. – 890 с.
5. Пугач О. Отаман Левченко: історико-документальний нарис. – Київ : Ліра-К, 2020. – 465 с.
6. Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802–1907 годы / ред. А. А. Шумков, сост. В. В. Коротенко, И. Г. Рыклис, М. Ю. Чиркова, А. И. Якименко. – Москва : Старая Басманная, 2013. – 678 с.

УДК 94(477)

ПРОБЛЕМИ ЗЕРНОВИХ КРИЗ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Владислав ОЧЕРЕТЯНИЙ,
*аспірант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Із проголошенням української незалежності в 1991 р. розпочався новий етап вітчизняного історіописання, який характеризувався деідеологізацією історичної науки, появою якісно нових проблемно-фактологічних та історіографічних компонентів, чіткішими стали наукові пріоритети. На сьогоднішній день вітчизняними дослідниками напрацьовано значний обсяг досліджень, що охоплюють різноманітні аспекти життєдіяльності українського села доколгоспного періоду.

Збагачення інформаційного простору, методологічна переорієнтація історичної науки, доступ до раніше заборонених документів та матеріалів спричинили появу, насамперед, низки узагальнюючих фундаментальних праць з аграрної історії України, в яких на основі аналізу широкого кола документальних джерел, без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в різні історичні періоди [1]. Варто також відзначити спеціальне дослідження «Історія українського селянства» П. Коріненка [2]. На поцінування заслуговує фундаментальне дослідження «Історія українського селянства», видане під егідою Національної академії наук України та Інституту історії України НАН України, в якому подано максимально ґрунтовний і об'єктивний аналіз присутності у вітчизняній історії селянства [3]. Науковий інтерес викликають і колективні дослідження про сутність і особливості нової економічної політики в українському селі [4], взаємовідносини суспільства і влади в цей період [5].

Для достовірного відображення процесів, які протікали в українському зерновиробництві 1921–1929 рр., необхідним є й вивчення стану висвітлення в науковій літературі попереднього хронологічного періоду, який відчутно вплинув на життєдіяльність як українського суспільства, так і українського селянства та його участі в господарсько-економічних процесах. Такими карколомними моментами, наслідком яких

стали відчутні деструктивні явища в сільському господарстві України, були роки військових лихоліть 1914–1921 рр.

Досить широкий спектр питань, пов'язаних із впливом Першої світової війни 1914–1918 рр. на українське сільськогосподарське виробництво, розглядається О. Реєнтом і О. Сердюком у монографічних дослідженнях «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» [6], «Торговельний баланс України на початку ХХ ст.» [7], «Перша світова війна і Україна» [8]. Цінність зазначених видань зумовлена тим, що на основі широкого кола архівних джерел автори подали детальну характеристику сільськогосподарського експорту України на початку ХХ ст., стану українського сільського господарства в роки війни. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії, кризові тенденції в аграрному секторі економіки в роки «Великої війни» О. Реєнт досліджує і в низці одноосібних наукових публікацій [9]. Важливе дослідження щодо продовольчого становища в Україні в роки Першої світової війни здійснила Н. Шапошнікова [10].

Селянське питання на зламі століть стало предметом наукового пошуку Н. Ковальової, яка у низці ґрунтовних наукових праць на основі документальних та наративних джерел проаналізувала передумови та причини «аграрної революції» в Україні, показала її наслідки для українського селянства [11]. Соціокультурний аспект історії селянства України початку ХХ ст., зміни в світогляді та поведінці селян, які відбулись в під впливом модернізаційних та революційних процесів, досліджено в монографії О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси» [12].

Селянські імперативи української революції є об'єктом наукового вивчення В. Верстюка, в наукових працях якого значну увагу приділено вирішенню селянського питання в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр., місця й ролі селянства в теорії і політиці більшовизму [13]. Критичним осмисленням аграрної політики в Україні періоду національно-демократичної революції в контексті соціально-економічних процесів, які протікали в українському селі, характеризуються наукові дослідження І. Хміля, С. Корновенка, В. Лозового [14]. Крізь призму аналізу реалізації аграрного питання в діяльності різних інституційних форматів дають виважену оцінку стану ведення сільського господарства, вирішенню земельного питання в буремні переломні роки автори дослідження «Сільське господарство України 1917–1920 років: реалії та пошуки» [15].

Наукову та теоретико-практичну цінність мають колективні дослідження «Селянство, земля і влада в період Української революції 1917–1921 рр.» [16] та «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» [17], автори якого ґрунтовно вивчили питання соціокультурних трансформацій в українському селі на початку ХХ ст., здійснили аналіз аграрного законодавства та механізму проведення перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами.

Український історіографічний процес доби незалежності характеризується значними напрацюваннями важливих питань життя

доколгоспного села, зокрема в період нової економічної політики. Науковим осмисленням питань, які раніше перебували в ідеологічних лещатах, характеризуються насамперед здобутки С. Кульчицького, спрямовані на вивчення спроб державної партії втілити в життя комуністичну доктрину, на розгляд концепцій соціальної та економічної політики, на аналіз суспільно-політичних і соціально-економічних процесів у площині «суспільство – влада» в радянській Україні років непу, на з'ясування сутності та особливостей нової економічної політики в українському селі [18].

Конкретно-історичну спрямованість мають монографії В. Калініченка, в яких порушено як наукову проблему ґрунтовні аспекти соціально-економічної характеристики сільського господарства України в період непу. Напрацювання автора характеризуються використанням широкого кола документальних джерел з метою подати об'єктивну картину життєдіяльності індивідуальних селянських господарств, динаміки сільського населення і землекористування, стану матеріально-технічної бази, розвитку рільництва, продуктивності селянської праці тощо [19].

Виваженістю і об'єктивністю характеризуються наукові судження сучасних вітчизняних дослідників про фінансову політику владних інституцій в період соціально-політичних трансформацій 1917–1929 рр., становлення та діяльність податкових органів в Україні в період непу, характер податкових платежів селянства. Науковий інтерес становлять напрацювання Ю. Котика, С. Корновенка, В. Лазуренка, П. Гай-Нижника [20]. На переконання дослідників, партійне керівництво радянського режиму використовувало оподаткування як інструмент економічного терору проти українського селянства [21, с. 46]. Виваженими є й висновки дослідників щодо карально-репресивних, класово-дискримінаційних тенденцій у податковій політиці радянського режиму [22, с. 165].

Поза увагою дослідників не залишилось і вивчення широкого комплексу дослідницьких проблем, пов'язаних з відродженням в радянських умовах і подальшим функціонуванням української сільськогосподарської кооперації. Наукова першість у висвітленні історико-теоретичного аспекту життєдіяльності української селянської кооперації, її історичної ролі у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 1920-х рр., характеристиці важливості для господарського життя села функціонування кооперативних об'єднань належить В. Марочку [23].

В сучасному історіописанні чільне місце займає науковий доробок А. Морозова. Його наукові дослідження «Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу», «Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929)», «Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929)» [24] дають можливість прослідкувати форми і методи роботи кредитної сільськогосподарської кооперації як центру господарського життя на селі, дати виважену оцінку діям кооперативної системи в соціально-економічній розбудові українського села та її координуючої ролі в селянському зерновиробництві. Науково виваженими є й положення та узагальнення, викладені дослідником в

інших публікаціях, присвячених особливостям політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х рр. ХХ ст., сільськогосподарській контрактації в добу непу та ін. [25].

Варто вказати, що сучасні аграрні студії розширюють діапазон конкретно-історичних досліджень. Тематичні ніші української історичної науки заповнюються і дослідженнями щодо досить вузько спеціальних аспектів аграрної історії 1920-х рр. Так, з огляду на обрану нами тему дослідження, вартими уваги є напрацювання сучасних вітчизняних дослідників, які на основі джерельного матеріалу і об'єктивних статистичних даних максимально виражено і конкретно зосереджують наукову увагу на питаннях селянського зерновиробництва непівського часу, партійного втручання в ці процеси, участі в них же української сільськогосподарської кооперації.

Селянське зернове господарство України в 1920-х рр., аналіз функцій зернового господарства і ринку зернових культур стали предметом наукового вивчення В. Олянич [26]. Оперуючи джерельним матеріалом, дослідниця констатує, що зернове господарство селян належало до елітної галузі сільськогосподарського виробництва, яке вимагало від них належних агротехнічних навичок і знань, а функціонально забезпечувало розвиток й інших галузей сільського господарства, як от тваринництво, птахівництво [27, с. 80].

Предметністю і фактологічністю характеризується дослідження Л. Гриневич щодо жорсткого контролю з боку радянської влади, каральної системи залякування селян за відмову продавати державі хліб на низькими цінами в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері [28]. Зернової проблеми та кризи хлібозаготівель в сільському господарстві в останні роки непу торкається в дисертаційній роботі О. Гур'єва [29].

Роль селянських фермерських господарств України у виробництві та реалізації зернової продукції власних господарств на експорт в період непу вивчав і аналізував В. Лазуренко. Він же приділив вагому увагу й загальному соціально-економічному розвитку високопродуктивних селянських господарств, їх прогресивній ролі в розвитку виробничих сил доколгоспного радянського села [30].

У фокусі наукової уваги сучасних вітчизняних дослідників перебуває і питання ролі й місця в зерновиробництві сільськогосподарської кооперації в роки непу. Ця проблематика є предметом наукового пошуку Ю. Раку, зреалізованого у ряді наукових напрацювань, присвячених як загальній характеристиці експортної діяльності самоврядних селянських організацій України, так і особливостям організації кооперативного хлібоекспорту [31]. Дослідник стверджує, що саме фахівцям кооперативної системи вдалось розв'язати ряд складних проблем, вирішення яких позитивно позначилось на збільшенні об'ємів і підвищенні якості експорту зернових, так як Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» обстоювала не штурмівщину як визначальну ознаку вирішення питань радянським режимом, а економічну доцільність цієї роботи [32, с. 136].

Сучасні вітчизняні дослідники приділяють увагу і питанням диференціації українських селян щодо їх господарської спроможності в умовах непу, аналізу життєздатності індивідуальних селянських

господарств України [33], особливостям різноманітних форм збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст., підприємницькій діяльності селянського двору [34], новим формам господарювання українського селянства в непівський період [35].

Значний комплекс праць присвячено взаємовідносинам українського селянства і владних інституцій. Увагу протистоянню селянства та радянського режиму, виробленню політики радянської влади з головних питань селянського життя приділяє О. Ганжа [36]. Дослідженням суспільно-політичних процесів в площині аналізу «офіційної» і «селянської» правди в системі функціонування українського села в 20-ті рр. ХХ ст. займається Г. Капустян [37].

Висвітленню соціально-політичних настроїв та динаміки змін суспільної свідомості українського селянства в умовах непу присвячено праці С. Дровозюка [38]. Аспекти, пов'язані з формуванням суспільно-політичних настроїв українського селянства, діяльністю безпартійних селянських конференцій як спробою спротиву тоталітаризму також знайшли своє відображення в наукових роботах О. Абраумової, В. Мотуз, Г. Георгізова, Д. Красносілецького [39].

Важливим моментом активізації наукового дослідження селянознавчої проблематики є поява наукових розвідок, присвячених регіональним аспектам сільськогосподарського виробництва непівського часу. Дослідницький інтерес викликають напрацювання А. Зінченка, І. Рибачка, О. Свідерської, Ю. Котляра, М. Олійника, Л. Лехан [40]. Важливість регіональних досліджень не викликає заперечень, бо, на думку А. Зінченка, проведення історичного зрізу на рівні губернії, попри певну територіальну обмеженість, дає можливість побачити нові грані соціальних явищ, адже в регіональному наближенні соціальні процеси часто висвітлюються яскравіше [41, с. 5].

З урахуванням обраної нами теми дослідницький інтерес також становлять праці С. Биченка, В. Анісімова, О. Дулгерової, Ю. Святця, О. Сушка, Б. Бутенка, К. Філіпшова, О. Мовчан, І. Прокопенко [42], в яких знайшли відображення дотичні сюжети, пов'язані з життєдіяльністю українського села, станом сільськогосподарського виробництва 20-х рр. ХХ ст.

Увагу дослідників привертає і аналіз історіографічного осмислення суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві перших десятиліть ХХ ст. як часу карколомних змін інституційних засад. Вітчизняна історіографічна спадщина постійно збагачується й працями, автори яких на якісному методологічному рівні досліджують основні підходи й концептуальні засади історіографічного дискурсу в аграрній історії. В контексті проблематики дослідження теоретичний інтерес викликає і низка праць історіографічного характеру [43].

Загалом, попри розмаїття теоретичних напрацювань, питання, пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в період, що досліджується, практично не виокремлюються із загального руслу досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і аграрних відносин.

Список використаних джерел

1. Завальнюк О. М., Рибак І. В. *Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 288 с.; Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України : підручник. – Київ : Знання, 2000. – 342 с.; Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України : навч. посіб. – Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. – 532 с.*
2. Коріненко П. С. *Історія українського селянства : навч.-методич. посіб. – Тернопіль, 2014. – 296 с.*
3. *Історія українського селянства : Нариси : в 2 т. / О. Андроциук, В. Баран, О. Веселова та ін.; В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; Історія українського селянства : Нариси : в 2 т. / О. Андроциук, В. Баран, О. Веселова та ін.; В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 652 с.*
4. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 224 с.*
5. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : колективна монографія. Т. 1 / відп. ред. С. Кульчицький. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. – 656 с.*
6. *Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.*
7. *Реєнт О. П., Сердюк О. В. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Ін-т історії України, 2018. – 237 с.*
8. *Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. – 480 с.*
9. *Реєнт О. П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 р. – лютий 1917 р.). Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 152–168; Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Арії, 2016. – 320 с.; Реєнт О. П. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії. Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 473–498.*
10. *Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 174 с.*
11. *Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 368 с.; Ковальова Н. А. Селянська / аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. – Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 71–75; Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2020. – 560 с.*
12. *Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.*
13. *Верстюк В. Ф. Комуністичний режим проти селянства України. Історія українського селянства. Нариси : У 2-х т. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 575–597; Верстюк В. Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму. Історія українського селянства. Нариси : У 2-х т. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 555–575.*
14. *Верстюк В. Ф. Комуністичний режим проти селянства України. Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 575–597; Верстюк В. Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму // Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 555–575; Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 55–60; Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94; Лозовий*

В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. – 480 с.;

15. Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А., Глазунов Г. О. *Сільське господарство України 1917–1920 років: реалії та пошуки.* – Київ : Укр. акад. аграрних наук, 2008. – 284 с.

16. Корноненко С. В., Землюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.).* – Черкаси, 2020. 440 с.

17. Ковальова Н. А., Корноненко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В. *Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).* – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.

18. Кульчицький С. В. *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.).* – Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928).* – Київ: Основи, 1996. – 396 с.; *Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії (Серія «Історичні зошити»)* – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

19. Калініченко В. В. *Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929).* – Харків : Основа, 1991. – 131 с.; *Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження.* – Харків : Основа, 1997. – 400 с.

20. Коти к Ю. В., Корноненко С. В. *Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.) : монографія.* – Черкаси : Вид. відділ ЧНУ, 2016. – 216 с.; *Корноненко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу.* – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 188 с.; *Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу НЕПу // Український селянин.* – 2002. – Вип. 6. – С. 109-112.

21. Котик Ю. В., Корноненко С. В. *Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.) : монографія.* – Черкаси : Вид. відділ ЧНУ, 2016. – 216 с.

22. Корноненко С. В., Лазуренко В. М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу.* – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 188 с.

23. Марочко В. *Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. Проблеми історії України : факти, судження пошуки.* – 1998. – Вип. 4. – С. 68–93; *Марочко В. І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель». Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 265–278; *Марочко В. І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький.* – Київ, 2000. – С. 115-141; *Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.).* – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.

24. Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу.* – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.; *Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929).* – Черкаси, 2020. – 447 с.; *Морозов А. Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929).* – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 418 с.

25. Морозов А. *Робота кредитної кооперації щодо забезпечення технікою сільського господарства України (1921–1929 рр.). Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки.* – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 255–263; *Морозов А. Г. Бачення ролі та значення сільськогосподарського кредиту у висвітленні дослідників 1920-х років. Уманська старовина.* – 2017. – Вип. 3. – С. 125–133; *Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства. Історія українського селянства. Нариси : у 2-х т.* – Київ : Наук. думка,

2006. – Т. 2. – С. 26–44; Морозов А. Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації. Республіканський збірник наукових праць. – Київ, 1992. – Вип. II. – С. 46–51; Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 40 с.; Морозов А. Г. Особливості політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ століття. Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 305–310; Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу. Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 230–235; Морозов А. Г., Гоцуляк В. В. Сільськогосподарська контрактація в добу непу. Український селянин. – 2001. – Вип. 1. – С. 32–37; Морозов А. Г., Компанієць О. В. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. Уманська старовина. – 2016. – № 2. – С. 29–34.
26. Олянич В. В. Зернове господарство В УСРР У 20-х роках ХХ ст. Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2008. – Вип. 11. – С. 75–81.
27. Там само. – С. 80.
28. Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. Проблеми історії України : Факти, судження пошуки. – 2011. – Вип. 20. – С. 177–192.
29. Гур'єва О. С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві УСРР 1928–1933 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Харків, 2010. – 22 с.
30. Лазуренко В. М. Роль селянських фермерських господарств України у розвитку хлібного експорту в період непу. Український селянин. 2019. Вип. 21. С. 66–73; Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння. (1921–1929 рр.). – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 474 с.; Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2011. – 346 с.
31. Раку Ю. Г. Заготівля та експорт зерна за кордон українською сільськогосподарською кооперацією в 1921–1928 роках. Наукові записки Тернопільськ. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюк., – 2007. – Вип. 2. – С. 74–76; Раку Ю. Г. Заготівля та експорт зерна за кордон українською сільськогосподарською кооперацією в 1921–1928 роках. Наукові записки Тернопільськ. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С. 74–76.
32. Раку Ю. Г. Особливості організації кооперативного хлібоекспорту в Україні у роки непу. Вісник Черкаськ. ун-ту. Серія: історичні науки. – 2008. – Вип. 133–134. – С. 133–136.
33. Степанчук Ю. С. Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах нової економічної політики. Наукові записки Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2000. – Вип. 2. – С. 130–135.
34. Олянич В. Особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. – Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 129–134.
35. Лубчинський А. А. Форми господарювання українського селянства в 20-і рр. ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільськ. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – 2015. – № 1. – С. 122–128.
36. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення тоталітарного режиму // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 1998. – Вип. 4. – С. 36–68; Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2001. – Вип. 5. – С. 200–215.
37. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2002. – Вип. XV. – С. 167–177; Капустян Г. Т. «Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. // Вісник Дніпропетровськ. ун-ту. – 2001. – Вип. 9. – С. 109–113; Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в

двадцять років двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.; Капустян Г. Т. Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х рр. тогочасною вітчизняною історіографією // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 229–233.

38. Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах НЕПу: історіографія проблеми. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 442–465; Дровозюк С. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20 – 30 рр. ХХ ст.: історіографічний аспект // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Київ, 2004. – Вип. 12. – С. 70–83.

39. Абразимова О. М. Кристалізація інтересів селянства в ідеї створення селянського союзу (1924–1926 рр.) // Вісник Черкаськ. ун-ту. Серія: Історичні науки. – 2010. – Вип. 192. – Ч. 1. – С. 84–89; Абразимова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія. – Черкаси: Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. – 190 с.; Мотуз В. К. Суспільно-політична складова трансформації традиційного устрою життя українського села протягом 1919–1929 рр. // ЛОГОС. Мистецтво наукової думки. – 2020. – Вип. 9 (січень). – С. 136–143; Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. – Черкаси: ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. – 133 с.; Красносілецький Д. Діяльність безпартійних селянських конференцій в УСРР у першій половині 1920-х років // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 165–172.

40. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 344 с.; Рибак І. В., Свідерська О. М. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження: монографія. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., Абетка, 2013. – 216 с.; Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікації землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921–1929 рр.) // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. ун-т, 2013. – № 4. – С. 25–30; Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – 354 с.; Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.): монографія. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2015. – 480 с.; Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах). – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 250 с.; Лехан Л. Б., Дацюк Т. К. Господарський стан одноосібних селянських господарств та соціальна структура селянства Лівобережної України у роки непу // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – С. 48–52.

41. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 344 с.

42. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2010. – 26 с.; Анісімов В. Земельні громади України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 1997. – 16 с.; Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 208–211; Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. – 40 с.; Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. Київ: Преса України, 2003. – 252 с.; Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 216 с.; Мовчан О. М. Голод в 1921 – 1923 рр. в південних губерніях УСРР // Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т. – Київ: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 26–44; Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1860 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 1992. – 20 с.

43. Дровозюк С. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20–30 рр. ХХ ст.: історіографічний аспект // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Київ, 2004. – Вип. 12. – С. 70-83; Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. Історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Київ, 1998. – 17 с.; Корноненко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.; Тараненко О. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського. Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 3. – С. 126–132.

УДК 94(477)"1932/1933":050"1985/1991"

**ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
НА ШПАЛЬТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ
ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ**

Валерій ДАНИЛЕВСЬКИЙ,

кандидат історичних наук,

*начальник Управління освіти і науки Черкаської обласної
державної адміністрації, доцент кафедри економіки та управління
Черкаського державного технологічного університету*

У час глибинних трансформацій, яких зазнало українське суспільство в період перебудови (1985–1991 рр.), відбувся сплеск інтересу громадськості до свого минулого, викликаний необхідністю узагальнити досвід і на етапі реформ звернутися до уроків історії.

На сторінках громадсько-політичних та літературно-художніх журналів читачі прагнули знайти відповіді на актуальні питання сьогодення. Це, у свою чергу, викликало прагнення до переосмислення історії, розвінчання радянської міфотворчості, але, з іншого боку, призвело до закономірного явища політизації історії.

«Офіційна» версія історії України, що безроздільно панувала в Українській РСР до середини 1980-х рр., не допускала науковців до розкриття «білих плям», а також призводила до спотворювання і перекручування численних фактів.

На хвилі публікації у вітчизняних часописах кінця 1980-х – початку 1990-х рр. численних історичних розвідок склалася ситуація, коли підконтрольна владі академічна спільнота просто не встигала за потоком інформації, аби дати «офіційний», «ідеологічно правильний» коментар, оцінку чи «розвінчання» оприлюдненим матеріалам. Склалася унікальна ситуація, за якої протягом 1985–1991 рр. журнальна публіцистика впевнено конкурувала з академічними істориками у питанні формування історичної пам'яті українців.

Українські громадсько-політичні та літературні журнали часів перебудови зробили значний внесок у справу де міфологізації радянської

історії. У багатьох випадках саме на їх сторінках відбувалася ревізія тем, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр., «Розстріляним відродженням», політичними репресіями, сталінізмом, культом особи Й. Сталіна та ін.

Поруч із підвищеним інтересом до тем політичних репресій та «Розстріляного відродження», увагу громадськості стала привертати тема Голодомору 1932–1933 рр. Прикметно, що саме в часи перебудови на сторінках вітчизняного часопису «Київ» читачі вперше познайомилися з класичною працею англо-американського історика і письменника Роберта Конквеста «Великий терор», яка в СРСР перебувала під заборонаю і була відомою у вузьких колах лише завдяки самвидаву [8, с. 14].

Вперше опублікована в Україні праця Р. Конквеста – вражаюче за своєю ґрунтовністю й фаховістю дослідження періоду сталінських репресій 30-х рр. ХХ ст. За допомогою наукових джерел, письмових свідчень очевидців та жертв терору, документів тієї епохи автор проливає світло на один із найбільш замовчуваних періодів історії СРСР. Розкрито не лише методику переслідувань, доносів та масових арештів невинних громадян, але й різновиди тортур та знущань над людиною. Названо імена злочинців, котрі здійснювали або санкціонували репресії. Серед них керівники радянської держави, члени ЦК КПРС, керівники низових ланок НКВД, комуністичної партії, комсомолу. Точка зору західного дослідника на перебіг подій особливо цікавий ще й тому, що це – незаангажований погляд збоку [1, с. 87–117; 2, с. 97–126].

На сторінках часопису «Жовтень» («Дзвін») тема Голодомору 1932–1933 рр. висвітлювалася в межах рубрики «Біла книга. Правда про голод на Україні 1933 року».

Таким чином було опубліковано численні спогади та розвідки П. Василевського «Алгебра геноциду» [3, с. 77], М. Запаско «Діти 1933-го року» [4, с. 71], О. Кононенко «Як страшний сон» [5, с. 93], В. Лук'яненка «Біла книга» [6, с. 73], Ф. Сизоненка «Голод у Шевченковому краї» [7, с. 84].

Одночасно із висвітленням «білих плям» історії України і публікацією архівних документів на сторінках журнальних видань в роки перебудови почали з'являтися праці українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. та науковців із діаспори, праці яких, затавровані радянською наукою як «буржуазно-націоналістичні», були недоступні широким колам громадськості.

Поява публікацій історичного характеру на сторінках вітчизняних часописів у роки перебудови мала значні наслідки. По-перше, вони здійснювали значний вплив на національну свідомість та патріотичні почуття українців. По-друге, стали поштовхом до розвитку вітчизняної історичної науки, викликавши постановку нових дослідницьких завдань та критичну переоцінку відомих явищ і подій [8, с. 28].

Зрештою, знайомство вітчизняних істориків із раніше забороненими науковими працями кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також зі здобутками діаспорної історіографії стало одним із чинників формування нової парадигми і нового етапу розвитку історичної науки в Україні.

Список використаних джерел

1. Конквест Р. Великий терор. Київ. 1990. № 1. С. 87–117.
2. Конквест Р. Великий терор. Київ. 1990. № 2. С. 97–126.
3. Василевський П. Алгебра геноциду. Дзвін. 1990. № 5. С. 77.
4. Запаско М. Діти 1933-го року. Дзвін. 1990. № 12. С. 71.
5. Кононенко О. Як страшний сон. Дзвін. 1990. № 2. С. 93.
6. Лук'яненко В. Біла книга. Дзвін. 1990. № 12. С. 73.
7. Сизоненко Ф. Біла книга. Дзвін. 1990. № 9. С. 84.
8. Данилевський В. В. Ревізія та деміфологізація української історії на сторінках вітчизняних часописів у період перебудови (1985–1991 рр.). Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2016. 30 с.

УДК (477.46-21 Чигирин ;, 1941/1943

**ЧИГИРИН В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
ЗА СПОГАДАМИ ОЧЕВИДЦІВ (1941–1943 рр.)**

Світлана ПАВЛОВА,

*заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ,

*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Чигирин багатий на славетну минувшину, пам'ятки культурної спадщини та на особистості, які відіграли значну роль в історії України. Станом на лютий 2022 р., в першій гетьманській столиці налічується сім одиниць об'єктів культурної спадщини періоду Другої світової війни. Серед них дві Братські могили (1957 р.), Пам'ятник на честь жителів міста, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни (1965 р.), пам'ятник льотчику М. Литвиненку (1989 р.), пам'ятник льотчикам, які загинули під час бомбардування Чигирини в 1941 р. (1989 р.), пам'ятник І. Н. Дубовому, командирі партизанського загону (1989 р.), та Меморіальна дошка, присвячена підпільникам Чигирини (2007 р.)

Друга світова війна на терени Чигирини, що був одним із районних центрів Кіровоградської області, прийшла в серпні 1941 р. Радянські війська відступали, проходячи через Чигирин, а жителі прилеглих сіл переганяли колгоспну худобу до Дніпра.

На кінець липня 1941 р. майже всі очільники районних установ, інтелегенція і їх родини були евакуйовані вглиб СРСР. В Чигирині залишилися сім'ї робітників, службовців та корінні жителі, котрі повернулися в місто ще із початку вторгнення нацистських військ в СРСР [12].

Очевидці згадували, що наприкінці липня 1941 р. радянські солдати відступали на Черкаси. По центральній вулиці пройшли дві численні колони, потім групи із 30–60 осіб, перейшовши через Тясмин, попрямували на північ. Виснажені, замучені, голодні йшли солдати Чигирином, а місцеві жителі пригощали їх молоком, хлібом, пиріжками. На початку серпня

1941 р. радянське командування дало наказ підірвати міст через річку Тясмин, після чого бійці перебиралися на лівий берег, чим могли. Більшість – човнами, які були припнуті по обидва боки Тясмина [14].

5 серпня 1941 р. німецькі солдати на шпилі «каланчі» – пожежній вежі, що височіла на Замковій горі, вивісили свій прапор [14]. В цей день були захоплені: пошта, телеграф, радіовузол, а із динаміка, що висів на осокорі біля пошти, звучали нацистські марші [14].

Із свідчень сучасників дізнаємося, що гітлерівці приїхали в Чигирин на мотоциклах із станції Фундукліївка. На вулиці Привокзальній прогрімилі постріли, і колона гітлерівців розділилася. Одна група мотоциклістів повернула на Замкову гору, а інша попрямувала вниз на вулицю імені Сталіна [14]. Попереду колони їхав мотоцикліст із автоматом та вівчаркою, а поряд сиділи гітлерівці із кулеметом. За ним йшов офіцер із групою автоматчиків – їх налічувалося 20–30 осіб. Навпроти будинку родини Серби, нині це будинок № 40 на вулиці Б. Хмельницького, вони зупинилися, бо назустріч їм поспішала група молодих дівчат, десь 10–15 осіб. Молодь була одягнена в національні костюми, тобто у вишивані сорочки та у вінки із стрічками. На чолі групи була дівчина, яка на чернечому рушникові несла коровай, а всі інші тримали букети квітів [14]. Група молоді зупинилася, і офіцер, підійшовши до них, із рук дівчини отримав здобу. Місцева молодь риедналась до німецьких солдат, і всі попрямували до Сільської Ради [14]. Невдовзі в цій будівлі розмістилося гестапо, яке функцінувало із 7–8 серпня 1941 р. до 9–10 грудня 1943 р. У 2003 р. цю будівлю знесли, і там була зведена церква Казанської ікони Божої матері (РПЦ) (вул. Жовтневої революції, № 31).

В той день мотоциклісти їздили Чигирином та автоматними чергами прострілювали ландшафт вулиць та кутків. Місцеві жителі ховалися в погрібах, боячись вийти зі своїх сховищ, а перехожі по вулицях падали при обстрілах на землю [17]. Хлопчаки сиділи на деревах та парканах, спостерігаючи за мотоциклістами, а ті стріляли по них. На вечір у місті було багато пораниених і вбитих серед дорослих і дітей [17].

Із 5–7 серпня 1941 р. нацистські війська заходили в Чигирин. Три дні німецький лікар ходив по дворах і поселяв військових та проводив санітарний огляд будинків, де будуть квартирувати німецькі солдати. В родинях, що мали хронічні захворювання: екземи, язви, солдат не квартирували. Всих хворих лікар брав на облік і записував до себе на прийом. Із початку серпня 1941 р. він квартирувався на вул. Шевченка № 4 там і проводив огляд. Клара Круглова 1934 р. народження згадувала, що у неї було захворювання «стрептодермії» [12]. Німецький лікар її вилікував використавши свої припарати. Майже всіх хворих дітей, які приходили до нього пригощав солодощами [12].

Німецького генерала поселили, у глиняну хату під очеретом, на вулицю Шмідта. Там проживала родина Анни Якимівни Коваленко, а на питання господині чому він обрав їхню хату генерал відповів, що «нікому навіть в голову не прийде бомбити таку халупу» [12]. В другій половині будинку знаходилися жінки, діти, а поряд у прибудові корова із телям, свиноматка, кури. За спогадами внучки Клари німецькі солдати не чіпали живність, бо у них був свій пайок [12].

7 серпня 1941 р. Чигирин повністю був окупований, а німецькі бронітранспортери вели обстріл із Замкової гори [1, 277]. На початку серпня 1941 р. на Замковій горі з'явилася могила. Можливо в ній були поховані чигиринці, які загинули в перші дні окупації. Дане поховання увінчав «своєрідний пам'ятник (камінь на камені)» із видавленими ініціалами, роком смерті та серпом і молотом [1, 277]. Невдовзі в головному корпусі «Чигиринської середньої зразкової школи» [7, 2] був відкритий німецький шпиталь [6, 34]. Нині це центральний корпус Чигиринського НРЦ (вул. Б. Хмельницького, № 30).

Нацистська влада на окупованих землях запровадила специфічний територіально-адміністративний устрій, в результаті чого Чигирин увійшов до складу Райхскомісаріату «Україна» Миколаївського генерального комісаріату Олександрівського округу (гебіту) [3, 45]. У райцентрах була створена німецька цивільна та українська допоміжна адміністрації, які за своєю структурою поділялися на округи на чолі з гебітокомісарами, міські громади – з бургомістрами, райони – з головами та села – зі старостами [8, 325]. На Чигиринщині німецьку цивільну адміністрацію очолювали: гебітскомісар Ланге та гебітскомендант Зігом. Посаду районного коменданта обіймав Клебер, а бургомістром міста був призначений Герман Петрович Молікер [3, 45]. Чигиринську районну управу, що була підконтрольна гебітскомісару, міському та польовому комендантам, очолив Олександр Сергійович Костенко [21]. При районних управах були створені служби порятунку, у функції яких входили: боротьба із партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї та нелегальних зібрань населення [8, 326]. В перші дні окупації пішли служити «новій владі» брати Запорожченки, а дочка одного із них працювала перекладачем у районній комендатурі [11]. Зокрема, наказ № 53 від 2 серпня 1943 р. підписав «Старшина райуправи – П. Запорожченко» [2, 69].

18 серпня 1941 р. в місто увійшов 826-й польовий шпиталь дивізії «Пасубіо» італійського експедиційного корпусу «CSIR» [6, 3/34]. В цей час у північній частині Чигирини знаходилися військові батареї та їдальня 826-го дивізіону італійського корпусу [6, 7/34]. Командував італійським корпусом капітан Себастьяно та унтер-офіцер Чіудо [6, 9/34].

Упродовж серпня 1941 р. радянська авіація постійно бомбардувала місто. Після нальотів якої було багато поранених серед військових та місцевих жителів. В перший день приїзду командири італійської дивізії «Пасібо», «на смену немецкой больнице», в корпусах «начальной школы» (ЧЗСШ № 1) відкрили італійський шпиталь [6, 7/34]. В ньому працювали: військовий хірург лейтенант Далл'Аква, фармацевт Страццоліні і двадцятилітні студенти-медики Військового училища італійського міста Аости: сержанти Ді Даніель і Міро Пянка із Удіні, сержант Піппо Біондо із Мессіни, сержант Гвідо Россі із Болоньї [6, 3/34]. «Все займаються перевязками, накладеннями швом и гипсовыми повязками для людей всех национальностей. В палатах пахнет кров'ю и инфицированными язвами» [6, 7/34]. За ніч було п'ятеро померлих – так розпочалася робота італійського шпиталю в Чигирині [6, 3/74].

20 серпня 1941 р. над Чигирином відбулося 16 авіційних боїв в яких брали участь радянські бомбардувальники та італійські «охотники»

[6, 7/34]. Окопавшись «в школе-приюте» [6, 7/34] юнаки раділи знаючи про «первых итальянских охотников, сражающихся в небе» [6, 7/34]. Під час бомбардування «Осколки и осколки попали в больницу. При последнем налете обрушется флигель школы и проф.» [6, 7/34]. Їхня радість закінчилася численними вбитими та пораненими серед військових та місцевих, а в лікарні з'явилося багато роботи. Італійські медики надавали допомогу всім хто її потребував.» Мы спасаем украинского мальчика, который был ранен в лоб и позже скончался. Я дал ему первый морфин....другому русскому мальчику розрывает бедрянную кость» [6, 7/34]. Цілу ніч було чути його крики і стогін. В цей час хірург оперував ногу німецького солдата, а колеги допомагали йому [6, 3/74]. Під ранок фармацевт Стаццоліні роздавав коньяк, «посколько, как гласит итальянское военное руководство, эти запасы не могут быть распределены после смерти» [6, 7/34].

Згідно наказу німецького командування від 20 серпня 1941 р. «№ 28/41», вранці, 1 серпня 1941 р. італійську дивізію «Пасубіо», яка базувалася в Чигирині, замінили нацистські батареї: «JR 419», «JR 420», «JR 421» одинадцятого дивізіону [5].

21 серпня 1941 р. «останки северной зенитной артиллерии уходят из Чигирина» [6, 7/34]. В шпиталь був доставлений із кулею в шиї «Ренцо Медайна из 80-го пехотного полка» йому влили « 300 куб. крови» [6, 7/34]. Знову цілий день гриміла авіаційна атака, в результаті якої десять померлих. За спогадами літніх чигиринців, захоронення своїх співідчизників окупанти проводили на Свято-Казанському цвинтарі міського парку, а їх могили увінчували хрести та металеві каски [12]. Італійські військові були поховані «на 826-м кладбище», в пам'ять про них лунали постріли «у Возвышености» [6, 8/34]. Більше всього цвинтар знаходився у південно-західній частині Замкової гори.

22 серпня 1941 р., увечері, німецький IV підрозділ «Abt 421» батареї зайняв позиції на схід від с. Галаганівки та був розквартирований в будинках Чигирина. Згідно наказу командування німецькі солдати 421-ї батареї залишалися на даній позиції до 24 серпня 1981 р. [5].

Того ж дня командири «Abt 420 і Abt-419» батарей отримали наказ перейти в наступ на Черкаси. 22 серпня 1941 р. бійці 420 батареї, без явних протидій, пройшли село Чорнявку та зупинилися на висоті, що знаходилася на 5,2 км південніше Черкас. Бійці 419-ї нацистської батарея зупинилася в с. Новоселиці – там вони квартирувались у місцевих жителів [5].

Паралельно із шпиталем в Чигирині функціонувала і російська лікарня – саме в неї був переведений ампутований малолітній хлопчик. Його відвідував сержант Бруно Ді Даніель «он в порядке, он узнал меня с улыбкой» [6, 8/34]. В лікарні знаходилася біжинка із Києва, із двома дітьми, вона навіть наважилась дискутувати про війну у присутності італійських солдатів. Тобто мешканці міста та італійські солдати мали більш миролюбні відносини, ніж їхні союзники, які «везде вызывают антипатию» [6/8/34]. Імовірно, російська лікарня знаходилася у корпусі чигиринської районної лікарні, які були зображені на карті Чигирина за 1844 р. Нині там розміщується адміністрація та стоматологічний кабінет КНП «Чигиринської багатофільної лікарні».

23 серпня 1941 р. італійським військомив надійшла пошта із Батьківщини. Сержанту Даніелю було відправлено «Много писем и сигарет.... Четыре открытки из Фиоренцы, одна красивие другой. Я смотрю на них... прижимаю к лицу...» [6, 9/34]. Листи мали запах Італії тобто молоді медики дуже сумували за домівкою та рідними. Завдяки авіаційним нальотам кухні не функціонували тому Міро і Даніель продавши цигарки попрямували «в своеобразный ресторан на холмах» [6, 9/34]. В цей день у місті «вечером разлетаются костры по лагерю, где каждый готовит ужин самостоятельно» [6, 9/34]. Від командування, за відвідування ресторації, молоді сержанти-медики отримали п'ять днів камерного ув'язнення, але вважали, що «так лучше, чем голод», а «с другой стороны, Чиадо «человек чести» и выполняет свой долг» [6, 9/34].

24 серпня 1941 р. другий і четвертий підрозділи німецької «Abt 421» батареї відійшли від Чигирини та рухалися в південно-східному напрямку м. Кременчука. Вже о 10 годині солдати нациських підрозділів знаходилися поблизу одного із районних центрів Кіровоградської області – Онуфрієвка [5].

Із перших днів перебування в місті медики італійці та їхні командири налагоджували стосунки із місцевим населенням, а особливо із молоддю.

У кінці серпня 1941 р. сержант Даніель познайомився із студенткою Вірою, яка вивчала інженерне діло в Одесі. Вона була високого зросту, брюнетка із чорними очима [6, 7/34]. Згодом відбулося «Интервью с красивой медсестрой из российской больницы» [6, 9/34]. В перший день знайомства вона попрохала, щоб Даніель навчав її німецької мови, але більш досконаліше нею володів сержант Піппо Біондо. Тому, у вільний від служби час, Біондо давав їй уроки німецької.

Студентка Віра допомогала сержанту Ді Даніелю вивчати російську, пишучи йому листи «кириллицей на длинном узком листе, все заглавными буквами, чтобы я мог лучше его понять» [6, 8/34]. Сержант-медик подарував Вірі «русско-немецкую грамматику» [6, 8/34], яку предбав у водія родом із німецького міста Мюнхен. Даніель допомагав її родині харчами: тобто в їхній дім приносив хліб, птицю і яйця. Зокрема, у місцевому млині придбав за одну марку п'ять кілограмів борошна, бо німецькі окупанти не дозволяли продавати його мирним жителям. Часто родини Віри та медсестри із російської лікарні запрошували студентів-волонтерів, лікарів та їх командирів на ввечерю, де пригощали курятиною та салом. Завдяки цьому деякі родини Чигирини могли безбідно існувати та були захищені від переслідувань нацистського командування.

8 вересня 1941 р. місцеві дітлахи віком «с восьми до шестнадцати лет» [6, 9/34] вже відвідували школу, яка знаходилася в корпусах бувшої Зразкової середньої школи № 1. Учні, одно із перших класів, навчалися в будівлі на центральній вулиці міста, а першою вчителькою у них була Хтодося Капітоновна Галаган [12]. Із 80-х рр. ХХ ст. по 2003 р. дана будівля мала адресу вулиця Жовтневої Революції № 31. Згідно спогадів медиків-волонтерів, випускників навчальних закладів італійського міста Удіні, місцевим старшокласникам проводили заняття під час яких «они вступали в контакт с научными предметами, которые были для нас непонятными до первых университетских курсов» [6, 9/34]. Зокрема, всі

старші класи розміщувалися в будівлі під Замковою горою, де із другої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст. функціонувала церковно-парафіяльна школа Успенського храму[11]. У березні 1942 р. окупаційна влада в корпусах місцевої школи № 2 відкрила середню сільськогосподарську школу, із трирічним навчанням. Школа готувала агрономів середньої кваліфікації [9, 58]. Прийом проводився на всі три курси. На перший курс приймали осіб, які закінчили семирічку, а також тих хто, в 1941–1942 рр., навчався у восьмому класі. На другому курсі школи мали можливість навчатися особи, які закінчили десять класів середньої школи та учні ХІ–Х класів середньої школи 1941–1942 рр. навчального року. Навчання в сільськогосподарській школі було платним [9, 58]. Директором школи призначили С. Т. Коваленка, який агітував місцеву молодь навчатися в ній [17]. Саме він приймав «медичну виписки про стан здоров'я» та «метричну виписку» у молодих людей, які бажали стати її учнями [58]. Від нього залежала «бронь», тобто можливість не бути остарбайтером в Німеччині. Серед учнів сільськогосподарської школи була Лідія Денисівна Шалько, яка до кінця свого життя використовувала знання, набуті у ті часи [17]. Всі школи підпорядковувалися «Відділу народної освіти і виховання» [9, 88], який знаходився в стінах колишнього Райкому партії на вул. Леніна № 46. Нині там проживають працівники освітніх закладів м. Чигирин [17].

Після 26-денного (14 вересня 1941 р.) перебування, 826-й польовий шпиталь дивізії «Пасубіо» залишив Чигирин. «Многие женщины у грузовиков со сладостями и слезами» [6, 10/34]. Італійська дивізія «Пасубіо» продовжила свій шлях в сторону Кременчуга проїжджаючи невеличкий аеродром, що знаходився неподалік від Чигирин. На ньому «Немецкие самолеты низко проезжают по взлетно-посадочной полосе и взлетают над рекой» [6, 10/34]. Ймовірно, це був польовий аеродром розміщений із південно-східної частини Чигирин із якого здійснювали пасажирські та грузові Ан-2 (кукурузники) польоти на Кіровоград, ще до середини 50-х рр. ХХ ст. [16].

Із кінця літа 1941 р. на Кіровоградщині розпочалося відродження релігійного життя. Німецький комісар України Кох заявляв: «В Україні, точно як і в Німеччині, кожен може вірити по своєму. Нами допускається будь-яка релігія і церковний напрям, якщо вони лояльні до німецької адміністрації... Суперечки між церковними напрямами між собою, саме щодо релігійних питань, нас не цікавлять» [20, 207]. 8–10 лютого 1942 р. в Пінську (Волинь) відбувся собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на якому було висвячено архімандрита Никонора на єпископа Чигиринського вікарія владики Полікарпа (Сікорського) [20, 148]. Із перших днів служби архімандрит Никонор активно розбудовував церковне життя на теренах України. Зокрема, 9–12 травня 1942 р. у Києві пройшов собор УАПЦ на якому відбулася єпископська хіротонія восьми єпископів. Михайла (Хорошого) хіротонізували в єпископа Єлисаветградського. В цей час представником Православної Автономної церкви тобто прихильником Московського митрополита Сергія на Кіровоградщині був архімандрит Назар Осип. Єпископ Михайло (Хороший) УАПЦ благословив створення в м. Чигирині Райнової Церковної Ради, якій підпорядковувалися всі церковні громади (парафії) на

Чигиринщині. Канцелярія Церковної Ради містилася поряд із відділом «Наросвіти і виховання» у колишньому Райкомі партії [15].

Згідно з наказом гебітскомісара та старшини райуправління богослужіння священники в церквах мусили проводити тільки українською мовою та із доходу парафій на адміністративні потреби Церковної Ради мали відшкодовувати по 100 крб [9, 88]. Очолив Районову Церковну Раду настоятель Свято-Троїцької церкви ЧСТ монастиря о. Терентій (Куроп'ятнік). Православна Автономна церква благословила відроджувати релігійне життя в Чигирині архимандрита Назара, який був рукоположений на настоятеля місцевого Воздвиженського храму. Цей храм розміщувався в стінах одного із корпусів колишньої церковно-парафіяльної школи. Там проводили богослужіння два священнослужителі: о. Назарій (Осип) та о. Олексій. Проживали архимандрит Назарій та о. Олексій майже поруч із церквою [12]. Нині це будинки на вулиці П. Дорошенка, № 59 та № 69. В ЧСТ монастирі було два священники: о. Терентій (Куроп'ятнік) та о. Наум [12].

Із самого початку окупаційна влада «регулювала» релігійне життя на Чигиринщині [19, 220]. Священники самі, без згоди районних управ та гебітскомісаріатів, не могли здійснювати служби або відкривати нові парафії. «Нова влада» заборонила викладати в школах Закон Божий та під час богослужіння примушувала священнослужителів агітувати молодь добровільно їхати на роботи в Німеччину [19, 220]. А із 16 грудня 1942 р. гебітскомісаріати вирішили протиріччя між священниками різних конфесій, так зване «мовне питання», тобто священнослужителі самі могли вирішували, якою мовою проводити богослужіння [19, 218]. Зокрема, служба в Хрестовоздвиженському храмі проводились старослов'янською, а в церкві ЧСТ обителі – українською мовою [11].

Наприкінці вересня 1941 р. на Чигиринщині була створена бригада для ремонту мосту через Тясмин, яка налічувала 30–50 осіб; всі чоловіки були із сіл Чигиринщини. Майже через місяць дерев'яний паром функціонував, тобто перевозив людей, транспорт, худобу [17]. Згідно з наказом гебітскомісара № 62 від 27 червня 1942 р. щонеділі та щочетверга на лівому березі Тясмину відбувалися базари. Так, у четвер було дозволено «везти торг лише до 6 год. ранку» [9, 53]. Із прилеглих сіл їхали та йшли люди, щоб продати власні продукти та придбати необхідні для вжитку товари, зокрема борошно, сіль, цукор, сірники, одяг та взуття [16].

В листопаді 1941 р. окупанти дозволили відкрити Чигиринський народний драматичний театр. Акторами театру служили люди, які не належали до призовного віку та до війни займалися у сфері театрального мистецтва. Серед них були корінні чигиринці, випускники Київського театального інституту ім. Карпенка-Карого, працівники різних театрів СРСР: Іван Бінський, Іван Бурменко, Григорій Москаленко, Федір Вербівський та інші [2, 312–313]. Театр у своєму репертуарі мав українські народні пісні, танці, п'єси. Труппа ставила концерти, драматичні п'єси не тільки в Чигирині, а й в прилеглих селах та в м. Олександрівка [2, 312]. В Чигиринському народному театрі артисти популяризували національну культуру, а для жителів міста театр став осередком культурного життя.

Кіровоградська область завжди була багата на мінеральну сировину, на базі якої можливо було розвивати місцеву промисловість. На початку жовтня 1941 р. окупаційна влада провела геологічні розвідки у Єлизаветградському, Новогеоргіївському та Чигиринському районах, де виявила поклади гіпсу. Зокрема, в с. Вершаці, що в Чигиринському районі, серед червоно-бурих глин зустрічався гіпс. Тобто на один кубометр глини припадало 180,5 кг гіпсу, який у 40-х рр. ХХ ст. був сировиною для виготовлення алебастру [23, 3]. Газета «Український голос (Кіровоград)» за 18 жовтня 1941 р. повідомляла, що в Чигирині поклади пісковика «здавна використовувалися на виготовлення жорнового каміння, точильних брусків... Треба відновити цю галузь промисловості... У міру розвитку народного господарства треба все в більшій мірі використовувати мінеральні багатства області спершу хоч кустарну промисловість, так потрібну на сьогоднішній день» [23, 3].

На даний час архівні матеріали та польові дослідження не підтверджують інформацію, що в роки нацистської окупації були відроджені промисли видобутку та обробітку пісковика на Замковій горі, а також проводилися роботи для використання червоно-бурих глин у с. Вершацях [16]. Тим паче, що в цих населених пунктах за часів радянської влади і в роки незалежності так і не була розвинута галузь промисловості по виготовленню із мінеральної сировини цих будівельних матеріалів.

Нацистська влада (1941–1944 рр.) акцентувала увагу на розвиток сільського господарства в Україні. Вона започаткувала новий земельний лад, що повинен був запровадити успішну діяльність не тільки на «широких ланах так і в старостатах і в канцеляріях земельних відділів і в фельдніршафтах» [4, 4]». «Нову додаткову врожайність» влада чекала від шкіл, де навчали спеціалістів для галузей с/г виробництва, розширених приватних земельних ділянок, що в 1938 р. були відібрані в колгоспну власність, проведеної статистики в галузі тваринництва, наявного сільськогосподарського реманенту в господарствах [4, 2]. Чигиринський район завжди вважався передовим районом: «Тут своєчасно впорались із збиранням ранніх та пізніх культур, доброякісно провели озиму сівбу і виконали підвищений в цьому році план озимого посіву на 100%» [22, 2]. На початку 1942 р. більшість господарств району «всю увагу звернули на підготовку до весняної сівби» [22, 2]. У всіх господарствах була проведена «очистка насіння і перевірка його посівних якостей в контрольно-насіннєвій лабораторії» [22, 2] та «ремонт сільськогосподарського реманенту, тракторів, с-г машин» [22, 2]. В цей час у Чигирині функціонувала машинно-тракторна станція (МТС), там теж проводилися ремонти сільськогосподарської техніки, а розміщувалася вона в стінах сучасного Чигиринського РСТК ТСОУ. Нині корпуси Автошколи ТСО знаходяться на вулиці Петра Дорошенка, № 104, а будівля, де була «контрольно-насіннєва» [22, 1] лабораторія, – на вулиці Дмитра Вишневецького, № 24 [10].

В зв'язку із розоренням цукрових заводів в Кіровоградській області багато бурякової сировини залишилися непереробленою. В місті Чигирині та в селі Янич Чигиринського району завдяки ініціативи «голови Райуправи і

Рейзекоменданта» [22, 2] фахівці організували «кустарну переробку бурякової сировини на сироп, повидло, мармелад, цукерки тощо» [22, 2]. На заводі «80 робітників міста Чигирина знайшли собі роботу..., а значить і засоби існування для себе і своєї родини» [22, 2]. Знаючи про чималі врожаї солодких коренів на Чигиринщині «нова влада» планувала «переробити за зимовий час до 20,000 центнерів буряків» [22, 2]. В лютому 1942 р. очільники та фахівці Чигиринського району ініціювали «всім бурякосійним районам області» підхопити дану ініціативу та «в зимовий час» займатися переробкою цукрових буряків [22, 1].

На кінець березня 1942 р. на теренах Чигиринського району не вистачало робочої худоби та хліборобського інвентарю. «Худоба, що знаходилася під доглядом окремих хліборобських родин виглядає краще, ніж та, що в усупільнених стайнях і оборах» [4]. Тобто поряд із «громадськими дворами»(бувші колгоспи) були фермерські господарства їх підтримувала окупаційна влада [4, 2].

Упродовж 1941–1944 р. в Україні нацистська влада постійно проводила продовольчу політику на розвиток сільського господарства видаючи розпорядження та накази. На підставі розпорядження Чигиринської повітової управи та сільськогосподарського бюро місцеве населення було зобов'язане: «громадяни, що будуть працювати своїм тяглом менше 1–2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування коней, якого із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір, суворо забороняється роботи перепродаж коней за межі свого села» [8, 26]. У розпорядженні Чигиринської управи йшлося й про те, що «на кожного птахівника (власника) покладено обов'язок здачі 260 яєць на рік, і байдуже чи від 5, чи від 20 курок»[8, 26].

Упродовж 1941–1943 рр. в Чигирині функціонувало шість млинів, вони височіли по праву сторону шляху, що йшов на станцію Фундукліївка. А в будівлі колишнього млина О. Г. Безродецького знаходилася «електростанція» та працювали «крупорушка та маслобойня» [14]. На центральній вулиці міста, у двоповерховому приміщенні, функціонував молокозавод [14].

Окупаційна влада боролася із проявами самогонваріння, яке шкідливо впливало на дисципліну українського населення. Тому в січні 1942 р. Райуправою було видано наказ, згідно з яким населення повинно було протягом трьох днів здати самогонні апарати. Зокрема, в місті Чигирині – до Служби порядку. Особи, які не здадуть апарати, будуть оштрафовані, а їхні апарати конфісковані. За перший раз – на 300 крб., другий – на 500 крб., а за третій – передані німецькій військовій владі. В основному, міське населення апарати здавало тому, що майже в кожній оселі проживали нацистські солдати. І гнати самогон було небезпечно, адже кожної хвилини гітлерівці могли зайти та побачити самогонний апарат [9, 49]. Німецькі солдати були законослухняними – тобто, в кращому випадку – штрафи були неминучі. А згідно наказу від 2 лютого 1942 р. кара за незданий апарат «буде розглядатися як бантизм, і замічені у цьому будуть на місці розстріляні» [9, 48]. Тим паче, що із лютого 1942 р.» нова влада» видавала горілчані вироби на «родинні свята:

як-то: христини, весілля і інш.» [9, 49]. В Чигирині заяви на «оковиту» приймали в Райземуправі [9, 49].

30 січня 1942 р. при Чигиринській райуправі була організована ініціативна група по створенню товариства Червоного Хреста «по місту Чигирину та Чигиринському району» [9, 61]. «Товариство Червоного Хреста повинно виступити як справжній захисник інтересу обездолених людей, створити допомогу як матеріального характеру, так і в рації допомоги по розшуку відсутніх батьків, чоловіків та інших членів родин, підхвачених війною та жидо-більшовицькими бандитами» [9, 61]. Майже через три місяці Червоний Хрест ліквідували, і всі його матеріальні цінності були передані новоствореному Міськпромкомбінату [9, 62].

Згідно наказу від березня 1942 р. Гебітскомісара Ланге, який був виданий ним в зв'язку з наближенням свята Воскресіння Господнього. Усі мешканці Чигирини мали «... очистити свої двори від всякого сміття та гною. Увесь мусор повинен бути убраний у ями та засипаний землею. Почистити димоходи та побілити хати. Відремонтувати огорожі своїх дворів. Підмазати стволи садових дерев. Керівникам громади налагодити роботу добровільних пожежних дружин та привести у належний стан пожежний реманент» [9, 87]. Нововведені порядки влади для місцевих жителів були традиційними, бо навіть за більшовиків міщани до Великодня чепурили свої будинки.

27 квітня 1942 р. був створений «Український комітет самодопомоги», завдяки якому, на Чигиринщині, розпочалася робота по допомозі дітям не маючих родин, сім'ям без годувальника та німеччинами старим, які потребують допомоги «зі сторони другої особи» [9, 60]. Комітет значну увагу приділяв «родинам, потерпілим від війни та більшовицького ладу у підшукуванні їм роботи, определенні дітей шкільного віку до шкіл та інші заходи». Функціонування комітету самодопомоги забезпечив «Сільбанк», перевівши кошти на рахунок новоствореної організації [9, 61]. У Чигирині, завдяки діяльності комітету самодопомоги, був відкритий дитячий притулок. На його утримання збирали кошти із кожного двору. Тобто, щомісячно для сиріт кожна родина виділяла 1 крб. В 1942 р. кошти перерахували сільуправи Чернечого, Бужина, Чигиринівки, Самбросівки, Кудашевого, Вітово, Деменців, Мордви, Тіньок, Топилівки, Худоліївки [9, 61]. На кінець грудня 1942 р. іншими сільуправами план по зборі коштів дитячому притулку не був виконаний. Більше всього, сиротинець розпочав своє функціонування в корпусах поряд із німецьким шпиталем.

Протягом 1941–1943 рр. із Кіровоградщини було депортовано на роботи до Третього райху 52000 осіб – це 4,36 % до всього населення, проживаючого на її теренах на 1.01.1041 р. [18]. Зокрема, згідно плану, підписаного Гебітскомісаром Ланге, число добровільців із Чигирини становило 450 чоловік [18].

Із весни 1942 р. економіка Німеччини гостро потребувала робочої сили, тож нацистська влада взяла курс на примусове вивезення українців на роботи до Райху. Упродовж 1942–1943 рр. відбувалося справжнє полювання на людей. У населених пунктах вивішували накази, списки приречених на вивезення – населення віком не менше 15 та не старше

45 років. Їх залякували: якщо вони не з'являться на комісію для реєстрації, то в них будуть спалені хати, забрані до районної жандармерії матері та молодші сестри. Згідно розпорядження від 13 жовтня 1942 р. «Всі особи 1919–22 р.н. чоловічої і жіночої статі вважати мобілізованими. З'явитися на мобілізаційний пункт у м. Чигирин у паспортний стіл ...Неявка – відповідальність за законами військового часу» [9, 51]. Одружених та вагітних на роботи в Німеччину забирали тільки за їхньою згодою, тому багато молодих людей брали шлюб. Більшість із них вінчалися у відроджених церквах. В Чигирині таїнство Хрещення проводили священнослужителі Свято-Троїцької церкви ЧСТ обителі та Воздвиженського храму [21]. Багато місцевих дівчат, щоб їх не забрали в оstarбайтери, переховувалися в болотах Тясмина або всю окупацію просиділи в погрібах свого двору. Приходили додому тільки вночі взяти харчів, а із погребів піднімалися подихати свіжим повітрям і знову спускались у схованки. Одного разу, коли молодь повернулася додому по продукти харчування, німці влаштували облаву. Так оstarбайтерами стали мешканці Чигирини: Марія Рясик, Наталія Яценко, Ігор Дяченко, Володимир Лагода, Валентина Борисова, Явдокія Нерода, Ігор Мінський, Вустя Хмільна, Іван Олійник, Анна Козир, М. Больбот, які примусово працювали в Німеччині до 1945 р. За часів радянської влади особи, які були вивезені на роботи до Третього райху, мали тавро «оstarбайтер». Вони втратили можливість працювати за фахом і заробляли на життя там, де була можливість. Всі роки в СРСР «оstarбайтери» були принижені та відчували себе людьми другого сорту. Тільки в незалежній Україні це ненависне тавро було знято. Зокрема, в 90 рр. ХХ ст. та у 2007 р. в Україні 471 000 оstarбайтерів від Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» отримали 867 млн. євро [18].

Під час окупації в Чигирині функціонувала пошта, там працював житель с. Вершаць Михайло Приходько. В його функції входило контролювання листів, що надходили від місцевих оstarбайтерів [16]. У 1941–1943 рр. пошта знаходилася на місці сучасного Чигиринського РВ УМВС України (вул. Б. Хмельницького № 55) [16].

На початку жовтня 1942 р. було оголошено населенню Чигиринщини, що із 8 жовтня 1942 р. цивільний суд розпочав свою роботу та знаходиться в Чигирині «за адресою вул. Грінченка – камера суда (звернення були)» [9, 51]. Суд приймав до розгляду справи «по цивільним позовам: аліменти, розподіл рухомого майна і т. інше» [9, 51–52]. В місті були організовані камери суду цивільних та кримінальних справ. Нині приміщення бувшого цивільного суду знаходяться на вул. Д. Вишнівецького № 15–17, а камери суду на вул. Грушевського № 23. Через рік (27.08.1943 р.) у одному із приміщень (Д. Вишнівецького № 17) суду була відкрита нотаріальна контора. В установі переводили документацію «всякого роду правових угод і посвідчень, договорів і копій документів» [9, 53].

У часи окупації (1941–1942 рр.), крім двох базарів на тиждень, в Чигирині функціонувала крамниця знаходилася вона у великій довгій споруді, що височіла на центральній вулиці. Місцеві жителі її називали «Лавкою» там можна було придбати взуття, посуд, цвяхи. Продавцями в

«лавці» працювали: Кузьменко Василю Сергієвич та Кучеренко. На початку 60-х рр. ХХ ст. будівля була знесена і на її місці звели кінотеатр «Промінь». На сьогодні (лютий 2022 р.) в ньому функціонує одна із найбільших крамниць Чигиринщини супермаркет – «АТБ» [13].

В середині липня 1943 р. «при в'їздах та виїздах» із населених пунктів та на віддалених від міста перехрестя доріг Чигиринщини були встановлені «вивіски з назвою...на німецькій та українській мові» [9, 50]. Зокрема, із трьох боків Чигирини стояли вказівники, які були виготовлені із дерева. Такий із написом німецькою «TSCHIGIRIN» зображений на світлині, що нині знаходиться в колекції історика та краєзнавця Олександра Солодаря.

На початку зими 1943 р. в Чигирині окупанти вчинили розправу над групою підпільників, які протягом 1942–1943 рр. проводили диверсійні дії на теренах Чигиринщини. Група складалася із чотирьох осіб, а очолював її В. І. Руденко. Юнаки висадили в повітря міст, що знаходився на шляху між Чигирином і Черкасами, постійно виводили із ладу телеграфний зв'язок між Чигирином, Кіровоградом, Черкасами та Смілою [3, 44]. Місцевий житель Володимир Кузьменко розповідав, що на центральній вулиці міста окупанти встановили шибениці, на яких і повісили комсомольців. Серед них: І. Д. Назаренко, І. І. Рясик, К. Г. Винниченко, П. Л. Іващенко. Після визволення міста їх поховали на Замковій горі [12]. Ці спогади підтверджує документальна хроніка «В стародавньому Чигирині».

На початку грудня 1943 р. в небі над Чигирином розпочалися повітряні бої між радянською авіацією та німецькими «мессершмідтами». Під час цих боїв була зруйнована місцева пошта та споруда німецького шпиталю. Напівзруйнований центральний корпус колишньої Зразкової середньої школи №1 добре видно в документальній хроніці «В стародавньому Чигирині». Перед відходом німецькі солдати підпалили всі будинки від ЧСТ монастиря аж до вулиці Черкаської. Підірвали паром, млин Безродецького, електростанцію та молокозавод [14]. Майже п'ять днів (грудень 1943 р.), перед відходом німців, чимало місцевих жителі ховалися в очеретах Тясмина. Тільки коли побачили червоний прапор на дерев'яному шпилі «каланчі», повернулися додому. Радянські солдати заходили в будинки чигиринців – там їх пригощали їжею та пропонували квартируватись [12]. Зустрівши місцевих чоловіків, радянські офіцери кричали на них, бо вважали, що вони «сиділи біля спідниць своїх дружин».

12 грудня 1943 р. в першій гетьманській столиці розпочалося мирне життя, а із 8 січня 1944 р. Чигирин знову став одним із районних центрів Кіровоградської області. З цього дня особи чоловічої статі поповнили ряди радянської армії, багато із них не повернулися в рідний Чигирин.

Аналізуючи архівні матеріали, розповіді очевидців та світлини тих часів, приходимо до висновку, що в роки нацистської окупації в Чигирині працювала військова адміністрація, фінансові та судові установи, розвивалося сільське господарство, галузі харчової промисловості, гуртова торгівля, діяли медичні і освітні заклади, культурні та релігійні осередки. А завдяки репресивній політиці Радянського Союзу місцеве населення було розділене на тих, хто підтримував нацистську окупацію, і на тих, хто боровся та загинув за радянську владу.

Список використаних джерел

1. Абашина Л. О. Братська могила на Богдановій горі / Чигиринщина історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12–13 листопада 2015 р. – Черкаси: Вертикаль. – С. 276–278.
2. Абашина Л. О. Митці Чигирини в роки Великої Вітчизняної війни / Чигиринщина : Історія і сьогодення матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р., Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 312–315.
3. Абашина Л. А. Окупаційний режим 1941–1944 років на Чигиринщині : Хроніка подій./ Чигиринщина в історії України. «Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III школи Чигиринського району Черкаської області. – Черкаси, 2008. – С. 65–69.
4. Голос Полтавщини. – №26.29.03.1942. – 4 с.
5. Gefechtsbericht A.R.125 der Zeit v.8.8.bis 25.9.41. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: wwii.germandocsinrussid.org;
6. Джакомо Бруно Ди Даниель. Семь месяцев с «Пасубио» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.maserada.com/pasubio.htm> 34/34;
7. Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1835-1936 р. навчальний рік.-Видання колективу Чигиринської середньої зразкової школи. – 6 с.
8. Клименко Т. Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсів: vit.gov.ua/pages/Journal_files/09.01.2020/pdfnim-26-2019-13-40.pdf.36с.
9. Кукса Н. В. «Окупаційний режим на Чигиринщині (серпень 1941 – січень 1944 рр.): архівні документи свідчать» /Чигирин в історії України. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області. – Черкаси, 2008. – С. 44–63.
10. МПД автора: Записано від Бурми О. І. 1947 р.н., м. Чигирин.
11. МПД автора: Записано від Кривошеї Г. Г., 1913 р. н., м. Чигирин.
12. МПД автора: Записано від Круглової К. К. 1934 р.н., м. Чигирин.
13. МПД автора: Записано від Кузьменко В. В. 1936 р. н., м. Чигирин.
14. МПД автора: Записано від Салабая М. 1936 р.н., м. Чигирин.
15. МПД автора: Записано від Скоробагатої Г. І. 1939 р.н., м. Чигирин.
16. МПД автора: Записано від Цибенко Г. Н. 1932 р. н., м. Чигирин.
17. МПД автора: Записано від Шевчук Н. М. 1947 р.н., м. Чигирин.
18. Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третньому Райху: скільки їх було. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
19. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20-60-х роках ХХ ст.). – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 376 с.
20. Рожко В. Високопреосвященний Никон Абрамович. Архієпископ Київський і Чигиринський, митрополит УАПЦ на еміграції. Луцьк ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2017. – С. 316.
21. Солодар О. Чигиринські націоналісти: Олександр Сергійович Костенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: academia.edu/43108987/Діяльність_Організації_Українських_Націоналістів_на_сході_України._Збірник_статей._№2.
22. Українські (Кіровоградські вісті) – №10.04.02.1942. – 3 с.; Український голос (Кіровоград) – №15.18.10.1941. – 4 с.

УДК 796.034-056.26(477)"200"

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ СПОРТУ ІНВАЛІДІВ В УКРАЇНІ У 2000-х рр.

Богдан КУЛИНИЧ,

*доктор філософії (кандидат історичних наук),
майстер спорту України міжнародного класу з футболу,
доцент кафедри фізичного виховання та здоров'я людини
Черкаського державного технологічного університету*

Період історії українського паралімпізму від початку 2000-х рр. характеризується поступальним розвитком усіх напрямків фізичної культури і спорту людей з інвалідністю. І хоча підвалини українського паралімпізму були закладені ще на початку 1990-х рр. зі створенням Українського центру з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю («Інваспорт») і таких же регіональних центрів, справжнє усвідомлення значущості паралімпійського спорту відбулося після 1996 р.

Тоді перша паралімпійська команда незалежної України завоювала перше золото, срібло, бронзу. Невелика команда зайняла 35-те місце серед команд понад ста країн світу. Перше паралімпійське «золото» українські спортсмени отримали 24 серпня, в день п'ятої річниці Незалежності [1].

Розпочата в цей період багатогранна робота державних закладів і громадських об'єднань з фізично-спортивної реабілітації інвалідів опиралася тоді на уже створену саме в Україні і апробовану на практиці нормативно-правову базу для здійснення роботи із залучення до занять спортом людей з обмеженими фізичними можливостями.

У 2000 р. в Україні діяло 65 структурних підрозділів регіональних відділень Українського центру «Інваспорт», які складали кістяк усієї роботи з розвитку спорту інвалідів. Інваліди долучалися до занять спортом у 27 ДЮСШ та 111 фізкультурно-оздоровчих клубів інвалідів. Сформована система фізичної культури і спорту інвалідів України яка складалася з таких підсистем: 1) лікувально-реабілітаційну; 2) фізкультурно-оздоровчу; 3) масовий спорт інвалідів; 4) спорт вищих досягнень, включаючи міжнародні змагання.

Як один із важливих чинників розвитку паралімпійського спорту в Україні у 2000-х рр. розглядаємо дієву співпрацю державних і громадських організацій. Зокрема, координаційну функцію у діяльності громадського спортивного руху інвалідів виконує Національний комітет спорту інвалідів, який об'єднує чотири національні федерації спорту інвалідів і представляє Україну у міжнародному паралімпійському та дефлімпійському русі та виконує функції Національного паралімпійського комітету.

У цей період понад 25 тисяч інвалідів, з яких 14,5 тис. – діти шкільного віку, відвідували фізкультурно-реабілітаційні групи і спортивні секції з 25 видів спорту. В Україні проводилося понад 200 чемпіонатів, першостей і кубків з 17 видів спорту серед інвалідів з вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату та інтелекту.

Для залучення дітей-інвалідів до активних занять спортом і фізкультурно-реабілітаційними заходами в Миколаївській, Волинській, Київській, Полтавській і Черкаській областях та місті Севастополь були створені ДЮСШ, підготовлені документи щодо відкриття таких шкіл в Закарпатській, Херсонській, Чернігівській і Чернівецькій областях. В 16 областях на базі спецшкіл-інтернатів для інвалідів відкрито 84 спеціалізованих відділень підготовки резерву паралімпійського спорту [2, с. 12].

На початку 2000-х рр. в регіональних центрах «Інваспорту» культивувалося 25 видів спорту. Спортсмени-інваліди з ураженням опорно-рухового апарату мали можливість реалізувати свої спортивні уподобання у 17 видах спорту, з вадами слуху – в 14, зору – 13, з проблемами розумового і фізичного розвитку – 10. Кожною з цих нозологічних категорій опікувалися відповідні спортивні федерації, які у свою чергу входили до міжнародних організацій.

Найбільшою популярністю серед інвалідів користувалися такі види спорту як легка атлетика, якою займалися 2917 осіб, настільний теніс – 1513, шахи – 1404, футбол – 1685, плавання – 1050, шашки – 1042 [2, с. 12–13].

У практику роботи регіональних центрів «Інваспорту» увійшли проведення щорічних оздоровчих та спортивних змагань. Наприклад, у 2001 р. в Дніпропетровську у спортивному святі, присвяченому Дню спорту взяло участь 229 інвалідів, а в спартакіаді до Міжнародного дня інваліда – 185. У приуроченій до цієї ж дати благодійній акції «Милосердя» на Херсонщині взяли участь понад 1 тис. інвалідів, а у спортивному фестивалі Київського міського центру «Інваспорт» – 340 інвалідів. На старт обласних спортивних ігор Івано-Франківщини вийшли 210 інвалідів.

У 2003 р. регіональними центрами «Інваспорту» було проведено 1042 масових фізкультурно-оздоровчих і спортивних заходів (у 2001 р. – 593, у 2002 р. – 760), в яких взяло участь понад 40 тисяч інвалідів усіх нозологій. Найбільш масово проводилися фізкультурно-оздоровчі та спортивні заходи в Дніпропетровській, Івано-Франківській, Львівській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та місті Київ [3, с. 102–103].

За даними Міністерства сім'ї і молоді України у 2009 р. структура системи «Інваспорт» нараховувала 27 регіональних центрів і 111 їх відділень в АР Крим, обласних центрах та містах (у 2008 р. – 108), 27 дитячо-юнацьких спортивних шкіл інвалідів, 178 фізкультурно-спортивних клубів (у 2008 р. – 174).

Фізкультурно-спортивною та реабілітаційною роботою впродовж 2009 р. в Україні було охоплено понад 52 тис. інвалідів з вадами слуху, вадами зору, враженням опорно-рухового апарату, наслідками ДЦП, вадами розумового та фізичного розвитку.

На початок 2010 р. до занять у спортивних секціях та ДЮСШ було залучено 20,7 тис. інвалідів, у тому числі з вадами слуху – 7,7 тис. осіб (37,1 % від загальної кількості), з враженням опорно-рухового апарату – 6,6 тис. осіб (31,8 %), з вадами розумового і фізичного розвитку – 3,4 тис. осіб (16,5 %), з вадами зору – 3,0 тис. осіб (14,4 %).

Найбільш популярними видами спорту традиційно залишалася легка атлетика, якою займалися 3631 особа, футбол – 2712 осіб, теніс настільний –

2214 осіб, шахи – 1757, шашки – 1784, плавання – 1610 осіб, волейбол – 1413 осіб.

Фізкультурно-спортивну роботу в системі «Інваспорт» у 2009 р. здійснювали 288 штатних тренерів, серед яких 60 % мали фізкультурну освіту. Окрім того до роботи зі спортсменами-інвалідами залучалося 618 кваліфікованих тренерів (82 % з фізкультурною освітою) з погодинною оплатою праці.

Українським центром «Інваспорт» у 2009 р. на базі Національного центру паралімпійської і дефлімпійської підготовки та реабілітації інвалідів в місті Євпаторія проведено табори фізкультурно-спортивної реабілітації інвалідів за участю тренерів-реабілітологів. Усього було проведено 28 заходів із загальною кількістю учасників з регіонів України – 522 особи та 2 реабілітаційно-оздоровчі збори для 110 інвалідів. Під час канікул близько 6 тис. дітей-інвалідів було оздоровлено у таборах відпочинку [4, арк. 167–172].

В організації реабілітаційної роботи засобами фізкультури і спорту мали місце і проблеми, зокрема зумовлені відсутністю належної матеріально-технічної бази. Так, відповідно до Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», інвалідам та дітям-інвалідам послуги з фізкультурно-спортивної реабілітації реабілітаційними установами державної і комунальної форм власності мають надаватися безоплатно. Однак на практиці більшість таких людей не могли займатися спортом із-за відсутності у їхніх населених пунктах спортивних закладів або непристосованість їх до потреб осіб з інвалідністю.

Зазначені проблеми було з'ясовано за результатами соціологічного опитування, проведеного науково-дослідним інститутом соціально-трудова відносин у 2010 р. серед майже 3 тис. людей з інвалідністю. Найвищу актуальність цього бар'єру відзначили 57,7 % опитаних. На цю проблему вказали 60,7 % респондентів з порушенням функцій опорно-рухового апарату [5, с. 21].

З метою підтримки у дітей з інвалідністю прагнення подолати особисті фізичні обмеження, реабілітації дітей-інвалідів засобами фізичної культури і спорту для подальшої адаптації у суспільство у 2012 р. тодішнє Міністерство освіти і науки, молоді та спорту продовжило Всеукраїнську спартакіаду «Повір у себе» серед дітей-інвалідів. Спартакіада проводиться як відкритий спортивний захід щорічно із залученням органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадськості до розв'язання проблем дітей-інвалідів.

Спартакіада проводилася у чотири етапи. Перший етап передбачає масові змагання дітей-інвалідів усіх нозологій у навчальних закладах, громадських організаціях населених пунктів. Другий етап включає обласні Спартакіади серед дітей-інвалідів зі спортивних, спеціалізованих спортивних шкіл, навчальних закладів, спецшкіл-інтернатів, громадських організацій інвалідів фізкультурно-спортивної спрямованості. Завершальна частина Спартакіади третій і четвертий етапи – Всеукраїнські відбіркові та фінальні змагання [6].

Відтоді Спартакіада стала вагомим чинником системи підготовки спортивних резервів, поповнення національних збірних команд України з

видів спорту інвалідів для підготовки та участі їх у Паралімпійських, Дефлімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи.

У масових змаганнях Всеукраїнської Спартакіади серед дітей-інвалідів «Повір у себе» в усіх регіонах України взяли участь понад 20 тис. дітей з інвалідністю. На високому організаційному рівні у МДЦ «Артек» проведено відбіркову частину Спартакіади, в якій взяло участь 409 дітей-інвалідів, які досягли кращих результатів на попередньому етапі. Фінальна частина Спартакіади «Повір у себе» пройшла у Національному центрі паралімпійської і дефлімпійської підготовки та реабілітації інвалідів (місто Євпаторія). В ній взяло участь 402 дитини з інвалідністю [7, с. 171].

У 2016 році у фінальних змаганнях Всеукраїнської Спартакіади «Повір у себе» вже взяло участь 862 дитини з інвалідністю із 13 видів спорту, з яких: з вадами слуху – 489 дітей, з вадами зору – 89 дітей, з ураженнями опорно-рухового апарату – 217 дітей, з вадами розумового і фізичного розвитку – 67 дітей. До змагань Спартакіади було залучено до 10 тис. дітей з інвалідністю [8].

Слід зазначити, що МОН України проводило й інші заходи із залучення дітей з інвалідністю до спортивного життя, у тому числі в регіонах. Так, 7 учнів ДНЗ «Одеський центр професійно-технічної освіти», які увійшли до складу збірної Одеського обласного центру з фізичної культури та спорту інвалідів «Інваспорт», брали участь у фінальному турнірі чемпіонату України з футболу серед спортсменів з особливими освітніми потребами. Обігравши команди семи областей України, одеська команда стала чемпіоном України 2011 р.

Пріоритетним напрямком роботи Національного комітету спорту інвалідів України, Міністерства молоді та спорту України і Українського центру «Інваспорт» було визначено забезпечення умов для діяльності національних збірних команд України серед спортсменів-інвалідів, їх підготовка та участь у Всеукраїнських і міжнародних змаганнях, а також державна підтримка розвитку паралімпійського та дефлімпійського руху в Україні.

Така практика набула розвитку і в наступні роки. З початку 2013 р. було проведено 187 навчально-тренувальних зборів для членів збірних команд серед спортсменів-інвалідів та 15 навчально-тренувальних зборів за кордоном. Спортсмени-інваліди брали участь у 53 всеукраїнських змаганнях [7, с. 171].

Так, впродовж 2016 р. було проведено 67 всеукраїнських змагань, 246 навчально-тренувальних зборів в Україні та 18 навчально-тренувальних зборів за кордоном [8].

Для розвитку паралімпійського спорту важливе значення має система стимулювання спортсменів та тренерів. Зокрема, у 2009 р. на діяльність системи спорту інвалідів «Інваспорт» з державного бюджету України було виділено 229113, 9 тис. грн., в тому числі на виплату винагород чемпіонам, призерам XXI літніх Дефлімпійських ігор та їх тренерам з місцевих бюджетів – 33113,4 тис. грн.

Того ж року було присвоєно спортивні звання «Заслужений майстер спорту України» 21 спортсмену-інваліду, «Майстер спорту України міжнародного класу» – 42 особам, «Майстер спорту України» – 71 особі,

«Заслужений тренер України» – 16 особам. За досягнення високих спортивних результатів на змаганнях усіх рівнів, у тому числі на Дефлімпійських іграх та за вагомий внесок у розвиток паралімпійського і дефлімпійського руху 111 осіб було відзначено державними нагородами [9, арк. 184].

Всеукраїнська система закладів фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» продовжувала розвиватися і в наступні роки. Станом на листопад 2013 року до неї входили головний Укрцентр «Інваспорт» та 27 його регіональних центрів. Вони, у свою чергу мали 103 відділення в АР Крим, регіональних та міських центрах, 26 дитячо-юнацьких спортивних шкіл для інвалідів та 168 фізкультурно-оздоровчих клубів.

На той час розгалужена мережа закладів «Інваспорту» різними формами фізкультурно-реабілітаційної та спортивної роботи охоплювала понад 30 тис. інвалідів України з вадами слуху, зору, ураженнями опорно-рухового апарату, наслідками ДЦП, вадами розумового і фізичного розвитку. Серед інвалідів, залучених до занять спортом культивувалися і розвивалися 40 видів спорту, у тому числі серед інвалідів з вадами слуху – 26, вадами зору – 19, ураженнями опорно-рухового апарату – 23, вадами розумового і фізичного розвитку – 17 [7, с. 170].

Окрім передбачених спортивним календарем офіційних змагань за участю спортсменів-інвалідів, набуло поширення проведення меморіальних турнірів пам'яті видатних спортсменів-паралімпійців. Так, 20 листопада 2014 р. регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» провів у Броварах на Київщині обласні змагання з легкої атлетики пам'яті майстра спорту міжнародного класу, тренера-інструктора збірної команди України Дмитра Сергійовича Балашова.

На змаганнях спортсменів-інвалідів у Броварах були присутні почесні гості – мати та рідні Дмитра Балашова, заступник директора Київського обласного відділення фонду соціального захисту інвалідів Роман Полозук, заступник начальника управління молоді і спорту Київської облдержадміністрації Антон Баклицький, в.о. начальника навчально-спортивного відділу Укрцентру «Інваспорт», заслужений майстер спорту України, гросмейстер Любов Жильцова, заслужений майстер спорту України, легенда українського спорту, учасник п'яти Паралімпійських ігор, рекордсмен світу та Європи, почесний громадянин міста Бровари Василь Ліщинський.

У змаганнях взяли участь близько 90 спортсменів-інвалідів з Баришівського, Макарівського, Боярського, Переяслав-Хмельницького, Броварського, Таращанського, Києво-Святошинського, Фастівського, Обухівського районів Київщини.

За програмою спортсменів-інвалідів проводились змагання з бігу на 60, 100, 200, 800 метрів, штовхання ядра, стрибки в довжину з розбігу та з місця. У змагання взяли участь спортсмени з ураженнями опорно-рухового апарату, вадами слуху та зору, вродженими розумовими та фізичними вадами [10]. Започатковані змагання спортсменів інвалідів проводилися і в наступні роки.

В умовах децентралізації основним завданням для системи «Інваспорту» стало збереження мережі дитячо-юнацьких спортивних

шкіл для інвалідів та кількості їх вихованців. Такі школи у 2016 р. діяли в усіх регіонах за винятком Сумської області. Але й там на виконання Програми розвитку фізичної культури і спорту в Сумській області на 2012–2016 рр., рішенням сесії Сумської обласної ради від 07 жовтня 2016 р. було вирішено утворити у 2017 р. комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумська обласна дитячо-юнацька спортивна школа інвалідів «Інваспорт» [8].

За даними Національної доповіді «Про соціальне становище осіб з інвалідністю в Україні» зробленої у 2013 р. спортивними секціями та ДЮСШ було охоплено 19 тис. інвалідів. З них – 7 тис. осіб з вадами слуху, 2,5 тис. осіб – з вадами зору, 6 тис. осіб з ураженнями опорно-рухового апарату та наслідками ДЦП, 3,2 тис. осіб – з вадами розумового і фізичного розвитку.

Найпопулярнішими видами паролімпійського спорту серед інвалідів традиційно залишалася легка атлетика, якою займалися понад 3,2 тис. осіб. До занять футболом було залучено 2,1 тис. інвалідів, настільним тенісом – 1,9 тис., плаванням – близько 1,6 тис. і волейболом – близько 1 тис. осіб з фізичними вадами [7, с. 171].

Останнім часом набув поширення новий для України вид спорту Бочча (Бочче) – гра з набором м'ячів з шести синього, шести червоного і одного білого або жовтого кольору, що включена до переліку паролімпійських видів спорту для інвалідів [11].

З цього ще незвичного для України виду спорту у березні 2019 р. у Ковелі Волинської області відбувся чемпіонат області з Бочча серед осіб з ураженням опорно-рухового апарату. Його організаторами виступили відділ з питань фізичної культури та спорту облдержадміністрації спільно з Волинським регіональним центром «Інваспорту». У змаганнях взяли участь 35 осіб з інвалідністю з різних куточків Волинської області – міст Ковель, Луцьк, Ківерець, Ковельського, Турійського, Любомльського, Рожищенського, Камінь-Каширського, Старовижівського та Ратнівського районів. Змагання проходили у чотирьох індивідуальних дисциплінах та в одній командній [12, с. 6].

Важливою складовою розвитку спорту інвалідів стала робота з дітьми-інвалідами, основною ланкою якої є дитячо-юнацьких спортивних школах для інвалідів. Особлива увага надається кадровому забезпеченню фізкультурно-спортивної та реабілітаційної роботи в ДЮСШ усіх типів. У 2016 р. її здійснювали 449 тренерів-викладачів, з яких 187 штатних.

Укрцентр «Інваспорт» з метою забезпечення якісної підготовки збірної команди України з різних видів спорту інвалідів приділяв увагу утриманню необхідних штатних одиниць. Їх кількість станом на 1 січня 2017 р. склала 410 осіб. З них – 315 штатних одиниць спортсменів-інструкторів та 95 штатних одиниць тренерів. Усього зі збірною фактично працювало 529 спортсменів-інструкторів та 155 тренерів.

Склад національної збірної команди України з видів спорту інвалідів включав національні збірні команди України з 22 видів спорту для спортсменів-інвалідів з вадами слуху; 13 видів спорту для спортсменів-інвалідів з вадами зору; 24 видів спорту для спортсменів-інвалідів з

ураженнями опорно-рухового апарату; 3 видів спорту для спортсменів-інвалідів з вадами розумового і фізичного розвитку. Загальна кількість спортсменів-інвалідів, які входили до складу національної збірної команди України з видів спорту інвалідів, у 2017 р. становила 2123 осіб, 955 з них входили до основного складу; 596 – до складу кандидатів та 572 – до складу резерву [8].

Важливим завданням у діяльності Національного комітету спорту інвалідів України, Укрцентру з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» є фізкультурно-спортивна реабілітація воїнів АТО – учасників бойових дій на сході України. Впродовж 2018 р. цими організаціями для них було проведено 44 таборів фізкультурно-спортивної реабілітації, в яких взяло участь 840 осіб (у тім числі – 700 осіб з інвалідністю), 15 реабілітаційно-спортивних зборів із залученням 451 особи з інвалідністю, 6 всеукраїнських оздоровчих заходів (78 осіб), а також 5 таборів спеціальної програми фізкультурно-спортивної реабілітації спільно з НАТО «Повернення до життя», в якій взяли участь 42 колишніх військовослужбовців-учасників АТО [9].

Водночас при загальних позитивних тенденціях розвитку системи роботи із спортсменами-інвалідами, у цій справі мають місце суттєві недоліки та упущення. Зокрема, існували значні проблеми у діяльності спортивних шкіл як дієвої форми резерву підготовки спортсменів вищої кваліфікації. У більшості спортивних шкіл бракує коштів для організації повноцінної навчально-спортивної роботи; придбання обладнання, інвентарю, спортивної форми, виїздів спортсменів на навчально-тренувальні збори та змагання.

Крім того, за офіційною інформацією «Інваспорту», не всі спортивні споруди (особливо басейни) надаються інвалідам для занять фізичною культурою і спортом, а також для проведення фізкультурно-спортивних заходів на безкоштовній основі або на пільгових умовах. Так, наприклад, у 2012 р. плавальні басейни у таких областях, як Полтавська та Дніпропетровська, де готуються до змагань майже всі плавці національної збірної команди спортсменів-інвалідів, надавалися за велику плату: 105,5 тис. грн. та 109,0 тис. грн. за рік відповідно. Ще в семи областях тренувальні заняття спортсменів-інвалідів у плавальних басейнах у тому ж році оплачувались регіональними центрами «Інваспорту».

Крім зазначених вище проблем, простежується тенденція до зменшення кількості спортивних клубів для інвалідів як державної, так і інших форм власності; зменшуються обсяги фінансування діяльності регіональних центрів та ДЮСШ у Чернігівській, Харківській, Тернопільській, Миколаївській областях.

Спортивні бази, на яких проводяться спортивні заняття, у переважній більшості перебувають у незадовільному стані. А з 2014 р. як наслідок анексії (окупації) Криму Російською Федерацією Україна втратила єдиний вітчизняний Національний центр паралімпійської підготовки і реабілітації інвалідів у місті Євпаторія, альтернативи якому в Україні немає. Цей Національний центр паралімпійської та дефлімпійської підготовки й реабілітації інвалідів вважався одним із найкращих у світі, що, безумовно,

зіграло ключову роль в успішних виступах українських паралімпійців на міжнародній арені.

Тривалий час спостерігається відтік спортсменів та тренерів міжнародного рівня за кордон та до інших сфер діяльності через відсутність економічних стимулів. Незначною є й участь спонсорів у фінансуванні підготовки спортсменів та проведенні масштабних спортивних заходів. Дійсно, підготовка спортсменів до складу паралімпійської збірної команди України триває багато років, проте досягнення спортсменами високих спортивних результатів на міжнародній спортивній арені є можливим, перш за все, за умови створення сприятливих умов для їх тренування, починаючи зі спортивної школи та забезпечення відповідної етапності підготовки [13, с. 220–227].

Про наявність проблем розвитку паралімпійського спорту високих досягнень говорять і самі спортсмени. Видатний спортсмен-паралімпієць Олексій Федина ще після Паралімпіади 2008 р. зазначав: «Моїм колегам, які брали участь у пекінських Іграх, потрібно було на тренування їхати за сто кілометрів від свого дому. Це зайві витрати сил та енергії, зрештою, це престиж країни». Попри такі складнощі спортсмени не здавались. Сам О. Федина знову виборов «золото» для України в Ріо, ставши чотириразовим паралімпійським чемпіоном [14].

Як проблему можна розглядати й те, що в Україні із-за фінансових труднощів розвиваються не усі паралімпійські види спорту. На Паралімпіаді в Ріо-де-Жанейро (2016 р.) українські спортсмени виступали у 15 паралімпійських дисциплінах з 22. Причина полягає в тому, що не усі види спорту однаково доступні і масові.

Наприклад, теніс на візках – фінансово затратний вид спорту, оскільки потребує спеціальних майданчиків, інвентаря тощо. До таких же паралімпійських дисциплін відноситься і парасейлінг (парусний спорт). Серед видовищних і захоплюючих видів спорту, але занадто дорогих – гонки на візках. Сучасний гоночний візок коштує як дорогий автомобіль і, до того ж, потребує спеціального обслуговування.

Тобто на паралімпійські дисципліни, якими займається 5–7 осіб, витрачати кошти з державного бюджету недоцільно. Для цього можна використовувати спонсорські кошти. Але у Паралімпійського комітету України спонсорів майже немає [15].

Таким чином, з'ясовано, що для періоду історії паралімпійського спорту України від початку 2000-х рр. характерною особливістю став поступальний розвиток усіх напрямків фізичної культури і спорту для людей з інвалідністю. Різноманітна робота державних закладів і громадських об'єднань з фізично-спортивної реабілітації інвалідів опиралася на створену у 1990-х рр. в Україні і апробовану на практиці систему організації роботи із залучення до занять спортом людей з обмеженими фізичними можливостями.

Основу усієї роботи з розвитку спорту інвалідів і підтримки паралімпійського руху у цей період становив Український центр «Інваспорт» з розгалуженою мережею своїх відділень у регіонах, які мали спортивну базу та штатні кадри. Сформована система фізичної культури і

спорту інвалідів України включала такі підсистеми – лікувально-реабілітаційну; фізкультурно-оздоровчу; масовий спорт інвалідів; спорт вищих досягнень, включаючи міжнародні змагання.

Ефективність діючої системи підтримки паралімпійського спорту, пори існуючі проблеми, у 2000-х рр. підтверджена високими досягненнями паралімпійців України у міжнародних змаганнях і лідируючими позиціями у світовому паралімпізмі.

Список використаних джерел

1. Сушкевич В. Перше паралімпійське «золото» ми отримали в день п'ятої річниці Незалежності. URL: <https://westsportcenter.com.ua/sushkevich/valeriy-sushkevych-prezident-natsional/>
2. Элиас Н. Генезис спорта как социологическая проблема // Логос. – 2006. – № 3.
3. Бріскін Ю. А. Спорт інвалідів у міжнародному олімпійському русі. – Львів : Край, 2006. 346 с.
4. ЦДАВО України. Ф. 5090. Міністерство молоді і спорту України. – Оп. 8. Спр. 1582. Протоколи №№ 01–03 засідань колегії, рішення колегії та документи до них. Довідка «Про підсумки роботи у 2009 році Республіканського комітету Автономної Республіки Крим по фізичній культурі і спорту, структурних підрозділів з фізичної культури і спорту обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (за даними статистичної звітності за формою № 2-ФК «Звіт з фізичної культури та спорту»). 09 лютого 2010 – 22 червня 2010 р. – 254 арк.
5. Звіт про науково-дослідну роботу Державної установи «Науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин. – Луганськ, 2010. – 126 с.
6. Про проведення Всеукраїнської спартакиади «Повір у себе» серед дітей-інвалідів : Наказ Міністерства науки і освіти та молоді і спорту України, Міністерства соціальної політики України № 624/310 від 25 травня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0994-12#Text>
7. Про соціальне становище осіб з інвалідністю в Україні : національна доповідь / Державна установа Науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин. Міністерство соціальної політики України. – Київ, 2013. – 198 с.; Звіт про роботу Українського центру з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» за 2016 рік. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/17654>
8. ЦДАВО України. – Ф. 5090. Міністерство молоді і спорту України. – Оп. 8. – Спр. 1582. Протоколи №№ 01–03 засідань колегії, рішення колегії та документи до них. Довідка «Про підсумки роботи у 2009 році Республіканського комітету Автономної Республіки Крим по фізичній культурі і спорту, структурних підрозділів з фізичної культури і спорту обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (за даними статистичної звітності за формою № 2-ФК «Звіт з фізичної культури та спорту»). 09 лютого 2010 – 22 червня 2010 р. – 254 арк.
9. Обласні змагання з легкої атлетики. URL: <https://www.ispf.gov.ua/news/oblasni-zmagannya-z-legkoi-atletiki>.
10. Бочча (Бочче, Boccia) – рухлива гра з м'ячами для інвалідів. URL: <http://www.trostri.com.ua/ua/boccia/> Чемпіонат області з Боча // Сила духу. – 2019. – 27 березня.
11. Терентьєва Н. О. Генеза паралімпійського руху в контексті основних положень людського розвитку // Педагогічний альманах. – 2019. – Вип. 44. – С. 220–227.
12. Глуховський М. «Перш за все люди, а вже потім гроші». Що стоїть за сенсаційним виступом українців на Паралімпіаді // Главком. – 2016. – 19 вересня. URL: <https://glavcom.ua/publications/persh-za-vse-lyudi-a-vzhe-potim-groshi-shcho-stojit-za-sensacijnim-vistupom-ukrajinciv-na-paralimpiadi-373243.html>. Опанасенко О. Паралімпійці у боротьбі за безмежні можливості. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2019206-paralimpijci-u-borotbi-za-bezmezni-mozlivosti.html>

УДК 908(477.46) «19»

«СПОГАДИ ПРО СЕЛО ШАБЕЛЬНИКИ ТА ДЕЩО ПОВ'ЯЗАНЕ З НИМ»

Наталія ЧИГИРИК,
екскурсовод

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Останнім часом дослідники все більше використовують метод усної історії, приділяють увагу збору матеріалів польових досліджень. Особливо він набув поширення серед краєзнавців. На основі зібраних свідчень безпосередніх учасників подій можна значно розширити знання про певний період історії.

Однією з найбільших будов 50-х рр. ХХ ст. стало спорудження Кременчуцької ГЕС. Під чашу водосховища з території Чигиринського району відійшло 25362,1 га земель [2; 12]. Зокрема, це і с. Шабельники. До вашої уваги представлено спогади Руденка Валерія Харитоновича 1941 року народження, жителя колишнього с. Шабельники.

«Шабельники було дуже велике село, що розкинулося вздовж ріки Дніпро. Зі сходу ріка Дніпро, з заходу – гора, північна сторона широка, південна (біля Бужина) коротша. Територія села дещо нагадувала чашу з відколотим боком від Дніпра.

Численні острови відділялися від лівого берега основним руслом Славути і омивалися водами його правосторонніх рукавів. В дитинстві, коли ми перепливали човном на ліву сторону, то казали, що це острів. Насправді це була мабуть земля між Сулою і Дніпром.

В кінці квітня починалася повінь: затоплювалися острови, коси, низини, балки, ріки виходили з берегів, з великою швидкістю неслись гілки, старе листя, зірвані дерева, змії, інші тварини... Поступово повінь зменшувалася, у червні вже з'являлися броди, а потім пересихали деякі річкові рукава. В цей час виникало чудо: мільярди мошок. Вони стояли стовпом над коровами, лізли в носа, в вуха, в рукава, сідали килимом на відкриті частини ніг, рук. Такі мініатюрні створіння під проводом більш сильніших кровососів (гедзі, оводи, комарі) розгризали товсту шкіру корів, волів, телят і пили кров. Великі тварини не витримували і бігли, щоб почухатися в куці, соняшник та інші високі рослини.

Проходили дні і нове диво: щороку 22 червня атмосфера стає чиста і жодної мошки не має. Відпадає необхідність тягати за собою курище. Це якась ємкість з жести чи іншого металу, у дні якої кілька дірочок пробитих гвіздком. Туди закладається сухий кізяк і підпалюється, якщо горить, а не тліє, підкладається щоб був дим, яким обкурюються тварини, щоб не кусала мошка. За місяць чи півтора (з половини травня до 22 червня) так просякнеш «пахучим» кізяковим димом, що цього аромату вистачить до кінця літа.

А ще були комарі та інші комахи. Це все пожива для птахів. Ще пуголовки, жаби, змії, мальки риб, риба. Отож і водилися ластівки, лелеки, журавлі, крячки, різні види чайок, сорокопуди, зозулі, кібці та інші птахи.

Влітку на лівому березі Дніпра проти сонця вигрівалися різні змії; як ідеш то боїшся, щоб не наступити. Більшість з них не отруйні. За розміром найбільші були полози (по кілька метрів довжиною). Не наступиш – не вкусить. Траплялося викидати зміїні яйця під час перевезення гною.

Завжди буду пам'ятати берег рукава Дніпра під назвою Гречанка. Ділянка берега «Маяк» була стрімкою і високою, до того ж побита норами, їх поробили маленькі пташки, що були схожі на ластівок. Називали їх щурами. Довжина такої нори 1-1,5 метра. Колонія цих «щуриків» була незліченною...

Острів Клинци був між Бужином і Шабельниками, це спірна земля, там постійно були бійки за худобу між жителями двох сіл, тому й назва така. Згодом коли стали колгоспи, то земля відійшла до нашого села.

На лівому березі Дніпра були урочища: Свиняча, Куслива, Крамарщина, Дубина та інші. Весною найкрасивіша Крамарщина: верби в 2-3 обхвати, віти під час повені аж до води. На гілках висять ремезові гнізда. Поміж вітами катаються човнами хлопці з дівчатами.

Влітку з дозволу лісників заготовляли дрова, косили траву на сіно. Різотрав'я було пахучим, що жартівники говорили: «Сіно таке, що й сам би їв».

На території Шабельників багато кучугур (піщані дюни з прадавніх часів). Було дуже багато балок і вибалків. Сама найбільша кучугура була висотою з чотириповерховий будинок.

Були болота, соснові ліси, степ, гори і узвози. В селі Шабельники в 1913 р. мешкало 4101 душ селян, з них чоловіків 2092, жінок 2009.

Основне заняття: сільське господарство. Значна частина людей працювала на річковому флоті.

Ситуація склалася цікава: весь побут, присадибні ділянки, худоба – біля річки (в чаші), посіви (хліб, соняшник, кукурудза, овочеві, коноплі). На степу, тобто «на горі», колгоспні землі, що оброблялися. Виходило по сучасному розумінні жили в «спальному районі».

Забудова села була хаотично, без якого-небудь плану. Хату будували там де подобалося місце або ближче до річки, дороги, лісу, центру села, родичів, друзів та з огляду на інші обставини.

Такі групки поселень називалися кутками, рідше вулицями. Для прикладу Голиківка від прізвища Голик. Рудівка – прізвище Руденко, Рудь. Відповідно: Больботівка, Набоківка, Крамарівка (від Крамар), Дудниківка від Дудник тощо. Іноді назва походила від події, характер місцевості, національність або прийшла з давнини. Так, Заріччя, Митлашівка, Килини (від козацької зброї).

Під майбутню хату робився насип з глини, дерну, чорнозему. По периметру обкладалося дерном, всередину засипався глей, земля, глина тощо. Потім трамбувався. Хата на такому насипі не підмокала від дощів, талого снігу. Таку розкіш могли дозволити собі родини, в яких було кілька мужиків, тяглова сила або кошти, щоб оплатити доставку глини чи глею. Кожна сім'я намагалася мати широкий двір, щоб викопати копанку, колодязь, а неподалік присадибну ділянку (в часи соціалізму – максимум 70 соток). Тут же біля хати господарські будівлі: сарай (повітка), хлів

(корівник), свининець, хлівець, курятник. В будинках старої забудови кури на ніч закривалися під димарем...

Майже в кожному дворі був колодязь, рідше – один на кілька дворів. Більшість сімей тримали корівку, яка в лютому – березні народжувала телятко, яке в кінці листопада або в січні забивали на м'ясо. Кіз і козине молоко переважна більшість шабелян не любила. Корови паслися на природних пасовищах, взимку їли духмяне сіно. Згідно архівним даним план заготівлі молока на 1945 рік в районі (повоєнний час) 429500 літрів, а по селу Шабельники – 29000 літрів, по Тінках – 13000 л, Боровиці – 21600 л. Кожне індивідуальне господарство зобов'язане було доставити в молочарні (була в кожному селі) в 40-ві рр. 200-300 літрів молока, а перед переселенням 100–150 л, бо основну масу молока давали колгоспні молочнотоварні ферми...

В колгоспі у нас трудомістким був «хлібозабір». Ще більш трудомістким було вирощування і переробка конопель...

Транспортного зв'язку з районним центрі не було. По селу і в інші села можна було добратися лише пішки. З 8 по 10 клас я ходив в школу в сусіднє село Боровицю, від дому до школи було 9 км 940 метрів.

Місцями збору людей і спілкування були базари і сільські клуби, магазини і школи. Базар був в с. Шабельники по вівторках, в с. Боровиця по четвергам, в с. Медведівка по неділях...

Обробляли городні культури на власних грядках як і на колгоспному полі вручну. Кожній жінці виділяли певну кількість рядків сапати картоплю, томати, моркви, буряків, картоплі, кукурудзи, капусти, соняшнику. Це називалося ланками, довжина рядків – гонами. Ланку жінка була зобов'язана прополювати, проріджувати...

За 2 роки до переселення село радіофікували. Під горою в Шабельниках збудували електропідстанцію. Паровий двигун крутив динаму і млина. Потужності вистачало, щоб освітлювати тваринницькі ферми і центр села, причому лише половину доби.

Паливом було все, що горить і є в наявності (від вугілля, соломи, дров до мазуту). Вдома в темну частину доби освітлювали гасницями (так називали лампи, які заправляли гасом)...

Одним із способів заробітку місцевих була відгодівля гусениці шовкопряда... Крім цього, ловили двостулкових моллюсків: ракушка довжиною 20 см, всередині м'ясисте тіло. Водилися де проточна, але не швидка вода, зокрема, в р. Гречанці. Ловці їх відварювали, м'ясо згодовували свиням, а ракушки здавали в артіль (при в'їзді до Чигирини зліва від мосту, давно ліквідована) там виготовляли з ракушок гудзики.

Не можу не згадати, що в той час, як і по всьому району, в Шабельниках був поширений туберкульоз. Хворіли частіше молоді люди в період статевого дозрівання. Часто гинули через відсутність ліків і неправильне харчування. Негативно на ситуацію впливала віра в те, що жир сприяє одужанню. Хворим була потрібна їжа багата на білки, а вживали в великих кількостях смалець, борсучий жир, жир з їжаків, собак. До кінця 50-х рр. епідемія стихла, але боротьба з туберкульозом залишалася актуальною ще не одне десятиліття...

З плином часу жителі придніпровських сіл помітили, що два пароплави на окремих відрізках ріки не можуть розійтись. На більш широкій ділянці той, що йшов з Києва (з гори за течією) зупинявся і пропускав того, що йшов з низу (з Херсона проти течії). Дніпро мілів і вужчав, поступово перетворювався через брудні стоки з промислових міст в клоаку.

Якщо на початку 50-х рр. можна було перепливаючи човном через Дніпро, взяти шполик (дерев'яний черпак) і напиться річкової води, то вже в 1952 р. воду з Дніпра пити було небезпечно. Існує думка, що до такого стану Дніпра призвели вирубка лісів в Росії (зокрема на Смоленщині) та осушення Пінських боліт. Спасати річку як транспортну артерію мало будівництво ГЕС і водосховища. Влада довела до відома жителів, які мешкали в зоні затоплення, що буде проходити переселення.

Провели перепис всіх домогосподарств, їх майно, будівлі, декоративні й плодові кущі, дикі і плодові дерева. Старі будівлі цінилися дорожче, бо з них нічого не можна використати для новобудови, а добротні, нові будівлі оцінювалися дешевше, бо вважали що з них можна щось використати для будівництва нової хати. Кущі, дерева спилували чи зрубували. Будинки як і всі інші споруди розбиралися і перевозилися на гору, щоб використати як будматеріал, паливо або для інших господарських цілей. Вигрібні ями, туалети засипали землею.

Багато людей говорили: «Де візьмуть стільки води, щоб затопити такі простори? Це все балачки». Паніки або рішучого протесту проти будівництва ГЕС не було. Звичайно шкодували за насидженим місцем, просторами. Та найбільше боялися, що не буде води. Водночас жили сподіванням на краще життя.

Навіть голова колгоспу Скринько Лука Петрович спокусився думкою: «Коли та вода набереється, – і виорав тисячі гектарів землі приготованої до затоплення і засіяв пшеницею». Колгосп придбав кілька тисяч гусенят, яких розмістили в якійсь колгоспній будівлі в районі Голикового узвозу – теж в надії не скорого затоплення. Однак вночі прибула вода, і з трьох тисяч гусенят вижило тільки шестеро – решта загинула через переохолодження.

Навантаження на людей було дуже великим: треба було забезпечити функціонування державних установ та закладів, колгоспів (сільськогосподарського виробництва) та у стислі терміни побудувати тисячі житлових будинків, виробництв, інфраструктурних об'єктів тощо.

Для забезпечення каменем функціонувало два кар'єри: біля с. Іванівка та х. Гненний (добували граніт), на Богдановій горі в Чигирині добували камінь-пісковик. В основному камінь ішов на фундаменти під будинки... Руду глину брали в узвозах...

Приватні будинки будували громадою. Для закладки фундаменту господар наймав спеціалістів (оплата була різною: грошима, відпрацюванням на побудові хати в спеціаліста, за «могорич», за родинне «дякую»).

На фундаменті ставили дерев'яну клітку. Потім збирали толоку: господар запрошував сусідів, друзів, рідню, знайомих прийти і взяти участь в проведенні глиняних робіт. Робота закінчувалася в межах 6–9 годин в залежності від величини будинку. Віднині господар був

зобов'язаний кожному учаснику толоки відробити на такій же толоці, тобто це схоже на відстрочене погашення боргу.

Толока починалася з того, що глину в кількості 2–3 тони розгортали в формі круга товщиною 20–30 см, добавляли соломі, бажано не свіжу, трохи зопрілу, добавляли води і водили коня. Таким чином, виходив «заміс». Води і соломи додавали стільки, щоб глина була в'язкою, легко піддавалася формуванню в «вальки», мала хорошу в'язкість.

Жінки такою глиною обмазували стіни, накладали горище: шар на рейки, потім парки очерету або соломи і знову шар глини. На толоці жартували, співали, господаря вимазували глиною, сажали на куряче гніздо та були інші театралізовані видумки.

По закінченні толоки вмивалися, чепурилися і по запрошенню господаря сідали до столу. Як правило толоку збирали у вихідний. Застілля були веселими, дуже багато пили горілки, відбувалася так би мовити алкоголізація населення. Це була дуже негативна тенденція.

Мені захотілося подивитися на місце де була хата. Прийшов, а кругом пуста, знайомі обриси горбів і тиша, якимось моторошно. Цивілізація «з'їдає» джерельну базу, ліси, луки. Зникають села. Втрачаються родинні зв'язки. Зникають трави і стежки. Скрізь цемент, бетон і асфальт. Кожна родина мала корівку, яка була як член сім'ї. Зігрівала своїм теплом, давала молочко, за шматочок хліба чи інше лакомство лизала руки і лице хазяїну.

Замість корівок мотоцикли, автомобілі. Зникають ластівки, лелеки. І все таки віриться, що людська душа не збідніє і не зубожіє. Людина знайде спосіб відродити природу і поєднатися з нею...» [1].

Таким чином, матеріали польових досліджень дають можливість відтворити цілісну картину сільського життя та особисті переживання самих переселенців.

Список використаних джерел

1. Матеріали польових досліджень автора. – Записано від Руденко В. Х., 1941 р. н., жителя затопленого с. Шабельники. – Вересень, 2012 р.
2. Чигирик Н. В. «Загублені» села. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 112 с.

УДК 908(477.46)

ПІДЗЕМЕЛЛЯ ХОЛОДНОГО ЯРУ

Олександр ВЕТРОВ,
почесний краєзнавець України

Про місцевість у долині р.Тясмин відомо, що «у старину греко-руські монахи пустинно-жителювали в багатьох місцях... займаючи старинні монастирі, по лісах і Тясминських островах». А на Мотренинському городищі «жили без церкви в печерах і келіях пустинних» сліди яких були видні ще в ХІХ ст. [1, с. 622]. Описав про печери Мотренинської святої обителі, ще в давнину, її настоятель Онуфрій. Про те, де проживали перші

монахи-пустинники він зазначає в статті під назвою «О кладезе преподобного Онуфрия»: «...праотцы наши, два или три, во имя святых Троицы собранные, и проживая в пещерах до построения монастыря... Последующие пустынножители неприменяя сего места, а равно и наименования соответствующаго пустынножительству их» [2, с. 10–11]. Твердий послух, нічні стояння, безнастанні молитви таким було їх аскетичне існування. Заснований ними невеличкий монастир був названий «скит Мотренинський» [3, с. 6]. За монастирськими переказами, на території городища знаходились підземні переходи і келії для саїтників: «ченці до відновлення монастиря відправляли всі свої служби і прощу в каплиці і церкві, влаштованим у печері за обрядом київських печер».

У 1677–1678 рр. під час оборони Чигирин Мотренинський монастир «сожжен и вконец разорен». І тільки в 1685 р. митрополит київський Гедеон Святополк (Четвертинський) благословив на старому місці «часовню в пещери і церков малую» [3, с. 12]. А до 1746 р. у великій печері мешкав схимонах Ігнатій, «возобновитель сего монастыря, Начальник его и Строитель». [3, с. 44].

Більшість печер вирита в глинистому ґрунті і не укріплена. Є печери й з цегляною кладкою і дубовим перекрыттям. Дані про підземні споруди у Холодному Яру цілком реальні і їх підтверджували багато історичних джерел.

Десь у кінці липня 1766 р., майже одночасно з арештом ігумена Мотренинського монастиря Мельхіседека, уніати спустошили монастир. Правда, деякі монастирські коштовності для безпеки були монахами «похоронены» в печерах від «польской стороны, так и шатающихся гайдамак». [3, с. 25].

Уже в середині ХІХ ст. дослідники зазначали: «Цю місцевість як причини її оборонних валів, що обіймають значний простір, і цікавої місцевості ми повинні зарахувати до найзнаменитіших городищ у краї», «у цих валах указують до цих пір нікому не відомі підземелля і печери, що сягають часів доісторичних, в які зазирнути не дозволяє марновірство і острах, а світоч археолога ще досі і проникнути не подумав», «ми перші насмілюємося промовити хоч одне слово, добути з попелу хоч одну іскру», «історія і археологія повинні б зайнятися якнайсерйозніше тутешньою місцевістю».

У травні 1872 р. тут побував видатний український історик, етнограф М. І. Костомаров і записав: «...ями, якими порита вся ця місцевість, вказують як на залишки печер, в яких ховалися гайдамаки» [4, с. 623–624].

У кінці ХІХ ст. археолог граф О. О. Бобринський описував: «В наружном валу обнаружено несколько входов в пещеры, которые тянутся далеко в глубь, разветвляются и иногда расширяются в виде камер; впрочем пещеры эти пока еще точно не исследованы [5, с. 53–66]. Досліджуючи підземні споруди Мотренинського монастиря, граф О. Бобринський писав: «...в один із таких ходів, котрий виявився більш доступним, я залівав; він нагадує печери на Монастирищі, поблизу Виноградського монастиря... а також київські печери. Хід розгалужується і, очевидно, йде далеко...» [5, с. 56].

У 1895 р. Володимир Антонович в «Археологической карте Киевской губернии» повідомляв: «... в вале есть пещера вырытая в лесе в виде комнаты, 18 арш. в окружности». [6, с. 111–116]. Про це ж зафіксували і в одному із статистичних збірників за 1899 рік зафіксовано: «У лісі Мотренинського монастиря в глинистому ґрунті є печера на кшвалт кімнати, що має 18 аршин в окружности» [7, с. 18].

Дані про підземні споруди у Холодному Яру цілком реальні і їх підтверджували багато історичних джерел, а також лісники і місцеві жителі-старожили. Про це описується також і в краєзнавчих публікаціях: «У нетрях Холодного Яру виявлені печерні церкви, каплиці, підземна в'язниця з набором тортурних знарядь... А скільки ще там нерозгаданих таємниць історії!» [8, с. 55].

Існує офіційний документ 1919 року, у якому йдеться: «Після того, як прогнали григор'ївців, погромщики сховалися в печері, що знаходиться поблизу Медведівки, влаштовували кожного дня наліт на містечко, грабували на протязі 6 тижнів, поки не примусили все населення тікати з містечка без грошей і без речей» [9, л. 54–56].

Згадував про підземелля Юрій Горліс-Горський у романі «Холодний Яр»: «Навівзничавілий лісовик – легендарний Рак, про фізичну силу і відвагу якого оповідали справжні байки, через щось завівся, ще з царською поліцією і літо та зиму жив у лісах, маючи схованки на деревах і під землею. Візьме на якомусь хуторі харчів – і в ліс». [10, с. 61].

«Звертаємо вздовж валу і знову виходимо на край господарського подвір'я. Дальше вал робить крутий поворот направо, а по яру між цими двома виступами валів виходить на гору дорога, що я її бачив, коли під'їздив до монастиря. В куті під валами стара, вже не вживана тепер криниця. Виступи ярів беруть її між себе. З монастиря був до неї підземний хідник. Попід усім валом теж іде хідник, який має підземні виходи і до центру монастиря, і до ліса.

Ми йшли вже понад прірвою по другому виступі: «Отам, в корчах, замаскований вхід у підземелля, до лабіринту печер, які досить добре заховалися. Кожна виложена дубами печера має два виходи у слідуючі, всі вони сполучені між собою, але, заплутавшись, можна ходити до смерти в темноті і не знайти виходу. Ми в них запас зброї переховуємо».

«Землянок для людей викопано чотири, на півсотні мешканців кожна, ще одна – довга, з трьома виходами – вміщала коней. Усі землянки сполучені між собою підземним ходом. Виходи зроблено так, що можна було стріляти «на всі чотири сторони світу» [11].

Не оминув тему підземних споруд і О. Доценко у книзі «Зимовий похід»: «Захоплені у потязі чека «панські речі», станкові кулемети, за винятком чотирьох «кольтів», міномети, частина бойових припасів, – поїхали возами під Мотрин монастир, щоб сховатися в підземних лябіринтах» [12, с. 288].

Одну із повстанських землянок описав чекіст Пташинський у своїх спогадах «Последний бой»: «...на краю входа в землянку. Спускаюсь по ступенькам лестнички, открываю дверку, вхожу. Из-за густого плавающего в воздухе табачного дыма ничего не вижу. ...Глаза начинают привыкать к туману. Оглядываюсь. Просторная комната, побеленная известью. Три

длинных стола... Землянка полна людьми, стоит неумолчный гул голосов. ... Я насчитал около тридцати человек, сидящих за столом [13, с. 24–25].

У 1921 р. тут побував «полум'яний скарбощукач», археолог, збирач і дослідник старожитностей Г. Я. Стеллецький. Він також констатував цілковиту недослідженість Холодного Яру, де ним обстежено городище з двома лініями валів, а у с. Медведівці констатовано «типову неолітичну печерю» [14, с. 40–41].

Печери в Холодному Яру – це складний підземний лабіринт, дуже подібний до Києво-Печерського. Зі слів старожилів довжина підземних ходів сягає 28 кілометрів, вели вони від Мотренинського монастиря та оборонних валів до Холодного, Червоного, Святого ярів. Є печери між стародавніми городищами. Вхід до печер був у підземеллі церкви Івана Златоуста закритий кам'яною брилою, майстерно прикрашеною химерним плетивом вінків. Вона і сьогодні стоїть біля Троїцької церкви на території колишнього Мотренинського монастиря. [8, с. 55]. Багато з них вже завалено. Узагалі печери мають загадкову мережу проходів.

Кажуть, що, йдучи під землею треба розвивати нитки, бо кожна печера має два виходи – в подальші, і всі вони між собою з'єднані. Тому, заплутавшись, можна ходити в темряві до знемоги і не знайти виходу. Тільки відважні і досвідчені мають право заходити в них. Таку сміливість мав відомий письменник Гнат Хоткевич, який у 1926 р. пройшов підземними холодноярськими ходами близько чотирьох кілометрів. Але це було давно [8, с. 55].

У 1927 р. Медведівський райвиконком повідомляв відповідні органи, що «на території коло Мотренинського монастиря на кладовищі біля Мурованої церкви при копанні могили випадково виявилось гирло печери, яка має вглиб до 4 сажнів (8,88 м), а завдовжки не з'ясовано. Дехто з мешканців монастиря спускалися в печеру, де по стінах бачили визначіння копіттю свічок хрести, знайшли в самого гирла на коріннях дерева монашецький пояс і на самому низу печери рештку ніби то трухлявої соломи. Вихід печери по зазначеним відомомстям веде в бік зовнішнього валу Мотренинського городища».

У результаті обстеження печери на місці прогнилого пенька старого дерева, 4 жовтня 1927 р. встановлено, що дуже вузький отвір-провал (вхід у підземелля довжиною 6,66 м) знаходився «від олтаря на південний схід 20 кроків», а сама печера являє собою завалений з обох боків підземний хід висотою 2,96 м і завширшки 2,2 м з семи бічними відгалуженнями – «кабицями». Середня висота відгалужень – 93 см, ширина – 1,1 м, протяжність – 1,85 м. Одна з кабиць використовувалася для зберігання вугілля. Окрім того, одне з бічних відгалужень (восьме) виявилося також заваленим ходом, що вів у напрямку монастирського валу і під старий монастир [15, арк. 140].

Ще з часів створення у Мотренинському монастирі комуни «Заповіт Леніна» в 1929 р. місцеві отримали необмежений доступ до скарбів, про які тут і нині ходять легенди. Троє комунарів полізли «обстежити» печери. У лабіринтах та відгалуженнях підземних ходів вони загубилися. Довго блукали недалеко від входу, але самотійно вибратися на верх не могли. Лише на четвертий день їх визволили звідти [8, с. 55].

У кінці 1941 р. біля церкви Мотренинського монастиря розташовувалися різні німецькі військові склади. Окрім цього, відомо, що в Холодному Яру щось прискіпливо шукали німецькі спеціалісти і археологи з відомої своєю містичністю організації «Аненербе». Можливо шукали котел скіфського царя Аріанта, виплавленого зі стріл воїнів. Ритуальна чаша, описана Геродотом, була запорукою єдності армій. У пошуках «другого Грааля» вони ретельно дослідили не одне підземелля у долині р. Тясмин.

У печерах ховалися від небезпек місцеві жителі. Так, Параска Трохимівна Чиж залишила спогади: «Коли гітлерівці наближались до Буди, ми завжди намагалися сховатися в лісі чи печерах Мотренинського монастиря» [16].

Про підриви і завали німцями ряду підземних споруд Холодного Яру весною 1943 р. і про печери, зокрема, є згадка в першому виданні книги М. Наумова «Степовий рейд»: «...в прямому розумінні слова прочесали і Холодний Яр... І знайшли-напівживих, в зітлілому одягу, напівсліпих людей, які півтора року не виходили із землянки, а тепер хиталися од вітру. Вороги шукали їх багато раз; гітлерівці підірвали і завалили виходи з підземелля Мотренинського монастиря, але не змогли знайти цих «схимників», а ми знайшли... Вигляд у них був страшний. ...Ці люди не померли з голоду лише дякуючи допомозі однієї дівчини. Обдурюючи гітлерівців, вона таємно проникала в печери, приносила харчі, наражаючись кожного разу на смертельну небезпеку [17, с. 306].

Директор початкової школи х. Буда І. Брусник у 1967 р. розповідав: «17 червня 1943 р. через Буду проїхала автомашина в бік Мотренинського монастиря. Надвечір ми почули сильний вибух – то німці зірвали печеру, що нижче монастиря» [18]. Більше світла проливають спогади колишнього олександрівського підпільника Станіслава Жигадла: «Німці по слідах переслідували наш загін. Фугасами рвали підземні ходи (печери). Від вибухів здригалися стіни Мотренинського монастиря та вікові діброви. Обстрілювали й нас. Довелося загону перебазуватися в безпечне місце, і наступної ночі здійснити похід до Несватківського лісу» [19, с. 23].

Узагалі Холодний Яр, ну прямо-таки, нашпигований загадками і таємницями. Якось усередині 60-х років ХХ ст. хтось прокопав у сирій землі біля старовинного шляху значну яму глибиною метрів зо два. Поряд купи свіжої землі валялася лопата. Копали там, де ніхто раніше ніколи не був, і про підземелля в цьому краї й мови не велось. Але внизу ями явно виднівся отвір. Найбільше здивування викликала розкопана кам'яна стіна. Тож після двох днів розкопок, уже тим, хто виявив цей розкоп, після вибрання 5–6 метрів ґрунту, відкрився хід у підземелля. Печера була викопана півколом, метрів півтора завширшки. Хід у печері постійно звертав праворуч. Мотузки швидко скінчилися, і копачі закріпили телефонний дріт. Раптом попереду побачили тупик. Він був розширений, і за його рогом, ліворуч йшов отвір ще однієї печери, але вже іншої конфігурації. У ній можна було стояти вільно, не нагинаючись, але вона була наполовину вужча. Через кроків двадцять – знову розташовувалося розгалуження. Невідомо, чим би закінчилися пошуки підлітків, якби однієї ночі розпочатий дітьми розкоп хтось не завалив.

У матеріалах «Холодний Яр – пам'ятник природи і старовини» авторства П. М. Щепачова (1982) теж згадуються підземні споруди: «У 65-кварталі на вершині Шаєвої гори є сліди однієї прадавньої фортеці, оточеної валом і глибоким ровом. А на крутих берегах річки Жаб'янки на Кизій горі біля села Макіївки – знову сліди великого городища скіфських часів і вали, що оточують площу в 150 гектарів. Існує цікаве припущення, що всі три городища були пов'язані підземними ходами з Холодним Яром, а можливо і між собою. Залишки цих ходів і зараз видно в багатьох місцях лісу» [20, с. 12].

Печери на Кизій горі між прадавніми городищами дійсно є, здавна вони вабили людей. У час небезпеки служили пристанищем для населення і скарбів. Їх можна і сьогодні побачити. Місцеві жителі залюбки фотографуються біля них.

Перекази свідчать про наявність системи підземних ходів, які з'єднувала дві обителі – Мотренинський Свято-Троїцький і Жаботинський Свято-Онуфріївський монастирі. Правда це чи вимисел сказати важко. На території останнього до наших днів збереглася підземна церква Святителя Миколая та печери. У 1996-2000 рр. їх вичистили від намитого і наносного ґрунту і дослідили археологи з м.Черкас. Загальна довжина реставрованих підземних ходів у Свято-Онуфріївському монастирі – 70 м.

На жаль, ніхто не знає прихованих віками таємниць монастирських печер у басейні р. Тясмин, це ще не прочитана сторінка в історії цього краю. Що ховають вони у собі? А, може, давним-давно уже усе розграбовано, і ніколи ніхто не доторкнеться більше до трепетної історії?

Дослідити підземні ходи Холодного Яру упродовж багатьох років намагався багато хто. Утім, долі деяких «пошуківців» не позаздриш. У монастирські печери лізли поодинокі і групами, зі спорядженням і без нього. Ті, хто просунувся найдалі, уже ніколи не мали нагоди розповісти про свої знахідки...

Немало існує навколо цієї теми міфів і просто побрехеньок аматорів від краєзнавства й інших казкарів. Зокрема, ті отвори у землі, які показують туристам позаду Мотренинського монастиря, узагалі до справжніх таємничих печер ніякого відношення не мають. Насправді то господарські споруди – залишки монастирських погребів.

А от справжню підземну печеру зі слідами вогню на стінах у Холодному Яру 8 червня 2020 року знайшла експедиція мандрівника-дослідника із Черкас Михайла Шитка.

На фото: У підземній печері, знайденій експедицією М. Шитка.

Список використаних джерел

1. *Кієвскія епархіальныя вѣдомости. – №20. – 15 октября 1864 года. – Отдел первый.*
2. *ЦДДАУК. – Ф. 180. – Оп. 1– Спр. 22.*
3. *Мариновський Юрій. Мотренинський монастир. – Черкаси – 1990.*
4. *Костомаров М. И. Исторические произведения. Автобиографии. – Киев. Издательство при Киевском государственном университете. – 1989.*
5. *Бобринський А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы: В 3-х т. – Т.2. – Дневники раскопок 1887-1889 гг.. – Карты. – Спб., 1894.*

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

6. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии: (прил. к XV т. «Древности») / В. Б. Антонович; Императ. Моск. Археол. Об-во. – Москва: Тип. М. Г. Волчанинова, 1895.
7. Мозговой В.Г. Памятная книжка и адресный календарь Киевской губернии на 1889 год. – Киев. – Киевская губернская типография. – 1889.
8. Ушета І. І. Стежками Холодного Яру. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1998.
9. ГА РФ. – Ф. Р-1339. – Оп. 1. – Д. 438. – Копія.
10. Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр. Академічне видання. Клуб сімейного дозвілля. – Харків. – 2017.
11. Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр. – Львів. – «Червона калина». – 1992.
12. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
13. Пташинский П. Последний бой. – Машинопись. – 32 с.
14. Звіт про діяльність Української наукової експедиції від 8 серпня 1922 р. // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4.
15. ДАЧО. – ф.р.131. – оп.1. – спр.33. – ч.ІІ.
16. Життя перемагає // Черкаська правда, 25 квітня 1985 р.
17. Наумов М. И. Степной рейд. – Киев, 1961.
18. Брусник Іван. Повернення // Черкаська правда, серпень 1967 року.
19. Краткий очерк воспоминаний бывшего партизана Отечественной войны Жигadlo Станислава Иосифовича. – Машинопись. – С.23.
20. Щепачов П.М. Холодний Яр – пам'ятник природи і старовини. – Машинопис. – 1982.

УДК 78.087.68(477.46)

З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНСЬКОГО ХОРУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ І ПРАЦІ

Валентина ГУБЕНКО,
науковий співробітник

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

Серед творчих надбань Кам'янщини багато років прославляв народною піснею рідний край Кам'янський аматорський хор ветеранів війни і праці при районному будинку культури (РБК).

У 2022 році з початку заснування колективу минає вже 53 роки. Засновано його було у 1969 році за ініціативи тодішніх районних керівників Миколи Юхимовича Тамка, Дмитра Івановича Ворони та військового комісара Кам'янського райвійськкомату Віктора Петровича Донцова. Першими учасниками хору були: Микола Юхимович Тамко, Віктор Петрович Донцов, Дмитро Іванович Ворона, Микола Михайлович Персіков, Олександр Лаврентійович Скринник, Дмитро Дем'янович Власенко, Борис Святославович Похилевич, Костянтин Іванович Супрун, Борис Миколайович Штеменко, Зіна Костянтинівна Купріянова, Олександр Петрович Неїжко, Федір Петрович Людний, Петро Антонович Дерун, Микола Антонович Трофименко, Василь Микитович Мушта, Борис Якович Цельник, Кузьма Лаврентійович Крамський, Анастасія Йосипівна Захаренко, Зіна Костянтинівна Купріянова, Галина Іванівна Нараєвська, Аліна Андріївна Похилько, Іван Іванович Безверхий, Євдокія Федосіївна Уманська, Василь Григорович Голобородько [3].

Художнім керівником та диригентом хору призначили Валерія Івановича Волкова, директора Кам'янської музичної школи, заслуженого працівника культури України та почесного громадянина міста Кам'янка, який впродовж двадцяти років очолював колектив.

Основним завданням хору було поширення серед загалу населення військово-патріотичної пісні. В його репертуарі переважали пісні періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр., пісні про працю та кохання, про рідний край, Україну, хліборобів, але були й жартівливі та народні пісні [5].

За усі роки існування хор виконав більше сотні пісень. Однією з перших стала пісня «День перемоги», «Ми вистоять зуміли», «Не старіють душею ветерани», «Пісня про Дніпро», «Травневий вальс», «Обеліск», «Ми ще хлопці ого-го!», «Ой на горі калина» та багато інших. Загалом, за період творчої діяльності хоровим колективом здійснено понад 200 концертних виступів. Хор брав активну участь у масових заходах, які проходили в РБК та на території міста, а також виїжджав з концертами у села району, де виступав на високому рівні, про що свідчили численні відгуки глядачів [2].

За свою активну діяльність колектив отримав безліч почесних нагород: різні грамоти, дипломи міського, районного і обласного рівнів

тощо. Крім цього, хору також було присвоєно і почесне звання – народний аматорських хор ветеранів війни і праці.

Першими серед хористів був полковник у відставці І. Черненко. Саме йому письменник М. Руденко присвятив книгу «Остання шабля». Також серед перших учасників колективу були – підполковник у відставці Т. Коновал, воєнком Кам'янського району і фронтовик В. Донцов, ветеран праці Мінлегхарчомашу та почесний громадянин міста Б. Штеменко, учасник боїв за Кенігсберг В. Грицевський, учасник Ясько-Кишинівської операції М. Харченко, учасник боїв на Сандомирському плацдармі О. Жарков, штурман бомбардувальника, майор у відставці М. Якунін, стрілочник-радист, який не раз стрибав з палаючого літака Ф. Чічільевський. У хорі також співали багаторічний голова районної ради ветеранів, учасник радянсько-німецької війни Д. Ворона і його брат П. Ворона – учасник оборони Ленінграда, фронтовики М. Персіков, Г. Колінько, М. Пляченко, К. Крамський та багато інших, колишні фронтовички Є. Ратушна, М. Захаренко, З. Купріянова [2].

На сьогодні фронтовиків, перших учасників хорумайже нікого не залишилося серед живих. Але з кожним роком колектив наповнювався новими виконавцями. Серед них виділимо подружжя Полішуків, В. Пилипенка, К. Пудченко, Є. Дьогрик, О. Кривенко, В. Бугакова, Г. Радзімовського, І. Лелеку, Л. Терлецьку, І. Дорошка, О. Білика, Г. Дроботенко, І. Голубничого, М. Рикуньта інших [1].

Пам'ятною і радісною подією був 1993 рік, адже хору присвоїли звання народного. У цьому ж році керівником та диригентом хору за ініціативи директора РБК М.Д.Грабового призначили Марію Петрівну Яременко. Будучи за освітою хормейстером та володіючи грою на баяні, вона чудово влилася в колектив та почала виконувати свої обов'язки очільника.

Марія Петрівна народилася в с.Сушки Канівського району, 17 серпня 1950 року. В Кам'янку вона була направлена 1 серпня 1968 року після закінчення Канівського училища. За роки праці Марія Петрівна обіймала чимало посад, багато з яких – на суто волонтерських засадах. Окрім роботи методистом, вона була інструктором клубної роботи, художнім керівником, спеціалістом з театрального жанру, очолювала агітаційно-художню бригаду, протягом багатьох років і до сьогодні пише сценарії до свят і виконує свою творчу місію на високому рівні [3].

Коли М. П. Яременко стала керівником хору, то репертуар колективу значно розширився. Стали звучати не лише пісні воєнної пори, а й сучасні веселі пісні, пісні про кохання та про сьогодні. Очолила колектив Марія Петрівна у віці 43 років. У порівнянні з іншими учасниками колективу вона була дуже молода. Досить цікаво як же сприйняли її учасники колективу, особливо після керівництва В.І. Волкова, який блискуче виконував свою роботу.

За спогадами М. П. Яременко: «Колись мені сказав Крамський Кузьма Лаврентійович – поставили таку молоду, що вона буде робити після Волкова?». Але коли почала займатися з колективом, то якісь невпевненості та недовіра з боку колективу пройшли. Приємне спілкування та професіоналізм Марії Петрівни зробили свою справу – вона

стала справжнім керівником, якого поважали та цінували навіть досвідчені та старші за віком учасники колективу. «Люди повірили мені та стали поважати, навіть Крамський К.Л. змінив свою думку і говорив: «Я думав, що з неї нічого не вийде, але вона доказала, що гідна бути керівником», – згадує М. П. Яременко.

На даний час у хорі 28 учасників, серед яких переважають ветерани праці. Але є і військові, зокрема це воїни-афганці. Колектив має 2 комплекти сценічних костюмів, акомпануючу групу – баян та інструментальну групу очолює В. М. Бугаков. Марія Петрівна про діяльність хору згадує з особливою душевною теплотою та спогадами. «Учасники хору стали вже як велика і дружня родина – це люди, які збираються просто навіть поговорити, попитувати чай, привітати один одного з днем народження», – говорить Марія Петрівна [3].

Репертуар колективу на даний час різноманітний, до нього входять обробки українських народних пісень, твори українських композиторів, а також самодіяльних місцевих поетів і авторів таких як В. Волков, В. Дроботенко, Т. Чупак, М. Яременко та поетів Черкащини – В. Нестеренка, М. Вовка, Б. Камінського. Але основу репертуару складають пісні періоду радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. таких композиторів: М. Фрадкін «Пісня про Дніпро», А. Новіков «Ех, дороги» та «Смуглянка», І. Дунаєвський «Їхав я із Берліну», Д. Тухманов «День перемоги», післявоєнного періоду – М. Балачан «Хліб усьому голова», А. Пашкевич «Батькове серце» та «Земле наша мила», В. Верменич «Дума про землю», І. Сльота «Тополі» та інші [3].

Любов до пісні учасників хору наскільки велика, що колектив майже в повному складі кожного разу збирається на репетиції, які проходять у понеділок та четвер з 10.00 до 12.00 години в приміщенні БК.

У процесі занять у хористів виробився злагоджений професійний спів. Колектив знайшов своїх шанувальників, прихильників та глядацьку любов, тож його виступів глядачі завжди чекають з нетерпінням, запрошують приїжджати до них ще. Марія Петрівна Яременко відмічає кращих солістів хору – це Євдокія Дьогрик (ветеран праці, самодіяльний поет-композитор), Кузьма Крамський (учасник Другої світової війни), ветерани праці Олексій Кривенко, Анатолій Ціперко, Ніна Сахацька, Григорій Радзимовський. Хор ветеранів війни і праці завжди у творчому пошуку, постійно працює над вдосконаленням свого репертуару та його професійним виконанням.

При хорі створено чоловічий ансамбль, вокальне жіноче тріо, дуети, соло, є тут і свої гумористи та виконавці гри на гармошці. Це значно урізноманітнює концертну програму хорового колективу.

Хор ветеранів останніх десятиліть свого існування отримав багато нагород: грамоти і дипломи відділу культури райдержадміністрації та райради, а також від ОЦНТ та обласного управління культури.

На даний час транспорт, на якому були виїзди хору по району, передано на потреби військових, тому діяльність колективу під час війни призупинена. Будемо сподіватися, що скоро військові дії закінчатся, і хор відновить свою роботу, щоб і надалі радувати свого слухача та мати можливість розраджувати людей серед сірих буднів.

Список використаних джерел

1. Купріянова З. *Хоч співакам за шістдесят* // *Трудова слава*. – 1996. – 2 жовтня. – С. 2.
2. Людний Ф. *Народному аматорському хору ветеранів – 45 років* // *Трудова слава*. – 2014. – 28 листопада. – С. 8.
3. *Матеріали польових досліджень автора*. – Спогади Яременко Марії Петрівни, 17.08.1950 р.н. Жительки міста Кам'янка, Черкаського району, Черкаської області.
4. Пилипенко В. *Співають ветерани* / В. Пилипенко // *Трудова слава*. – 2014. – 18 квітня. – С. 4.
5. Путіліна Н. *Хору ветеранів війни і праці – 50!* // *Трудова слава*. – 2019. – 15 березня. – С. 2.

УДК 94 (477.46)

**ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЩИНИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕЗЛАМНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ЗА СВОЮ ДЕРЖАВНІСТЬ**

Владислав ФИРФА,

*студент II курсу спеціальності «Історія та археологія»,
освітня програма «Історія, музеєзнавство
та експертиза культурно-історичних цінностей»,
Черкаського державного технологічного університету*

Мета цієї публікації – висвітлення крізь призму історії та персоналістики героїв з Кам'янщини, що на Черкащині, які – кожен у свій час – зробили вагомий внесок в боротьбу за свободу, незалежність та добробут рідної України.

Географічно, «Кам'янщина» бере назву від свого центру – міста Кам'янка. Історія Кам'янки цікава і багатогранна. Місто, якому 374 роки, не може бути не цікавим в історичному і культурному плані. Наведу нижче невеликі відомості про саме місто, щоб зрозуміти, з якого чудового краю герої цієї статті.

Автор цієї публікації народився в цьому місті і майже все життя прожив в ньому. До того ж, мені, як поціновувачу і майбутньому історику, завжди була цікава історія місця, де я народився. Багато кому, хто живе на Черкащині і поза її межами, Кам'янка відома лише завдячуючи Тясминському каньйону та через те, що сюди свого часу приїздили О. С. Пушкін та П. І. Чайковський.

Хоча відомості про відомих кам'янчан, які боролись за українську державність і її суверенітет до ХХ ст., є не такі чисельні, тому ми у статті спробуємо стисло і, в деякій мірі, вибірково, за наявними у нас матеріалами (праці відомих краєзнавців і музейників [1; 3; 4–5]), висвітлити історію краю та людей, які є уродженцями цієї землі, чи, волею долі, сюди переїхали та стали відомими за особисті здобутки на теренах як Кам'янки і Кам'янщини, так і України в цілому.

Короткі відомості про Кам'янку. На території Кам'янки проводились археологічні розкопки, за даними яких заселення цієї території відбувалось в період IV–III тис. до н.е. На цій території проживали праслов'янські племена які займались по більшій частині скотарством і риболовством [3, с. 21]. За часів Русі на території Кам'янки було невелике поселення, яке входило до складу Київського князівства [3, с. 21]. Під час панування Речі Посполитої люди, які проживали на території Притясминщини, зазнали поневолення і жорстокого ополячування. Тому багато втікачів з Кам'янщини відіграли значну роль в формуванні українського козацтва [5, с. 16]. Згодом, уже за часів видатного державотворця України Богдана Хмельницького, а саме 27 березня 1649 р. з'являється перша письмова згадка про Кам'янку [5, с. 16–17]. Після другого поділу Польщі, Кам'янка переходить в склад Російської імперії [2]. На початку XIX ст. Кам'янка була одним із центрів декабристського руху на території України [5, с. 18].

Радянська та сучасна історія Кам'янки. Після приходу більшовиків до влади в Україні і зі створенням СРСР, Кам'янка мала статус села і входила до Київської губернії. В 1927 р. набула назви Кам'янка-Шевченківська. Після ліквідації губерній була в складі Київської області (1932–1939 рр.) в Кіровоградській (1939–1954 рр.) Черкаській (з 1954 р.) в 1956 р. Кам'янка набула статусу міста [2]. З 5 серпня 1941 р. по 10 січня 1944 р. Кам'янка була окупована Третім Рейхом [2]. Місто визволили частини механізованого корпусу 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту. При визволенні Кам'янки проявив мужність В. І. Галочкін, якому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, також на честь Галочкіна названо вулицю в Кам'янці [2].

Герої Кам'янщини:

Дриженко Іван Олексійович. Народився 6 січня 1916 р. в селі Оляніне Кам'янського району Черкаської області. В 1939 р. був призваний на службу в армії. В цьому ж році поступив Ленінградське військово-інженерне училище. З березня 1942 р. і до останнього дня війни був в складі армії на Південно-Західному, Сталінградському, 2-му і 3-му Українських фронтах. Нагороджений орденом Леніна, орденом Великої Вітчизняної війни I ступеня, трьома орденами Червоної зірки, медаллю за «Оборону Києва». За мужність і героїзм при форсуванні Дніпра в роки Другої світової війни 26 жовтня 1943 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [3, с. 36]. Помер 27 березня 1973 р. Похований в селі Піски Коломенського району Московської області.

Горошин Максим Максимович. Волонтер Євромайдану, Герой Небесної Сотні, Герой України. Народився 14 квітня 1989 р. в селі Басань Запорізької області, але в 2013 р. переїхав в село Грушківка Кам'янського району Черкаської області разом зі своєю матір'ю Раїсою Максимівною. В 2014 р. поїхав на Євромайдан відстоювати волю народу на західний курс України. Але доля для Максима закінчилась трагічно. Під час січневих подій 2014 р. в сутичці з силовиками він отруївся газом; на жаль, у Максима виявили загострену форму пневмонії, але йому вже нічого не допомагало, і 19 лютого він помер. 22 лютого його поховали в селі Грушківка, за кошти громадян на могилі Максима Горошина був встановлений гранітний пам'ятник [5, с. 250].

Войцехівський Євген Вікторович. Народився в місті Кам'янка в 1979 р. Згодом у м. Сміла закінчив гімназію, представляв футбольні клуби Кам'янки і Сміли. В 2014 р. поїхав в м. Київ на Революцію Гідності, де був активним учасником. Згодом пішов добровольцем в зону АТО, де був командиром підрозділу «Холодний Яр». Загинув 7 липня 2014 р. в місті Щастя Донецької області. Внаслідок нападу озвірілі сепаратисти вбили Євгена в будівлі школи поліції, де була українська комендатура. Указом президента України Євген Войцехівський був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня. Ім'я Войцехівського носять вулиці у місті Смілі та місці Кам'янці [5, с. 251].

Погорілий Олексій Валерійович. Народився 30 березня 1995 р. в селі Ребедайлівка Кам'янського району Черкаської області. Навчався у сільській школі. У 2012 р. закінчив Кіровоградську школу-інтернат, ліцей «Сокил». Наступного року пішов служити за контрактом до лав Української армії. Зник безвісти під час виходу з Іловайського котла так званим «Зеленим коридором». За словами побратимів, був поранений у ногу, і однополчани відтягли його у здавалося б, більш безпечне місце, а потім не змогли розшукати. Рік потому стало відомо, що Олексій загинув 29 серпня 2014 р. Останки О. Погорілого віднайдено разом з 87 тілами інших загиблих у «Іловайському котлі». Наказом президента України у 2016 р. Олексія було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня [5, с. 252].

Подивившись на біографію, життєвий шлях і, на жаль, на героїчну смерть згаданих у публікації вище героїв із Кам'янщини, можна прослідкувати, що мужність і хоробрість притаманні українцям протягом всієї історії української нації: починаючи героїчними походами і війнами козаків, та закінчуючи російсько-українською війною, яка розпочалась у 2014 р. і триває у агресивній рашистській фазі сьогодні.

Це лише кілька із десятків і сотен героїв Кам'янського краю, які протистояли варварству інших держав і народів, які посягали на нашу самосвідомість, на культуру, історію, на наші проєвропейські цінності і наше життя.

Зараз імена Погорілого Олексія, Войцехівського Євгена, Горошина Максима та багато інших героїв Кам'янського краю увіковічені в назвах вулиць, пам'ятних знаків. Допоки живе пам'ять про таких мужній патріотів-українців, допоки вони будуть з нами – як взірці для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Шамрай О. Г., Таран Г. М., Бондаренко Л. О., Ветров О. В., Ляшко Ю. Ю., Чупак Т. П. Місто на скелястих берегах Тясмину. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2009. – 244 с.
2. Історія міста Кам'янка (Черкаська область) // URL: <https://cherkasy24.info/12995-storya-msta-kamyanka-cherkaska-oblast.html>
3. Бушин М. І., Кукса Н. Г., Шамрай О. Г. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Кам'янщина. Книга 8. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 312 с.
4. М. І. Бушин, Л. В. Скрипник. Музи над Тясмином. Кам'янка. Книга 7. – Черкаси, 2011. – 167 с.
5. Шамрай О. Г., Таран Г. М., Чупак Т. П., Пугач Н. О., Вискоцька Л. В., Бондаренко Л. О., Ветров О. В., Ляшко Ю. Ю., Мушта О. А., Євремцева А. П., Джулай Т. В., Конарева Т.Д., Людний Ф.П., Могилка А. П., Морозова В. А, Туренко Л. І. Місто на скелястих берегах Тясмину. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2019. – 299 с.

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ МІСТА ЧЕРКАСИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Анна МАЙБОРОДА,

*студентка спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Іван МІЛН,

*студент спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Черкаси – місто з давньою і славетною історією, значний осередок культури, чие коріння сягає глибини сторіч. З XIII ст., від часу свого заснування, місто перебуває у вирі подій, знакових для всієї української історії. Саме Черкаси є тим осередком, де відбулося зародження та формування козацтва як автентичного феномену українства; не залишилося місто й осторонь буремних подій Хмельниччини та Коліївщини. Втім, кожна епоха залишила свій відбиток на скрижалях історії Черкаси. Та починати відлік цієї історії варто ще з тих часів, коли на місці майбутнього міста щойно почали селитися люди, а саме з палеолітичної доби.

Перші напрацювання у напрямку наукового вивчення історичного минулого Черкас збігаються в часі зі становленням самої археології, що припадає на середину XIX ст. Саме тоді з'являються перші документально зафіксовані згадки про археологічні пам'ятки, знайдені на території Черкас. Спочатку були зафіксовані випадкові знахідки (металеві вироби, предмети нумізматики тощо), а також археологічні пам'ятки, такі як кургани, городища чи замчища. Надалі дослідження стають більш системними, з залученням науковців, фахівців у царині археології. Жодне археологічне відкриття не може здійснюватися знеособлено, кожне з них – це велетенський пласт роботи, пов'язаний не лише з виявленням пам'яток минувшини та їх ретельним вивченням, а й з іменами дослідників, як минулих часів – Вікентія Хвойки, Сергія Гамченка, так і сучасності – Валерія Ластовського, Дмитра Куштана, Михайла Сиволапа та багатьох інших.

Розпочавшись півтора століття тому, археологічні дослідження славетного міста над Дніпром тривають і донині, розкриваючи нові грані його історичного минулого. Серед найбільш давніх знахідок на території Черкас – скам'яніла кістка (ймовірно, представника мегафауни

льодовикового періоду) та трапецієвидна скребачка з кварциту. Вчені вважають, що вони можуть належати мисливцям з Межиріцької стоянки (близько 15 тис. років тому), що були досить мобільними й могли зводити тимчасові житла з кісток мамонтів у процесі переміщень територіями.

Пам'ятки мезолітичної доби Черкас репрезентовані більш детально. Зокрема, у районі Дахнівки знайдено 900 крем'яних предметів, що мають виражені сліди обробки, зокрема нуклеуси, мікроліти, вкладневі наконечники стріл, скребачки. Також 18 предметів з кременю виявлено неподалік пагорба Слави, на місці колишнього Подолу, що зараз затоплений водами Кременчуцького водосховища. Це скребки, фрагменти вістрів, мікропластинки. Свідчення діяльності людей на території Черкас у неолітичну добу відсутні, оскільки у цей період вони, селилися переважно в долинах річок, а дніпровська заплава в районі міста затоплена в ході будівництва того ж водосховища, що, власне, й позбавило науковців можливості дослідити цю місцевість.

У нинішніх межах міста Черкаси перебували й поховальні кургани бронзової доби (II–III тис до н.е.), щоправда, жоден з них не зберігся. Відомості про них знаходимо на військово-топографічній карті відомого геодезиста та картографа XIX ст., військового діяча Федора Шуберта. Останній із черкаських курганів – «Гостра могила» – існував ще в 30-х рр. XX ст., про що засвідчують світлини тих часів. Згідно висновків учених, ці поховання належали представникам ямної, катакомбної археологічних культур, а також культури валикової кераміки. Типовими знахідками епохи бронзи є вироби з кераміки, крем'яні, кам'яні та бронзові знаряддя праці, прикраси, предмети, виготовлені з кістки та рогу.

Надзвичайно розмаїто на території Черкас представлена епоха заліза, що тривала протягом I тис. до н.е. – V ст. н.е. Це археологічні пам'ятки доскіфського та скіфського періодів, зарубинецької й черняхівської археологічних культур. Зокрема, у середмісті було виявлено могильник ранньозалізної доби, що отримав назву «Черкаси-Центр 2». Археологи дослідили два поховання, перше з яких містило фрагменти скелетів п'ятьох людей, поверх яких містилися предмети поховального інвентаря (керамічні орнаментовані келих та миска, прясельце), що дають можливість віднести його до передскіфського періоду. Друге поховання, одиначне, датоване II половиною VII ст. – I половиною VI ст. до н.е., знайдені тут горщик та кубок мають специфічні особливості, що засвідчують їх приналежить до ранньоскіфського періоду. Цікавими знахідками архаїчного чи пізньоскіфського періоду є також вістря списа та меч-акинак, а також скарб, що складався з бронзових прикрас – гривни, сережок, браслетів, шпильок.

Зарубинецька культура представлена рядом городищ з оборонними спорудами та неукріплених поселень, що містилися на природних підвищеннях. Тут знайдено зразки керамічного посуду, виготовленого самими «зарубинечанами», а також фрагменти античних амфор, монети що свідчить про наявність процесів взаємодії з представниками пізньоантичних провінцій.

Значне дослідницьке поле становлять пам'ятки черняхівської культури. Зокрема, знайдено залишки трьох жител напівземляного типу, що розташовувалися біля струмка. Всі вони мали чотирикутну форму та містили внутрішньо розташовані вогнища, обкладені каменем, чи печі-кам'янки. На місці поселення також досліджено ями господарського призначення круглої форми. Археологічний матеріал репрезентовано фрагментами кружальної кераміки, типової для черняхівців, глиняними пряслицями, грузилами для ткацького верстату, виробами з заліза (уламок сокири, ножі, наконечник для поясу тощо), бронзи (фібула), кістками тварин. Найбільш повно вивченим є ґрунтовий могильник під назвою «Черкаси-Центр» (перехрестя вулиць Хрещатик та Остафія Дашковича). Він містить ряд поховань, що різняться за способом поховання (кремація та індивідуальні трупопокладання у різноманітних положеннях); наявністю керамічного посуду, розташованого в різних частинах могили, а в жіночих – пряселець та прикрас (фібули, пряжки для поясу, намисто), кістяних гребенів, проколок тощо. Артефакти черняхівської культури було знайдено й в інших районах Черкас: на Митниці – неушкоджену кружальнокерамічну вазу з трьома ручками, поблизу готелю «Дніпро» – орнаментоване керамічне прясельце біконічної форми.

В ході досліджень Черкаської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, очолюваної старшим науковим співробітником відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук Дмитром Куштаном, у 2020 р. в районі Дзеленьгори знову було виявлено фрагменти кераміки, що належить до зарубинецької та черняхівської культур.

Отже, передісторія міста Черкаси досить давня, а знахідки, що її репрезентують, дозволяють скласти об'єктивне уявлення про особливості життя та способи господарювання людей, що тут мешкали ще з епохи палеоліту. А археологічні дослідження, що тривають і зараз, незважаючи на війну, відкривають перед науковцями широкі обрії в дослідженні нових, поки що невідомих сторінок історії нашого міста.

Список використаних джерел

1. Археологічне дослідження середмістя Черкас. URL : <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1051-arkheolohichne-doslidzhennia-seredmistia-cherkas> (дата звернення : 11.10.2022).
2. Відкриття у Черкасах: матеріали зарубинецької культури та найраніші кахлі в місті. URL : <http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/arkheolohichni-doslidzhennya/1102-vidkryttya-u-cherkasakh> (дата звернення : 11.10.2022).
3. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. Київ – Черкаси : Інститут археології НАН України, 2016. 290 с.

УДК 908(477.46)

КНЯЖА ГОРА: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Ірина СТАДНИК,

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Павло ГАПОНЕНКО,

студент спеціальності «Історія та археологія»

Черкаського державного технологічного університету

На теренах Черкащини знаходиться чимало найрізноманітніших пам'яток історії: від залишків стоянок первісних людей до величних замків нового часу. Однією з найцікавіших пам'яток часів другої половини X– першої половини XIII ст. є Княжа гора, що на Канівщині. На вершині цієї гори за часів існування Давньої Русі знаходилося укріплене городище, довкола якого і сьогодні ходять численні дискусії. Так, чимало дослідників ототожнюють його з літописним містом Родень, яке автор «Повісті минулих літ» згадує під 980 р., розповідаючи про боротьбу Володимира та Ярополка Святославичів за київський престол. Літописець розповідає, що коли новгородський князь Володимир вирішив захопити Київ, обложив його, воєвода Ярополка, Блуд, увійшов з ним у змову і порадив Ярополку залишити Київ, стверджуючи, що кияни хочуть його зрадити. «І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ. І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: «Біда, як у Родні».

Точний час заснування міста не відомий. За висновком дослідників, він виник на місці більш раннього поселення – Канівського поселення полян. Дуже скоро місто перетворилось на значний економічний, культурний і торговельний центр Київської Русі, досягнувши найвищого свого розвитку у XI–XIII ст., коли воно стає вузловим центром великої території.

Місто відіграло важливу роль захисника руських земель від нападів печенігів, торків, половців. Воно мало тісні зв'язки зі створеною Ярославом Мудрим у 1032 р. для оборони південних кордонів Київської Русі Пороською лінією укріплень, ставши однією із найміцніших серед пороських фортець. Городище Княжої гори не тільки стримувало і послаблювало рух ворогів, а й займало одне із найважливіших місць у сигналізаційній бойовій системі Київської Русі, яка йшла по Дніпру через давньоруські міста.

Саме структурно-функціональному огляду цієї історичної пам'ятки і присвячено цю публікацію.

Княжа гора знаходиться на правому корінному березі Дніпра, за 7 км на південь від м. Канева, трохи вище від с. Пекарі. Висота її – 172 м над

рівнем моря. З двох боків її оточують глибокі яри: Мар'їн, який утворює велике провалля між Княжою та Мар'їною горами, та Княжий, що відділяє Княжу гору від гори Пластунки. До заплави Дніпра Княжа гора виходить стрімким уступом з висотою 63 м. На заході ж гора поступово переходить у рівнину.

Мисову частину гори займав дитинець. Під час розкопок 1958–1965 рр. було встановлено що його площа становить близько 1,5 га. З напільного боку дитинець захищався ровом і валом, що, за даними 1891 р., мав довжину 16,5 м, ширину 9,5 м та висоту 4 м з внутрішнього та 5,6 м із зовнішнього боків. Насипано його було із землі, викиданої з рову, глибина якого досягала 4 м. Ніяких дерев'яних чи сирцевих конструкцій не прослідковувалося. На думку українського археолога Г. Г. Мезенцевої, вал міг оточувати не лише напільну, а й всю територію дитинця. Поверх валу було збудовано кріпосні стіни. Приблизно посередині валу були розташовані міські ворота, над якими височіла велика дерев'яна вежа.

Всю територію Княжої гори за дитинцем займав посад, площа якого становила 2,5 га. В 1960 р. Г. Г. Мезенцевою було виявлено залишки валів та ровів, якими укріплювався посад з напільного боку. Ці укріплення були значно менші за розмірами ніж ті, якими захищався дитинець, проте склалися з двох рядів валів та ровів. Перший (внутрішній) ряд укріплень – вал шириною в 3,5 м і висотою 1–2 м та рів глибиною в 1,5 м. Другий (зовнішній) ряд укріплень мав вал завширшки 4 м, заввишки 1,3 м і рів завглибшки 1,2 м. Поблизу підніжжя гори розташовувалось неукріплене селище.

Розкопками було встановлено, що по краю дитинця розташовувалося по одному ряду житлових і господарчих споруд. Напівземлянкові житла мали звичайні для того часу розміри – довжина їх стін не перевищувала 5 м. У кожному житлі в кутку стояла піч з округлим черенем на рівні долівки. В більшості випадків печі були глинобитними, в окремих житлах – з каменю. Всього на дитинці виявлено понад 30 жител, біля яких знаходились господарські приміщення – прямокутні льохи та округлі ями для зберігання припасів. Останні мали діаметр 1–1,2 м та глибину 1–1,5 м. Судячи по знахідкам залишків хлібних злаків та, подекуди, риб'ячих кісток, призначались вони для зберігання різних припасів.

Крім напівземлянок, на дитинці, безсумнівно, були і наземні споруди. Зокрема, про наявність в місті церкви свідчать знахідки п'яти залізних хрестів із загостреним нижнім кінцем, а також інші речі церковного походження. Проте, всі будівлі, що знаходились тут в останній період існування міста, нажаль, згоріли. Залишки їх перекриті шаром вугілля і попелу, шматками обвугленої деревини. Посередині дитинця, між будинками, проходила вулиця. На посаді, який теж був повністю знищений у вогні, напівземлянкові житла розташовувалися кількома рядами. Всього на посаді було відкрито 25 жител.

Основну роль у розвитку міста відігравало ремесло і торгівля. В місті розвивалось ковальське, ливарне, ювелірне, гончарне, деревообробне, косторізне, каменерізне, склоробне та інші ремесла. Місцеві ювелірні вироби не поступались за своєю красою та майстерністю кращим виробам майстрів Києва, Чернігова чи Новгородка.

Ремісничі знаряддя представлені цілими наборами ковальських, слюсарних та деревообробних інструментів, що вказують на існування тут майстерень з різних галузей ремесла. Зокрема на території дитинця було виявлено два ковадла, кілька молотків, ковальські щипці, зубила, пробійники, уламок точила і тощо. Деревообробні інструменти представлені в вигляді 18 сокир (як цілих, так і уламків), 12 тесел, 8 буравчиків, 5 стругів, лучкової пилки та стамески.

Серед побутових речей, було знайдено близько 100 ножів, 200 замків, понад 150 ключів, кілька ножиць, багато глиняного посуду, а також кілька мідних казанців і чаш; уламки двох точених дерев'яних чаш. Знайдено тут і численні культові речі: бронзові свічники, панікадила, багато медальйонів із зображеннями святих тощо. Пам'ятки ювелірного ремесла представлені кам'яною формочкою для відливу прикрас, брусків міді. Були знайдені й численні прикраси: скроневі кільця, сережки, кольти, лунниці, шийні гривні, браслети, перстні. Більшість із цих виробів виготовлено зі срібла та золота й оздоблено високохудожньою зерню, сканню, яскравими візерунками з емалі та черні. Значна їх частина була знайдена в скарбах, яких на Княжій Горі виявлено 11. Вони є показниками соціальної і майнової нерівності мешканців городища.

Серед предметів озброєння було знайдено 600 залізних наконечників стріл, 20 наконечників списів, кілька мечів та шабель.

Про активний розвиток торгівлі говорять знайдені ваги з гирьками, срібна гривня, давньоруські, візантійські та арабські монети та різноманітні предмети східного та причорноморського походження – прикраси, культові вироби, кісточки фініка, морські мушлі.

Також мешканці посаду займались ще й землеробством та скотарством, про що свідчать численні знахідки археологів. Було знайдено 7 наральників і лемешів, 7 чересел від плуга, 8 кіс, 10 серпів, 20 заступів, кілька мотик. Траплялися дослідникам і залишки різних зернових культур: жита, проса, гречки і вівса. Нерідко зустрічалися і кам'яні жорна для розмолу зерна, а також обвуглені грудки борошна. Також, в місті розводили коней, волів, корів, свиней, кіз, а також займались птахівництвом, про що можна судити по залишкам кісток цих тварин.

Займалися в місті й мисливством, рибальством та бджільництвом. У культурному шарі зустрічаються кістки диких кабанів, оленів, ведмедів, зайців та лисиць. З рибальських знарядь було знайдено близько 150 залізних гачків, 15 залізних остів, понад 50 свинцевих грузил. Про заняття бджільництвом свідчать знайдені три залізних медорізки.

Археологічні знахідки доводять високий рівень культурного розвитку давніх мешканців Княжої гори. Про це свідчать знахідки стилів, застібок від книжок, предметів з написами, вислих свинцевих печатей, якими скріплювались документи і тощо.

Отже, зі зазначених вище фактів можна зробити висновок щодо високого рівня економічного та культурного розвитку городища Княжої Гори, хоча, з огляду на важливе стратегічне розташування, першочерговою його функцією, на нашу думку, міг бути захист прикордонних земель від набігів кочовиків.

Список використаних джерел

1. *Нераденко Т. М. Археологія Черкащини : посібник-довідник. / Голов. упр. освіти і науки Черкас. облдержадмін., Черкас. територ. від-ня Малої акад. наук України, Черкас. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2011. 307 с.*
2. *Бондарець О. В. Княжа Гора : (історіографічний та стратиграфічний аспекти). Культурологічні студії : зб наук. пр. / [ред. кол. : Погорілий О. І. (відп. ред.) ... та ін.] ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Каф. культурології та археології. К. : KM Academia, 1999. Вип. 2. С. 165-193.*
3. *Бондарець О. В. Княжа Гора : деякі аспекти соціокультурних узагальнень. Наукові записки НаУКМА. 2009. Т. 88 : Теорія та історія культури. С. 47–54.*
4. *Бондарець О. В. Обереги з городища Княжа Гора : (колекція НМІУ.) Наукові записки НаУКМА. 1997. Т. 2 : Культура. С. 91–112.*

УДК [37.063:614.84:378 (477.46):37.015.31] (477) 162.1

**BOHATEROWIE-ABSOLWENCI CZERKASKIEGO INSTYTUTU
BEZPIECZEŃSTWA POŻAROWEGO: EDUKACJA PATRIOTYCZNA
JAKO GWARANCJA KSZTAŁTOWANIA GODNYCH
PRACOWNIKÓW PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY SYTUACJI
NADZWYCZAJNYCH UKRAINY**

Tetiana CZUBINA

doktor nauk historycznych, profesor

*Czerkaski instytut bezpieczeństwa pożarowego imienia Bohaterów Czornobyla
Narodowego Uniwersytetu Obrony Cywilnej Ukrainy*

Bohaterowie Czarnobyla. Szkoła Pożarniczo-Techniczna w Czerkasach została utworzona rozkazem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR 26 czerwca 1973 r. Od pierwszych dni istnienia uczelni w procesie edukacyjnym zakładano podwaliny pod kształcenie nie tylko wysoko wykwalifikowanych specjalistów, profesjonalistów swojej dziedziny, lecz także strażaków, których priorytetem było ratowanie czyjegoś życia, nawet w przypadku konieczności, kosztem własnego.

Ważny sprawdzian bojowy nowo utworzonej szkoły pożarniczej odbył się w marcu 1975 r. Około godziny dwudziestej dnia 31 marca 1975 r. kierownik szkoły został telefonicznie zawiadomiony przez Obwodowy Departament Spraw Wewnętrznych, że w rejonie Szpołańskim na Lebedyńskim Zakładzie Nasiennictwa miał miejsce duży pożar, potrzeba pomocy. Po 30 minutach, wezwani do działania kursanci byli już w mundurach bojowych i udali się na miejsce wydarzenia.

Kierownik szkoły, pułkownik O. Stojanowicz, wyjechał wcześniej, jeszcze przed przybyciem kursantów, przeprowadził rozeznanie. To co zobaczył było przerażające. Pożar rozprzestrzenił się swobodnie przez sześć godzin i był już jednolitą ścianą ognia.

Kadeci pracowali całą noc bez zmian. Trudno było zlokalizować i ugasić tak długotrwały pożar. Mimo wszystko, przez całą dobę ogień dało się

zwalczyć. Przyjechała zmiana. Ale przez pięć dni kadeci pracowali w Łebedyńskim zakładzie, demontując zawały. Chłopi, uderzeni odwagą tych "dzieci", częstowali ich czym mogli.

Kierownictwo Departamentu Spraw Wewnętrznych dało wysoką ocenę umiejętnościom zawodowym i odwadze kadetów i wykładowców Czerkaskiej Szkoły Pożarniczo-Technicznej podczas gaszenia pożaru w Łebedyńskim Zakładzie Nasiennictwa. Uratowali oni majątek państwowy wartością w 18,5 miliona rubli. Zegarkami imiennymi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zostali nagrodzone kapitanowie W. Shevkoplas i L. Neselivskiy, lejtenant B. Bilenko, kadeci W. Alejnikow, S. Larionow, P. Radchenko, W. Romanow, W. Bereza, J. Żerebilow, A. Inozemcev i inni. Pułkownik O. Stojanowich otrzymał medal "Za odwagę w pożarze".

W czerwcu - sierpniu 1975 r. odbyły się pierwsze staże kadetów Szkoły w oddziałach pożarniczych garnizonów Kijowskiego, Żytomierskiego, Czernihowskiego, Krymskiego, Chersońskiego, Kirowogradzkiego, Zaporozkiego i Czerkaskiego obwodów. Za dobre wykonanie zadań podczas stażu studenci munderowi I. Głuszko, I. Browko, W. Motow zostali nagrodzeni medalem "Za odwagę w pożarze", kolejnych 12 kadetów otrzymało odznaki "Wzorowy uczeń ochrony pożarowej". W lipcu 1977 r. podczas stażu, kadet O. Prysucha otrzymał medal "Za odwagę w pożarze", a młodszy sierżant L. Tepercuk został odznaczony jako "Wzorowy uczeń ochrony pożarowej".

W 1979 r. podczas praktyki kadet W. Woznyj został nagrodzony zegarkiem imiennym. On wraz z milicjantami przeprowadzał śledztwo w sprawie podpalenia w wiosce Buki w rejonie Skwyrskim Kijowskiego obwodu i potrafił zatrzymać przestępcę.

Łącznie ponad 100 absolwentów uczelni otrzymało medal "Za odwagę w pożarze". Wśród rządowych nagród wychowawców uczelni: Order "Czerwonej Gwiazdy", Order "Bogdana Chmielnickiego", Order "Za Odwagę", Order "Za Zasługi", medal "Za Odwagę", Medal "Za zasługi bojowe", Krzyż Chwały, Krzyż "Za odwagę" i inne.

Dumą uczelni są Bohaterowie Związku Radzieckiego, pośmiertnie odznaczeni Honorową Odznaką Prezydenta Ukrainy - gwiazdą "Za odwagę", lejtenanci: Wołodymyr Prawyk i Wiktor Kibenok.

Wypadek w elektrowni jądrowej w Czarnobylu stał się największym sprawdzianem dla ukraińskich strażaków w XX wieku. Cała historia katastrofy w Czarnobylu jest przykładem odwagi i bohaterstwa. Jednakże, gdy mówimy o tym strasznym wydarzeniu, przede wszystkim pamiętamy tych, którzy stali do walki jako pierwsi.

Było ich dwudziestu ośmiu strażaków, którzy w nocy z 25 na 26 kwietnia 1986 r. wzięli na siebie pierwszy, najbardziej brutalny cios na czwartym bloku energetycznym elektrowni jądrowej w Czarnobylu. Stali się pierwszymi świadkami i pierwszymi likwidatorami katastrofy, która w swej istocie i straszliwych konsekwencjach stała się jedną z najpoważniejszych katastrof w historii ludzkości.

W swoich dziejach ludzkość poniosła wiele nieszczęść, klęsk żywiołowych i społecznych. Ale najgorsze jest to, że jedną z odmian niebezpiecznych zjawisk są najlepsze osiągnięcia ludzkiego umysłu.

Zbudziwszy ukrytego przez przyrodę "dżina" - atomu, człowiek wyciągnął go w świat i uwolnił, kierując aktywność atomu sobie "na korzyść". Ale czym może stać się pokojowy atom, gdy wyrwie się spod nadzoru swego właściciela? Katastrofa w elektrowni jądrowej w Czarnobylu dała odpowiedź na to pytanie. I jak to często bywa w życiu, w trudnych chwilach niektórzy są przerażeni, zdezorientowani, a inni skupiają się w obliczu niebezpieczeństwa w niepokonany szereg. Zwycięstwo nie zawsze jest jednoznaczne, czasami jest zdobywane kosztem życia. Ale śmierć wojownika jest zawsze bohaterstwem i zawsze zwycięstwem, nawet jeśli uważać ją tylko za osobistą buntowniczość...

Cała historia likwidacji katastrofy w Czarnobylu jest przykładem odwagi i bohaterstwa. Ich było 28... W pamięci ludzi oni na zawsze pozostaną "szeregiem numer 1", pierwszymi strażakami Czarnobyla, dowodzonymi przez dwóch młodych lejtenantów - Wołodymyra Prawyka i Wiktora Kibenoka. Zaskakujące, w jaki sposób ich losy przeplotły się w jeden.

Obaj studiowali w Szkole Pożarniczo-Technicznej w Czerkasach (obecnie Instytut Bezpieczeństwa Pożarowego, który nosi imię bohaterów Czarnobyla). Wołodymyr ukończył szkołę w 1982 r., a Wiktor – w 1984 r. I chociaż podczas studiów oni, rówieśnicy, nie stali w tym samym szeregu, ale uczyli się podstaw pożarnictwa u tych samych nauczycieli, słuchając wykładów w tych samych salach wykładowych, wyrastali na tych samych tradycjach bojowych i wzorach zwycięstwa, odwagi i wzajemnej pomocy. Po studiach pracowali w różnych komendach straży pożarnej. Każdy z nich dowodził strażą ogniową.

Dwie eksplozje w elektrowni jądrowej w Czarnobylu w tej pamiętnej nocy następowały konsekwentnie przez około 1 godziny 23-24 min. Spowodowały one nagrzewanie się fragmentów strefy aktywnej reaktora, która przerzuciła się na dachy niektórych pomieszczeń przedziału reaktora i maszynowni. Powstało około 30 źródeł ognia. W rezultacie uszkodzenie poszczególnych przewodów olejowych i zwarć w okablowaniu; oddzielne zapłony zdarzyły się w maszynowni w pobliżu turbogeneratorów. Co najmniej pięć źródeł ognia powstało na różnych piętrach hali reaktora i w dyspozytorni. Ogień zaczął rozprzestrzeniać się w kierunku sąsiedniego trzeciego bloku, grożąc dotarciem do maszynowni, w której znajdowały się duże pojemniki z olejem obok każdej turbiny, a także do kanałów kablowych, co doprowadziłoby do naruszenia systemu kontroli i ochrony całej stacji. Obowiązki kierownika ochrony przeciwpożarowej przejmuje dowódca, który pierwszy przybył na miejsce pożaru. Gdyby Wołodymyr Prawyk zdezorientował się i nie przyjął tych obowiązków, konsekwencje mogły być fatalne dla całej Europy.

Sekcja jednostki ratowniczo-gaśniczej do ochrony Elektrowni Jądrowej w Czarnobylu, składająca się z dwóch oddziałów pod dowództwem lejtenant W. Prawyka, dotarła do miejsca wywołania alarmu w ciągu dwóch minut. W tym momencie ogień już ogarnął 4 reaktor i dach maszynowni. Los stacji mógł być rozwiązany w każdej sekundzie, a lejtenant W. Prawyk poprawnie ocenił sytuację i postanowił przekazać Wyzwanie nr 3, co oznaczało najwyższy poziom zagrożenia i ogólny sygnał alarmowy dla strażaków w całym obwodzie Kijowskim. To była wielka odpowiedzialność. Jednak historia potwierdziła poprawność działań młodego dowódcy w pierwszych dwóch minutach likwidacji.

Wołodymyr osobiście przeprowadził pierwsze rozeznanie na miejscu. Prawo do głównej decyzji miał tylko on, a popełnić błąd w wyborze dalszych działań jego oddziałów i tych, którzy wkrótce przyjdą im z pomocą, po prostu nie miał prawa.

...Wołodymyr rzucił okiem na pęknięcie dachu. Stamtąd wydobywał się złowrogi, dziwny, niezwykle zielonkawy blask ... Być może w tej samej chwili uświadomił sobie straszliwą prawdę, ponieważ nie pozwolił strażakom swojej sekcji zaglądać do pęknięcia dachu.

Jego decyzja o użyciu węży pożarniczych od strony maszynowni pomogła zapobiec rozprzestrzenianiu się ognia. Po 5-ciu minutach przybyli na pomoc strażacy straży pożarnej miasta Prypieć pod dowództwem lejtenanta Wiktora Kibenki.

Na drugie rozeznanie poszli razem. Na dachu zobaczyli fragmenty rozgrzanego radioaktywnego grafitu, wokół którego topił się i rozciekał się bulgocący bitum, wypełniając powietrze duszącym dymem. Ogień rozprzestrzeniał się po dachu. Niesamowita spiekota zmusiła zdjąć respiratory. Wołodymyr pochylił się i wyciągnął pierwszy kawałek z gorącego bitumu ... drugi ... Przykład dowódcy doprowadził następnie wszystkich strażaków, którzy byli w strefie ognia, do zaangażowania się w tę piekielną pracę.

Kierownik wojskowej jednostki ratowniczo - pożarniczej nr 2 od ochrony elektrowni jądrowej w Czarnobylu, który w tym momencie był na urlopie, major służby wewnętrznej Leonid Telatnikow, przybył na miejsce zdarzenia i przejął dowództwo już po 21 minut od momentu alarmu. Dziesięć wozów strażackich już okrążyło blok energetyczny. Zostały one zainstalowane na hydrantach i przez przewody tulejowe podłączone do suchych systemów przeciwpożarowych. Mechaniczne drabiny zapewniały podniesienie strażaków na dach maszynowni i bloku pomocniczego. W przypadku uszkodzenia wewnętrznego wodociągu układano dodatkowe węże. Zadziałały stacjonarne działa wodne, zwalczając dostępne im centra ognia i chłodząc struktury nośnych, aby uniknąć dalszego niszczenia. Strażacy z ręcznymi działkami wodnymi blokowali i gasili najniebezpieczniejsze ośrodki pożaru na dachu maszynowni i bloku pomocniczego.

A tam, na korpusie reaktora na wysokości 70 metrów, sytuacja była szczególnie dramatyczna: część dachu zawaliła się bezpośrednio nad reaktorem, struktury nośne zdeformowały się od fali wybuchowej. Trujący dym z płonących bloków rozciągał się nad całym obszarem pożaru, który już rozprzestrzenił się na dziesiątki metrów kwadratowych. Kto może sobie wyobrazić ścianę ognia o wysokości dwóch lub trzech metrów? Prawdopodobnie tylko strażacy. Tam, na dachu, musieli przejść przez tę ścianę i zdławić ogień!

Najstraszliwszym testem w walce z ogniem było gorące bitumiczne pokrycie dachu maszynowni. I był to naprawdę ból nie do zniesienia. Strażacy brali rękawicami pozostałe po wybuchach kawałki grafitu i wyrzucali je z dachu. Wchodząc w stopiony bitum, deptali małe ośrodki ognia. Wrzącą masą zalewała nogi po czym skóra zdejmowała się razem z butami. Oparzenia były straszliwe. Ale do tego wszystkiego dodawało się jeszcze radiacja. Czyniło ono z kropelek bitumu, które przenikały pod skórę, małe źródła promieniowania.

Radiacja wypełniała ciała nieznośnym zmęczeniem, i strażacy zaczęli schodzić jeden po drugim. Już wypadli z szeregów Wołodimir Tyszura, Mykoła Waszchuk, ludzie sekcji W. Kibenka. Zostali wyniesieni z terenu pożaru po drabinie przez silnego i mocnego Wasyla Ignatenkę. Był jednym z pierwszych, którzy weszli na wysokość 70 metrów czwartego bloku energetycznego i zszedł ostatni z "szeregu numer 1", wraz z Wołodymyrem Prawykiem i Wiktorem Kibenkiem. Dziś leżą obok siebie na Mityńskim cmentarzu w Moskwie...

Kiedy lejtenant W. Prawyk zszedł na dół, to zobaczył majora A. Telatnikowa. Pokonując straszliwe zmęczenie, zaczął meldować o sytuacji. Ten meldunek był bardzo ważny, każdy mały fakt mógł mieć wielkie znaczenie dla tych, którzy musieli zastąpić jego sekcję. A obok już czekała karetka pogotowia.

Rozeznanie W. Prawyka i W. Kibenka stała się bitwą rozpoznawczą i zapoczątkowała zwycięstwo strażaków nad ogniem i atomem. Ale koniec bitwy, młodzi lejtenanci nie zobaczyli. Do rana w strefie katastrofy było skoncentrowano 37 jednostek straży pożarnej z Kijowa i obwodu. Dopiero o godzinie szóstej 35 minut ogień został całkowicie zlikwidowany.

...Najlepsi lekarze Związku Radzieckiego walczyli o ich życie. Pacjenci Moskiewskiego Szpitala Klinicznego nr 6 pomagali lekarzom, czym mogli - swoją młodością, niepohamowanym pragnieniem życia, miłością do swoich bliskich.

...4 maja Wołodimir Prawyk zobaczył swoją żonę po raz ostatni. Kazał jej troskliwie opiekować się ich małą córeczką ...

10 maja żona Wiktora Kibenka wywalczyła zezwolenie na odwiedzenie męża, który wkrótce miał zostać ojcem. Przyjechała do szpitala razem z jego rodzicami. Jednak spotkanie było krótkie. "Nie martwcie się. Wszystko będzie dobrze ... Zaraz wrócę, za minutę ..." powiedział im Wiktor, wszedł do swojego szpitalnego pokoju i ... nie wrócił. Nie wytrzymało serce. Zaledwie dzień temu, w dniu 9 maja, oni z Wołodymyrem Prawykiem pogratulowali strażakom w szpitalu okazji Dnia Zwycięstwa. Jak i należy się dowódcom...

Mama Wołodi Prawyka, lekarka z zawodu, przez cały czas pobytu jej syna w moskiewskiej klinice, przebywała tam. Ostatnie słowa Wołodi skierowane były do niej.

10 maja był jeszcze żywy. Ale wieczorem Włodzie zrobiło się źle. "Pożegnajmy się ... pożegnajmy się, mamó ..." Głos syna był głuchy i równy. Odszedł z życia z taką samą godnością, z jaką żył. Bez jęku i płaczu... 11 maja 1986 r. Wołodimir Prawyk i Wiktor Kibenok zmarli. Oni odeszli z życia w tym samym dniu, jak i wtedy, gdy stali obok siebie na gorącym reaktorze.

Przez dwa dziesiątki kilometrów od Moskwy znajduje się cmentarz Mityński. Tutaj, na alei głównej, znajdują się groby sześciu z "szeregu Nr1": sierżanta Mykoły Waszczuka, starszego sierżanta Wasyla Ignatenki, lejtenanta Wiktor Kibenka, lejtenanta Wołodymyra Prawyka, starszego sierżanta Mykoły Titenki, sierżanta Wołodymyra Tiszury. Na dwóch grobach są gwiazdy Bohaterów Związku Radzieckiego.

37 strażaków, którzy w pierwszych dniach zaciągnęli się do walki z ogniem podczas katastrofy w Czarnobylu i wzięli udział w likwidacji jej

skutków – absolwenci byłej Szkoły Pożarniczo-Technicznej w Czerkasach, a obecnie – Czerkaskiego Instytutu Bezpieczeństwa Pożarowego.

Wyczyn strażaków w Czarnobylu sprawił ogromne wrażenie na wielu ludzi na planecie. Ich imiona zostały uwiecznione w pamięci ludzkości. Odtąd wszędzie możemy zobaczyć oznaki tej pamięci. W czerwcu 1986 r. w Szkole na cześć wszystkich uczestników likwidacji wypadku w elektrowni jądrowej w Czarnobylu otwarto stelę Bohaterów Czarnobyla. Na cześć W.Prawyka i W.Kibenka zostały nazwane ulice w centrach rejonowych Iwanowo i Borodianka w obwodzie Kijowskim, w miastach Czerkasy, Humań, Izmail, Horodyszczce. Dwa azerskie statki chroniące kaspijskie pola naftowe zostały przemianowane na ich cześć.

W kwietniu 1993 r. przy steli "Bohaterów Czarnobyla" zostały odsłonięte popiersia Bohaterów Związku Radzieckiego W. Prawyka i W. Kibenka. Upamiętniając 10 rocznicę tragedii w Czarnobylu, w 1996 r. W. Prawykowi i W. Kibenkowi przyznano wyróżnienie Prezydenta niepodległej Ukrainy - Gwiazdę "Za odwagę" (pośmiertnie).

W kwietniu 2006 roku, w 20. rocznicę tragedii w Czarnobylu, przy wsparciu pracowników uczelni i kolektywów Ministerstwa do spraw Sytuacji Nadzwyczajnych w regionach, stela "Bohaterów Czarnobyla" została zrekonstruowana na pomnik Bohaterów Czarnobyla.

W sumie 357 absolwentów szkoły uczestniczyło w likwidacji skutków awarii w elektrowni jądrowej w Czarnobylu. Kadra Szkoły - podpułkownicy, Warłygin M. i Gonczarow M. poprowadzili Czerkaski połączony oddział straży pożarnej obrony cywilnej podczas likwidacji skutków awarii w elektrowni jądrowej w Czarnobylu w czerwcu 1986 roku.

Ich wyczyn pozostaje na zawsze przykładem dla każdego pracownika Państwowej Służby Sytuacji Nadzwyczajnych, przykładem bezinteresownego wykonywania służbowego obowiązku kadetów uczelni, która dziś nosi imię Bohaterów Czarnobyla. Każdego ranka, a nie tylko podczas uroczystości, które odbywają się na placu Instytutu, wychowawcy uczelni przechodzą obok stworzonej przez kadetów steli Bohaterów Czarnobyla i oddają cześć wykutym w brązu, wiecznie młodym twarzom ich poprzedników, którzy przekroczyli granicę możliwego i pozostali w wieczności, - Wołodymyra Prawyka i Wiktora Kibenka.

Pewnego razu w swoich listach do żony Wołodymyr Prawyk napisał: "Wszystkie nasze dni to walka o to, żeby więcej było dobra i sprawiedliwości, uczciwości, więcej porządku ...". Przykład jego jasnego, bohaterskiego i krótkiego życia, a także wyczyn wszystkich Bohaterów Czarnobyla, jest warty wiecznej pamięci, podziwu i głębokiego szacunku pokoleń.

Bohaterowie ATO. Dziś Ukraina przeżywa trudne czasy w swojej historii. Pod zagrożeniem okazały się integralność terytorialna, niezależność naszego państwa, spokój na naszej ziemi. Na Ukrainie trwa niewypowiedziana wojna. Dzisiaj wiele ukraińskich rodzin doświadczyło strasznych konsekwencji wojny, tracąc krewnych i przyjaciół. Wśród tych, którzy zginęli na Wschodzie są i absolwenci naszego Instytutu ...

W dniu 11 czerwca 2016 r. w Instytucie odsłonięto tablicę pamiątkową na cześć absolwentów uczelni, którzy zginęli podczas operacji antyterrorystycznej

na wschodzie Ukrainy: Igorowi Bojko i Oleksijowi Panchenko. Obaj dołączyli się do sił zbrojnych Ukrainy jako ochotnicy.

Igor Bojko urodził się 23 sierpnia 1972 r. w Czerkasach. Ukończył czerkaską szkołę średnią nr 29. W 1989 roku wstąpił do Czerkaskiej Szkoły Pożarniczo-Technicznej, którą ukończył w 1992 roku.

Otrzymał pierwszy specjalny stopień "Lejtenant", Igor Bojko w 1996 r. został wysłany do dalszej służby na jednostki straży pożarnej w Winnicy. Ze względu na sumienne wykonywanie obowiązków w 1998 r. został przeniesiony do Czerkaskiej Szkoły Pożarniczo-Technicznej na stanowisko szefa straży szkoleniowej jednostki pożarniczej. Później pracował jako biznesmen w Czerkasach.

Podczas rozwoju wydarzeń wojskowych na wschodzie Ukrainy Igor Bojko nie odstąpił na bok, a 3 sierpnia 2014 r. zgłosił się jako ochotnik do obrony swojej niepodległej Ojczyzny. Igor był żołnierzem 128. brygady piechoty górskiej, służąc jako oficer wywiadu snajperskiego.

Jeden z towarzyszy walczących odnotował: "Przed utworzeniem plutonu spytałem go:" Igor, czy to ci jest potrzebne?" On odpowiedział: "Kto inny, jeżeli nie my"! " Igor Bojko zmarł 30 stycznia 2015 r. w wyniku ostrzału artyleryjskiego bazy plutonowej w rejonie Debalcewo w obwodzie Donieckim. Wojna na Wschodzie odebrała życie patriotowi, wiernemu synowi Ukrainy. Niezjący bohater zostawił żonę i troje dzieci: dwie córki i małego syna.

Dekretem Prezydenta Ukrainy z dnia 26 lutego 2015 r., Nr 108/2015, "za osobistą odwagę i bohaterstwo, pokazane w obronie państwa i integralności terytorialnej Ukrainy, lojalność wobec przysięgi wojskowej" otrzymał Order "Za odwagę" III stopnia (pośmiertnie).

Oleksij Panczenko urodził się 23 września 1974 r. w Czerkasach. Ukończył szkołę №4 w Czerkasach. W 1991 roku wstąpił do Szkoły Pożarniczo-Technicznej w Czerkasach. W trakcie nauki, 19 października 1993, kierownik Szkoły otrzymał wiadomość telefoniczną od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, która kazała utworzyć oddział do walki z pożarami na Krymie. Tak powstała jednostka licząca 300 osób. Wśród tych, którzy brali udział w gaszeniu dużego pożaru leśnego był również student II roku Oleksij Panczenko. Ze wspomnień kolegów ze studiów: "Ta podróż służbowa wypełniła nasze życie prawdziwie męskimi cechami - zarówno osobistymi, jak i kolektywnymi, ponieważ wszyscy pokazali swoje wewnętrzne ja. Do stolicy Krymu – Symferopola - zostaliśmy dostarczeni samolotem wojskowym IL-76, a następnie – marsz do miejsca pożaru w kolumnie transportowej po różnych nachyleniach i zakrętach Krymu. Oleksij kierował tam ważnym odcinkiem gaszenia – dostarczenia środkami gaśniczymi na odcinku leśnego rezerwatu.

W 1994 r. Panchenko ukończył z wyróżnieniem studia. Po otrzymaniu pierwszego specjalnego stopnia "Lejtenant", Oleksij został wysłany do dalszej służby w Departamencie Straży Pożarnej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy w obwodzie Czerkaskim.

Za sumienną postawę wobec wykonywania obowiązków w październiku 1994 r. został przeniesiony do Szkoły Pożarniczo-Technicznej w Czerkasach na stanowisko Inspektora ds. Personelu, gdzie pracował do 1997 r. W tym roku, na własne życzenie, został przeniesiony do służby inspekcyjnej Ministerstwa

Spraw Wewnętrznych Ukrainy w Czerkasach, gdzie pracował do 2001 roku. Od 2014 roku był kierownikiem wydziału liniowej kontroli Biura Ukrtransinspekcji w obwodzie Czerkaskim.

22 sierpnia 2014 r. Ołeksij ochotniczo zgłosił się do wojska ukraińskiego. Już w listopadzie 2014 r. wypełniał swoje zadania w zakresie operacji antyterrorystycznej. Ołeksij Panczenko był żołnierzem 90. oddzielnego batalionu desantowego "Żytomierz", wchodzącego w skład 95. oddzielnej brygady aeromobilnej "Żytomierz", służył w Czerkaskim plutonie, utworzonym w sierpniu 2014 roku.

19 stycznia 2015 r. około godziny 06:00. rano podczas bitwy na lotnisku w Doniecku, Ołeksij został śmiertelnie ranny. 22 stycznia 2015 r. setki Czerkaszczan przybyło do Domu rad, by pożegnać się z legendarnym "cyborgiem", by wesprzeć rodzinę i poprowadzić bohatera w jego ostatnią podróż. Chłopcy i dziewczęta stworzyli żywy korytarz. Jako warta honorowa byli wykładowcy i kadeci Czerkaskiego Instytutu Bezpieczeństwa Pożarowego imienia Bohaterów Czarnobyli.

Za osobistą odwagę i bohaterstwo, ujawnione w ochronie suwerenności państwowej i integralności terytorialnej Ukrainy, lojalność wobec przysięgi wojskowej Ołeksija Panchenko nagrodzono pośmiertnie orderem "Za odwagę". Jego imię nosi ulica w Czerkasach.

Ołeksij Panczenko miał syna Serhija – obecnie pracownik Czerkaskiego Instytutu Bezpieczeństwa Pożarowego imienia Bohaterów Czarnobyli. "Utrata bliskiej osoby jest zawsze ciężkim uderzeniem dla każdego i musimy zrozumieć, że przy każdej stracie tracimy nie tylko osobę, ale także część naszej duszy. Mój ojciec to moja ściana, moje wsparcie, moja godność, moja miłość, którą można przytulić, której można zaufać, ten kto nigdy nie rani, jest mój i jestem z niego dumny. "

Lata płyną, pokolenie kadetów, a także pokolenie pracowników instytutu się zmieniają, ale na zawsze jest pamięć i szacunek dla wszystkich tych, którzy swoim sumiennym wykształceniem, niestrudzoną pracą, profesjonalizmem i poświęceniem, ukształtowali chwałę uczelni nie tylko na Ukrainie, ale także daleko poza jej granicami.

SPIS LITERATURY

1. *Пам'ять серця: збірка інформаційних та фотоматеріалів / упоряд. Маліщук Л. М. – Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2017. – 316 с.*
2. *Дробінка І. Г., Голінський О. Б., Стоянович О. Е. Двадцять п'ять років на варті / корот. історичний нарис до 25-річчя створення ЧПБ. – Черкаси, 1998.*
3. *Микеев А. Чернобыль предупреждает // Пожарное дело. – 1988. – № 5.*
4. *Лицарі порятунку. Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобілля. 30 років першого випуску / За ред. М. Г. Шкарабури. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 49-53.*
5. *Історія навчального закладу. – Режим доступу: http://fire.ck.ua/?page_id=115.*
6. *Вогонь Чорнобілля. Літопис Чорнобильської трагедії у документах, фактах та свідченнях самовидців. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – 573 с.*
7. *Мельник В. С. Два дні Чорнобильської хроніки // Вісник гуманітарного наукового товариства: Наукові праці. – Черкаси: Вид-во ЧПБ МНС України, 2006. – Вип. 6. – С. 25–31.*

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477.46):902

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Валентин ЛАЗУРЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Рец. на наук. видання: Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. : Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 846 с. ; Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 818 с.

Нещодавно побачило світ ґрунтовне наукове видання у двох книгах “Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)”, автор якого – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений працівник науки і техніки України,

заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Петрович Реєнт.

У академічному виданні, як зазначено в анотації, О. П. Реєнтом з’ясовується становище українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них наприкінці XVIII та у першій половині XIX ст., розглядаються події Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. – яскравої й водночас трагічної сторінки історії українського народу, на основі широкого кола архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкриваються особливості розвитку українського села, сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у XIX – на початку XX ст., викладено результати новітніх досліджень ключових питань Першої світової війни 1914–1918 рр., політичні сили українства цього періоду та

актуалізацію «українського питання», бойові дії на українських теренах, соціально-економічні, духовні та повсякденні проблеми тогочасного суспільства, відтворено адекватне соціально-економічне та політичне обличчя пролетарських мас після жовтневого перевороту), простежено суттєві трансформації, які спричинились до зміни їх суспільного статусу за умов гострої боротьби різних політичних сил в часи Центральної ради, Української держави Павла Скоропадського, Директорії та більшовицького ладу [1, с. 2].

Авторитетним українським дослідником віднайдено, систематизовано, проаналізовано великий об'єм першоджерел і архівних документів, більшість яких вперше вноситься до наукового обігу.

О. П. Реєнт, актуалізуючи видання, зокрема зазначає, що "...важливо не відмовитися від минулих періодів бездержавності України, роздробленості та прямої залежності від інших країн як винятково чужорідних і малозначимих. У цьому відношенні не є винятком кінець XVIII – початок XX ст., який став своєрідним прологом для Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр. Незважаючи на бездержавний статус, відповідному періоду складно дати однозначну і вичерпну наукову оцінку. Саме тоді було забезпечено збереження національної ідентичності, відбулося формування власної еліти, українська мова набула статусу основного фактору самоідентифікації. Макроекономічна динаміка і геополітична ситуація концептуалізували кардинальні індивідуальні та повсякденні зміни" [1, с. 7].

Перечитуючи наукове видання О. П. Реєнта, особливо хочу виділити наступне твердження вченого, що стосується нашої державності: "Історична доля і політичні обставини не давали українському народові можливості протягом століть розвивати етносоціальні процеси. Лише в середині XVII ст. на нетривалий час відновилася українська державність. Козацька держава Б. Хмельницького свідчила про величезні інтелектуальні сили і потенційні можливості українського народу. У вкрай несприятливих умовах політичної розчленованості території, нещадного соціального гніту, який доповнювався жорстокими національно-релігійними переслідуваннями, гноблені верстви суспільства, і насамперед козацтво, знайшли внутрішні сили для створення держави, яка мала яскраві етнічні риси й республіканську, демократичну форму організації влади. Однак, потрапивши до складу абсолютистської Росії, українська феодальна держава була практично позбавлена перспектив для свого розвитку" [2, с. 535].

У першій книзі видання "Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття" подається фахово виписаний розділ, який розкриває наукові студії з історії України XIX – початку XX ст. крізь призму історіографічного процесу 1970–1990-х рр. XX ст.

Окремий розділ першого тому книги детально розкриває становище українських земель у XIX – початку XX ст. крізь призму тогочасної європейської дипломатії. Тут читач має змогу почерпнути інформацію про

українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі; про українське козацтво як об'єкт російської й турецької дипломатії; про західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі XVIII – XIX ст.; про європейську політику й Україну періоду наполеонівських воєн; про погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами та державами; про Польське повстання 1830 р. та Україну; про “Весну народів” і народну дипломатію.

Розкриваючи історію хитросплетінь дипломатичної політики, О. П. Реєнт робить ґрунтовний висновок, що “...незважаючи на відсутність суверенної держави, український народ в усі часи залишався не лише об'єктом, а й суб'єктом міжнародно-правових відносин. Геополітичні вектори у XIX – на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій. У свою чергу, національно свідома частина українства використовувала будь-які можливості, щоб засвідчити світу прагнення рідного народу до самовизначення та незалежності, його здатність власними руками творити своє майбутнє” [1, с. 842].

“Українське питання”, як наголошує О. П. Реєнт, – “в усіх його аспектах інтерпелювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами багатьох країн Європи і світу, що створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил. Організаційне й ідеологічне оформлення українського політикуму дозволило вивести на якісно новий рівень домагання самостійницьких сил. Репрезентовані громадськими інституціями та політичними партіями, українці могли більш успішно протидіяти русифікації й полонізації” [1, с. 842].

Насиченим є розділ книги “Потенціал національного відродження України”, в якому О. П. Реєнт подає інформацію про національний склад населення; висвітлює асиміляторську політику на українських землях; детально розповідає про український рух в Російській імперії першої половини XIX ст.; про діяльність українських гуртків у 30–40-і рр. XX ст.; про громадівський рух в Україні та, зокрема, про М. Драгоманова; про український рух в Австрійській імперії.

Ґрунтовно виписаними є розділи книги, які присвячені Кримській війні 1853–1856 рр., Україні у пореформений період, аналізу продовольчих ресурсів України і світу досліджуваного у першій книзі видання періоду.

Окремо слід виділити розділ “Сільське господарство України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.), в якому О. П. Реєнт досить глибинно і з сучасних методологічних позицій аналізує: землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р.; розвиток польового господарства; тенденції розвитку тваринництва; виробництво і поширення сільськогосподарської техніки.

Аналізуючи, зокрема, землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р., О. П. Реєнт робить висновок: “...у пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян

потроху збільшувалися. Почасти цьому сприяв селянський натиск на поміщицькі латифундії у 1905–1906 рр. Проте малоземелля і надалі залишалося головною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Правой Лівобережної України. Аграрні відносини відзначалися неупорядкованістю, що стримувало перехід села до інтенсивного господарювання” [1, с. 281].

Привертає увагу розділ книги “Світовий сільськогосподарський ринок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.”, в якому висвітлюються такі питання: Західна Європа – головний споживач експортованої сільськогосподарської продукції; зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку; експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн; споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Америки. Аналогічно ґрунтовним є розділ книги “Експорт продуктів сільського господарства з України (1861–1914 рр.)”. Тут доречно навести аналітичний висновок автора видання відносно того, що “Втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства. Нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, де, за оцінкою тодішньої преси, “тірше хлібороба ніхто не оплачувався”” [1, с. 844].

У розділі книги “Соціально-економічний розвиток України та боротьба між працею та капіталом” детально розглянуто: господарський потенціал України пореформеної доби; перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів; появу робітничих організацій в Україні; українські політичні партії; початок революції 1905 р.; утворення перших професійних організацій та профспілкове законодавство того періоду; робітничий рух у 1907 – 1910 рр.; піднесення пролетарського руху у 1910–1914 рр.

Другу книгу О. П. Реєнта “Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ століття” відкриває тема, “...що започаткувала нову епоху в житті не лише України, а й загалом людства – Перша світова війна. Історія не знала подібних конфліктів за масштабами, а українські землі – трагізму братовбивства подібних розмірів. Соціально-економічні трансформації воєнного часу, вимагали від суспільства граничного напруження і спричинили якнайтісніше переплетіння із політичними та національними вимогами. Наслідком світового збройного конфлікту

стало не лише погіршення матеріального становища, підвищення цін на товари і послуги, а й зростання самосвідомості, підготовка підґрунтя для втілення державотворчих і соціалістичних моделей. Популярність останніх на фоні безпрецедентного падіння життєвого рівня та величезних демографічних втрат активно зростала у селянському й робітничому середовищі” [1, с. 8].

У другій книзі О. П. Реєнт детально розповідає про реальний стан суспільно-політичне життя в роки війни; особливості розвитку українського робітництва в умовах російської імперії.

Розкриваючи питання впливу Першої світової війни на долю українського народу, автор не оминув і національного питання. Слушним є твердження вченого відносно того, що в роки війни “Україна стала прокидатися від вікового гноблення, шукала шляхи до порятунку, соціальної й національної справедливості. Дедалі частіше громадські організації наполягали на необхідності навчання дітей українською мовою, протистояти утискам імперської влади. З’явилися вимоги створення національного війська. Однак ряд чинників стримував процес національного відродження. По-перше, невисокий рівень загальної національної свідомості більшої частини населення, приреченого протягом багатьох поколінь після знищення російською владою Запорозької Січі й козацького військового устрою існувати в умовах провінційного життя. По-друге, розмиті уявлення широкого загалу міста й села щодо розв’язання нагальних соціальних проблем. По-третє, некритичне ставлення більшості української інтелігенції до радикальних схем перебудови суспільства й слабе знання визначальних тенденцій світового розвитку” [2, с. 808–809].

Розглядаються О. П. Реєнтом у книзі і наслідки русифікації пролетаріату України. Вчений, ставлячи запитання щодо того, чому ж російський уряд проводив русифікаторську політику в Україні, робить наступний висновок. “Бо вся влада, вся ідеологія сприяли цьому, принижували корінне “населення”, не вважаючи його народом і надаючи всі привілеї “старшому братові”. Все національне під різними приводами нищилося й викорінювалося, все російське насаджувалося й нав’язувалося так, що й самі росіяни ставали переконаними, буцімто вони є вищою расою. Зокрема, мобілізації робітників з Росії для роботи в Україні проводилися у XIX ст. і на початку XX ст., і не один раз. Завдяки таким ін’єкціям російське населення стало в містах України переважаючим. Але чи могли вихідці з російської глибинки збагатити революційне, духовне й професійне життя українських міст? Оскільки російські робітники кількісно переважали, вони істотно впливали на соціально-економічний і політичний розвиток місцевих, корінних українських робітників. Тому зрусифіковані робітники України були пасивними чи нейтральними і не особливо активно підтримували українську справу. Чим пояснити їхню нерішучість у питанні про національну незалежність? Насамперед відставанням й нерозвинутістю в Україні процесу національного будівництва, що було наслідком багатовікового гніту Російської імперії, й слабким соціально-економічним становищем українського робітництва” [2, с. 544].

Видання дає можливість ознайомитись із розкриття вченим таких питань, як ставлення робітництва України до Центральної Ради; розкриття становища робітництва у часи Української держави Павла Скоропадського; про робітничий клас і Директорію; про робітників України в умовах денікінського режиму: про робітничий клас у період перебудови соціально-економічної політики у 1919–1920 рр., особливо – про становище робітників України в умовах більшовицького експерименту одержавлення промисловості.

Автор наголошує на тому, що “однією з характерних рис більшовицької теорії і практики в Україні було те, що вона практично не відхилялась від звивистого річища, прокладеного кремлівським «штабом». Сліпа запрограмованість на вироблений «у центрі» фарватер, ігнорування особливостей України часто висаджували державний корабель Рад на обмілини або ж крутили його у вирі непередбачуваних соціально-економічних «підводних течій». Як правило, баластом, що першим викидався за борт в часи штормів і негод, ставали інтереси робітничого класу” [2, с. 817].

У виданні справедливо зазначено, що “у цілому, трансформаційні процеси, яким приділено увагу у дослідженні, хоч і мали порівняно із сучасними неспівмірно менший темп, однак на той час носили всеохопний та безпрецедентний характер. Політичні ідеї, економічні нововведення, соціальні зміни, культурні тренди докорінно змінювали зовнішній вигляд, ціннісну систему та внутрішній стан населення українських земель. Не варто забувати, що упродовж XVIII – перших двох десятиліть XX ст. українське суспільство пройшло шлях кількох локальних, континентальної та світової війн, небаченої соціальної турбулентності, жорстких національних утисків, жорстоких революційних подій. Водночас, це період модернізації та промислового перевороту національного відродження і видатних діячів культури, нових ідей та шанс на здобуття власної державності. У загальноісторичному контексті він формує окремий цикл, який неможливо однозначно охарактеризувати винятково із позитивної чи негативної точки зору, однак можна впевнено стверджувати про його важливу роль у існуванні незалежної соборної Української держави на початку XXI ст.” [1, с. 9].

Книга О. П. Рєнта розрахована на науковців і викладачів історії, учителів, аспірантів і студентів та широке коло осіб, які цікавляться історією України.

Список використаних джерел

1. Рєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. – Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 846 с.
2. Рєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. – Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2021. – 818 с.

УДК 930.1(44)

ІСТОРИК І ВЛАДА: КОРЕЛЯЦІЯ ВІДНОСИН

Світлана КОСЯК,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільних наук

Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

Національного університету цивільного захисту України

Сучасна історична наука в умовах війни, інформаційних атак та меморіального протистояння стає майданчиком для співпраці історика та владних структур, інструментом визначення новітніх стратегій державної історичної політики. Сьогодення потребує знань і навичок історика з метою створення нової історичної ідеології, виховання патріотизму, вирішення болючих вузлів минулого. Важливим досягненням нашого часу є те, що український історик не відчуває ідеологічного чи адміністративного тиску з боку владних структур, а швидше – відчуття відповідальності. Саме вітчизняним історикам належить місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої європейської держави, самостійного політичного суб'єкта міжнародної політики.

У 2016 р. в Інституті історії України НАН України вийшла друком колективна монографія «Історик і Влада» [1]. Предметом дослідження наукової розвідки став механізм взаємодії історика і влади. Також у праці було окреслено проблему генерацій істориків як нової аналітичної структури, вказано на культурні та історіографічні місії різних поколінь істориків, розглянуто теоретичні та практичні аспекти наукових шкіл в історіографії. Л. Зашкільняк [2] відводить фаховим історикам важливу роль, спрямовану на формування історичної свідомості та історичного мислення. А. Киридон [3] наголошує, що нині історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності. Він має прагнути «максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих поглядів, захоплення історіософськими схемами, а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства» [3, с. 174–175].

Характер епохи й умови соціального буття в усі часи мали визначальний вплив на характер писання історії. Кожна історіософська система спирається на той чи інший набір ментальних установок, або інакше кажучи, неусвідомлених колективних уявлень про історію, особистість й суспільство, які існують в конкретному соціумі. Ці ментальні установки формуються під впливом соціального досвіду та є своєрідними «емоційними матрицями» ключових теоретичних положень. Однак будь-яка історіософська система умовно має два виміри – ментальний і науковий, які збігаються лише частково. Для об'єктивного розуміння історіософської системи необхідним є аналіз обох рівнів у їх взаємодії з урахуванням певної свободи наукової думки.

Двома полюсами історіописання виступають «народна» історіографія (або зібрання колективних суспільних уявлень про минуле) і академічна чи професійна наука (фахове аналітичне пізнання минулого) [4, с. 36]. Водночас, професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дискурсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється, коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс колективної або історичної пам'яті.

Історико-соціальний вимір пам'яті, її формування, а також співвідносність соціальної (колективної) пам'яті та історичного знання завжди привертала увагу істориків, викликали гострі дискусії. Варто звернути увагу на певну відмінність у позиціях учасників: якщо для французького соціолога М. Хальбвакса та його послідовників соціальна пам'ять та історична наука виступають як антагоністи, то інша група вчених, що займають більш помірковані позиції, схиляється до зближення цих понять [5, с. 63].

За очевидної багатоповерховості рівня пам'яті: персональна, колективна, національна, має сформуватися несуперечлива картина минулого й культура обговорення протиріч, які виникають. При цьому історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті (особливо пам'яті травматичної, такої, що розділяє) виявляються неготовими до компромісу з минулим. У цьому контексті зростає роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, актуалізується роль історіографії [6, с. 113].

Історія як наука, яка має потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимізації, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію «білих плям» історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України у загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а також засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам'яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: відтворення академічного простору об'єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного нарративу.

Підсумовуючи зазначимо, що активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудовування державної політики пам'яті. Національна історична

наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обґрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві й утвердження соціальної функції історичної науки.

Список використаних джерел

1. *Історик і Влада. Відп. ред. В. Смолій Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.*
2. *Зашикільняк Л. Небезпеки історичного мислення і соціальні функції історика в сучасному світі. Історик і Влада. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 133–142.*
3. *Киридон А. Історик, влада, пам'ять: координати семантичного простору. Історик і Влада. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 169–192.*
4. *Kutiawin W. Pamięć historyczna Rosjan. Między dziejopisarstwem akademickim a historiografią „ludową”. Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów. Łódź: IBIDEM, 2008. S. 31–39.*
5. *Лазука К. Трансформації фокусу уваги в дослідженнях історичної пам'яті ХХ–ХХІ століть. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип.1. С. 63–66.*
6. *Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. Україна-Європа-Світ. Вип.3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. С. 112–116.*

УДК 94:63(477.4)''20''

«ГОЛОВНЕ В ЖИТТІ – ЗАВЖДИ РОБИТИ ДОБРО...» – ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ЖИТТЯ І СВЯТІСТЬ СВЯТИТЕЛЯ ЛУКИ (В. Ф. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКОГО), АРХІЄПІСКОПА СИМФЕРОПОЛЬСЬКОГО ТА КРИМСЬКОГО

Леся ГОРЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент

*Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України*

Святитель Лука (Валентин Феліксович Войно-Ясенецький) – це унікальна особистість ХХ ст. Він – наш сучасник і своїм життям він довів єдність науки та релігії. Будучи лікарем, він наповнив цю професію моральним змістом, довівши, що це найвеличніша та найгуманніша місія на землі.

Святитель Лука – видатний хірург, духовний письменник, автор багатьох талановитих наукових праць з хірургії і анатомії та богослів'я.

Наш народ любить цього святого. Тим більше, що Черкащина зіграла важливу роль у його житті. У 1908 році В. Ф. Войно-Ясенецький жив на Золотоніщині і працював земським лікарем у селі Деньги. Родом з

Черкащини була його дружина Анна Ланська, у Черкасах народилася їхня донечка Олена, певний час проживали разом з родинами його рідні брати Володимир і Павло Войно-Ясенецькі та батьки. Тут, у Черкасах, упокоєні сестра і батьки святителя, на місці упокоєння нині знаходиться Свято-Архангело-Михайлівський кафедральний собор – головний храм нашого міста і Черкаської єпархії.

З нагоди 60-річчя з дня блаженної кончини святого Луки та на вшанування пам'яті світлої родини святителя-хірурга на Черкащині вийшла книга «Головне в житті – завжди робити добро...». Збірку укладено за підтримки та благословення митрополита Черкаського та Канівського Феодосія. До неї увійшли окремі проповіді та висловлення про християнські та загальнолюдські цінності, фрагменти з його унікальних трактатів «Наука і релігія» [1] та «Дух, душа і тіло» [2]. В книзі опубліковано низку родинних фотографій та фрагменти архівних документів, які вперше залучено до наукового обігу.

Фахівцям з медицини достовірно відомо, що Лука Кримський, почавши свій шлях із звичайного земського лікаря, багато відкриттів у медицині зробив першим або, принаймні, другим. Він є фундатором сучасної гнійної хірургії, асептики і антисептики. Саме він уперше розробив метод блокади трійчастого нерва, описав оригінальний метод блокади сідничного нерва і методику операції при защемлених грижах. Він першим у далекій Єнісейській лікарні, а не у столичній клініці зробив вдалу спробу пересадки нирок свині, першим почав широко пропагувати регіонарну анестезію замість шкідливого загального наркозу. І водночас – вірний слугитель Господа, молитвеник, духовний пастир, проповідник [3, 152].

У розділі збірки «Життя родини святого Луки Кримського на Черкащині» вперше подано архівний матеріал, який стосується його перебування і професійної діяльності в Україні. В численних монографічних виданнях про життєдіяльність В. Ф. Войно-Ясенецького відсутні згадки про його черкаський період. Це пояснюється тим, що всі вони спираються на його автобіографію «Я полюбил страдание...» [4]. В розділі «Робота в земських лікарнях» святитель не згадує про свою професійну діяльність в с. Деньги, він тільки вказує на народження доньки Олени [4, 29].

В Черкаському обласному архіві знайдено низку документів, які встановлюють факт перебування на посаді лікаря Деньгівської дільниці впродовж чотирьох місяців 1908 року. «Після кількох років самовідданої праці в земських лікарнях глибинки Російської імперії родина молодого лікаря з первістком на руках приїхала в Золотоніський район, ближче до рідні дружини. Це було приблизно у травні 1908 року» [5, 155].

«До жовтневого перевороту 1917 року в Деньгах була одна з 4-х лікарських дільниць на теренах сучасного Золотоніського повіту» [5, 156]. Виникає питання про можливості оперування в селі. «На початку ХХ ст. Золотоніський повіт охоплював практично все черкаське лівобережжя. Тобто це був досить великий медичний центр, який опікувався здоров'ям десятків тисяч людей. І лікар Войно-Ясенецький, як свідчать документи,

був там провідним спеціалістом, вирізняючись і особливим ступенем довіри до нього пацієнтів, і визнанням, і компетентністю» [5, 156].

Золотоніський період святителя Луки був невеликим за часом (травень-вересень 1908 року), але знаковим у його житті. Саме в Золотоноші він остаточно вирішив працювати над дисертацією про один з перспективних видів місцевого знеболання – регіонарну анестезію. Тут почалося його результативне листування з видатним професором П. І. Дьяконовим, який завідував кафедрою і клінікою госпітальної хірургії на медичному факультеті Московського університету. Професор дав згоду прикріпити земського лікаря до цієї клініки для роботи над дисертацією [5, 156–157].

Кілька документів з фондів Черкаського архіву, що стосуються родини Войно-Ясенецького і які жодного разу не публікувалися, представлені в цій збірці: приміром, запис про народження донечки в метричному документі Свято-Троїцької церкви, яка була підірвана у 1964 році, а в 1975 році на її місці побудовано нинішній Пагорб Слави у Черкасах. Проте вся література про святителя Луку стверджує, що Оленка народилася в Росії. Як писав сам лікар у своїй автобіографії, «діяльність акушерки мені випало виконувати самому» [4, 29].

Отже, в архіві знайдено метрику, яка свідчить, що народилася дівчинка 16 вересня 1908 року, хрещена була 10 жовтня. У графі «Звання, ім'я, по батькові та прізвище батьків» записано: «Лікар Валентин Феликсович Ясенецький-Войно та його законна дружина Анна Василівна, православні», а хрещеними батьками записані присяжний повірений Володимир Феликсович Ясенецький-Войно (тобто брат Луки) та дворянка Марія Дмитрівна Ясенецька-Войно (його мама) [5, 158].

Ім'я Володимира Феликсовича Ясенецького-Войно є в списку службовців Черкаського міського товариства самоврядування у розділі «Юридичний відділ», де вказано, що він був міським юрисконсультом [5, 158]. Також дослідниками знайдено у довідковому виданні «Весь город Черкасы за 1911 год» у списку абонентів телефонної мережі номер батька Фелікса Ясенецького-Войно. В довіднику також міститься інформація, що по місту Черкаси повірених присяжних було троє, в тому числі – Володимир Феликсович Ясенецький-Войно, а його помічником був Павло Феликсович Ясенецький-Войно. Тобто обидва брати архієпископа Луки жили і працювали разом [5, 158].

«Є документи, які констатують, що брат святителя Луки, студент Київського університету св. князя Володимира Павло Феликсович Ясенецький-Войно одружився з красунею Юлією Аристарховою з Кам'янки Черкаської області. ... у роки Першої світової війни отримав ледь не всі знані військові нагороди, 37-річним загинув у Громадянській війні, воюючи на боці «червоних»» [5, 159–160].

У січні 1926 року після першого заслання єпископ Лука заїхав у Черкаси – побачитися з батьками і братом Володимиром. Ця інформація є у спогадах відомого лікаря: «Чутливою була зустріч моїх стареньких батьків з сином – професором хірургом, що став єпископом, з любов'ю цілували вони мою руку, зі сльозами слухали паніхиду, яку я служив на могилі померлої сестри моєї Ольги» [4, 94].

І нарешті, збірка знайомить нас ще з одним, тільки зараз введеним в науковий обіг документом про смерть мами святителя Луки. «Ясенецька-Войно Марія Дмитрівна померла 23 серпня у віці 78 років дома, на вулиці Свердлова, 53. Національність – українка, утримував її син Володимир – судовий захисник, член колегії захисників». В цьому ж документі є інформація, що з Феліксом Станіславовичем вони одружилися 60 років тому, від цього шлюбу у подружжя народилося 14 дітей, з яких до старості батьків дожили троє [5, 161]. Документи Черкаського архіву про смерть батька не збереглися. Проте за спогадами внучатої племінниці святителя Луки Майї Прозоровської (1930 р.н.), пам'ятаючи розповіді своєї мами Віри Прозоровської, відомо, що вона народилася в Черкасах, а коли їй виповнився один рік, її дідусь помер, потім родина переїхала до Полтавської області, там і похований рідний брат відомого хірурга Володимир [5, 161]. Дата народження батька Луки Кримського відома – 19 листопада 1841 року (Могилівська губернія). Батьки були поховані на колишньому цвинтарі № 3 Черкас, так званому інтернаціональному, де ховали і православних, і католиків, і старообрядців, і навіть німців під час війни [5, 162].

Отже, біографія родини святителя Луки (Валентина Феліксовича Войно-Ясенецького) пов'язана із нашим краєм. Збірка «Головне в житті – завжди робити добро...» стирає «білі плями» про черкаський період життєдіяльності відомого хірурга. До наукового обігу введено низку документів, що знайдені завдяки зусиллям члена Національної спілки краєзнавців України Григорія Голиша. Ми повинні пам'ятати і цінувати факти з життя великого святого. І не тільки як історичні факти, а як знак благовоління його до нашої благословенної землі.

Список використаних джерел

1. Святитель Лука (Войно-Ясенецький). *Наука и религия / Святитель Лука (Войно-Ясенецький)*. – Симферополь, 2009. – 160 с.
2. Святитель Лука (Войно-Ясенецький). *Дух, душа и тело / Святитель Лука (Войно-Ясенецький)*. – Свято-Успенская Почаевская лавра, 2020. – 144 с.
3. Глуценков В. А. *Святитель Лука – взгляд в будущее. Панагия и белая мантия / В. А. Глуценков*. – 2-е изд., стер. – Свято-Успенская Почаевская лавра, 2019. – 208 с.
4. Святитель Лука (Войно-Ясенецький). *Я полюбил страдание... Автобиография / Святитель Лука (Войно-Ясенецький)*. – Свято-Успенская Почаевская лавра, 2014. – 292 с.
5. *Головне в житті – завжди робити добро / уклад. за підтримки митрополита Черкаського і Канівського Феодосія*. – Черкаси, 2021. – 186 с.

Наукове видання

Матеріали
V Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю)

20 – 21 жовтня 2022 р.
м. Черкаси

Статті подаються в авторському редагуванні.

Складання: Леся Рудяка, Катерина Давиденко, Тетяна Манжура.

Підп. до друку 19.10.22. Формат 60x84 $\frac{1}{16}$
Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 19,64. Тираж 50 прим.

Це видання надруковано на папері
із деревини, відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої
продукції Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
вул. Святотроїцька, 73, м. Черкаси,
Україна, 18000, тел. +38 (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

  @drukcherkasy

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу автора або видавництва. Порухення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.